

RAVSHAN RAJABOV

JAHON TARIXI (QADIMGI SHARQ)

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim
vazirligi tomonidan 5120300 – Tarix (jahon mamlakatlari
bo'yicha) ta'lim yo'nalishi, 5110600 – Tarix o'qitish metodi-
kasi ta'lim yo'nalishi talabalari (o'quvchilari) uchun darslik
sifatida tavsiya etilgan*

YANGI ASR AVLODI
Toshkent
2018

UO‘K: 94(100) (075)

KBK: 63.3 (0)

R-17

Rajabov, Ravshan

Jahon tarixi / Ravshan Rajabov, – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018. – 448 b.

ISBN 978-9943-20-485-0

O‘quv darsligi jahon tarixi fanining yangi dasturi asosida yozilgan. Ushbu o‘quv darsligi 2015-yildagi nashri asosida qayta ishlanib, fanining yangi ma’lumotlari bilan to‘ldirilgan. Darslikda qadimgi Sharqda ilk davlat va jamiyat, madaniyatning paydo bolishi, gullab-yashnashi va so‘nish davri – milodiy V asrgacha hamda qadimgi Sharq tarixiga oid asosiy voqea-hodisalar yoritilgan. Qadimgi Sharq sivilizatsiyalarining iqtisodiy-ijtimoiy tuzilmalari, siyosiy davlat tashkilotlari, madaniyatlarining asosiy sohaları tahlil qilinadi. Darslik oliy o‘quv yurtlari tarix fakultetlari talaba va o‘qituvchilari, maktab, litsey va kollej o‘quvchilariga hamda jahon tarixi va madaniyati tarixini o‘rganuvchilarga mo‘ljallangan. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan 5120300 – Tarix (jahon mamlakatlari bo‘yicha) ta’lim yo‘nalishi, 5110600 – Tarix o‘qitish metodikasi ta’lim yo‘nalishi talabarlari (o‘quvchilari) uchun darslik sifatida tavsiya etilgan.

UO‘K: 94(100) (075)

KBK: 63.3 (0)

Taqrizchilar:

G. TEMIROV,

tarix fanlari doktori, NavDPI «Tarix o‘qitish metodikasi»
kafedrasi professori.

M.O. OLTINOV,

tarix fanlari doktori, NavDPI «Tarix o‘qitish metodikasi»
kafedrasi professori.

X.R. QURBONOV,

tarix fanlari nomzodi.

ISBN 978-9943-20-485-0

© Ravshan Rajabov, «Jahon tarixi». «Yangi asr avlodi», 2018-yil.

Учебник подготовлен на основе новой примерной программы всемирной истории. Учебник переработан на основе издания 2015 года и дополнено новыми данными исторической науки. Учебник Древний Восток Изложение материала доведено с IV тысячелетие до нашей эры до V века н.э Учебнике дано систематическое изложение основных событий Древнего Востока начиная зарождения первых государств Востока прослеживается происхождение и расцвет цивилизации древнего мира, ее экономических и социальных структур, политических и государственных институтов, основных сфер культуры древнего Востока.

Для студентов вузов, колледжей и лицеев, изучающих всеобщую историю и культуру, может быть интересно широкому кругу читателей

The textbook is written on the basis of the new program of ancient history. This training manual processes, based on the year 2015 edition, filled with new scientific data. It consists of two courses: ancient the Easta material statement it is finished about IV millennium B.C. till V century. Textbooks the regular statement of the cores event ancient the east is given, beginning origin of the first states of the East the origin and blossoming of a civilization of the ancient world, its economic and social structures, political and state institutes, the basic spheres of culture of the ancient world is traced. For students of high schools, colleges and the lyses studying general history and culture, the life can is interesting to a wide range of readers.

I BOB
QADIMGI SHARQ

*Tarixiy voqea-hodisalarni emas, tarixiy davrlar
mazmun-mohiyatini o'rganing*

KIRISH

- 1. Qadimgi Sharq aholisi.**
- 2. Qadimgi Sharq jamiyati va davlatchiligi.**
- 3. Qadimgi Sharqda yer egaligi.**
- 4. Qulchilik.**
- 5. Qadimgi Sharq jamoasi.**

Insoniyat sivilizatsiyasining poydevori Sharqda qo'yildi. Sharq sivilizatsiyasi maftunkor, oziga xos betakror, ulug'vor bo'lib, uning kuch-qudrati, hayotbaxsh mazmun-mohiyatini faqatgina Sharqda yashagan insongina atroflicha anglab yetadi. Qadimgi Sharq sivilizatsiyasi insoniyatning qadriyatlarini yaratdi, bu qadriyatlar hayotiyiligi, mazmunan boyligi va boqiyiligi bilan hanuzgacha inson hayotining mazmun-mohiyatini belgilab kelmoqda. Bu sivilizatsiya uzoq ming yilliklar davomida tabiat qo'ynida uyg'un yashab, o'z an'analari, turmush tarzi, urf-odat va rasm-rusumlarini shakllantirib, ana shu qadriyatlar asosida yashadi. Insoniyatning keyingi sivilizatsiyalari qadimgi Sharqning til-yozuv, san'at, jamiyat-davlat, shaharsozlik, e'tiqod va ma'naviy qadriyatlarini o'zlashtirib oldi. Qadimgi Sharq sivilizatsiyasiga xos xususiyatlar: 1. An'anaviylik – turmush tarzi va ijtimoiy tuzilmalarning hayotiy shakllarini qayta ishlab chiqarish va saqlash. 2. Inson hayoti faoliyatining barcha shakllarining o'ta barqarorligi, sokinligi, bir maromdagi va turli xillikning zaifligi. 3. Tabiat, ilohlarning kuch-qudratiga, irodasiga ishonch, kuchli e'tiqod, o'z faoliyati, taqdirini oldindan belgilab qo'yilishiga ishonish. 4. Insonning ma'naviyati, iroda kuchini, dunyoni bilish va shu asosda o'zgartirishga emas, balki mukammallik, ideallikka intilish, an'analarga sodiqlik, mavjud hokimiyatga

ishonch va unga tayanish, tabiat bilan mistik yaxlitlik, ichki ma'naviy hayotga bor vujudini jalb qilish. 5. Shaxsiy individuallik jamoa fikridan keyin turadi. Ijtimoiy hayotning jamoaviy birdamlikka yo'naltirilgani. 6. Davlat hokimiyatining, jamiyat hayotining barcha sohalari uchun mas'ulligi. Jamiyatning iqtisodiy asosi jamoa mulki, davlat mulkiga asoslangani. Xususiy mulkning qonun bo'yicha to'la himoyalanganmagani.

Qadimgi Sharqning buyuk sivilizatsiyalari bir necha ming yillar davomida shakllandi. Sharqning sivilizatsiyalari insoniyatning kelajak madaniy, ma'naviy, siyosiy taraqqiyotining asoslarini yaratdi. Umuminsoniy qadriyatlarning huquqiy, madaniy-ma'naviy g'oyalarining asoslari ana shu sivilizatsiyalar bag'rida yotadi.

Sharq sivilizatsiyasi mil. avv. IV-III ming yilliklarda Old Osiyo (Osiyo so'zi ehtimol – ossur tilida sharq ma'nosini bildiradi), Hindiston, Xitoy, O'rta Osiyo va Eronda shakllandi.

«Qadimgi Sharq» geografik tushunchasi shimoli-g'arbiy Afrikadan Tinch okeanigacha va buyuk cho'llardan Hind okeani va Sahroyi Kabirgacha bo'lgan ulkan hududni qamrab oladi. Qadimgi Sharq deb shartli ataladigan bepoyon geografik hudud g'arbdan sharqqa qadimgi Karfagen joylashgan hozirgi Tunisdan Xitoy, Yaponiya va Indoneziyagacha, janubdan shimolga hozirgi Efiopiyadan Kavkaz tog'lari va Orol dengizining janubiy qirg'oqlarigacha cho'zilib ketgan. Bu yerda qadimda mavjud bo'lgan ko'p sonli Sharq davlatlari insoniyat tarixida muhim rol o'ynaydi: Qadimgi Misr podsholigi, Bobil, Xett, Ossuriya davlatlari, Finikiya, Suriya va Kichik Osiyodagi shahar-davlatlar, Falastindagi, Eron tog' tizmasidagi kichik davlatlar, jumladan, Yaqin Sharq hududlarini o'z tarkibiga kiritgan qudratli Ahmoniyalar davlati, O'rta Osiyodagi qator katta-kichik davlatlar, Hindiston, Xitoy, Koreya, Yaponiya va Janubi-Sharqiy Osiyo hududlaridagi davlatlar.

Insoniyat tarixi ibtidoiy jamoadan sivilizatsiyaga o'tishi shaharlarning paydo bo'lishi, ularning hokimiyat va diniy-madaniy markaz sifatida shakllanishi, ibodatxona va saroylar qurilishi, yozuvning va shuningdek, jamiyatda turli sinflar va davlatchilikning vujudga kelishi bilan boshlanadi. Insoniyat

sivilizatsiyasining bu davri jahon tarixi fanining qadimgi dunyo tarixida o'rganiladi. Tabiiyki, sivilizatsiyalar tarixi qadimgi Sharqda miloddan avvalgi IV ming yillikdan urug'-jamoa munosabatlaridan davlat va jamiyatga o'tish natijasida shaharlar, turli ijtimoiy qatlamlarning paydo bo'lishi bilan boshlanadi. Qadimgi Sharq sivilizatsiyasi geografik hududlarda turli davrlarda tugallandi. Yevropa tarix fani an'anasiga ko'ra, Old Osiyoda qadimgi Sharq tarixi makedoniyalik Aleksandrning yurishlari (mil. avv. IV asr) bilan tugallanadi. Bu davr Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari uchun milodiy I ming yillikning II yarmigacha davom etadi.

Qadimgi Sharq hududi subtropik iqlimli, juda issiq va quruq yozi, yumshoq qishi bilan ko'zga tashlanadi. Qadimgi Sharqda ilk sivilizatsiyalar katta daryo havzalarida dehqonchilik rivojlaniishi natijasida paydo bo'lgan. Qadimgi Sharq xalqlarining sivilizatsiyalari asosan buyuk daryolar: Nil, Dajla va Frot, Hind, Gang, Xuanxe, Yanszi, Mekong, Sirdaryo va Amudaryo kabi havzalarning unumdor vodiylarida sun'iy sug'orishga asoslangan xo'jalik hayotining samarali rivojlanishi bilan ajralib turadi. Qadimgi Sharq sivilizatsiyasi jahon xalqlari taraqqiyotining keyingi rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Qadimgi sivilizatsiyaning ijodkorlari bo'lgan turli tilda so'zlashgan va bir-biriga o'xshamagan xalqlar ko'z oldimizda namoyon bo'ladi. Ularning har birining o'z turmush tarzi, o'z axloqi, urf-odat, an'analari, dunyo, jamiyat va tabiat to'g'risidagi o'z qarashlari mavjud bo'lgan. Katta daryolar vodiylarida vujudga kelgan (Misr, Ikki daryo oralig'i, Eron, O'rta Osiyo, Hindiston, Xitoy hududlari) davlatlar insoniyat sivilizatsiyasining asosiy o'choqlari bo'ldi. Bu hududlarda shahar-davlatlar shakllanib, rivojlangan o'choqlari ko'paydi. Tog'li mamlakatlar (Kichik Osiyo, Suriya, Falastin) uchun geografik, iqlim sharoitlari jamiyat va davlat taraqqiyotiga o'z ta'sirini o'tkazdi.

Fanda Buyuk cho'llar deb nomlangan Shimoliy Xitoydan Shimoliy Qora dengiz bo'yigacha cho'zilib ketgan bepoyon cho'l-dasht hududda mil. avv. III-I ming yilliklarda buyuk sakskif sivilizatsiyasi shakllanib gullab yashnadi. Sakskif sivilizatsiyasi ko'chmanchi o'troq va yarim o'troq xo'jalikka asos-

langan jamiyat bo'lib, ular o'ziga xos noyob madaniyatni yaratdilar. Bu madaniyat insoniyat sivilizatsiyasining ajralmas tarkibiy qismi bo'ldi. Sak-skif sivilizatsiyasi qadimda mavjud bo'lgan boshqa davlat va jamiyatlar bilan yonma-yon yashadi va ularning taraqqiyotiga hayotbaxsh ta'sir qildi. Bu sivilizatsiya qadimgi Sharqning barcha sivilizatsiyalarining siyosiy-iqtisodiy hayotiga bevosita ta'sir qildi. Qator davlat va jamiyatlarning asosi sak-skif sivilizatsiyasiga kelib taqaladi (Mitanni, Ahmoniyalar davlati, qadimgi yapon davlati, Midiya, Kushonlar davlati va boshqalar).

Qadimgi Sharq xalqlarining tarixini miloddan avvalgi IV ming yillikning ikkinchi yarmida Nil va Frot vodiylarida ilk davlatlar va jamiyatlar paydo bo'lishidan boshlab o'rganish qabul qilingan. Qadimgi Sharq sivilizatsiyasining taraqqiyoti milodiy III asrgacha davom etdi. Ilk davrdan boshlab turli hududlarda iqlim, geografik hududiy joylashuv tufayli insoniyat tarixiy taraqqiyoti notekis bordi. Shu sababli turli hududlarda ishlab chiqarish, yer egaligining yangi feodal bosqichga o'tishi turli davrlarda yuz berdi. Lekin jamoa munosabatlari ma'lum darajada Sharq mamlakatlarida saqlanib qoldi. Aleksandr yurishlari bilan Ellin davlatlari vujudga keldi. O'rta Osiyo, Hindiston va Uzoq Sharq mamlakatlari tarixida antik davr milodiy III-V asrlargacha, qaysiki, bu hududlarda antik ishlab chiqarish munosabatlari yemirilgan vaqtgacha o'rnatiladi.

1. Qadimgi Sharq aholisi. Qadimgi Sharq aholisi turli irq va irqiy guruhlariga: yevroosiyo, yevropoid, ekvatorial yoki negroavstroid xalqlar, osiyo-amerika yoki mongoloid irqi (Uzoq Sharqda), negroid irqi (Napate va Meroye – hozirgi Sudan), Janubiy Hindiston kabilarga bo'lingan. Irq etnologiyasi ko'p sonli xalqlar, qabila va etnik guruhlariga bo'linadi. U ba'zi hududlarga, turli irqiy guruh va guruhchalarga bo'lingan. Qadimgi Sharqda sekin-asta barqaror yirik til oilalari paydo bo'ldi. Old Osiyoda ko'p sonli somiy-homiy yoki afroosiyo til oilasi somiy shoxchasiga Misr yoki homiy, berber-liviya, kushit tillarida so'zlashadigan turli xalq va qabilalar yashar edi. Somiy tillarida so'zlashuvchi xalqlarga akkadlar, amoriylar, oromiy-lar, ossuriylar, xanaanlar, yahudiy, arab va boshqalar kirgan.

Somiy tilli xalqlar asosan Mesopotamiya choʻllari va Arabiston yarimorolida yashar edilar. Misr yoki homiy shaxobchasi-ga qadimgi Misr aholisi, berber-liviya tillarida Nil vodiysining gʻarbidagi qabilalar, kushit tillarida Nil daryosining yuqori oqimidagi xalqlar soʻzlashar edilar. Qadimgi misr tili qoʻshni liviya va sudan xalqlari tillariga oʻxshash edi. Xett-luviya va hind-eronlar hind-yevropa tillari oilasining shaxobchalaridan biri edi. Xett-luviya tillarida xetlar, luviyaliklar, koreyslar va Kichik Osiyoning boshqa kichik qabilalari soʻzlashar edi. Mesopotamiyadagi shumerlar qaysi til oilasiga mansubligi hozir-gacha maʼlum emas. Shumer xalqi va yozuvi toʻgʻrisida ingliz olimi Roulingson ilk bor oʻz tadqiqotlarida toʻxtaldi. Olim Oppert 1869-yil Fransiya arxeologiya jamiyatida Mesopotamiya janubida yashagan xalqni shumerlar deb nomlashni taklif qildi. Oppert shumer tili turk, fin va mojar (venger) tillariga qarindoshligini asosladi. Shumerlardan shimolda Mesopotamiyada somiy tilli etnoslar yashagan. Shumerlarning eng yaqin qoʻshnilari boʻlgan elamiylar ulardan janubi-sharqda Dajla va Fors qoʻltigʻining quyi qismida yashab, alohida tilda soʻzlashdilar. Yuqori Mesopotamiya va Kavkaz ortida qadimdan xurrit tilli xalqlar yashadi.

Hind-eron shaxobchasida midiyaliklar, forslar, parfiyaliklar, baqtriyaliklar, saklar va qadimgi Hindiston oriyalari soʻzlashar edilar. Kichik Osiyoning baʼzi xalqlari hind-yevropa tillar oilasining frako-frigiya guruhi tillarida soʻzlashar edi. Xurrit tillar oilasi alohida turar edi. Bu oilani xurriylar, urart va protoxetlar tashkil qilgan. Qadimgi Hindiston aholisi dravid oilasiga mansub boʻlib, ular dravid, gujarat, assam, singal va tamil kabi qadimiy xalqlardan iborat edi. Qadimgi Xitoy qabilalari sino-tibet yoki tibet-xitoy tillar oilasiga kirgan. Shu bilan birga, baʼzi tillar, misol uchun, shumerlar, Zagros togʻlarida yashagan lulu-beylar biror-bir til oilasiga kirmay alohida turadilar. Shumerlar janubiy Mesopotamiyaga mil. avv. 4600-yil yoki 6600-yil oldin koʻchib kelganini S.Kramer va boshqa shumersunos olimlar aytadilar. Shumerlarning asl vatani Oltoy boʻlganligi toʻgʻrisida ilmiy farazlar mavjud. Shumer tilining qaysi til oilasiga mansubligi hozirgacha aniqlanmagan. Lekin shumerlar Oltoydan

migratsiya qilgan ekan, demak, ularning tili o'zlarining bu hududda yashagan turkiy xalqlarning ajdodlariga borib taqalishi haqiqatga yaqin bo'ladi.

Qadimgi Sharqning ko'p sonli etnik guruhlarining muntazam ravishda madaniy-ma'naviy, etnik qarindoshlik, savdo va harbiy-siyosiy aloqalari turli etnik guruhlarining aralashib ketishiga va yanada yangi murakkab etnik birliklarning paydo bo'lishiga olib keldi. Qadimgi Sharq sivilizatsiyasining yaratuvchilari turli davrlarda yashagan yuzlab xalqlar, etnik guruhlar va ularning davlat va jamiyatlaridir.

Kichik Osiyo va Shimoliy Suriya hududlarida miloddandan avvalgi II ming yillikda nesiy qabilalari (Nesiy nomi Galis darvosining janubida joylashgan Nesiy yoki Nesha nomli hudud va shaharning nomidan olingan) yashagan. Nesiyliklar protoxett qabilalaridan til jihatidan farq qilganlar. Chex olimi B.Grozniiy o'zining tadqiqotlarida nesiy tili hind-yevropa guruhidagi xalqlar tillariga yaqinligini ko'rsatadi.

Til jihatidan bo'lgan shu yaqinlikka asoslanib, tarixchilarning Xett davlati Osiyoning boshqa hududlaridan Kavkazorti orqali Kichik Osiyoga migratsiya qilgan qabilalar tuzgani kabi farazlari mavjud. Xett tili va etnosi turli tillarda: protoxett, palyay, luviya va nesiy tillarida so'zlashgan va bir-biri bilan aralashib ketgan qabilalar guruhlarini tomonidan bir necha asrlar davomida shakllangan tarixiy tadqiqotlar natijasida ilmiy asoslab berilgan.

O'rta Osiyo antropogenez jarayoni sodir bo'lgan hududlardan biri hisoblanadi. Bu hududda yashagan xalqlarda mongoloid belgilar ustuvor bo'ladi. Ular arxeologik, etnografik, lingvistik manbalarda hamda antik yozuvchilar asarlarida e'tirof etilgan sak-massagetlar, usun, so'g'd, xorazm, baqtr, farg'onalar (farg'onaliklar) edi. Strabon xorazmiylarni sak-massagetlar turkumiga kiritib, ularni so'g'd va baqtrlar turmush tarzi va xulq-atvorida farq yo'q, deb ta'kidlaydi.

Tadqiqotchilarning XX asrning so'nggi choragidagi xulosalariga ko'ra, jez davrida O'rta Osiyoning janubiy hududlarida baland bo'lyi, boshi cho'zinchoq, yuzi tor irq (yevropoid) vakillari yashagan. Shimoliy dasht-cho'l hududlarida boshi dumaloq,

yuzi kengroq va uncha choʻziq boʻlmagan etnoslar mavjud boʻlgan. Janubdagi etnoslar Oʻrtayer dengizi irqiga mansub deyiladi. Ular Old Osiyo, Hindistongacha boʻlgan hududlarda tarqaladi. Shimoliy xalqlarga xos xususiyatlarga ega odamlar Sibir, Oltoy, Oʻrta Osiyo, Ural va Volga hududlarini qamrab oladi.

Jez davrida Janubiy Sibir, Oltoy, Orta Osiyo, Qozogʻiston va Ural hududlarida turkiy tilli oʻtroq, yarim oʻtroq va koʻchmanchi chorvador saklar yashagan. Jez davrida Oʻrta Osiyodagi janubiy va shimoliy etnoslarning assimilatsiyasi natijasida hududda jez davri va undan keyingi davrlarda yashagan Oʻrta Osiyoning qadimgi etnoslari (sak-massagetlar, xorazmliklar, fargʻonaliklar, baqtrlar, soʻgʻdlar, parfiyaliklar shakllandi. Sak-massagetlar, xorazmliklar, fargʻonaliklar, baqtrlarning ajdodlari janubiy va shimoliy antropologik qiyofadagi odamlar boʻlgan.

2. Qadimgi Sharq jamiyati va davlatchiligi. Qadimgi Sharq mamlakatlarida asta-sekin uch qatlam: qullar va ularga yaqin qaram kishilar, mayda ishlab chiqaruvchilar va tarkibida yirik yer egalari, saroy amaldorlari, harbiy boshliqlar, urugʻ zodagonlarini birlashtirgan hukmron tabaqa shakllangan. Mayda ishlab chiqaruvchilar erkin va qaram yer egalari, turli mulkiy darajadagi hunarmandlardan iborat edi. Har bir ijtimoiy tabaqa yaxlit va bir xil boʻlmay, huquqiy ahvoli, turmush tarzi, boyligi miqdori boʻyicha bir-biridan farq qiladigan bir necha qatlamdan iborat boʻlgan. Qadimgi Sharqning turli hududlaridagi tabiiy sharoit oʻzining alohida xususiyatlari va umumiy tomonlariga ega: asosan subtropik iqlim va yozda juda issiq, qishda yumshoq iqlimli hudud. Qadimgi Sharq xalqlarining tarixiy taqdirida buyuk daryolar: Nil (6700 km), Frot (2700 km), Dajla (1900 km), Hind (3180 km), Gang (2700 km), Xuanxe (4850 km) muhim oʻrin tutadi. Bu daryolar dunyoda eng yirik daryolar boʻlib, yaxshi sugʻoriladigan, hosildor keng vodiylarni tashkil qiladi. Bu hududlarda xoʻjalik faoliyatini sunʼiy sugʻorish inshootlari barpo qilib, koʻpdan-koʻp kanallar tizimini Nil, Frot vodiylarida, Amudaryo, Zarafshon, Sirdaryo havzalarida, Gang, Xuanxe va Mekong daryolarida toʻgʻonlarni qurish orqali suv toshqinlarini jilovlash mumkin edi.

Bu hududlarda yashaydigan kishilar mahsuldor dehqonchilik qilish uchun juda katta kuch sarf qilishga majbur edilar. Daryolarda baliqlar juda ko'p bo'lib, odamlarga asosiy ovqat bo'lar edi. Frot, Dajla, Nil va Mekong daryolari vodiylarida ekinlar asosan yovvoyi holda o'sgan. Daryo vodiylarida arpa, sholi, bug'doy, tariq va boshqa donli ekinlar madaniylashtirildi. Boy hayvonot dunyosi ko'pchilik hayvonlarning yashnab ketishi uchun shart-sharoit yaratdi. Shu bilan birga, allyuvial tuproqli vodiylarda tosh, qurilish uchun daraxt, metallar (mis, oltin, qalay, kumush) kabi uyg'un xo'jalik hayoti uchun zarur bo'lgan xomashyo taqchil edi. Bu xomashyolar tog'li hududlar, sahro-cho'larda mavjud bo'lgan. Shu sababli, eramizdan avvalgi IV ming yillikda allyuvial vodiylar (Nil, Dajla va Frot) aholisi tog'li va sahro hududlaridagi (Sinay, Nubiya, Arman, Tavr tog'lari) aholi bilan xomashyo almashinuv jarayoni boshlandi. Ishlab chiqarish munosabatlari savdoning past darajasi bilan tavsiflanadi. Turli hudud va etnoslar o'rtasidagi ayirboshlash ko'p hollarda talonchilik urushlariga aylanib ketgan. Boy xomashyo manbalari mavjud hududlarni o'z tarkibiga kiritgan katta-katta, harbiy jihatdan kuchli davlatlar paydo bo'lishiga olib keldi.

Ishlab chiqaruvchi xo'jalikning vujudga kelishi, sug'orma dehqonchilik, chorvachilikning rivojlanishi, metallarning o'zlashtirilishi va shaharlarning paydo bo'lishi qadimgi Sharqda ilk sivilizatsiyalarning paydo bo'lishiga olib keldi. Buyuk daryolar vodiylarida odam yashashi uchun qulay shart-sharoitlarning mavjudligi dehqonchilik, hunarmandchilik rivojlanishiga imkon yaratib, ilk mudofaa inshootlari va shaharlar shakllanishiga olib keldi. O'sha davr uchun shahar yangi voqelik edi. Shahar odamlar g'uj bo'lib yashaydigan, turli xil kasb-hunarlar mavjud bo'lgan hamda madaniy o'choq bo'ldi. Shahar boshqaruv va diniy e'tiqod markazi bo'lib qoldi. Shaharda turli kasb egalari tanlandi. Shahar savdo-hunarmandchilik rivojlangan ayirboshlash markazi bo'ldi. Bu jarayon ijtimoiy qatlamlarning paydo bo'lishi va ular o'rtasidagi munosabatlarning murakkablashuvini yuzaga keltirdi.

Mulkiy tabaqalanish kuchayib ketdi. Yangi ijtimoiy qatlam – qulchilik vujudga keldi. Aholining asosiy qismi o'troq tur-

mush kechirib, dehqonlar jamoasi, hunarmandlar aholining ko'pchiligini tashkil etgan. Qadimgi Sharqda hukmron sinfning o'ziga xos xususiyati uning davlat apparati bilan yaqin aloqasi edi. Ijtimoiy tabaqalanish ziddiyatli bo'lib, doimiy ravishda jamiyatda norozilikni, turli g'alayonlarni vujudga keltirar edi. Qadimgi Sharq mamlakatlari taraqqiyotini o'sha davr yunon shahar-davlatlari va qadimgi Rim bilan qiyoslaganda, qadimgi Sharq jamiyati taraqqiyotidagi barqarorlik, asrlar davomida urf-odat, an'analar asosida jamiyatda o'ziga xos turmush tarzini ko'rish mumkin. Bu qadimgi Sharq iqtisodiyotida natural xo'jalikning hukmronligi, hunarmandchilikning buyurtma asosida rivojlanishi, tovar xo'jaligining zaifligini, texnika va texnologiyaning sekin takomillashganini, mehnat taqsimotining past darajadaligini ko'rish mumkin.

Iqtisodiyotning asosi bo'lgan sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik katta hajmdagi sug'orish inshootlarini qurish va uni ta'mirlash, ishchi holatida saqlab turishga faqat davlat hokimiyatigina qodir edi. Shu sababli qadimgi Misrda davlat hokimiyati sun'iy sug'orish inshootlarini barpo qilishda asosiy tashkilotchi bo'lgan. Qadimgi Misrda kanallar bilan kesilgan yer maydoni «sepat» deyilgan. Sepat (yunon tilida nom) qadimgi misrda kichik davlat. Sepat hokimining unvonlaridan biri «kanal boshlig'i» bo'lgan. Bunday davlatlarning soni 42 ta bo'lgan. Qadimgi Sharq davlati hukmdori va uning boshqaruv apparati sun'iy sug'orish tizimini barpo qilish tashkilotchilari bo'ldilar. Bu davlat hokimiyatini, ya'ni hukmdorning mutlaq hokimiyatining kuchayishiga olib keldi. Natijada davlat hokimiyati mamlakat yer jamg'armasining oliy egasi bo'lib qoldi. Davlat asosan yerning oliy egasi sifatida yerga egalik va nazorat qilish, ma'lum miqdorda soliq olish bilan cheklangan. Asta-sekin aholining turli qatlamlarini turli xil maqsadlar uchun soliq to'lashga, turli majburiyatlarni o'tashga tortish natijasida davlat hokimiyati katta moddiy resurslarga ega bo'ldi. Shu tarzda davlat hokimiyati katta iqtisodiy-moliyaviy kuch-qudratga ega bo'lgan.

Qadimgi Sharq jamiyatlari uzoq davom etgan notekis tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tdilar. Ba'zi qadimgi Sharq mamlakatlari yuksak ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyot

darajasiga erishdilar (Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Finikiya, Kichik Osiyo, Qadimgi Hindiston va Xitoy, Eron hamda O'rta Osiyo). Bu hududlarda yuksak rivojlangan madaniy, iqtisodiy va siyosiy markazlar shakllandi va qo'shni mamlakatlarga o'z ta'sirini o'tkazdi. Buyuk cho'llarda ko'chmanchi chorvachilikka asoslangan xo'jalik asosida o'ziga xos sivilizatsiya shakllandi. Mil. avv. IV-III ming yilliklarda Qadimgi Sharqning turli sivilizatsiya markazlari (Misr, Mesopotamiya, Hindiston) nisbatan yopiq rivojlandi. Mil. avv. II ming yillikning o'rtalaridan Yaqin Sharqning turli hududlaridagi yuksak taraqqiyot natijasida hududlar o'rtasida iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar o'rnatildi. Mil. avv. I ming yillikda esa bu aloqalar yanada kuchaydi va madaniyatlarning o'zaro ta'siri natijasida Sharqning turli mamlakatlari madaniyatlari boyidi. Shu tarzda Qadimgi Sharq dunyosining yaxlitligi amalga oshdi.

Qadimgi Sharq sivilizatsiyalarining o'choqlari atrofida yana bir o'ziga xos madaniyat Buyuk cho'llar sivilizatsiyasi yashadi. Buyuk cho'llar sivilizatsiyasi bu – mil. avv. III-I ming yilliklarda Shimoliy Xitoydan O'rta Osiyo, Sibir, Oltoy, Uraldan toki Shimoliy Qora dengiz, Dnepr bo'ylarigacha cho'zilib ketgan bepoyon cho'l-dasht, sahro va tog'li hududlarda yashagan ko'chmanchi sak-skif xalqlarining betakror, ulug'vor madaniyati edi. Bu turli tillarda gaplashadigan bir-biriga qon-qarindosh bo'lgan etnoslar sahro, cho'llar, tog' va dashtlarda yashagan ko'chmanchi, yarim o'troq, chorvador-ovchi, terimchi hamda dengiz-daryo qirg'oqlaridagi baliqchi urug'-qabilalari edi. Ko'chmanchilar asriy urf-odatlar va an'analari, o'z boshqaruvi tizimi va tuzilmasi asosida yashadilar. Ko'chmanchi jamiyatlarda boshqaruv yo'l-boshchilikning turli darajalariga asoslangan edi. Turli darajadagi yo'l-boshilar urug'-qabilalarni, qabilalar ittifoqi hatto ko'chmanchi davlat tuzilmalarini boshqarganlar (misol uchun, Old Osiyoda giksoslar, amoriylar; Xitoyda inlar; O'rta Osiyoda masagetlar o'z davlat tuzilmalariga ega bo'lganlar). Ko'chmanchi urug'-qabilalar, elatlar va xalqlar qadimgi Sharq davlatlari bilan yonma-yon yashadilar. Ular bilan iqtisodiy-madaniy aloqalarga kirishdilar va o'zlarining o'ziga xos noyob madaniyatlarini yaratdilar. Qadimgi Sharq davlat va jamiyatlari ko'chmanchilar

bilan gohida do'stona, gohida ziddiyatli munosabatlarda bo'ldilar. Ko'chmanchilar qo'shni davlatlarga dushman hujumini qaytarishda harbiy yordam ko'rsatdilar va harbiy ishni o'rgatdilar.

Ko'chmanchi xalqlarning buyuk sivilizatsiyasi qadimgi Sharq sivilizatsiyasining bir qismi edi. Bu jamiyatlarda hokimiyatning toifaviy tashkillashuvi, ijtimoiy tabaqalarning mavjudligi, ortiqcha mahsulotni sovg'a, o'lja shaklida vertikal taqsimoti mavjud bo'lgan. Yo'l boshchi urf-odatlar, an'analar va diniy e'tiqod yorliqlari asosida o'z funksiyasini bajargan. Buyuk cho'llar sivilizatsiyasi Sharq va G'arbda ko'pgina davlat va jamiyatlarning shakllanishida turli darajada ishtirok etdilar. Aslida barcha davlat va jamiyatlarning ibtidosi ko'chmanchi nomadlarga (fanda ko'chmanchi qabilalar shunday deb nomlanadi) borib taqaladi.

Qadimgi Sharq jamiyatlari bir-biriga o'xshash va olaquroq turli ijtimoiy qatlam va guruhlardan iborat edi. Qadimgi Sharq jamiyatini jamoachi dehqonlar, chorvadorlar, hunarmand-savdogarlar, qullar, harbiylar, kohinlar, oqsuyak zodagonlar, amaldorlar va saroy a'yonlari tashkil etgan.

Ayrim jamiyatlarda ijtimoiy tabaqalarning mavqeyi, o'rni qat'iy belgilangan bo'lib, bunday jamiyatlar asrlar davomida shakllangan urf-odatlar asosida yashadilar (Hindiston). Har bir ijtimoiy qatlamning jamiyatda o'z o'rni bor edi. Bu jamiyat kasb-hunar bo'yicha jamoachi dehqonlar, chorvador, hunarmandlar, savdogarlar, diniy e'tiqod xizmatchilari jamiyati boldi. Bu jamiyatlarda jamoaning birdamligi, o'z-o'zini boshqarish, ma'lum bir an'ana, urf-odat asosida yashash tarzi ustuvor edi. Qadimgi Sharq tarixini o'rganish jarayonida jamiyatlarda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni, chuqur ziddiyatlarni ko'rish mumkin.

Qadimgi Sharq jamiyati turli ijtimoiy qatlamlardan tashkil topgan. Hukmdor, uning oilasi, qarindosh-urug'lari, saroy a'yonlari, aslzoda boylar, oliy amaldorlar, harbiy sarkardalar, boy savdogarlar, kohinlar oliy tabaqani tashkil etgan. O'rta va mayda yer egalari, mayda hunarmandlar, savdogarlar, harbiylar, kichik kohinlar hamda jamoachi dehqonlar quyi qatlamni tashkil etgan. Jamiyatning eng quyi pog'onasida qaram kishilar va qullar turgan. Misr va Mesopotamiyada yer-mulkka ega bo'l-

magan, davlat va ibodatxona xo'jaliklarida mehnat qilib, evaziga mahsulot bilan ish haqi olganlar. Qadimgi Misrda bu toifadagi odamlar ro'yxati tuzilib, ular yoshligidan kasb-hunarga o'rgatilgan. XX asr boshlarida topilgan qadimgi Babil podshosi Xammurapining qonunlar to'plamida va yana Xett qonunlarida aholi, birinchi navbatda, erkin odamlarga va qullarga bo'linadi.

Iqtisodiyotning asosiy sohasi dehqonchilik bo'lgani uchun aholining aksariyat ko'pchiligi qishloqlarda jamoa bo'lib yashaganlar, shahar aholisining katta qismi ham yerga bog'langan. Shahar aholisining bir qismi ko'p hollarda o'zlarini zaruriy oziq-ovqat bilan ta'minlash uchun shahar atrofida dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Hunarmandlar o'z kasblari bilan oilani boqa olmaganlari uchun dehqonchilik bilan ikkinchi mashg'ulot sifatida shug'ullanganlar. Ayrim shaharlar ichki va tashqi savdo bilan shug'ullanib, o'z-o'zini boshqarish huquqiga ega bo'lganlar (Bobilda Borsippa, Sippar, Ossuriyada Ashshur). Qadimgi Sharqiy o'rtayer dengizi qirg'og'idagi shahar-davlatlar Tir, Sidon, Arvad va Ugaritda iqtisodiyotning asosiy sohasi dengizchilik, xalqaro savdo va hunarmandchilik bo'lgan.

Qadimgi Sharqda ishlab chiqarish usulining o'ziga xos xususiyati yerga jamoaning egaligidir. Xuddi shu xususiyat sharqshunos olimlarning Yevropadan farq qilgan holda Osiyo ishlab chiqarish usuli tushunchasining shakllantirishlariga asos bo'ldi. Shubhasiz, Osiyo ishlab chiqarish usuli haqidagi masala murakkab va munozaralidir. Bu mavzudagi munozara hali-hanuz davom etmoqda. Lekin Osiyocho ishlab chiqarish usuliga asoslangan o'ziga xos jamiyat (ba'zan uni hatto mahalliy emas, balki universal jamiyat deb e'tirof qiladilar) bo'lmaganligi borgan sari ko'proq ma'lum bo'lib qolmoqda.

Qadimgi Sharq davlatchiligi urug'-qabilachilik an'alarini asta-sekin tugatgan holda uzoq davom etgan jarayonda shakllandi. Urug'-qabila yo'lboshchisining urug'chilik an'alariga asoslangan hokimiyati asta-sekin u yoki bu shakldagi mutlaq hokimiyatga aylandi. Lekin urf-odat va an'analar butunlay yo'qolib ketmadi, aksincha davlat boshqaruvi va jamiyatning ijtimoiy-siyosiy barqarorligini ta'minlashda muhim o'rin tutdi. Qadimgi Sharq davlati podshosi mutlaq hokimiyatining o'ziga xos xususiyati

davlat boshlig'i – hukmdorning alohida mavqeyi edi. Podsho sud, ijroiya va qonunchilik hokimiyatini o'z qo'lida to'plagan bo'lib, shu bilan birga, u eng oliy odam, xudolarning noibi, ularning avlodi yoki xudolardan biri hisoblangan. Mutlaq hokimiyat turli mamlakatlarda turli darajada shakllandi. Mutlaq hokimiyatning to'liq ko'rinishini qadimgi Misrda, Eron va Xitoyda, cheklangan ko'rinishini esa Xett davlati misolida ko'rish mumkin.

Qadimgi Sharq iqtisodiyotining asosi sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik edi. Sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik xo'jaligini yo'lga qo'yish uchun ko'p sonli jamoalarni birlashtirish va sug'orish inshootlari qurish va ta'mirlash zarurati qadimgi Sharqda davlat hokimiyatining kuchayib ketishiga va hukmdorning cheklanmagan hokimiyati paydo bo'lishiga olib keldi. Podshoning mutlaq hokimiyati qonunchilik va podsho shaxsini ulug'lash asosida mustahkamlangan (misol uchun, Misr va Xitoy davlatlari). Davlat hokimiyatining xo'jalik hayotiga faol aralashuvi ko'p sonli ma'muriy boshqaruv apparatini vujudga keltirdi. Qadimgi Sharqda podsho hokimiyatining mutlaq shakllari bo'lsa-da, u juda mo'rt bo'lgan. Hukmron sulola oilasi, uning urug'-aymogi ko'p sonli bo'lib, ular markaziy davlat boshqaruvida yuqori lavozimlarni egallab olganlar. Sulolaning boshqa vakillari hududlarda merosiy hokimiyatga ega bo'lib, ular doimo markaziy hokimiyat nazoratidan chiqib, mustaqil bo'lish ucnun isyon va fitnalar uyushtirganlar. Podshoning markazlashtirish siyosatiga qarshi turgan eng katta va xavfli kuch bu mamlakatning turli hududlarida merosiy yer-mulkka ega bo'lgan urug'-qabila yo'l-boshchilari va oqsuyak zodagonlar bo'lgan. Eron, Parfiya, Xitoy va Hindistonda qadimda mavjud bo'lgan davlatlar tarkibiga o'nlab kichik davlatlar, o'lkalar turli darajadagi shartnoma, bitim va kelishuvlar asosida kirganlar. Ular ham doimo mustaqil bo'lishga intilganlar. Aynan ana shu omillar Ahmoniyalar sulolasini, Xitoyda Sin va Xan, Parfiyada Arshakiylar sulolasining hukmronligini zaiflashtirib, oxir-oqibatda bu qudratli davlatlarning halokatiga sabab bo'lgan.

Qadimgi Sharqda shahar-davlatlarning shakllanishini Mesopotamiya janubida, shumer, Suriya va sharqiy O'rtayer dengizi shahar-davlatlari misolida ko'rish mumkin. Davlat hoki-

miyatining ichki va tashqi siyosatini belgilashda, davlat boshqaruvida boy hunarmand-savdogarlar, katta yer egalari va kohinlar yetakchi o'rinni egallaganlar. Bu shahar-davlatlarda boy savdogar-hunarmandlar, boy dehqonlar va kema egalari o'zlarining orasidan shahar hokimini saylaganlar.

Qadimgi Sharq jamiyatlarida qonunchilik shakllanishi davlat, jamiyat va fuqaro o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda ustuvor ahamiyat kasb etganini ko'rish mumkin. Insoniyatning tarixiy taraqqiyotida ilk bor yaratilgan Shulga qonunlari, Xammurapi, Xett, O'rta Ossuriya hamda Ashoki qonunlarida jamiyat hayotida qonunning ustuvorligi, inson huquqlari va majburiyatlari o'z aksini topgan.

3. Qadimgi Sharqda yer egaligi. Qadimgi Sharqda davlat hokimiyati shakllanishi jarayonida jamoa yer egaligidan tashqari, davlat yerlari, ibodatxonalarga qarashli yerlar va xususiy yerlar mavjud bo'lgan. O'z yeriga ega bo'lgan oddiy jamoachi davlatga soliqlarni to'lashi va ko'p sonli majburiyatlarni o'tashi lozim edi. Qishloq jamoasi ixtiyorida bo'lgan yerlar vaqti-vaqti bilan qayta taqsimlanib turilgan. Sug'orma dehqonchilik juda katta kuch, mehnat talab qilardi. Oddiy jamoachi o'ziga tegishli yerida ishlab, o'z tirikchiligini o'tkazgan. Qurg'oqchilik, hosilsizlik, turli tabiiy ofatlar tufayli jamoachi dehqon o'z yeridan ajralib qolishi xavfi bo'lgan. Qiyin ahvolda qolgan jamoachi dehqon bunday hollarda qarzga botib, o'z yeridan ajralib qolgan. Oddiy jamoachi yilning ma'lum kunlarida, ma'lum muddat sug'orish tarmoqlarining ta'miri va yangi kanallar qurilishida mehnat qilishi majburiy edi. Yaylov, o'tloq, daryo va o'rmonlar jamoa mulki hisoblangan. Ko'p hollarda bunday yerlar davlat hokimiyati tomonidan tasarruf qilingan. Davlat hokimiyati tomonidan bu yerlar jamoa yoki xususiy kishilarga ijara asosida foydalanishga berilgan. Shu bilan birga, bir qism yer podsho va ibodatxonalar ixtiyorida bo'lgan. Bunday yerlarda podsho va ibodatxona xo'jaliklari tashkil qilinib, qullar va qaram kishilar ishlaganlar. Davlat va ibodatxona yerlari ijaraga berilgan. Qadimgi Sharq hukmdori mamlakatda ishlab chiqariladigan qishloq xo'jaligi va hunarmandchilik mahsulotlaridan mahsulot va pul shaklida soliq yig'imlariga ega bo'lgan, shu tariqa davlat

hokimiyati katta moddiy boyliklarni o'z qo'lida to'plagan. Qadimda Misr, Bobil, Ossuriya va Finikiyada ibodatxonalar katta miqdorda yer-mulklarga ega bo'lganlar va bu mulkni boshqarish uchun maxsus yo'riqnoma-nizomlar ishlab chiqilgan.

Yerlarning katta qismi ko'p sonli qishloq jamoalarining me'rosiy yeri edi. Bir qism yer saroy a'yonlari, zodagonlar, amaldor va harbiylarga berilgan. Yerdan foydalanadigan barcha toifalar davlatga yer solig'i to'lab, turli majburiyatlarni o'taganlar. Barcha to'lov-majburiyatlar o'talgandan so'ng yer egalari yerni to'la tasarruf qilishlari va sotish huquqiga ega bo'lganlar. Ayrim vaziyatlarda katta yer egalardan ba'zilariga, davlat hokimiyatiga xizmat ko'rsatgan kishilarga va ibodatxonalarga soliq to'lovidan ozod qilish immunitet yorlig'i berilgan.

4. Qulchilik. Sharqda qulchilik munosabatlari Yevropaga qaraganda oldinroq vujudga kelgani sababli, qadimgi Sharqda qulchilik o'ziga xos patriarxal – xonaki shakl kasb etgan. Qadimgi dunyoda qulchilik doimo turli manbalardan to'ldirib borilgan. Qullar qatlami urushlarda asir tushganlar, qarzi yoki jinoyati uchun qul qilinganlar, ajnabiy qul, sotib olingan qullar, oilaning kichik a'zosidan qul qilinganlardan tashkil topgan. Qul oilasida tug'ilgan ham qul bo'lgan.

Xufiya (yashirincha) qullikning eng qadimgi shakli patriarxal oila bo'lgan. Patriarxal oilada ota yer-mulkning egasi hisoblangan va oilaning barcha a'zolari oila boshlig'iga itoat qilishga majbur bo'lganlar. Ota oilaning barcha a'zolariga nisbatan tug'ma quldor huquqiga ega bo'lgan. Ota o'z farzandini 3 marta qullikka berish huquqiga ega bo'lgan (Bobil) yoki qarzni to'lash uchun farzandlarining birortasi vaqtinchalik qullikka berilgan.

Qadimgi Sharq quldorlik munosabatlari qadimgi Yunon va Rim klassik qulchiligidan farq qiladi. Qullar sonining kamligi, ularning ishlab chiqarish jarayonida zaif ishtiroki Qadimgi Sharq qulchiligining asosiy xususiyati edi. Asosiy ishlab chiqaruvchilar erkin jamoachi dehqonlar bo'lgan. Qullar Sharq jamiyatlarining xo'jalik hayotida sezilarli o'ringa ega bo'lmaganlar, yordamchi ishlarda band bo'lganlar (uy qorovuli, cho'pon, otboqar, cho'ri va h.k.). Ko'p hollarda qullar oilaning a'zosi hisoblanganlar. Qulga oila qurishga ruxsat berilgan. Xo'jayin qul

oilasiga ham g'amxo'rlik qilgan. Lekin ayrim jamiyatlarda mil. avv. I ming yillikda ularning soni jamiyat taraqqiyotining yuksak rivojlanishi bilan birga o'sib borgan (Yangi Bobil). Qullar qarzi uchun qul qilinganlar, jinoyatchilarning qulga aylantirilishi, sotib olingan qullar, tabiiy ko'payish hamda urushda asir olinganlar hisobiga ko'payib borgan. Ayrim hollarda ba'zi mamlakatlarda (Misr, Bobil, Ossuriya) qullar podsho, ibodatxonalar yerlarida, zodagonlarning xo'jalik yerlarida ham mehnat qilganlar. Qulning huquq va majburiyatlari qonun hujjatlarida o'z aksini topgan (Bobil, Ossuriya).

5. Qadimgi Sharq jamoasi. Qadimgi Sharq jamiyati tuzilishining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri, bu asosiy ijtimoiy va hududiy birlik – qishloq jamoasining mavjudligidir. Har qanday qadimgi Sharq davlati bir necha shaharni hisobga olmaganda, o'z tashkilotiga ega bo'lgan ko'pgina qishloq jamoalaridan iborat bo'lgan. Qon-qarindosh urug' jamoasi, qo'shni jamoa – bu ma'lum bir hududda yashab, boshqa jamoalar va davlatga nisbatan huquq va majburiyat bilan bog'langan yopiq tashkilot edi. Qishloq jamoasi asrlar davomida mavjud bo'lgan urf-odat, an'analar asosida yashagan. Urf-odat, an'analar o'zgarmagan, ularni buzgan odamlar qattiq jazolangan. Barcha ishlar jamoada muhokama qilingan va ko'pchilik ovozi bilan barchani qanoatlantiradigan qaror qabul qilingan. Jamoa boshqaruvi odat asosida amalga oshirilgan. Jamoa tashkiloti davlat hokimiyati va jamoa a'zosi o'rtasida vositachi, sud ishlarini olib boruvchi, davlatga turli soliq to'lovlarini amalga oshirishda kafolatchi, qishloq jamoasini hashar va boshqa ishlarga safarbar qilish tashkilotchisi bo'lgan.

Katta daryolar havzasida joylashgan ilk sivilizatsiyalar iqtisodiyotining asosi sug'orma dehqonchilik edi. Aholining deyarli 90-95 foizi dehqonchilik bilan shug'ullanar va qo'shni dehqon jamoasi bo'lib yashar edi. Qishloq jamoasi bir yoki bir necha urug'dan tashkil topgan. Keyinchalik esa qishloq jamoasi turli urug'larga mansub oilalardan tashkil topgan qo'shni jamoaga aylangan.

Jamoaning asosi bo'lgan katta patriarxal oilada uch avlod yashagan (bobo-buvi, ota-ona, ularning uylangan o'g'illarining

oilalari). Oila boshlig'i – ota (pater) jamoa oldida o'z oila a'zolari uchun mas'ul bo'lgan. Patriarxal oilada urf-odat, an'analarga rioya qilib yashash ustuvor ahamiyatga ega edi. Oila boshlig'i bo'lgan ota vafotidan keyin oila parchalanib ketmagan, balki katta o'g'il oila boshlig'i o'rnini egallagan. Oila boshlig'i ota oila mulkiga mas'ul bo'lib, uning kichik a'zolari oila boshlig'i rozilgisiz mulkiy oldi-sotdi ishlarini amalga oshira olmaganlar. Qadimgi Bobilda ota o'z xotini, o'g'lini o'zi olgan qarzning to'lovi uchun ma'lum muddatga qullikka berish huquqiga ega bo'lgan. O'z mulkiga ega bo'lmagan yersiz qaram kishilar davlat va ibodatxonalarda majburan ishlab, evaziga oziq-ovqat olganlar. Ular rasman erkin bo'lsalar-da, oilali bo'lib, qullarga yaqin qaram ahvolda yashaganlar (Misr, Mesopotamiya).

Jamoa ichida mulkiy tabaqalanish kuchli bo'lib, jamoada mulkdor va kambag'al jamoachilar, yersiz oddiy jamoachilar ko'p bo'lgan. Shunga qaramasdan, jamoada yashash va ishlab chiqarishning jamoachilik shakli saqlanib qoldi. Jamoa mulkchiligi, jamoa birdamligi xususiy mulkchilikning rivojlanishiga to'siq edi. Jamoa tashkilotining barqarorligi ishlab chiqarish va hayot kechirishning jamoachilik shakli saqlanib qolishi, qadimgi Sharq iqtisodiyoti, ijtimoiy tuzilishi, davlat hokimiyati shakllarini belgilab berdi. Davlat hokimiyati dehqon jamoasining mustahkam bo'lishidan manfaatdor bo'lgan. Chunki davlat hokimiyati aholining turli to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirishi, har xil majburiyatlarni o'tashida jamoa tashkilotining kafolatchi rolida chiqishidan unumli foydalangan. Bundan tashqari, qishloq jamoasining asriy urf-odat, an'ana va qadriyatlarga tayanib yashashi, jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashiga xizmat qilgan. Bu davlat hokimiyati uchun mamlakatda barqarorlikni saqlashda muhim omil bo'lgan.

Qadimgi Sharq sivilizatsiyasining shakllanishi va uning mazmun-mohiyatiga ta'sir qilgan va belgilagan omil bu tabiiy-geografik omil edi. Turli iqlim zonalari Sharq sivilizatsiyasining xilma-xilligini ta'minladi. Shu bilan birga, qadimgi jamiyatlar tabiat bilan uyg'un yashab, tabiat obrazi, motivlari bu jamiyatlar madaniyati, ma'naviyati va diniy e'tiqodlarida doimo yetakchi o'rinda turadi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. I.A. Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. – T.: 1998-yil.
2. История Древнего Востока. /Под редакцией В.И. Кузищина. – М.: 2002.
3. История Древнего Востока: тексты и документы / Под ред. В.И. Кузищина. – М.: 2002.

Asosiy sanalar

Mil. avv. IV ming yillikning II yarmi	Ilk davlatlarning paydo bo‘lishi
Mil. avv. II ming yillik o‘rtalari	Yaqin Sharqning turli hududlari o‘rtasida aloqalarning o‘rnatilishi.
Mil. avv. I ming yillik	Qadimgi Sharq dunyosi yaxlitligining vujudga kelishi.
Mil. avv. II ming yillik	Oriy qabilalarining tarqalishi.
Mil. avv. IV asrning 30 – 20-yillari	Qadimgi Sharq tarixining so‘nggi davri-ning Aleksandr yurishlari bilan tugashi.
Milodiy III-V asrlar	O‘rta Osiyo, Hindiston va Uzoq Sharq mamlakatlari tarixida antik davr.

Mustaqil ish mavzulari

1. Qadimgi Sharqda davlat boshqaruvi.
2. Qadimgi Sharqda qulchilik va uning o‘ziga xos xususiyatlari.
3. Qadimgi Sharq jamoasi.
4. Qadimgi Sharqda davlatlar paydo bo‘lishining sabablari
5. Qadimgi Sharqda yer egaligi.

QADIMGI MISR TARIXINI O'RGANISH. QADIMGI MISRDA DAVLAT VA JAMIYATNING PAYDO BO'LISHI

- 1. Qadimgi Misr tarixining asosiy manbalari.**
- 2. Misrshunoslik fanining rivojlanishi.**
- 3. Qadimgi Misr tarixini davrlashtirish.**
- 4. Mamlakat va aholi.**
- 5. Ilk Misr jamiyati va davlati.**

1. Qadimgi Misr tarixining asosiy manbalari. Qadimgi Misr tarixini o'rganish uchun qadimgi Misrning hozirgi kungacha saqlanib qolgan ko'pgina yozma yodgorliklari katta ahamiyatga egadir. Yozma manbalardagi ma'lumotlar moddiy madaniyat yodgorliklarini ko'p jihatdan to'ldiradi. Bu ma'lumotlar qadimgi zamondagi misrliklar davlati – jamiyati hayotini, san'at va diniy e'tiqodning rivojlanishini oydinlashtirib beradi. Yunon-Rim mualliflarining qadimgi Misr haqida yozgan yoki eslab o'tgan asarlaridan Misr tarixiga oid ko'p ma'lumotlarni olish mumkin. Garchi yunon va rim yozuvchilari qadimgi Misr tarixi va madaniyati haqida ba'zan bir qator qimmatli ma'lumotlar qoldirgan bo'lsalar ham, lekin ularning ma'lumotlari tanqidiy ravishda jiddiy o'rganishni talab qiladi.

Qadimgi Misr tarixi turli xil manbalar orqali o'rganiladi. Bu manbalarni asosan 7 turga bo'lish mumkin: yozma manbalar: tarixiy asarlar, badiiy-adabiy, ilmiy, diniy matnlar, hujjat va yo'riqnomalar; moddiy madaniyat yodgorliklari: shahar, qal'a, ibodatxona, piramida, sag'ana, uylar, sopol idishlar, haykallar va h.; xalq og'zaki ijodiyoti: qo'shiq, ertak, maqollar, afsona, axloqiy-etnik asarlar; etnografiya, etnologiya ma'lumotlari; antropologiya ma'lumotlari: mumiyo, skelet, freska, relyeflarda odamlarning jismoniy tuzilishini o'rganish mumkin bo'lgan tasvirlar; geografik muhit va landshaft, kanallar, yo'llar; lingvistika ma'lumotlari.

Yozma manbalar: Qadimgi Misr tarixiga oid xilma-xil yozma manbalar mavjud. Palermo toshi yozuvlarida V sulolagacha bo'lgan fir'avnlarning ro'yxati sanab o'tilgan va yirik harbiy yurishlar hamda Nil toshqinlari to'g'risida ma'lumot berildi.

Aton va Ra ibodatxonalari (Fivadagi Karnak ibodatxonasi) devorlarida yozilgan «Tutmos III annallari» (XVII sulola) qimmatli yozma manbalardan biri hisoblanadi.

Kohin Manefon (Merne-ne-Txuti) podsho Ptolemey II Filadelf (mil. avv. 283 – 246 yillar) buyrugʻi bilan yunonlar uchun qadimgi Misr tarixini yozadi. Qadimgi Misr tilini bilgan Manefon bu asarni yozishda ibodatxona arxivlarida saqlangan qadimgi misr manbalaridan foydalangan. Uning asosiy asaridan qolgan parchalar va tarxiy kitoblarining qisqa konspektlarida 30 sulolaga boʻlingan Misr firʻavnlarning roʻyxati saqlanib qolgan. Yahudiy yozuvchisi Iosif Flaviyning asarida Manefonning asaridan parchalar saqlanib qolgan, bu parchalarda giksoslarning Misrni bosib olishi va qadimgi misrliklarning iyeroglif yozuvlari toʻgʻrisida maʼlumotlar mavjud. Manefon asarida Misr tarixi eng qadimgi davrdan boshlab bayon qilingan. Manefon qadimgi Misrda hukm surgan 30 sulola roʻyxatini tuzib, ularni uch dekada va 10 sulolaga boʻldi. Bu yangi davrda tarixchilarni Misr tarixining eng muhim davrlarini aniqlashlari uchun, jumladan, qadimgi Misr tarixini qadimgi, oʻrta, yangi va soʻnggi podsholik davrlariga boʻlish imkoniyatini berdi.

Kohin Manefonning maʼlumotlari Qadimgi Misrda hukm surgan sulolalar podsholari roʻyxati XIX asr oxiri XX asr boshlarida arxeologik qazishmalar natijasida topilgan maʼlumotlar asosida aniqlashtirildi. Jumladan, fransuz olimi E.Amelinoning Abidos yaqinida ilk ikki sulola firʻavnlari sagʻanasini ochishi (1896-y), 1897-yilda nemis olimi K.Getse qazishmalarda topilgan podsholarning roʻyxati bilan Manefon roʻyxati bilan solishtirib koʻrdi. Shu vaqtda J.de Morgan ingliz olimlari V.M. Flinders Pitri, J.E. Kuibellarning Abidos va Memfisidagi topilmalari ham posholar nomini aniqlashtirishga yordam berdi. 1893-yilda shveysar olimi E.Navill qadimgi podsholik davri yodgorligi boʻlgan Palermo toshi yozuvlarini eʼlon qilishi 1-5 sulola podsholari va undan oldin otgan podsholar ismini yanada aniqlashtirish imkoniyatini berdi.

Misr arxivlari huquqiy va ish yuritish hujjatlaridan tashkil topgan. Eng qadimgi arxiv podsho Neferikara ibodatxonasidan (V sulolasi, mil. avv. XXV-XXIV asr) topilgan. Eng boy arxiv-

lardan biri Yangi podshoik davrida Amenxotep IV(Exnaton) qurgan yangi poytaxt Axetaton shahri (El-Amarna)ni qazishda topilgan bo'lib, bu arxivda 350 hujjat mavjud.

Qadimgi Misrdan boy adabiy meros yetib kelgan. Misr adabiyoti nasihatnoma va bashoratlari namunalari: «Axtoy nasihatnomasi», «Amenemope nasihatnomasi», «Ipuser so'zlari». Badiiy adabiyot namunalari: «Chechan dehqon to'g'risidagi qissa», «Sinuxet hikoyalari» va hokazolarni aytish mumkin. Ertaklar: «Ikki aka-uka to'g'risida», «To'g'ri va egri» haqida, «Kemada halokatga uchraganlar» ertagi, «Unu Amonning Bibli-ga sayohati» (mil. avv. XI asr) kabilar. Diniy ruhdagi asarlar: V-VIII sulola fir'avnlari piramidalar ichki devorlarida iyerogliflar bilan tasvirlangan yodgorliklar bo'lib (mil. avv. XXIV – XXII asrlar), ular «Piramida matnlari» deb ataladi.

Diniy yozuvlar. O'rta podsholik davrida zodagonlarning yog'och sag'analarida bitilgan «Sog'ona matnlari», qadimgi Misr bosh diniy kitobi hisoblangan «O'liklar kitobi», Memfis ilohiyotshunoslik matnlaridan iborat.

Tibbiyot, matematika papiruslari. Ebers katta papirusi va Edvin Smit papiruslari qadimgi Misrda ilmiy bilimlar rivojlangani to'g'risida ma'lumot beradi. Ebers papirusida davolashning sehgariqlik yo'llari va amaliy davolash bo'yicha tavsiyalar 20 metr uzunlikdagi papirus o'ramiga batafsil yozilgan. XVIII sulola davriga oid jarohatlarni, jumladan, suyaklarning jarohatlanishi, bosh suyakni, burunning ichki bo'shliq qismlarini davolashga bag'ishlangan E. Smit papirusi bizgacha yetib kelgan.

Arxeologik yodgorliklar. Bular: me'moriy ansambllar, piramida, mastaba (hokim, zodagonlarning sag'analari), shahar va ibodatxona, qal'a, dengiz porti va maqbaralardan iborat. Ayniqsa, qadimgi podsholikning III-IV sulolalari davrida qurilgan piramidalar noyob tarixiy-madaniy yodgorlik hisoblanadi. Eng qadimgi qabr – sarkofaglar qatoriga Yuqori Misr podshosining Enxab (Nexen) shahridagi qabr – sarkofagini kiritish mumkin.

Arxeologik qazishmalar. Mil. avv. IV ming yillik boshlariga oid Yuqori Misrning poytaxti deb taxmin qilingan Enxab shahri dunyo tarixida barpo etilgan eng qadimgi shahar hisoblanadi. Misrda qadimgi Fayum vodiysidagi Illaxun shahri qoldigi,

El-Amarnadagi Axetaton shahri, Tanais kabi shaharlar qoldig'i arxeolog-tarixchi olimlar tomonidan qazib ochilib, tadqiq etilgan.

Piramidalardan misdan yasalgan pichoqlar, arra, bolta, keskich, bigiz kabi mehnat qurollari topilgan. Misrda mavjud bo'lgan, bizgacha saqlanib kelgan piramidalar, mastaba va boshqa sag'analar qadimgi davridayoq o'g'ri-qaroqchilar tomonidan talangan. Faqatgina bitta piramida bizgacha talanmay yetib kelgan. Ingliz arxeologi Karter 1922-yilda topgan va tekshirgan fir'avn Tutanxamon piramidasidan topilgan buyumlar oltin va qimmatbaho toshlar, temir metali hamda 19 yoshda vafot etgan Tutanxamonning mumiyolangan jasadi ilmiy-tarixiy nuqtayi nazardan o'ta qimmatli hisoblanadi.

Fransuz olimi L.Amelino 1896-yil O'rta Misrdagi qadimgi Abidos shahri yaqinidan ilk sulolaning ikki podshosi sag'anasini, keyinroq J.de Morgan Abidosdan janubda katta sag'anani topdi. Ingliz arxeologi Flinders Pitri ham Abidosdan podsho sag'analari ochdi. XIX asrning oxirida topilgan toshdagi yozuvlar I-V sulolalar hukmdorlari va shu davrdagi muhim voqealar to'g'risida ma'lumot beradi. Bu tosh Palermo shahri muzeyida saqlanayotgani uchun shunday ataladi. Olimlar bu yodgorlikda podsholar ro'yxati hamda muhim voqealar bayon qilingani uchun uni haqiqiy yilnoma deb e'tirof etadilar. Yangi podsholik fir'avnlari mumiyolari «ombori» hisoblangan Dayr-al-Bahrdagi umumiy qabrdan topilgan ko'pgina buyum-ashyolar diqqatga sazovordir. Bu daliliy ashyolar qadimgi Misr ijtimoiy-iqtisodiy hayoti to'g'risida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Nemis olimi R. Lepsius (1810 – 1884-yillar) Misr tarixini sinchiklab o'rgandi. U Misr qadimiyatlarini qat'iy ilmiy uslublarga asoslanib o'rgandi. Memfis yaqinida olim yarim yil davomida qadimgi podsholikning 67 piramidasini, 130 ga yaqin zodagonlarning sag'analari tadqiq qildi. Lepsius birinchi bo'lib, Misr tarixi xronologiyasi va davrlashtirishni ilmiy asoslarini yo'lga qo'ydi. Misr tarixini uch davr – qadimgi, o'rta va yangi podsholiklarga bo'ldi. Xronologik tartibda podsholar, malikalar va podsho bolalarining mingga yaqin ismlari, unvonlari ro'yxatini tuzdi. Lepsius to'plagan kolleksiya u direktor bo'lgan Berlin muzeyida joylashtirildi.

Fransuz arxeologi Mariett (1821 – 1881-yillar) qadimgi Misr tarixini oʻrganishda alohida iz qoldirdi. Mariett mustaqil bilim olgan arxeolog, tashabbuskor va gʻayratli olim edi. Luvr muzeyi Mariettni qoʻlyozmalar olish uchun Misrga joʻnatdi. Lekin Misr osori-atiqalaridan lol qolgan Mariett bu yerda arxeologik qazishma ishlarini boshladi. U birinchi yildayoq (1851-yil) muqaddas hoʻkizlar – apis dafn qilingan joy – Serapeyni ochdi, ziyoratgohga olib boradigan sfinkslar xiyobonida muqaddas hoʻkizlar – apislarni 64 sagʻanasini, qadimda xudojoʻylar qilgan koʻp xayr-ehson buyumlarni topdi.

U Gʻazoda Lepsius boshlagan katta sfinksni qazishni tugatdi, sfinks oyogʻi ostida silliqlangan qizil granit va shaffof alebastrdan bunyod qilingan ibodatxonani ochdi. Mariett ibodatxonada Xeopsning oʻgʻli Xefrenning 7 haykalini qazib ochdi. Gʻazodagi Nekropolda Mariett Qadimgi podsholikning zoda-gon aʻyonlarining 300 sagʻanasini, juda koʻp buyum va yozuvlar bilan kashf qildi. Osirisga eʼtiqod qilish markazi Abidosda olim 15 mingga yaqin yozuvni topdi. Mariett oʻzining 30 yillik mahsuldor faoliyati davomida 37 joyda qazishma ishlarini olib bordi. U boshda papiruslarga eʼtibor bermagani uchun papiruslarning koʻpchiligi fan uchun abadiy yoʻqotildi. Mariett misr osori-atiqalarini saqlab qolish uchun juda katta ishlarni amalga oshirdi. Mariettgacha qadimiy tosh inshootlar qurilishga olib ketilar, marmar haykallar ohak uchun kuydirilar edi, saqlanib qolgani Yevropaga tashilar edi. Nafaqat haykallar va sagʻanalar, butun bir yaxlit obelisklar (minorasimon yodgorlik) Yevropaga olib ketilgan va markaziy shaharlarning maydon va muzeylariga qoʻyilgan.

Mariett bu oʻgʻriliklarga chek qoʻydi va 1859-yil Qohira osori-atiqalar muzeyini tashkil qildi. Shu vaqtdan barcha topilmalar muzeyga topshirila boshlandi. Mariett har qanday topilma qaysi mamlakatda topilgan boʻlsa, shu mamlakatda qolishi kerak deb hisobladi. U Misrdan biror-bir tarixiy madaniy yodgorlikni chiqarmadi. Bir kun Fransiya qiroli Napoleon III ning rafiqasi Yevgeniya Misr xadiviga (hokim) Qohira muzeyidan bir necha eksponatni Luvr muzeyiga berishni soʻradi. Xadiv qirol rafiqasining iltimosini rad qilishga botinmay, muzeyda hokimiyat unga emas, Mariettga

tegishli ekaniga ishora qildi. Malika o'z g'ururini bir chetga qo'yib, Mariettga murojaat qildi, lekin Mariett rad javobini berdi.

Mariettning tadqiqotlarini uning shogirdi Gaston Maspero (1846 – 1916-yillar) davom ettirdi. Maspero XVIII va XIX sulola fir'avnlarning mumiyolangan jasadlarini topdi. Dayr al Bahr g'oridagi chuqur quduqda 30 fir'avnning mumiyolangan jasadlari va dafn buyumlari qo'yilgan edi. O'z vaqtida Misr kohinlari mo'miyolarni o'g'rilardan saqlab qolish uchun bu yerga tashib kelib yashirganlar. Bu joydan eng mashhur fir'avnlari: Tutmos II, Tutmos III, Setu, Ramzes II va Ramzes III larning mo'miyolari topildi. Maspero qazishmalarni yuqori ilmiy darajada tizimli olib bordi. Uning tashabbusi bilan Qohira muzeyining yangi binosi va boshqa mahalliy muzeylar qurildi. Olim Misr tarixi va madaniyatining turli masalalari bo'yicha ko'p ilmiy asarlar chop etdi. Ularning ichida eng asosiysi «Klassik Sharq xalqlarining qadimgi tarixi» asari.

Misr falloxlari (dehqonlari) 1887-yilda El Amarna qishlog'ida mixxat yozuvlar saqlangan yog'och qutilarni topdilar. Flinders Pitri bu yerda mil. avv. XIV asrda Yangi Podsholikning islohotchi fir'avni Exnaton (Amenxotep IV)ning poytaxti Axetaton shahri bo'lganini aniqladi. Axetaton markazida eng katta saroy, shahar atrofida bog'-saroylar va Exnatonning rafiqasi Nefertiti saroyi joylashgan. Saroylarning barchasi xom gishtdan bunyod etilgan. Axetaton markazida joylashgan devonxona binosidan ko'p sonli mixxat taxtachalar topilgan. Topilgan mixxat yozuvlar fir'avn Exnatonning davlat arxivining bir qismi edi. Ko'pgina hujjatlar Misr nomlari noiblari va qo'shni mamlakatlar hokimlarining Misr fir'avniga yozgan xat-xabarlari edi. Xatlarning mazmunini Finikiya; Suriya shahar davlatlarining fir'avndan yolverib yordam so'rashlari, viloyat zodagonlarining chaqimchilik xatlari, ayblashlar tashkil etadi.

Maspero bilan bir vaqtda ingliz olimi Flinders Pitri (1853 – 1942-yillar) Misrda arxeologik qazishmalarni amalga oshirdi. Olim XIX asrning 80-yillarida Nil ostonasida yunon koloniyasi Navkratisni, yunon ibodatxonalarini, turli buyumlar bilan topdi. Misrning poytaxti Tanis va bu yerda Bekiexu nomli huquqshunosning uyini ko'pgina papiruslar bilan topdi. Keyin

Fiva, Krokodilopol va Fayum vohasida arxeologik qazishmalar olib bordi. Olim Meridov ko'li yonida «piramidalar shahari» Kaxunni ochdi. Kaxun piramidalar quruvchi-ishchilarining katta shaharchasi bo'lgan.

Antik mualliflar asarlari. Antik mualliflar asarlaridan Gero-dot tarixi (mil. avv. V asr), sitsiliyalik Diodorning «Tarixiy kutubxona» asari, «Strabon geografiyasi» (mil. avv. II-I asr), Plutarxning «Osiris» va «Isida» traktati qadimgi Misrning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti to'g'risida batafsil ma'lumotlar beradi. Diodor qadimgi Misrning tabiatini, Nil daryosini mamlakat hayotidagi o'rnini yorqin tasvirlaydi. Rimlik tarixchi Tatsit (miloddan avvalgi I asr oxiri II asr boshlari), Misr fir'avni Tutmos III yurishlari, qadimgi Fiva xarobalari to'g'risida batafsil ma'lumotlar to'playdi. Yana bir rimlik tarixchi Ammian Marsellin (IV asr) qadimiy Misr madaniyatining muhim o'rnini ta'kidlaydi.

Etnografiya ma'lumotlari. Misrliklar boshqa ko'pgina qadimgi Sharq xalqlari singari bir qancha qabilalarning asta-sekin aralashib ketishi natijasida tashkil topgan. Qadimgi Misr xalqini tashkil qilgan bu qabilalar Shimoliy va Sharqiy Afrikaning mahalliy qabilalaridir. Misrdagi arxaik davrga mansub bo'lgan kishilarning o'ziga xos haykalchalari, Misr hududidagi arxaik qabrlardan topilgan bosh suyaklarini o'lchab ko'rish natijalari, shuningdek, qadimgi misrliklarga somali va boshqa qabilalarning tipiga birmuncha o'xshab ketishi eng qadimgi misrliklarning tropik Sharqiy Afrikadagi qabilalar bilan qarindoshligini ko'rsatadi. Qadimgi Misr tasvirlariga ko'ra, Sharqiy Afrikada (Punt mamlakatida) yashagan qadimgi qabilalar o'zlarining tashqi qiyofalari bilan misrliklarga juda ham o'xshab ketadilar.

Qadimgi Misrdagi samoviy sigir shoxli ayol qiyofasida tasvirlangan hosildorlik ma'budasining tasviri hamda sersoqol, pakana xudo Bes tasviri Misrning Afrika xalqlarining diniy e'tiqodlari bilan yaqin bog'langanidan dalolat beradi. Qadimgi podsholik davriga oid yozuvda Nubiyadan maxsus «xudo raqsi»ni bajaruvchi pakana odamning Misrga keltirilganligi to'g'risida ma'lumot beriladi. Bundan tashqari, qadimgi Misr Shimoliy Afrikaning liviya qabilalari bilan ham juda yaqin bo'lgan. Qadimgi Misr tili o'zining ba'zi xususiyatlari bilan Shimoliy

Afrikadagi berber tillariga ham o'xshab ketadi. Misrda va Nil vodiysini o'rab olgan baland tog'liklarda o'tkazilgan arxeologik qazishmalarning ko'rsatishicha, o'ziga xos Misr madaniyatini vujudga keltirgan qabilalar qadimgi tosh davridan buyon shimoli-sharqiy Afrikada yashaganlar.

2. Misrshunoslik fanining rivojlanishi. XIX asr boshigacha qadimgi Misr madaniyati va tarixi bilan hech kim shug'ullanmagan. Qadimgi Misr yozuvi unutilgan edi. Faqat XIX asr boshlarida fransuz olimlari 1809 – 1828-yillarda 48 tomli «Misr tasviri» nomli kitobni nashr etdilar. Misr iyerogliflarini fransuz olimi Silvestr de Sasi va shved olimi Okerblad, ingliz olimi Tomas Yung o'qishga harakat qildilar. Ammo qadimgi Misr yozuvi tizimini va iyerogliflarini o'qish metodini misrshunoslik fanining asoschisi fransuz olimi Jak Fransua Shampolyon (1790 – 1832-yillar) kashf etdi. J. Shampolyon Grenobl shahridagi litseyda ta'lim oldi. Parijda taniqli lingvist Silvestr de Sasi rahbarligida Sharq tillarini o'rgandi. Napoleon yurishlari vaqtida Misrda bo'lgan mashhur fransuz fizigi va matematigi Fur'ening hikoyalari ta'siri ostida qadimgi Misr tiliga qiziqib qoldi. 1799-yilda fransuz askari Rashid (Rozett) nomli Misr qishlog'ida qadimgi Misr va yunon yozuvida bitilgan matnli toshni topdi. Toshda Misrda hukmronlik qilgan Ptolemey V ning mil. avv. 196-yildagi farmoni bitilgan edi. Shampolyon qariyb yigirma yil davomida qadimgi Misr yozuvini o'rganib, Ptolemey V ning farmonini o'qishning kalitini topdi. U 1822-yil 27-sentabrda Fransiya akademiyasida iyeroglif alfavitini ochganligi to'g'risida ilmiy xabar qildi. Shampolyonning Misr iyerogliflarini o'qishi qadimgi Misr yozuvini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etdi. Olim og'ir ilmiy mehnat va moddiy nochorlik tufayli 1832-yil 42 yoshida vafot etdi. Shampolyondan keyin ham Misr yozuvini o'zganish davom etdi. Nemis olimlari Lepsius va Brugsh «Misr xronologiyasi», «Misr fir'avnlari to'g'risida» nomli asarlarini yaratdilar.

XIX asrning 80-yillaridan boshlab misrshunoslikda yangi bosqich boshlandi:

1. Katta hajmdagi maydonlarda olib boriladigan arxeologik qazilmalarni o'tkazishning ilmiy asoslangan qat'iy metodikasi ishlab chiqildi. Arxeologik qazishmalar natijasida topilgan topilmalar tizimli o'rganildi va doimiy saqlana boshlandi.

2. Topilgan yozma yodgorliklar filologik va tarixiy tahrir bilan chop etila boshlandi.

3. Qadimgi Misr tarixi va madaniyatning turli muammolari ishlanib, yirik asarlar to'plami chop etila boshlandi. Misr topilmalari muzeyini tashkil qilgan va yirik arxeologik qazishmalar olib borgan olim O. Mariyettning misrshunoslik fani taraqqiyotidagi xizmati katta bo'ldi. Ingliz tarixchisi Flinders Pitri uning davomchisi bo'ldi. Pitri III tomli «Qadimgi davrda Misr tarixi», Brested II tomli «Misr tarixi», Maspero «Misr tarixi» va Ed. Meyer «Qadimshunoslik tarixi» asarlarini yaratdilar. XIX asrning o'rtalarida fransuz olimi O. Mariyett qadimgi Memfisdan muqaddas ho'kizlar sag'analarini topdi. G. Maspero XIX asr oxirida Sakkaradagi piramidalarni tadqiq qilib, V-VI sulola piramidalarining xonalari ichki devoridagi matnlarni chop qildi. Fiva shahrida u Yangi podsholik fir'avnlarning mo'miyolari yashirilgan ulkan maxfiy joyni topdi.

Misrshunoslikning yangi davri XX asrning 20-yillariga to'g'ri keladi. Angliyada «Kembrij qadimgi tarixi» seriyasi chop etilib (I-XI tomlari 1928 – 1938-yillarda chop etildi), nemis olimlari A. Erman va X. Tropyte (1926 – 1931) V tomli Misr lug'atini tuzdilar.

A. Gardner III tomli «Vilbur papirusi», «Ramseslar davri ma'lumoti hujjatlari» va «Misr onomastikasi» asarlarini chop qiladi. Misrda asosiy arxeologik qazishmalarni Yevropa va AQSH olimlari olib bordilar. Faqat XX asrning 20-yillaridan boshlab o'zi misrlik bo'lgan olimlar arxeologik qazishmalarni boshladilar.

XX asrning so'nggi yillarida kosmik arxeologiya qadimgi Misrning hali o'rganilmagan, qum ostida qolib ketgan qadimgi shahari yodgorliklari izlarini topdi. Qadimgi Misrning barcha shahar va qishloqlari Nil daryosi qirg'og'ida joylashgan.

3. Qadimgi Misr tarixini davrlashtirish. Tarix fanida manba va adabiyotlar atroflicha ilmiy tadqiq qilingan holda qadimgi Misr tarixi ilmiy asoslanib davrlashtirilgan. Qadimgi Misr tarixi mil. avv. IV ming yillikning II yarmidan davlat va sinfiy jamiyatning paydo bo'lishidan mil. avv. VI asrda Misrning Ahmoniyalar davlatiga qo'shib olingan davrigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Qadimgi Misr tarixi quyidagi davrlarga bo'linadi:

1. Sulolalargacha bo'lgan I davr (mil. avv. IV ming yillikning I yarmi). Urug'chilik munosabatlari yemirilishining boshlanishi.

2. Sulolalargacha boʻlgan II davr yoki Gerzey davri (mil. avv. V – IV ming yillikning II yarmi). Ijtimoiy tengsizlikning paydo boʻlishi, ilk sugʻorish inshootlarining paydo boʻlishi, ilk nom birlashmalarining tashkil topishi. Davr oxirida Yuqori va Quyi Misr davlatlarining paydo boʻlishi.

3. Ilk podsholik. I-II Umummisr sulolalarining boshqaruvi. Yagona umummisr davlatining paydo boʻlishi (mil. avv. XXXI-XXIX asrlar).

4. Qadimgi podsholik davri. III-VI sulolalar hukmronligi (mil. avv. XXVIII-XXIII asrlar). Piramidalar qurilishi, sunʼiy sugʻorish tizimining shakllanishi, markazlashgan davlat apparatining mavjudligi, firʼavn hokimiyatining kuchayishi.

5. Oʻtish davri (VII-VIII sulolalar, XXIII-XXI asrlar). IX – X asrlar Yagona Misr davlatining nomlarga parchalanishi.

6. Oʻrta podsholik davrida markazlashgan Misr davlatining qayta tiklanishi. XXI-XVIII asrlar, XI-XIII sulolalar boshqaruvi.

7. II Oʻtish davri (XIV-XVI sulolalar, XVIII asr oxiri – XVI asr boshlari). Misrning zaiflashuvi. Giksoslar hukmronligi davri (XV-XVI sulolalar). Giksoslar bilan bir vaqtda Fiva hukmdorlari (XVII sulola, XVII asr) hukmronligi.

8. Yangi podsholik davri. XVIII-XX sulolalar hukmronligi (mil. avv. XVI-XI asrlar). Misrning Old Osiyoda eng qudratli davlatga aylanishi. Iqtisodiyot, fan va madaniyatning gullab-yashnashi.

9. III Oʻtish davri (XXI sulola, XI-X asrlar). Misrning tushkunligi.

10. Soʻnggi podsholik davri. Misr chet elliklar hukmronligi ostida (XXII-XXV sulolalar, mil. avv. IX-VIII asrlar). Misrning Sais sulolasi firʼavnlari (XXVI sulola) davrida tiklanishi (mil. avv. VII-VI asrlar).

11. Misrning Eron tomonidan bosib olinishi va Eron davlatiga qoʻshib olinishi (XXVII-XXX sulolalar, mil. avv. VI-IV asrlar).

4. Mamlakat va aholi. Misr Afrika qitʼasining shimoli-sharqiy qismida joylashgan. Suvaysh boʻyni orqali Misr Old Osiyoning madaniy markazlari bilan bogʻlangan. Misr Nil dar-yosi orqali Tropik Afrika va Oʻrtayer dengiziga tutashgan.

Qadimgi Misr deb Nil daryosining birinchi ostonasidan boshlab, keng Nil deltasini hosil qilgan tor Nil vodiysiga (kengligi 1 km.dan 20 kmgacha) aytiladi. Mamlakatning janubi Nilning

birinchi ostonasidan deltagacha Yuqori Misr, deltaning quyi qismi Quyi Misr deb atalgan («Yegipet» nomi yunoncha, Misrning poytaxti Memfis misrcha «Xekau-Ptax» yoki «Xikupta» – «xudo Ptaxning ruhi qal’asi» ma’nosini bildiradigan so’zdan kelib chiqqan). Qadimda misrliklar o’z mamlakatlarini Nil vodiysining haydalgan qora tuproqli yeriga qarab, Kemet – «qora yer» deb ataganlar. Misr Afrika qit’asining shimoli-sharqiy qismida joylashgan. Suvaysh bo’yni orqali Misr Old Osiyoning madaniy markazlari bilan bog’langan. Misr Nil daryosi orqali Tropik Afrika va O’rtayer dengiziga tutashgan.

Nil daryosi Misr davlati va jamiyatining ravnaq topishida asosiy omil bo’ldi. Nil hosildorlik manbayi, aholining xo’jalik faoliyatining asosi bo’lib, Misr iqtisodiy hayotida yetakchi o’rin tutgan. Shu sababli Gerodot «Misr Nilning sovg’asi» deb ta’riflaydi. Nil daryosida har yil 19-iyunda toshqin ko’tarilgan. Bu toshqin sentabr o’rtalarigacha davom etgan. Noyabrda daryo o’z o’zani-ga tushgan. Ekilgan yer aprel-mayda hosil keltirgan. Nil daryosi Misr iqtisodiyotining asosi bo’lgan dehqonchilikda muhim o’rin tutgan. Mo’l-ko’l hosil sun’iy sug’orish asosida olingan. Misrliklar dehqonchilik ishlariga ko’ra, yilni 3 mavsumga bo’lganlar: 1. «To’la suv mavsumi» – Nil toshqini (iyul o’rtalari). 2. «Ekin unish mavsumi» – ekishdan hosil yig’ishgacha bo’lgan qishloq xo’jaligi ishlarining to’liq sikli (noyabr va may o’rtalari). 3. «Quruq mavsum» – yerning dam olish vaqti va shafqatsiz jazirama (may o’rtalaridan iyul o’rtalarigacha) davri. Suv omborlari qurilib, Nil vodiysi to’g’on, kanallar bilan to’g’ri burchakli havza (basseyn)larga bo’lingan. Mil. avv. I asrda yashagan tarixchi sitsiliyalik Diodor Nil daryosini shunday tasvirlaydi: «Misrning quyi qismida ko’p qismlarga bo’linib, Delta tasvirini tashkil qiladi. Uning tomonlari daryoning eng chekkalaridagi shaxobchalaridan hosil qiladi, daryo oqimini qabul qiladigan dengiz asos bo’lib xizmat qiladi. Nil dengizga yetti bosh bilan quyiladi, ulardan Sharqqa tomon birinchi Pelusiy, ikkinchisi Tinit deb ataladi, keyin boshqa quyilishlar boradi: Mendess, Fatniy, Sebennit, Bolbitin va oxirgisi – Kanop (ba’zilar uni Gerak – leotiy deb ataydilar) kabi boshlar mavjud».¹

---

¹ Хрестоматия по истории древнего мира М. Просвещение. 1991. 28 стр.

Qadimda Nil daryosida baliq mo'1-ko'1 bo'lib, daryo suvlarida baliqning 100 turi, timsoh va begemotlar suzib yurgan. Nilning okun balig'i 100 kg.gacha og'irlikda bo'lgan. Qirg'oq to'qaylarida 300 ga yaqin parranda, sahro bilan chegarada sherlar, giyena, shoqol, gepard, sirtlonlar, antilopalar va tuyaqushlar yashagan. Boy fauna va flora aholini oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini to'la qondirgan, bu aholining tez ko'payishiga olib kelgan. Misrda aholi ana shu tabiat ne'matlari asosida oziq-ovqatga taqchillik sezmagani, mamlakat uchun ochlik, qahatchilik begona bo'lgan. Zodagonlarning xo'jaliklarida g'ozlar semirtirilib, dasturxonga tortilgan.

Ekinlar. Arpa, bug'doy, kunjut, kanop, emmer (polba), xurmo, kokos palmalari, akatsiya (qurilish materiallari uchun), uzum va mevali daraxtlar o'sgan. Asosiy ovqat hisoblangan baliq mo'1-ko'1 bo'lib u qovurilib, qaynatilib, dudlanib va quritilgan holda iste'mol qilingan. Va hatto quruq baliq o'tin o'rnida ishlatilgan.

Chorva mollari. Qo'y, echki, sigir, eshak, cho'chqa boqilgan. Mil. avv. II ming yillikkacha antilopa podalari ham yarim yovvoyi holda boqilgan, lekin ular madaniylashmagani uchun voz kechilgan.

Qazilma boyliklar. Granit, bazalt, diorit, alebastr, shifer, ohak. Memfis yonida yirik tosh konlari, O'rta Misrdagi Fiva yaqinida alebastr konlari va Sinay yarimorolida boy mis konlari bo'lgan. Misrning o'zida metall bo'lmagan. Ular qo'shni davlatlardan olib kelingan. Kumush va temir asosan Kichik Osiyodan, oltin Shimoliy Nubiya va Arabiston yarimorolidan olib kelingan.

Aholi. Nil vodiysida qadimgi aholi Saxara sahrosi, Liviya va Efiopiyadan mil. avv. VI ming yillik oxirida kelib joylashgan. Bu etnik guruhlarning qo'shilishidan qadimgi Misr xalqi kelib chiqqan. Qadimgi misrliklarning tashqi ko'rinishi quyidagicha bo'lgan: ancha baland bo'yi, to'ladan kelgan, keng to'g'ri yelkalar, dumaloq, anchagina turtib chiqqan dahan, yo'g'onroq to'g'ri burun, qorachadan kelgan teri, timqora to'g'ri soch, qora bodomsimon ko'zlar, qalin mijjalar. Qadimgi misrlikning soqoli qirilgan, sochlari qisqa qirqilgan. Kiyimlar qisqa, old yubka, lungidan iborat bo'lgan. Bolalar 11 yoshgacha qip-yalang'och yurganlar.

Ovqat. Arpa noni, emmer bo'tqasi, qovurilgan, qaynatilgan va quritilgan baliq, go'sht jumladan parranda go'shti, piyoz,

sarimsoq va bodring. Qadimda misrliklar dunyo tarixida birinchi bo'lib pivoni kashf qilganlar va arpadan tayyorlangan pivo asosiy ichimlik bo'lgan. Go'sht kam iste'mol qilingan.

5. Ilk Misr jamiyati va davlati. Ilk podsholik davri (mil. avv. XXXI-XXIX asrlar). Ilk dehqon jamoalari mil. avv. VI-V ming yilliklarda Quyi Misrdagi Fayum vodiysida mavjud bo'lgan. Fayum manzilgohida g'alla ekinlari ekilgan, yirik va mayda qoramol boqilgan va baliq tutilgan. Bu madaniyatga mansub bo'lgan manzilgohdan suyak-garpun, toshdan yasalgan o'roqlar va loy idishlar topilgan. Bu davrda Yuqori Misrda chorvador dehqonlar yodgorligi topilgan joyiga qarab, Tasiy madaniyati deb ataladi. Bu yerdan ko'plab qabrlar topilgan. Bug'doy ekilgan, mayda chorva mollari boqilgan. Sirti qora va kulrang loy idishlar yasalgan. Tasiylar urug'-jamo'a bo'lib yashaganlar.

Tasiylardan ko'ra yuqori rivojlangan Badari madaniyati (mil. avv. IV ming yillik)ga tegishli aholi urug'-jamo'a bo'lib yashab, chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Yerga motiga bilan ishlov berilib, kichik kanallar qazilgan. Ov va baliqchilik ham mavjud bo'lgan. Badariylar kulolchilikni takomillashtirganlar.

Mil. avv. IV ming yillikning I yarmida Amrat manzilgohlari yanada yuqoriroq rivojlangan. Bu davrda ilk mustahkamlangan qo'rg'onlar paydo bo'lgan. Aholi soni o'sgan. Mis buyumlari ko'paygan. Garpun-qarmoqlar yasalgan, ilk tilla bezaklar paydo bo'lgan. Kulollar naqshli idishlar tayyorlay boshlaganlar. Ko'zalarining sirti qizg'ish rangda bo'lib, unga oq bo'yoq bilan chiziq tortilgan. Xo'jalikning asosi motiga dehqonchiligi va chorvachilik bo'lgan (ilk sulolagacha bo'lgan davr).

Mil. avv. IV ming yillikning II yarmida Gerzey davri (hozirgi Gerzi qishlog'i nomidan) sulolaviy davrgacha bo'lgan 2-bosqichda sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilikdan hunarmandchilik ajralib chiqqan. Ilk ijtimoiy tabaqalanish yuz beradi. Qazib ochilgan qabrlardan ko'plab buyumlar topilgan. Bu vaqtda ilk ibtidoiy qulchilik paydo bo'lgan. Qullar «tirik murdalar» deb atalgan. Misrning ilk davlatlari xo'jalik faoliyatini birgalikda olib borishga intilgan dehqon jamoalarining birlashmalaridan paydo bo'ladi. Sug'orish inshootlarini rivojlantirish va yiriklash-

tirishga boʻlgan ehtiyoj davlat hokimiyatining shakllanishini ragʻbatlantirgan. Davlat hokimiyati sugʻorish tizimini yaratish va taʼmirlashda yetakchilik qila boshladi.

Misrning ilk davlatlari hududi uncha katta boʻlmagan. Qadimgi Misrda kanallar bilan kesilgan yer maydoni «sepat» deyilgan. Sepat (yunon tilida nom) qadimgi Misrda kichik davlat. Sepat hokimining unvonlaridan biri «kanal boshligʻi» boʻlgan. Keyinchalik Yuqori Misr 22 ta, Quyi Misr 20 ta katta boʻlmagan sepatlarga boʻlingan. Bunday davlatlar 42 ta boʻlgan. Yunon yozuvchilari sepatni nom, uning hokimini nomarx deb ataydilar. Sepatlarda iqtisodiy ehtiyojlardan kelib chiqib, birlashuv jarayoni kuchli boʻlgan. Sepatlar oʻrtasidagi uzoq urushlar natijasida mil. avv. IV ming yillik oxirida Yuqori va Quyi Misrda ikkita yirik davlat vujudga keladi. Yuqori Misr hukmdori oq rangli toj, Quyi Misr hukmdori qizil rangli toj kiygan. Birinchisining poytaxti Exnab (Nexen), ikkinchisining poytaxti Buto shahri boʻlgan.

Podsholarning hokimiyati mil. avv. IV asr oʻrtalaridan boshlab merosiy tus ola boshlaydi. Chunki Nil vodiysining uncha katta boʻlmagan sepatlari oʻrtasidagi muntazam olib borilayotgan urushlarda harbiy yoʻlboshchilarning mavqeyi kuchayib boradi. Mil. avv. IV ming yillikning oxiriga kelib, podsholarning hokimiyatiga ilohiy tus berilib, ular xudo Xor (bu xudo lochin koʻrinishida tasvirlangan) bilan qiyoslangan.

Har ikki podsholik oʻrtasida Misrni birlashtirish uchun uzoq kurash boshlanadi. Quyi Misrda podsho Narmer va undan oldin oʻtgan oʻtmishdoshlari gʻolibona urushlar olib borganlar. Mil. avv. XXXI asrning taxminan II yarmida mamlakatni haqiqiy birlashtiruvchisi va I umummisr sulolasi asoschisi deb misrliklar Narmerning oʻgʻli Mina (yunoncha Menes)ni hisoblaydilar. Mamlakatni birlashtirish uchun Narmer va undan oldin oʻtgan podsholar Quyi Misrda uzoq urush olib borganlar. Misrning ilk podsholaridan biri sanalgan Narmerga bagʻishlangan tosh lavhada yuqori Misr podshosining gʻalabasi, Narmer ishtiroki bilan oʻtgan muhim marosim abadiylashtirilgan. Yodgorlikda harbiy tasvirlar koʻpchilikni tashkil etadi. Tasvirning yuz tomonida boshiga toj kiygan Narmer magʻlub boʻlgan dushmanning boshini ushlab,

boshqa qoʻlida choʻqmor bilan turibdi. Tasvirning orqa tomonida boshida bosib olingan quyi Misr podshosining tojida, «podsho shippagini olib yuruvchi» hamrohligida boshi kesilgan dushmanlar oldida yurib kelmoqda. Sepat va ittifoqchi shaharlar vakillari bu sepatlarda eʼtiqod qilinadigan xudolar tasvirini tayoqda koʻtarib, Narmerga hamrohlik qilmoqdalar.

Misrning yagona davlatga birlashuvi qachon yuz berganining aniq sanasi mavjud emas. Lekin taxminan mil. avv. 3000 yilliklar atrofida Nil vodiysida yagona davlat boʻlgan. Misrni amalda toʻla birlashtirgan va I umummisr sulolasiga asos solgan podsho Narmerning oʻgʻli Mina (mil. avv. XXXI asrning II yarmi atrofida) boʻladi. Abidos yaqinidagi Tinis sepatidan kelib chiqqan podsho Mina birlashtirish siyosatini olib borgan. U Yuqori va Quyi Misr tutashgan strategik muhim nuqtada yangi poytaxt, mustahkamlangan shahar Memfis (Minnefer misrcha)ni quradi. Mina Memfisni suv toshqinidan himoya qiladigan toʻgʻon quradi. Bu shahardan turib mamlakat janubi va shimolini boshqarish qulay boʻlgan.

Misrning Tinis sepatidan kelib chiqqan I-II sulolalar davri ilk podsholik davri hisoblanadi. ilk podsholik davrida yagona davlat va koʻp sonli davlat apparati hamda bu apparatni boqadigan davlat yer egaligi shakllanadi. Davlat yerlarida tashkil etilgan yirik xoʻjaliklarda davlatga qaram boʻlgan ishchilar mehnat qilar edilar. Davlatga turli soliq va majburiyatlarni oʻtashga majbur boʻlgan koʻp sonli qishloq jamoasi mavjud boʻlgan. Sugʻorish inshootlari va ishlari butun mamlakat miqyosida olib boriladi. Mis qurollari yaxshi maʼlum boʻlsa-da, toshdan qilingan mehnat qurollari keng tarqalgan.

I-II sulola podsholari butun mamlakatni har ikki yilda bir marta aylanib chiqishlari anʼanaga aylangan. Bu davr mafkurasida Misrning birligi his qilina boshlanadi. Endilikda podsho unvoniga mamlakatning janubi va shimolida eʼtiqod qilinadigan maʼbudlar Nexbet va Uajit – «Ikkala hukmron» – «Yuqori va Quyi Misr podshosi» soʻzlari qoʻshiladi. Butun mamlakat miqyosida Yuqori Misrning bosh xudosi Xorga eʼtiqod qilish keng tarqaladi.

Misr qoʻshini I sulola davrida qoʻshni hududlarga xoʻjalik uchun zarur boʻlgan xomashyo uchun harbiy yurishlar qila

boshladilar. Misrliklar janubda Nubiyaga, g'arbda Liviya, sharqda Sinay yarimoroliga bosqinchilik yurishlari qiladilar. Misrda bu davrda yasalgan tosh ko'zalar Sharqiy O'rtayer dengizining barcha hududlaridan topilgan. Finikiya va Suriyadan yog'och (mashhur Livan kedri), Sinay yarimorolidan mis, malaxit va feruza toshlari olib kelinadi. Liviya va Arabiston sahro yo'llari o'zlashtiriladi. Menes davridan yo'lga qo'yilgan Misrning Shimoliy Nubiya ustidan nazorati saqlanib qoladi.

Mil. avv. XXIX asr o'rtalarida Misrda siyosiy halokat yuz beradi. Podsho Sexemib xudo Xorga sig'inishni bekor qilib, bu xudoning afsonaviy dushmani xudo Seton bilan o'zini qiyoslaydi. Sexemib poytaxtni Memfisdan Abidosga ko'chiradi. O'zaro nizolar oqibatida Quyi Misr ajralib chiqadi. Misrning birligini ikki sulolaning so'nggi vakili Xasexemum qayta tiklagan. U Quyi Misrni tor-mor qiladi (Xasexemumning haykalidagi yozuv yurish davomida 47209 kishi o'ldirilgani yoki haydab ketilgani haqida ma'lumot beradi).

Misr xo'jaligining asosi sug'orma dehqonchilik edi. Podsho hokimiyatining eng muhim vazifalaridan biri Nil vodiysida sug'orish inshootlarini qurish, ta'mirlash va ishchi holatida saqlab turishni tashkillashtirish bo'lgan. Misrning diniy markazi Gerakleopoldagi ibodatxonada ilk podsholik fir'avnlarning biri sovg'a qilgan hukmronlik ramzi bo'lgan asoda tarmonoqlangan suv havzasi, uning tepasida yer chopish marosimini bajarayotgan fir'avn qo'lida motiga, uning oldida qo'llarida boshhoqlar bilan savat ko'targan erkaklar, undan pastda – suvda mehnat qilayotgan boshqa erkaklar, ularga tomon motiga bilan kelayotgan erkak tasvirlangan. Ilk podsholik davridayoq Misr qishloq xo'jaligi yuqori darajada mahsuldor bo'lgan. Quyi Misrdan topilgan ko'p sonli vino xumli uzumchilikning yaxshi rivojlanganidan dalolat beradi.

Nil vodiysida chorva uchun suvli o'tloqlar ko'p bo'lgan bo'lib, chorvachilik yaxshi yo'lga qo'yilgan. Chorvachilikning o'ziga xos xususiyati – podada xonaki hayvonlar bilan birga, to'la yoki yarim qo'lga o'rgatilgan cho'l jonivorlari – antilopalar, shoxli yovvoyi echkilar va ohular mavjudligi edi. Bu hayvonlarning tasvirlari mil. avv. II ming yillikkacha devoriy tasvirlarda ko'p uch-

raydi. Mil. avv II ming yillikdan so'ng antilopa va ohular devoriy tasvirlarda uchramaydi. Chunki misrliklar antilopa va ohularni madaniylashtira olmaganlar. To'qimachilik tez rivojlanadi. Shu davrdan boshlab, papirusdan yozuv uchun foydalanila boshlangan. Keyinchalik esa papirusdan yunon-rim madaniyati rivojida ham unumli foydalanadi.

Qadimgi Misrda aholining aksariyati qo'shni dehqon jamoasi bo'lib yashagan. Shaharlar barmoq bilan sanarli bo'lgan. Barcha shahar va qishloqlar Nilning tor vodiysida (kengligi 3 km.dan 22 km.gacha) joylashgan. Vodiyni qum sahrolar o'rab olgan.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. James Henry Breasted, Ancient time's a history of the early world, Boston:1918

2. История Древнего Востока: учеб. пособие /А.А. Вигасин. – 2-е изд. Испр. –М.: Дрофа. 2007.

Asosiy sanalar

Mil. avv. VI-V ming yillik	Neolit madaniyati (Fayum, Tasiy, Badari).
Mil. avv. IV ming yillikning birinchi yarmi I sulolasigacha bo'lgan (Amrat) davr.	Urug'chilik munosabatlarining yemirilishi.
Er. avv. IV ming yillikning	Sulolaviy davrgacha bo'lgan II bosqich ikkinchi davri (Gerzey davri). Ijtimoiy tabaqalanishning rivojlanishi va nom-davlatlarining paydo bo'lishi.
Er. avv. IV ming yillikning oxiri	Yuqori va Quyi Misrning ikki podsholikka birlashuvi.
Mil. avv. XXXI-XXIX asrlar	Misrda ilk podsholik davri.

Mustaqil ish mavzulari:

1. Misrdagi ilk dehqonchilik manzilgohlari.
2. Gerodot tarixida qadimgi Misr.
3. Sitsiliyalik Diodorning «Tarixiy kutubxonasi» asarida Misr tasviri.
4. Qadimgi Misr tarixini o'rganishda arxeologiya fanining yutuqlari.

QADIMGI PODSHOLIK
(MIL. AVV. XXVIII ASRNING OXIRI – XXIII ASRLAR).
O’RTA PODSHOLIK
(MIL. AVV. 2020 – 1750-YILLAR).

- 1. Qadimgi podsholik davrida jamiyat va davlat.**
- 2. O’rta podsholik. (mil. avv. 2020 – 1750-yillar).**
- 3. Davlat boshqaruvi. Tashqi siyosat.**

1. Qadimgi podsholik davrida jamiyat va davlat. Qadimgi podsholik davri (mil. avv. XXVIII-XXIII asrlar)da Misr katta markazlashgan davlat bo’lgan. Bu davrda mamlakatda iqtisodiyotning asosiy sohasi bo’lgan sug’orma dehqonchilik yanada rivojlangan Tosh o’roqlar bilan bir qatorda mis o’roqlar ham ishlatilgan. Mis metali juda qimmat bo’lgani uchun tosh qurollarni siqib chiqara olmagan. Ekinlardan tariq va bug’doyning 2 xili, piyoz, sarimsoq, bodring va ko’katlar ekilgan. Bu davrda, ayniqsa, quyi Misrda bog’dorchilik, poliz ekinlari (sarimsoq, bodring, piyoz, har xil ko’katlar) ekilib, uzumchilik keng tarqaladi. Misrliklar xo’jalik tarixida birinchi bo’lib asalarichilikni kashf qilganlar. Misrliklar asalarichilikni bundan 10 ming yil oldin bilganlar. Yuqori Misrda asosan donli ekinlar yetishtirilib, ularning bir qismi Nil daryosi bo’ylab shimolga jo’natilgan.

Chorva mollaridan ho’kiz, shoxdor qo’y, echki va eshaklar boqilgan. Shu bilan birga, go’sht uchun yovvoyi antilopa, ohu, arxarlar qo’lga o’rgatilgan. Shu maqsadda itsimon giyenalar parranda go’shti va go’sht bilan boqilib, semirtirib so’yilgan. Zodagonlar dasturxonini uchun turli zotli g’ozlar, kaptar, turalarning 3 xili boqilgan. Parrandalar ham boqib semirtirilib so’yilgan. Nil daryosida baliq, yovvoyi parrandalar serob bo’lib, ular ovlanib iste’mol qilinadi. VI sulola davrida yuqori Misr viloyatlaridan birining hokimi sag’anasida oshxona tasvirlangan. Oshxona shipida go’sht bo’lagi, so’yilgan parranda va baliqlar osilgan, yerda non va ko’zalar ko’rinib turibdi. Ikki oshpaz ovqat tayyorlamoqda. Biri o’rdak qovurmoqda, ikkinchisi yeyiladigan nimanidir qo’lida aylantirmoqda. U yordamchi

bolaga aytmoqda: «Buni tayyorla (va) sen yigitlarni non-pivo yeyishga (ovqatlanishga) chaqirasan». «Yigitlar» ko‘rinishidan yaqindagi «dalada» mehnat qilayotgan kishilar bo‘lsa kerak.

Quruvchilik sohasi yaxshi rivojlangan. Qurilish xomashyosi ohaktosh, qizil granitning har xil turlari, yumshoq tosh-alebastr mo‘l-ko‘l bo‘lgan. Ba’zi yarim qimmatbaho toshlar, Sinay yarimorolidan mis, feruza qazib olingan.

Iqtisodiyot uchun kerakli xomashyo boshqa mamlakatlardan keltiriladi. VI sulolaning so‘nggi davrida janubdan sher va qoplon terilari, fil suyagi, xushbo‘y moylar, oltin olib kelingan. Misr fir‘avnlari piramidalari, saroy eshiklari uchun yog‘och Finikiyadan olib keltirilgan. Qadimgi podsholikning zodagoni Unaning qabrtosh yozuvida yuk kemasi qurish uchun akatsiya yog‘ochini Shimoliy Efiopiya qabilalari yetkazganlarini aytadi. Chetdan keltirilgan turli yog‘ochlardan misrlik ustalar kprovat, taxtiravonlar, stul va haykalchalar yasaganlar. Janubdan keltiriladigan qora yog‘och (eben daraxti yog‘ochi) yuqori baholanagan. Hunarmandlar qattiq toshdan va yumshoq altoshdan nafis ko‘zalar tayyorlaganlar. Nil daryosining botqoq qirg‘oqlarida qamish, pairus o‘simliklari mo‘l-ko‘l bo‘lgan. Ulardan bo‘yra, yoping‘ich, kichik qayiqqlar to‘qilgan va qog‘oz tayyorlangan.

IV sulolaning asoschisi Snofru o‘lja uchun (mil. avv. 2600-yillar atrofida) Sinay va Nubiyaga g‘olibona yurishlar uyushtiradi. Davlat hokimiyati kuchayib, mamlakatning xomashyoga bo‘lgan ehtiyojini qondirish uchun fir‘avnlr faol tashqi siyosat yuritganlar. Qadimgi podsholik davrida misga boy bo‘lgan Sinay yarimoroli qo‘shib olingan. Misr Janubiy Falastin va Nubiyaning o‘z ta‘sirini ostiga olgan. V sulola davrida misrliklar Nubiyaga o‘rnashadi. Ular G‘arbda Liviyaga qarshi urush olib boradilar va Sharqiy O‘rtayer dengizi bilan savdo qilganlar. Podsho Ise-si davrida Baurjed nomli misrlik uzoq Punt (hozirgi Somali) mamlakatiga sayohat qiladi. VI sulola davrida (mil. avv. XXIV-XXIII asrning boshlari) tashqi siyosat yanada faollashadi. Misr fir‘avnlari bu davrda Falastinga bir necha bor qo‘shin tortadilar. Bibl shahri misrliklarning tayanch nuqtasiga aylanadi. Bibl hokimlari Misr unvonlarini qabul qilib, Misr xudolariga sig‘inadilar. Nubiyaning misrliklar oltin olib keladilar.

Misrliklarning aytishiga ko'ra, ular tarixining eng yorqin davri III sulolaning eng atoqli hukmdori, Qadimgi podsholik davlatchiligining asoschisi Joserning hukmronligi vaqti bo'lgan (mil. avv. XXVIII asr boshlarida). Joser Memfis shahrining poytaxt mavqeyini tiklaydi. Fir'avn hokimiyatini kuchaytiradi, jumladan, podshoning jismi xudolar jismiga o'xshab, oltindan yaratilganini anglatadigan yangi unvonni ta'sis qiladi.

Misrliklar u dunyoda hayot borligiga ishonganlar. Misrliklar o'limdan keyin u dunyoda hayot borligiga ishonganligini bu sag'analarda ko'rsatadi. Bunday hayotga erishish uchun jasadni yemirilishdan saqlash zarur edi. Ular bu sag'analarni yashirinish va jasadni o'limdan keyin himoya qilish uchun quradilar. Bunday e'tiqoddan mo'miyolash amaliyoti ham kirib keladi. Jasad mo'miyolangan holatda yaxshi saqlanib qolgan.

Birinchi Misr piramidasi mil. avv. 2650-yillar atrofida Sakkarada yaqinlarida qurilgan. Uchinchi sulola asoschisi Josergacha Misr fir'avnlarini xom g'ishtdan qurilgan yassi bino – mastaba (arabcha – o'tirg'ich)ga dafn qilar edilar. Joserning maqbarasi ilk piramida shaklidagi biri ustidan ikkinchisi ustma-ust qo'yilgan, kichrayib boradigan zinapoyasimon 6 mastabadan (balandligi 60 metr) iborat bo'lib, ohaktoshdan bunyod qilingan. Joser piramidasining ijodkori Sakkara hududidagi saroy me'mori, bosh maslahatchi Imxotep bo'lgan. Joser davrida Imxotep ishtirokida yangi yil hisobi Sirius yulduzining tongda paydo bo'lishiga asoslangan yangi taqvim joriy qilinadi. Imxotep o'limidan keyin kotiblar homiysi deb ulug'langan. Piramidalarni ulkan sfinks qo'riqlab turadi. Bu haykal odam boshli, fir'avn Xafraning boshi bo'lishi mumkin, deb faraz qilinadi. Ehtimol, sfinks Xafraning farmoni bilan qurilgan. U sharqqa, quyosh chiqadigan tomonga qarab turadi. So'nggi 4-5 ming yil ichida sfinksni qum bosgan. Mil. avv. 1419-yilda Sfinksga bitilgan yozuv haykal panjalari orasida uxlab qolgan shahzoda Ramzes IV tarixini hikoya qiladi. Ramzesning tushida quyosh ma'budi kelib, agar u Sfinksni qumdan tozalasa, fir'avn bo'lishini aytadi. Shahzoda uning aytganini qiladi, shundan so'ng u fir'avn tojini kiyadi.

Joserdan keyingi fir'avnlar Memfisdan g'arbda o'z piramidalarini qurganlar. Fir'avn Snofruning vorislari davrida ulug'vor

piramidalar qurilishi davlat ahamiyatiga ega boʻlgan ishga aylanadi. Firʻavn Xufu mil. avv. 2566-yilda vafot etgan. Firʻavn Xufu (yunoncha – Xeops) piramidasi har birining ogʻirligi 2,5 tonna boʻlgan, 2,3 mln ogʻir tosh blokdan tashkil topgan, balandligi 147 metr boʻlgan piramidani bunyod qiladi. Xeops piramidasining qurilishi toʻgʻrisida Gerodot shunday yozadi: «Xeops mamlakatni kulfatlar girdobiga tashladi. Eng avvalo, u barcha muqaddas ziyoratgohlarni yopishni va qurbonliklar keltirishni taqiqladi. Keyin barcha misrliklarni oʻziga ishlashga majbur qildi. Bir xil kishilar Nilga Arabiston togʻlaridagi tosh konlaridan toshlarning ulkan boʻlaklarini Nilga olib kelishlari, boshqalarga esa ularni yana uzoqqa Liviya togʻlari deb ataladigan joygacha sudrab borish buyurilgan edi. Yuz ming kishi bu ishni toʻxtovsiz, har uch oyda bir marta almashib bajardi. Bu tosh xarsang tashilgan bu yoʻlni qurishga ezilgan xalq oʻn yil sarflashga toʻgʻri keldi»¹. Uning oʻgʻli Xafra (Xefren) qurgan piramidaning balandligi (143 m) sal pastroq edi. Eng soʻnggi ulugʻvor piramida Xafraning oʻgʻli Menkaura (Mikerin) tomonidan qurilgan boʻlib, balandligi 66 m edi. Piramidalar ohaktoshlardan qurilib, granit plitalar bilan qoplangan. Piramidalar qurilishiga yuz minglab kishilar jalb qilingan. Ular qurilish yaqinida bunyod qilingan shaharchada yashaganlar. Quruvchilar uchun ovqat tayyorlaydigan, non yopadigan yuzlab kishilar xizmat qilgan. Piramidalar yaqinidan non yopilgan tandirlar, ovqat tayyorlanadigan oʻchoqlar qoldiqlari topilgan. Piramida qurilishida ishtirok etgan oddiy ishchi boshqaruvchi lavozimigacha koʻtarilishi mumkin boʻlgan.

V sulola firʻavnlari (XXVI-XXV asrlar) iqtisodiy-ijtimoiy tushkunliklar sababli ulkan piramidalar qurishdan voz kechadilar va kichik piramidalar barpo qila boshlaydilar. Mafkurada ham oʻzgarishlar sodir boʻladi. Sulolaning soʻnggi vakili Unas birinchi bor oʻz piramidasi ichiga firʻavn oʻlimidan keyin, u dunyoda yashashi bilan bogʻliq anʻana formulalarining keng toʻplami yozuvlarni – piramida matnlarini kiritadi. Rivoyatlarga koʻra, Xufu va Xafra barcha Misr ibodatxonalarini yopganlar hamda yangi umumdavlat Quyosh xudosi Raga sigʻinishni joriy qiladilar.

---

¹ Хрестоматия по истории древнего мира М. Просвещение. 1991.40 стр

Xudo Raga sig'inish markazi Geliopol (misrcha – Iunu) shahri edi. V sulola keng hajmdagi ulkan qurilishlardan voz kechadi.

Qadimgi podsholikning gullab-yashnagan davrida fir'avn hokimiyati bag'oyat qudratli bo'lgan bo'lib, u nafaqat oddiy misrliklar uchun, balki fir'avnning eng yaqinlari uchun ham yetishib bo'lmaydigan balandlikda turgan (bir oliy amaldor qabrtoshi yozuvida unga faqat podsho taxti oldidagi yerni emas, balki fir'avnning oyog'ini o'pishga ruxsat berilganini faxrlanib yozadi). Fir'avnning qo'lida bepoyon yer zaxirasi, oziq-ovqat va ishchi kuchi to'plangan bo'lib, bular uning qudratli hokimiyati asosi bo'lgan. Xufu va uning avlodlari «Ra o'g'li» unvonini qabul qildilar. Misrning qonuniy podshosi Quyosh xudosining yerdagi ayol bilan yaqinligidan tug'iladi, degan tushuncha shakllanadi. Fir'avn odam qiyofasidagi xudo deb tasavvur qilingan. U xudo Xor (Gor)ning ifodasi, xudo Raning o'g'li, u o'limidan keyin xudo Osiris sifatida ulug'langan va unga sig'inish uchun sag'ana-piramidalar oldida ibodatxonalar qurilgan. Hech kimga podshoning muqaddas nomini aytishga ruxsat berilmagan. Chunki misrliklar e'tiqodiga ko'ra, nomini aytish fir'avnga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan. Shu sababli, uning nomi boshqacha «ulug' uy», «katta uy» (pero, fir'avn so'zi shundan kelib chiqqan) deb atalgan. Fir'avnlar o'zlarining ilohiy «Quyosh» bilan qarindosh ekanliklariga ishonganlar va o'zlarini samoviy hukmdor deb e'tirof etganlar. Oddiy xalq uchun fir'avn «katta xudo», «samo hukmdori» deb ulug'langan. Hatto koinlar ham fir'avnga ta'zim bajo keltirganlar.

Fir'avn yerdagi iloh sifatida ulug'lanib, odamlar uning nomini ayta olmas edilar. Uning o'rniga fir'avn yashagan saroyini ulug' «Ulug' uy» yoki Misr tilida pero, ya'ni «Fir'avn» deb aytganlar. Fir'avn oliy bosh koin vazifasini ham bajargan. Bosh koin mavqeyida fir'avn koinlar ishtirokisiz xudoga murojaat qilishi, qurbonlik keltirishi va ibodatxonalarga kirishi mumkin bo'lgan. Fir'avn oliy bosh koin sifatida o'zi ham diniy qonun-qoidalarga qat'iy rioya qilgan. Fir'avnning xususiy hayoti: oziq-ovqati, kiyimi, sayohati va poklanishi qat'iy qoidalar bilan belgilab qo'yilgan. Har yili bir marta fir'avn ibodatxona atrofida qip-yalang'och bo'lib yugurib aylanib chiqishi shart bo'lgan.

Joserning vorislari davrida fir'avn tomonidan qattiq nazorat qilinadigan davlat boshqaruv apparatining shakllanishi tugallanadi. Nomlarning mustaqilligi tugatiladi. Nomarxlar fir'avnga qaram bo'lib, bir nomdan ikkinchisiga almashtirib turiladigan oliy amaldorlarga aylantiriladilar. Davlat markazlashib, fir'avnning mutlaq hokimiyati shakllanib, tarmoqlangan byurokratik boshqaruv apparatiga ega bo'lgan. Boshqaruv apparatining oliy amaldorlari oqsuyak zodagonlardan bo'lib, ularning lavozimi merosiy bo'lgan. Oliy amaldorlar fir'avn nomidan mamlakatni boshqarganlar. Barcha joylarda hisob-kitob ishlariga katta ahamiyat berilib, boshqaruvda mirzalar alohida o'rin tutgan. Zodagon amaldorlarning o'zlari mirzalik kasbini yaxshi o'zlashtirib olganlar. Bu kasbni o'g'illariga o'rgatishni majburiy deb bilganlar. Zodagonlarning o'g'illari o'zlari ko'pincha o'z otalarining xo'jaligida mirzalik qilganlar. Fir'avnning butun Misr viloyatlarida soliq yig'adigan mahalliy amaldorlari yurganlar. Ularning yana bir ishi sud ishlari paydo bo'lganda sud qilish, har bir sudyani oldida adolatli sud qilish uchun tegishli qonunlar bo'lgan. Fir'avnning ulkan markaziy mahkamasi pastak g'isht binolarni band qilgan bo'lib, bu binolarda qamish qalam va papirus o'ramlari bilan qurollangan amaldorlar guruhi davlat ishlari bilan shug'ullangan. Binoda fir'avn yozuvlari va hisob-kitob hujjatlari, odamlardan olingan soliqlar saqlangan. Soliq to'lovlari ishlab chiqarilgan mahsulot bilan to'langan. Davlat boshqaruvida turli lavozim va unvonlar joriy qilingan. Qadimgi podsholik davridagi yozma manbada shunday ma'lumotlar bor: «Mahalliy hokim, «yagona do'st» xerixebimiz «Nexen qo'riqchisi», «Nexeb boshlig'i», Quyi Misr podshosi xazinachisi «yagona do'st», xerixeb, tarjimonlar boshlig'i (?) «janub boshlig'i»ning barcha maxfiy ishlarini bajaruvchi, o'z hukmdorining ishonchli vakili...». «Mahalliy knyazlar, Yuqori Misr podshosi xazinachilari, saroyning yagona do'stlari, Yuqori va Quyi Misr boshliqlari va shahar boshliqlari, tarjimonlar boshliqlari, Yuqori va Quyi Misr kohinlari boshliqlari va (boshqarma) boshliqlari»¹. Yuqorida manbada keltirilgan yuqori lavozim va

---

¹ Хрестоматия по истории древнего востока М. изд. Вост лит. 1963. 29 стр.

unvonlar davlat boshqaruvining nihoyatda oz davriga nisbatan mukammal va tarmoqlangan boshqaruv tuzilmasi va tizimi shakllantirilganidan dalolat beradi.

Misr bu davrda Old Osiyo yaqin aloqa o'rnatgan. Sinay yarimoroli Misr qo'shib olgan birinchi hudud bo'lgan. Mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy va siyosiy jihatdan yaxlit bir organizmga aylangan. Qadimgi podsholik davri keyingi avlodlar xotirasida Misrning oltin davri sifatida qolgan. Bu davrda mamlakat tarixida eng uzoq yillar hukmronlik qilgan (66 yil podsho Piopi davrida misrliklar janubga yurish qilganlar. Bu hududlar hozirgi Sudan va Efiopiya edi.

Qadimgi podsholik davrida Misr yaxlit davlatga aylandi. Bu davrdagi davlat va jamiyatni tuzumi va tuzulmasi keyingi davrlar uchun namuna bo'lib xizmat qildi. Davlat hokimiyati tuzulmasi o'zgarmay qoldi, jamiyatning ijtimoiy tuzilishi ham o'zgarmadi. Qadimgi Misrning boy, o'ziga xos madaniyati asoslari qadimgi podsholik davrida yaratildi. Bu madaniyatning mazmun-mohiyati, syujet, motivlari shakllanib, an'ana sifatida keyingi davrlarga o'tdi. Iqtisodiyot, ichki va tashqi siyosatning asosiy yo'nalishlari ham o'zgarmay qoldi. Qadimgi Misr sivilizatsiyasi qadimgi podsholik davridan boshlab boshqa hududlar mamlakatlar uchun meros bo'lib xizmat qildi. Qo'shni Osiyo mamlakatlari, Afrikaning markazigacha bo'lgan hududlar Misr sivilizatsiyasidan bahramand bo'ldilar hamda ijodiy o'zlashtirib, o'z madaniyatlarini yaratdilar (Liviya, Efiopiya, Sudan, Arabiston yarimoroli va boshqa hududlar). Qadimgi podsholik davrida shakllangan yozuv asosida mukammal asarlar yaratildi va kelajak avlodlar uchun noyob madaniyat namunasi sifatida namoyon bo'ldi.

Davlat boshqaruvi uch bo'g'indan iborat bo'lgan: markaziy, viloyat (nom), mahalliy (qishloq-jamoa). Nomlar boshqaruvi markaziy boshqaruvning kichikroq ko'rinishidagi shakli bo'lgan. Ko'p hollarda nomarxlar separatizmi mavjud bo'lgan. «Jad-jad», «Kanbet» atamallari qishloq-jamoa kengashlari nomini bildirib, ular mahalliy sug'orish tizimini kuzatish bilan birga, jamoada sud ishlarini ham amalga oshirganlar. Qishloq jamoa kengashlari yuqori hokimiyatga bo'ysundirilgan

va ularning a'zolari kichik amaldorlarga aylanganlar. Davlat boshqaruvi tizimi fir'avnning tanho hukmronligiga asoslangan. Fir'avn o'zini oddiy xudo emas, balki «katta xudo» deb ulug'lagan. VI sulola davrida podsho hokimiyati zaiflashgan vaqtda ham Misr podshosi barcha xudolardan ko'ra ulug'roq deb e'tirof etilgan.

Fir'avnning eng yaqin yordamchisi oliy amaldor – chati (bosh vazir) bo'lgan. U barcha amaldorlarga rahbarlik qilar edi. Shuningdek, u sun'iy sug'orish ishlarini tashkil etgan. Chorva mollarini nazorat qilish, hunarmandlar, harbiy ish, soliq majburiyatlarini, qurilish ishlarini nazorat qilish ham vazirning zimmasiga yuklatilgan. Fir'avn oyoq kiyimini olib boruvchi lavoziimidagi amaldor bir vaqtning o'zida qo'shin bosh qo'mondoni, saroy oqsoqoli, Yuqori Misrni boshqaruvchisi, bino quruvchi, biror-bir ibodatxonaning bosh kohini vazifalarini ham bajaragan. Yuqori lavozimli amaldorlarning vazifa doiralari kengayib, qisqarib turgan. Ular faqat harbiy boshliq bo'la olmaganlar. Zodagonlar yuqori lavozimlarni egallagan bo'lsalar-da, hunarlarni egallashdan tortinmaganlar. Ular ustaxonalarga, qurilish ishlariga boshchilik qilganlar.

Qadimgi podsholik davrida harbiy ish rivojlanadi. Ko'ngilli qo'shinga alohida harbiy boshliqlar boshchilik qilgan. Qo'shin erkin misrliklardan to'planib, o'q-yoy, nayza, kalta qilich bilan qurollangan piyodalardan iborat bo'lgan. Qo'shin asosan ko'ngilli to'plangan piyoda bo'lib, fir'avnning vakolatli odami va harbiy bo'lmagan mansabdor shaxslar boshchiligida yurishga chiqqan. Chegaralarda garnizonlar turgan. Qo'shinning asosiy quroli o'q-yoy bo'lgan. Qurol-yarog' zaxirasi yaratilib, maxsus joyda saqlangan.

Bu davrda misrliklar qanday yashaganlar? Oddiy aholining uy-joylari ham oddiy bo'lgan. Qadimgi podsholik davrida uylar tor bo'lib, xom g'isht, loydan qurilgan. Bu davrga tegishli poli loy bilan suvoq qilingan uylar qazib ochilgan. Qadimgi podsholik davrida oddiy odamlar bellarini bir parcha mato bilan o'rab yurganlar yoki oldingi tomonga oddiygina ola quroq lattali belbog'-kamar ilganlar va ish vaqtida umuman yalong'och bo'lib olganlar. Faqat ba'zilar (ovchilar, baliqchilar) gavdaning bel-

dan yuqori qismini yopganlar, chunki ularning mashg'ulotlari shuni talab qilgan. Yosh bolalar qip-yalong'och yurganlar.

Qadimgi podsholik davrida podsho xo'jaligi, ibodatxona xo'jaligi, xususiy xo'jalik va dehqon-jamoa xo'jaliklari mavjud bo'lgan. V-VI sulolalar davrida zodagonlarning yirik xo'jaliklari iqtisodiy hayotda ustuvor o'rinni egallagan. Misrning ko'pchilik aholisi davlatga tegishli yerlarda, ibodatxonalar yerlarida, zodagonlarning katta-katta ekinzorlarida, hunarmandchilik ustaxonalarida ishlaydigan qaram ishchilar bo'lgan. Bu odamlarning o'z xo'jaligi bo'lmay, o'z mehnatlari uchun oziq-ovqat ulushi olganlar va o'z ixtiyorlari bilan ish joyini tashlab keta olmaganlar. Xususiy kishilarga qaram qullar oz bo'lgan.

O'rta va past darajadagi amaldorlar ish haqini natura tarzida olar edilar. Mil. avv. III ming yillik o'rtalarida oliy amaldorlarga davlat xo'jaligidan yirik yer maydonlari muntazam foydalanishga berilgan. U ko'pincha mansab bilan birga, otadan o'g'ilga meros bo'lib o'tgan. Oliy amaldorlar ixtiyoridagi davlat yerlari davlatning oliy nazorati ostida turgan. Ishchilar davlat tomonidan mehnat majburiyati tartibida sug'orish inshootlari, qurilish va boshqa ishlarga jalb qilinganlar. Misrda aholining asosiy qismi qishloqda dehqon jamoalarida yashagan.

Sug'oriladigan yerlarning katta qismi dehqon jamoasi qo'liga bo'lgan. Qishloq-jamoa a'zolari «podsho odamlari» hisoblanib, turli soliq va majburiyatlarini o'taganlar. Jamoa a'zolari va hunarmandlar «nesu» yoki «xenti-ushi»; fir'avn, zodagonlar va ibodatxona ishchilari «meret» yoki xemu» deb atalgan. Qullar «bak» deyilgan. Urushda asirga tushganlar yoki qarzga botgan kambag'allar qullar safini to'ldirgan. Qullar sotilgan va sotib olingan, ammo Qadimgi podsholik davrida qullar kam sonli bo'lgan.

Aslzodalar, nomlarning noiblari (nomarxlar) fir'avn hokimiyatining kuchayishidan norozi bo'lib, ko'p hollarda markaziy hokimiyat, fir'avnning o'z tanho hokimiyatini mustahkamlash siyosatiga qarshi chiqqanlar. Oqsuyak zodagonlar ko'pincha o'z nasl-nasablari fir'avn bilan tengligini pesh qilib, fir'avnga qarshi fitna-isyonlar qilganlar. Fir'avnlar takabbur oqsuyak zodagonlarning kuch-qudratini sindirish uchun marka-

ziy boshqaruvga mahalliy va xizmat zodagonlari jalb qilganlar. Fir'avnlarni o'z hokimiyatining mafkuraviy tayanchi diniy e'tiqoddan foydalanganlar. Fir'avn xudo Raning o'g'li deb e'lon qilinadi. Xudo Raga bag'ishlab ibodatxonalar qurish kuchayadi. Endi fir'avnning ilohiyligi, uning xudo Radan bevosita kelib chiqqanligi g'oyasi ilgari suriladi.

VI sulola davrida (XXIV-XXIII asrlar) nom va xizmatdagi zodagonlarning mavqeyi oshib boradi. Ularning ko'pchiligi immunitet (soliq majburiyatlaridan ozodlik) yorlig'ini oladilar. Markaziy hokimiyatning qudrati zaiflashgan, lekin mahalliy hokimiyat – nomlarning hokimlari katta moddiy boyliklarga ega bo'ladilar. Davlatning zaiflashuvi Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikada keskin tabiiy o'zgarishlar – quruq iqlimning bostirib kirishi bilan tezlashib ketadi. Nil daryosining suvi pasaydi. Suv tanqisligi natijasida hosil kamayishi ochlik va oxir-oqibatda, ijtimoiy norozilikning kuchayishi va davlatning yemirilishiga olib keladi. Oqibatda VI suloladan so'ng Misrda (mil. avv. XXIII asr o'rtalari) markaziy hokimiyat zaiflashib, mamlakat bir-biriga dushman nomlarga bo'linib ketadi.

Qadimgi podsholik davri markazlashgan davlatning yemirishi bilan tugab, Misr tarixida I O'tish davri (mil. avv. XXIII asr boshlari – XXI asrning oxiri) boshlanadi. Mil. avv. XXII asr boshlarida Yuqori Misrning markazi Gerakleopolda VIII sulola bilan bir vaqtning o'zida Nil vodiysining o'rta qismida yangi IX sulola hukmronlik qila boshladi. Gerakleopol mamlakat shimolida hosildor tekisliklarda joylashgan bo'lib, Nilning g'arbi Fayum vohasi yaqinida edi. Mil. avv. XXII asrda Gerakleopol podsholari butun Misr ustidan o'z nazoratlarini o'rnatadilar. Shu bilan birga, Gerakleopol podsholari o'zlarining asosiy ittifoqchisi bo'lgan Siut shahri, Germopol, Fivaning va bir necha nomlarning avtonomiyasini yo'qota olmaganlar. Hukmron sulola nomlarni to'la o'ziga bo'ysundirishga harakat qiladi va Osiyo ko'chmanchilariga qarshi urush olib boradi.

Sug'orish tizimi tushkunlikka yuz tutadi, aholi ochlikdan qiynaladi. Asr oxirida Fiva nomining hokimlari mamlakat janubini o'z hokimiyatlari ostida birlashtirib, fir'avn unvonini (XXI sulola) oladilar va shimol podsholarining jiddiy raqibiga aylanadilar. Ulardan biri Xeti III (mil. avv. XXI asr o'rtalari)

Fiva bilan hal qiluvchi to'qnashuvdan xavfsiraydi va o'z o'g'li Merikaraga nasihatnomasida Fiva bilan yaxshi munosabatlarni o'rnatishni maslahat beradi.

2. O'rta podsholik (mil. avv. 2020 – 1750-yillar). Mil. avv. III ming yillik oxirida Misrning iqtisodiy-xo'jalik ehtiyoji mamlakatni birlashtirishni talab qilgan. Mil. avv. 2020-yil atrofida fir'avn Mentuxotep II shimolni istilo qilib, butun mamlakatni birlashtiradi. Bu voqeadan so'ng O'rta podsholik davri boshlanadi. Qayta birlashgan Misr davlatini boshqargan XI sulola fir'avnlari davrida keng qamrovli qurilish ishlari, faol tashqi siyosat (Osiyoda urushlar, uzoq Puntga ekspeditsiyalar) qayta boshlanadi. Ammo mamlakat ichida o'zaro urushlar hali saqlanib qolgan. Haqiqiy mustahkam davlatni yangi XII sulola barpo qiladi. XII sulola asoschisi Amenemxet I (mil. avv. 1976 – 1947-yillar) fir'avn bo'lganiga qadar XI sulolaning oliy amaldori bo'lgan.

Markaziy hokimiyat kuchayib, umummisr sun'iy sug'orish tizimi qayta tiklanadi. Fayum («ko'l yeri») vodiysidagi bepoyon botqoqliklar o'zlashtiriladi. Fayum suv ombori barpo etilishi natijasida ko'plab yangi yerlar ochiladi. Amenemxet I davrida Fayum vodiysida yangi – Illaxun poytaxt shahri barpo qilinadi. Illaxun shahrida ming xonali ulkan (labirint – yunoncha) tosh inshoot barpo etilgan. Bu inshoot diniy maqsadlarga xizmat qilib, turli nom xudolariga bag'ishlangan ibodatxona vazifasini o'tagan.

Katta suv ombori qurilib, kanal bilan Nil daryosiga qo'shilgan. Fayum vohasida tarmoqlangan sug'orish tizimi barpo qilinadi. Janubiy ostona, Fayum va uning atroflari obod qilinishi XII sulola fir'avnlarning poytaxtni Fivadan yangi qurilgan shahar Ittaun («Ikkala yerni birlashtiruvchi») shahriga ko'chirishlariga sabab bo'ladi. Mehnat qurollari takomillashadi. Sinayda mis xomashyosini qazib olish yanada kuchaydi. Mehnat qurollari bolta, omoch va mevalardan siqib sharbat oladigan mexanizm takomillashadi. Hunarmandchilikning yangi turi shishasozlik yuzaga keladi.

Shimoliy Nubiyada oltin va mis xomashyosini qazish yo'lga qo'yilgan. Qishloq xo'jaligi yuksalib, yangi qulay omoch paydo bo'ladi. Ilk (jez) qurollar o'zlashtirilgan. Ammo Mesopotamiya, Kichik Osiyo va Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'oqlari jez qurollarni

bundan ancha oldinroq qoʻllay boshlagan edilar. Misrning bu sohada qoloqligining sababi, Nil va uning atrofiga jez xomash-yosining yoʻqligi boʻlgan. Boshqa yutuqlardan biri shishaning kashf etilishi edi. Iqtisodiyotning jonlanishi metallarga, kumush, qurilish yogʻochiga ehtiyojni kuchaytirgan. Bu chet mamlakatlardan bilan savdo aloqalari faollashuviga olib keladi. Misr savdo karvonlari Nil, Suvaysh boʻyni orqali Kichik Osiyo va Bobilga chiqadilar. Janubiy Nubiya va Punt dan oltin olib kelingan.

Oʻrta podsholik davrida yirik xoʻjaliklar oʻrniga oʻrta xoʻjaliklar yetakchi oʻrin egalladi. Ular foyda keltiradigan barqaror xoʻjalik edi. Bozor bilan bogʻlanish va qul mehnatidan foydalanish kuchayadi. Kichik xoʻjaliklarning soni oshadi. Moddiy boylikning asosiy yaratuvchilaridan biri – ishlab chiqarish vositalari va mehnat qurollaridan mahrum boʻlgan «xemum-nesut» «podsho odamlari» deb atalgan ishchilar hisoblangan. Ular podsho, ibodatxona, zodagonlar yerida ishlab, buning evaziga oziq-ovqat, kiyim-kechak va boshpana olganlar. «Podsho odamlari» yoshlik paytidan aholi roʻyxatidan oʻtkazilib, maʼlum hunarlarga taqsimlanar edilar. Misr hukmron qatlamlarida ham oʻzgarish yuz beradi. Oliy tabaqaga oqsuyak zodagonlar, oliy kohinlar va davlat apparatining katta amaldorlari kirar edilar. Endilikda firʼavn xizmatida oʻzini koʻrsatgan quyi tabaqadan boʻlgan amaldorlar oliy tabaqaga kira boshlaganlar.

3. Davlat boshqaruvi. Tashqi siyosat. Oʻrta podsholik davrida koʻp sonli byurokratik boshqaruv apparati qayta tiklangan. Uning boshida «xudo Radan kelib chiqqan», uning yerdagi soyasi – firʼavn turgan. U mamlakatning mutlaq hokimi edi. Amenemxet I nomarxlarning oʻzboshimchaligini cheklashga urinib, nomlarning chegaralarini belgilaydi va nomarxlarni lavozimiga tasdiqlaydi. Ammo oʻrta podsholik firʼavnlari nom (yunoncha – viloyat) boshqaruvini, mahalliy nomarxlarni (nom hokimi) markaziy hokimiyatning toʻla nazoratiga ololmadilar. Firʼavn Senu-sert (mil. avv. 1887 – 1850-yillar), uning oʻgʻli Amenemxet II (mil. avv. 1850 – 1806-yillar) bir qancha merosiy nomarxlarni oʻz kishilari bilan almashtirishga urinib koʻrganlar. Ammo bu harakat nomarxlarning jiddiy qarshiliklariga uchraydi. Amenemxet I ning aslzodalarning oʻzboshimchaliklariga qarshi qatʼiy kurashi

uning o'z yotoqxonasida suiqasd uyushtirilib o'ldirilishiga sabab bo'ladi. Manefonning ma'lumotlariga ko'ra, Amenemxet II fitnatchilar tomonidan o'ldirilgan.

Bu davrda fir'avnlarning sag'analari ko'rimsiz, loydan barpo qilinib, kamtarona tusda qurilgan. Nomarxlarning qoyalarga o'yilgan sag'analari paydo bo'ladi. Fir'avnlr eski aslzodalarning mavqeyini pasaytirishga urinib, davlat mansablariga o'rtta qatlam vakillarini tayinlay boshlaganlar. Xizmatdagi zodagonlar moddiy jihatdan fir'avnga to'la qaram bo'lganlar, shu sababli unga sidqidildan xizmat qilganlar. Amenemxet III davrida amaldorlardan biri bolalariga nasihatnomasida podshoni ko'klarga ko'tarib maqtaydi va o'g'illarini unga sadoqat bilan xizmat qilishga undaydi. Chunki «podsho – bu yemish» deb uqtiradi u. XII sulola fir'avnlari hokimiyatning merosiyligini kafolatlash maqsadida o'z o'g'illari bilan birgalikda hukmronlik qilish an'anasini kiritadilar. Fir'avn hokimiyati faqat Amenemxet III (mil. avv. 1860 – 1806-yillar) davridagina to'la mustahkamlanadi. Amenemxet III qurilish ishlariga katta e'tibor beradi. Sinay yarimorolida mis qazib olish suratlari oshadi.

Mil. avv. 2000 – 1775-yillarda XII sulola fir'avnlari mamlakatni barqaror holatga keltiradilar. Ular faol ichki va tashqi siyosat yuritib, Misrni kuchli davlatga aylantirganlar. Fir'avn Amenemxet I davrida istilochilik urushlari olib boriladi. Nubiya, Liviya va Misrning Osiyo chegaralarida istilochilik yurishlari uyushtirildi. Fayum vohasini o'zlashtirish davom etadi. Nubiyadagi boy oltin konlari ishlatila boshlanadi. Nubiyada yangi yo'llar, qal'alar qurilib, bu yerga Misrdan aholi ko'chirib keltirilgan. Nilning har ikki qirg'og'ida, ikkinchi ostona hududida Semna va Kumna nomli mustahkam qal'alar quriladi. Nubiya amalda Misrning provinsiyasi bo'lib qolgan. Sharqiy O'rtayer dengizi hududlaridan kumush, qurilish yog'ochi (asosan kedr yog'ochi) olib kelingan. Finikiyaning bir necha shaharlari Misrga qaram bo'lgan.

Ammo mil. avv. XVIII asr o'rtalarida O'rtta podsholikning zaiflashuv alomatlari ko'rina boshlagan. Mamlakatda mil. avv. 1750-yillar atrofida kuchli g'alayonlar boshlanadi. Bu haqda «Ipuser so'zlari» va «Neferti so'zlari» kabi yozma manbalar aniq ma'lumot beradi.

Mamlakatda XIII sulola vakillari bilan bir vaqtda mustaqil hukmronlik qiladigan bir necha markazlar vujudga kelgan. Misrning davlat sifatida yemirilishining birinchi alomati – deltaning gʻarbiy qismida, markazi Ksois shahri boʻlgan XIII sulola bilan bir vaqtda hukmronlik qilgan va unga boʻysunmagan.

XIV sulolaning paydo boʻlishi edi. Bu voqea mil. avv. 1700-yillar atrofida yuz berib, bu Oʻrta podsholik davrining tugashini bildiradi. Bu voqeadan yangi II Oʻtish davri (mil. avv. XVI asr boshlari) boshlanadi. Bu vaqtda Misr chegaralarida koʻchmanchi qabilalar mamlakat xavfsizligiga tahdid sola boshlaganlar. Ayniqsa, janubiy Falastin va Sinay yarimorolida tashkil topgan koʻchmanchi giksos qabilalari ittifoqining deltani sharqiy qismiga bostirib kirishi halokatli boʻlgan. Mil. avv. III asrda yashagan kohin Manefon oʻzining «Misr tarixi» asarida giksoslarni «choʻponlar podshosi» deb tilga oladi. Misrliklar ularni «shasu» («koʻchmanchilar», keyinchalik arab mualliflari asarlarida amalikitlar) deb ataganlar. Koʻchmanchi giksoslarni Misrning hosildor ekinzorlari, seroʻt yaylovlari oziga jalb qilgan. Bosqinchilar Yuqori va Oʻrta Misrni bosib olganlar.

Giksoslar Shimoliy Misrda deltaning sharqiy qismiga Avaris (misrcha – Xat-Uart) shahrini poytaxt qiladilar. Keyinchalik yangi podsholik davrida Ramzes bu shahar oʻrnida oʻz qarorgohi Per-Ramzes shahrini qurgan. Istilochilar oʻzlari bilan Misrga otlarni va jang aravalarni olib keladilar. Giksoslar Misr xudolaridan chet el mamlakatlari homiysi hisoblangan Setiga alohida eʼtiqod qilganlar. Kelgindilar Misr firʼavnlarning unvonlarini qabul qilib, oʻzlarini «Quyosh oʻgʻli» deb eʼlon qilib, mamlakatni boshqarganlar. Giksoslar Misrni yoʻla birlashtira olmaydilar. Bosqinchilar uyushmagan edilar. Shu sababli, yagona davlat barpo qila olmaganlar. Misr tarixida giksoslar shartli XV-XVI sulolalar (mil. avv. 1710 – 1580-yillar) sifatida belgilanadi. Ular mamlakatni qariyb 100 yildan koʻproq boshqarganlar.

Giksoslarga boʻysunmagan Fiva hokimlari nisbatan mustaqil boʻlib qoladilar va chet elliklarni haydab yuborish uchun kuch toʻplay boshlaydilar. Fiva hokimlari giksoslarni mamlakatdan haydab chiqarishga boshchilik qilganlar. Mil. avv. XVI asr oʻrtalarida podsho Yaxmos giksoslarni tor-mor qiladi.

Avaris shahri, janubiy Falastindagi giksoslar tayanchi Shaxun qal'asi ishğ'ol qilinadi. Giksoslarning haydalişi bilan Misr tarixining eng yorqin davri Yangi podsholik (mil. avv. 1584-1085-yillar) boshlanadi. Bu davrda eng qudratli XVIII, XIX, XX sulolalar hukmronlik qilganlar. Yaxmos yangidan Misrni birlashtirgan XVIII sulola asoschisi bo'lgan. Bu sulola mil. avv. 1345-yilgacha hukm suradi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. James Henry Breasted, Ancient time's a history of the early world, Boston:1918.
2. История Древнего Востока: учеб. пособие /А.А. Вигасин. 2-е изд. Испр. – М.: Дрофа. 2007.
3. Замаровский В. Их величества пирамиды. – М.: 1980.
4. Берлов О. Д. Общественное отношение а Египте эпохи Среднего царства. – М.: 1978.

Asosiy sanalar

Mil. avv. XXVIII-XXIII asrlar	Qadimgi podsholik (III-VI sulolalar)
Mil. avv. XXVIII asr	III sulola.
Mil. avv. XXVII asr	IV sulola. Eng katta Xufu va Xafra piramidalarining qurilishi.
Mil. avv. XXIII-XXI asr o'rtalari	O'tish davri. Davlatning alohida o'rtalari nomlarga parchalinib ketishi. Gerakleopol va Fivaning kurashi.
Mil. avv. XXI-XVIII asrlar o'rtalari	O'rta podsholik (XI-XIII sulolalar).
Mil. avv. XVIII asr boshlari – mil. avv. XVI asr o'rtalarigacha	Misrda ikkinchi o'tish davri.

Mustaqil ish mavzulari:

1. Qadimgi va O'rta podsholik davrlarida Misrning davlat hokimiyati.
2. Qadimgi va O'rta podsholik davrida ijtimoiy-iqtisodiy hayot.
3. Qadimgi va O'rta podsholiklarning tashqi siyosati.

YANGI PODSHOLIK DAVRIDA BUYUK MISR DAVLATI (MIL. AVV. XVI-XI ASRLAR)

- 1. XVIII-XIX sulolalar fir'avnlarning tashqi siyosati (mil. avv. XVI-XIII asrlar).**
  - 2. Iqtisodiyotning gullab-yashnashi.**
  - 3. Ijtimoiy munosabatlar.**
  - 4. Davlat boshqaruvi.**
  - 5. Exnaton (Amenxotep IV)ning diniy-siyosiy islohoti (mil. avv. 1365 – 1348-yillar).**
  - 6. XX sulola hukmronligi (mil. avv. 1200 – 1085-yillar).**
- Yangi podsholikning so'nggi davri.**

1. XVIII-XIX sulolalar fir'avnlarning tashqi siyosati (mil. avv. XVI-XIII asrlar). Yaxmos Efiopiyaning shimoliga yurish qilib, qabilalarning qarshiligini tugatib, Efiopiyaning shimolini Nilning ikkinchi ostonasigacha Misrga bo'ysundiradi. Bu yerda o'rta podsholik davridagi eski Buxan qal'asi janubda Misrning tayanch nuqtasi bolib qoladi. Yuqori Misr janubga itoat qilishni istamay qattiq qarshilik ko'rsatgan. Yuqori Misrda isyon o'choqlarini bostirishda Yaxmosga onasi Yaxxotep yordam beradi. Yuqori Misrning isyonlarini tugatishda Yaxmos armiyadan unumli foydalanadi. Askarlarga katta miqdorda mablag', yer ulushlari beriladi. Janglarda o'zini ko'rsatgan askarlar asir olinganlar va yer ulushini beriladi.

Yangi podsholik davrida Misr qo'shinlari qayta tashkil qilinadi. Giksoslar ta'siri ostida qo'shin tarkibiga jang aravalari kiritilgan. Misrda ot zavodlari tashkil qilinib, xo'jalikning yangi sohasi – yilqichilik paydo bo'ladi. Davlat hokimiyati tomonidan harbiy maqsadlar uchun ot zavodlari tashkil qilinadi va ularni oliy mansabdor boshqargan. Piyodalar armiyaning asosiy qismini tashkil etgan. Armiya safini og'ir qurollangan kamonchi va nayzachilar to'ldira boshlaydi. Piyodalarning qurollari yangilangan. Qilichning og'ir, to'g'ri va yengilroq o'roqsimon turlari paydo bo'ladi. Yaxshiroq himoyalani uchun askarlar charm sovutlap o'rniga lastinkali sovut kiya boshlaganlar. Armiyaning yangi turi – harbiy dengiz floti paydo bo'ladi. Mudofaa inshootlarini (fortifikatsiya) qurish san'ati takomillashgan. Misrliklar

bosib olingan hududlarda kuchli mustahkamlangan qal'alar-ni qura boshladilar. Qo'shinni to'ldirish tartibi o'zgaradi. Askar olishning yangi qoidasiga ko'ra, har 10 balog'atga yetgan erkaklardan biri harbiy xizmatga chaqiriladigan bo'lgan. Ammo bu tartib qo'shinni to'liq to'ldirish imkoniyatini bermagan. Shu sababli, XIX sulola davridan boshlab yollanma chet el askarlari qo'shinning yarmini tashkil qila boshladi.

XVIII sulola kuchli qo'shinga tayanib, bosqinchilik siyosatini olib boradi. Ayniqsa, Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'iga nisbatan istilochilik hujumlari kuchayib ketdi. Bu hududda mil. avv. XV asrda Misrga qarshi faqat birgina Mitanni davlati jiddiy qarshilik ko'rsata olar edi. Mil. avv. XVI asrda yuqori Mesopotamiya va Kichik Osiyoning janubi-g'arbida Mitanni davlati paydo bo'lgan. Mitanni mil. avv. XVI asr oxiri – XV asrning birinchi yarmida qudratli davlatga aylangan edi. U Misrning Suriya va Falastinga ekspansiyasini to'xtatish uchun Kadesh shahri boshchiligidagi Suriya va Falastinning kichik davlatchalari koalitsiyasini har tomonlama qo'llab-quvvatlagan. Natijada bu ittifoq Misr ekspansiyasini vaqtinchalik to'xtatadi. Misr janubda Nilning uchinchi ostonalaridagi hududlarni bosib oldi.

Yaxmos I giksoslarni Osiyodan haydab chiqarib, Finikiyada Misrning ta'sirini qayta tiklaydi. Uning o'g'li Amenxotep I Osiyoda hech qanday urush olib bormagan. Amenxotep I Misr chegaralarini kengaytirish uchun Efiopiyaga yurish qiladi. Mamlakatning katta qismi Misrga qaram noiblikka aylantiriladi va tayanch Buxan qal'asining boshlig'i noib etib tayinlanadi. G'arbiy chegarada Liviyaning ko'chmanchi qabilalariga qarshi yurish qilinadi.

Keyingi fir'avn Tutmos I (mil. avv. XVI asr oxiri) davrida mamlakat hududi kengayib, uning mudofaa qobiliyati kuchaygan. Misr Yaqin Sharqning eng katta davlatlaridan biriga aylanishi uchun qulay shart-sharoit yuzaga keladi. Kamos Nubiya (Kush – Efiopiya)da katta yutuqlarga erishilib, Misrning hududini Nilning ikkinchi ostonasigacha, Amenxotep I yanada janubga tomon kengaytirgan edi. Amenxotep I ning vorisi harbiy boshliq Tutmos podshoning singlisi Yaxmosning eri bo'lgan. Tutmos I fir'avn taxtiga o'tirishi bilan qo'zg'olon ko'targan Efiopiyaga yu-

rish qilib, qo'zg'olonn bostiradi va Nilning 3 ostonasidan ham o'tib, 4 ostonasigacha bosib oldi. Bu yangi podsholik davrida Misrning janubga yurishlarining oxirgi nuqtasi edi. 3 ostonada Misrning yangi tayanch qal'asi quriladi.

Shundan keyin Tutmos I Suriya Falastinga yurish qiladi. Lekin bu yurishlar o'n yillargacha cho'zilib ketadi. Frot daryosining shimolida u kuchli raqib Mitanni davlatiga qoshinlariga duch keladi. Mitanni Shimoliy Suriyani nazorat qilarkan. Misr Mitannidan Shimoliy Suriyani tortib olib, o'z nazorati ostiga oladi. Nubiyada misrliklar Nilning uchinchi ostonasidagi ilgari mustaqil bo'lgan Kush davlatining poytaxti Kermani egallaydilar.

Tutmos I ning rafiqasi Yaxmosdan ikki o'gil farzandi bo'lgan, lekin ular Tutmos hayotligida vafot qilgan. Taxt Tutmosning boshqa xotinidan bo'lgan o'g'li Tutmos I ga qoladi. Tutmos II qandaydir kasallikdan yosh vafot etgan. Tutmos I va malika Yaxmosning qizi Xatshepsut Tutmos II ning rafiqasi edi, Tutmos II (mil. avv. 1503 – 1490-yillar atrofida) malika Xatshepsutdan bir qiz malika Nefrurani va Isida nomli joriyasidan bir o'g'il voris bo'lg'usi Tutmos III ni qoldiradi. Tutmos III otasining o'limidan so'ng hech qanday qarshiliksiz taxtga o'tiradi. Lekin biroz vaqt o'tgach, marhum fir'avnning rafiqasi Xatshepsut hokimiyatni boshqarishni o'z qo'liga oladi. Hokimiyatga o'ch bo'lgan malika Xatshepsut (mil. avv. 1498-yildan 1483-yilgacha davlatni boshqargan) Tutmos III ni davlat ishlaridan chetlashtirishga harakat qiladi. Malika Xatshepsut Amon ibodatxonasining oliy kohinlari va zodagonlarni mo'l-ko'l sovg'alar bilan o'z tomoniga og'diradi va ularga tayanib, mamlakatni boshqaradi. Tez orada Xatshepsut ochiqdan-ochiq o'zini fir'avn deb e'lon qiladi. Malika yodgorliklarda o'zini mustaqil fir'avn sifatida tasvirlay boshlagan. Malika erkak fir'avn kabi o'z hokimiyatining to'laqonligini ta'kidlash uchun inshootlarda gavda tuzilishini erkaklarga o'xshatib, soqol qo'yilgan holda tasvirlaydi. U Puntga (Eritreya) harbiy savdo ekspeditsiyasini tashkil etgan.

Malika davrida Karnakda Xudo Amon sharafiga bag'ishlab Xed-sed bayramini o'tkazib, Dayr al-Bahrda ulug'vor ibodatxona va otasi Tutmos I uchun ibodatxona barpo qilingan. Bu inshootlarning yaqinida Xatshepsut davrida oliy kohin,

me'mor Senemutning sag'anasi qad ko'taradi. Senemut Xatshepsut davrida uning eng yaqin kishisi sifatida davlatni boshqaradi. Xatshepsut mil. avv. 1482-yilda vafot etgan.

Shundan so'ng hokimiyat to'la Tutmos III (mil. avv. 1490 – 1438-yillar)ning qo'liga o'tadi. Tutmos III Xatshepsut to'g'ri-sidagi har qanday eslatishni yo'q qilishga harakat qilgan, malikaning devoriy relyef tasvirlari, haykallarini yo'q qiladi. Hatto Xatshepsutning nomi barcha yozuvlardan o'chirib tashlanadi. Xatshepsutning tarafdorlari davlat lavozimlaridan chetlash-tiriladi, qolganlar Tutmosga o'z sodiqliklarini e'tirof etadilar. Tutmos oliy davlat lavozimlariga harbiylarni tayinlaydi, boshqaruvda qo'shin va xizmatdagi yangi zodagonlarga tayanadi. Misrning tashqi siyosatida faol istilochilik davri boshlanadi. Misr Falastin va Finikiyada o'z ta'sirini qayta tiklashga bel bog'laydi. Bu davrda xurrit xalqlari butun Falastinni egallaganlar. Bu yerdagi shahar-davlatlar Misrning kuchayib borayotgan tazyiqiga qarshi birlashganlar.

Falastin va Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i Misr iqtisodi uchun muhim strategik hududlar bo'lgani sababli Tutmos III bu hududlarni bosib olish uchun uzoq harbiy tayyorgarlik ko'radi. Suriya va Falastin shahar-davlatlari Misrga qarshi harbiy ittifoq tuzganlar. U mil. avv. 1482-yilda Falastinga ko'p sonli qo'shin tortadi. Megiddo shahri yonida Suriya va Falastinning shahar-davlatlarining Kadesh shahri boshchiligidagi birlashgan qo'shinlari Tutmos III qo'shinlari bilan uchrashadi. Qonli jang misrliklar g'alabasi bilan tugagan. Natijada Misr Suriya va Falastinning katta qismini egallab oladi. Mitanni o'z qo'shinlarini Frot ortidan chaqirib oladi va Misrga Suriya, Finikiya va Falastin hududlarini yon berishga majbur bo'lgan.

Tutmos III 15 marta harbiy yurish qilib, Frot daryosigacha bo'lgan hududlarni bosib oladi. Frot daryosi yelkasidagi Karxemish shahri Misrning shimoliy chegarasi bo'lgan. Janubda Misr Nilning to'rtinchi ostonalarigacha bo'lgan yerlarni o'z tasarrufiga oladi. Shu vaqtda Misrning shimolidan janubigacha chegarasi 3200 kmni tashkil etgan. Tutmos III 54 yil hukmronlik qilib, 70 yoshida vafot qilgan. Uning mo'miyolan-gan jasadi bizgacha yetib kelgan. U uncha baland bo'lmagan,

baquvvat, peshonasi past, og'zi katta va to'la lab keskin tumshuq ozgina burgutsimon chiqib turgan burunga ega bo'lgan. U hamma narsani bilishga harakat qilgani uchun o'zi Suriya va Falastinda ko'rgan o'simliklar, o'txo'r hayvonlar, qushlarni davlat ibodatxonasi devorlarida tasvirlashni buyurgan. Uning didiga mos, buyurtmasi bilan qimmatbaho buyumlar tayyorlangan. Tutmos III ov ishqibozi bo'lgan. Fil, karkidonlar bilan birga sher va yovvoyi buqalarni ovlagan.

Fir'avnlr kuchli iqtisodiyotga tayanib, tashqi siyosatda jiddiy yutuqlarga erishadilar. Istilochilik urushlari natijasida XV asrda Misr Old Osiyodagi eng qudratli davlatga aylangan. Old Osiyoning Mitanni, Xett va Bobil kabi kuchli davlatlari Misrning kuch-qudrati bilan hisoblashishga majbur bo'ladilar. Ular Misr bilan do'stona munosabat o'rnatishga harakat qilganlar. Bu to'g'risida o'sha davrdagi ko'pgina yozma manbalar ma'lumot beradi.

Mitanniga qarshi yurishlarni Tutmos III ning o'g'li Amenxotep II (mil. avv. 1438/1436 – 1412-yillar), Tutmos IV (mil. avv. 1412 – 1402-yillar) davom ettiradilar. Tutmos III va Amenxotep II lar fir'avn-jangchilar bo'lganlar. Ular shaxsan jangda ishtirok etganlar, bir harakat bilan og'ir kamonni tarang tortadigan kuchga ega bo'lganlar. Agar Tutmos III ning kamon o'qi mis nishonni teshib, 15 sm chiqib tursa, Amenxotep II ning kamon o'qi nishonni teshib otib yerga tushgan. Agar qayiqni eshkakchilari bor-yo'g'i 2 km eshkak eshib charchab qolsalar, Amenxotep eshkakni 6 km.ga eshib bermalol qirg'oqqa yetib kelgan. O'sha davrda hukmdorlar uchun fil, sherlarni ovlash an'ana bo'lgan. Bu fir'avnlr o'sha vaqtda Suriyada mavjud bo'lgan yovvoyi fillarni ov qilganlar. Amenxotep II 18 yoshidan otasi bilan birgalikda davlatni boshqargan.

Amenxotep II ancha uzoq hukmronlik qilgan. Uning vorisi Tutmos IV Frot sohillarini ishg'ol qilgan XVIII sulolaning so'nggi fir'avni bo'lgan. Tutmos IV davrida Mesopotamiyaga yurishlar qilinib, Efiopiyada Misrga qarshi qo'zg'olon bostirilgan. Mitanni bilan do'stlik aloqalari o'rnatilib, uning podshosi fir'avnga o'z qizini beradi. Tutmos IV uzoq hukmronlik qilmadi. U ozgina inshootlarni bunyod qilishga ulguradi. Qum bo-

sib qolgan Sfinks qumdan tozalanadi. Karnak ibodatxonasida Tutmos III ga bag'ishlangan yodgorlik qurilib, nihoyasiga yetkaziladi. Tutmos III ning o'g'li Amenxotep III (mil. avv. 1402 – 1365-yillar) davrida Misr Sharqiy O'rtayer dengizining katta hududlarini nazorat qiladi. Uzoq Alasiya (Kipr oroli) ham Misrga bo'ysundirilgan. U yerdan mis olib kelingan. Kuchayib ketgan Misr Bobil podshosi Amenxotep II ning qizining qo'lini so'raganda, fir'avn uni mensimay, rad javobini beradi.

O'sha vaqtdagi Misrning xalqaro munosabatlari XVIII sulo-la oxiridagi Misr fir'avnlarininng Tel-Amarnadan topilgan katta davlat arxividagi hujjatlardan bizga yaxshi ma'lumdir. Bu arxivda Bobil, Ossuriya, Mitanni, Xett davlatlari va Kipr podsholarining, yana Suriya va Falastindagi ko'p hokimlarning Misr fir'avniga yuborgan diplomatik xatlari saqlanib qolgan. Shu xatlarga qaraganda, Misr Old Osiyodagi bir qancha davlatlar bilan juda mustahkam savdo va diplomatik munosabatda bo'lgan. Ayrim davlatlar o'rtasida bo'ladigan muzokaralar maxsus elchilar yordami bilan olib borilgan.

Xetlar istilosi xavfi aniq bo'lib qolgach, Mitanni va Misr podsholari bosh ko'tarib kelayotgan dushmanni birgalikda yengish maqsadida birlashganlar. Misr bilan Mitanni o'rtasida ittifoq tuzishga imkoniyat tug'ilgan. Bu ittifoq bir necha sulolaviy nikohlar bilan mustahkamlangan. Mitanni podshosi Tushrattining Misr fir'avni Amenxotep III ga yozgan xatlarida Misr bilan Mitanni o'rtasida o'ta mustahkam munosabatlar o'rnatilishiga olib kelgan diplomatik muzokaralarning ayrim bosqichlari yorqin va jonli tasvirlangan. Misr Amenxotep hukmronligi yillarida uzoq Suriyadagi o'z yerlarini xetlardan himoya qilish uchun yetarli harbiy kuchga ega bo'lmaganligidan Mitannining yordamiga tayanishga majbur bo'lgan.

Amenxotep III (mil. avv. 1402 – 1365-yillar) zamonida ahvol yanada yomonlashgan. Bu vaqtda Misr Suriyadagi mulklarini himoya qilish uchun yetarli harbiy kuchga ega bo'lmaydi. Suriya shahar davlatlari zaiflashib qolgan Misr zulmidan qutulish uchun ittifoq tuzadilar. Bu ittifoqni esa xetlar qisman qo'llab-quvvatlaganlar. Ittifoqning boshida turgan Suriyadagi Qadesh shahar-davlatining hokimi Misr qaramligidan ozod qi-

lish uchun qattiq kurash olib borgan. Suriya va Finikiyaning Misrga sodiq bo'lgan ko'p shaharlar xettlar va Suriya Falastin shahar davlatlari qo'shinlarining hujumlaridan o'zlarini arang himoya qilib turganlar. Bu shaharlarning ba'zilari Misr fir'avnidan harbiy yordam so'ragan.

Amenxotep III o'zining ittifoqchisi Bobil podshosi qizining qo'lini so'raganda uni o'ziga teng ko'rmay pad javobini bergan. Lekin o'zi 2 bobil, 3 mitanni malikasiga, 1 kichik Osiyodagi bir davlat hokimining qiziga va o'zining qizlariga ham uylanadi. Amenxotep III 37 yil hukmronlik qiladi, umrining oxirida o'ta semirib ketadi va qandaydir og'ir kasallikka chalinadi. Mitanni podshosi o'z misrlik do'stiga davo topishi uchun ma'buda Ishtar haykalchasini qaytarish sharti bilan yuboradi.

Mashhur Amenxotep IV – Exnaton (mil. avv. 1365 – 1348-yillar) davrida Misrning tashqi siyosiy ahvoli yomonlashadi. Mitanni Janubiy Suriyaning katta qismini bosib oladi. Osiyoda yana bir raqib Xett davlati urushga tayyorlana boshlaydi. Exnatonning kuyovlari Semnexkar (mil. avv. 1348 – 1347-yillar), Tutanaxamon («otasining tirik qiyofasi» mil. avv. 1347 – 1338-yillar)lar davrida ahvol o'zgarmagan. Tutanaxamon 10 yoshidan fir'avn taxtiga o'tiradi va 19 yoshida vafot etadi. XX asrning 80-yillarida Tutanaxamonning mo'miyolangan jasadida o'tkazilgan kriminalistik tekshiruv boshining orqasiga boltacha bilan urib o'ldirilgani aniqlangan. Uning o'limidan so'ng Misr uchun xavfli bo'lgan Mitannidan tashqari, yana bir raqib Xett davlati paydo bo'ladi.

Tutanxamonning bevasi malika Anxesenpaamon taxtni o'z qo'lida saqlab qolish uchun Xett podshosi Suppilulium I ning o'g'illaridan biri Sannansaga turmushga chiqishga rozi bo'ladi. Xett shahzodasi Misrga yetib kelgan, lekin misrlik zodagonlar uni o'ldiradilar. Malika Anxesenpaamon Atonning oliy kohini Eyega turmushga chiqishga majbur bo'ladi. Eye (mil. avv. 1338 – 1334-yillar) XVIII sulolaning so'nggi fir'avni bo'lgan.

Xett podshosi vaziyatdan foydalanib, o'g'lining o'limi uchun qasos olish bahonasida Misrga qarshi yurish qilib, misrliklarni Osiyodan to'la haydab chiqaradi. Misrda siyosiy vaziyat nihoyatda keskinlashadi. Misr qo'shinlarining qo'mondoni

Xoremxeb Eyeni taxtdan ag'darib (mil. avv. 1334 – 1306-yillar), fir'avn taxtini egallaydi. Xoremxebning vorisi, XIX sulo-laning birinchi fir'avni, kekxa oliy mansabdor Ramzes I nomi bilan (mil. avv. 1306 – 1304-yillar) taxtga chiqadi, lekin ko'p o'tmay vafot etadi. Ramzes I ning o'g'li Seti I (mil. avv. 1304 – 1290-yillar) Xett podshosi Muvatalli bilan urush olib borib, Falastin, Finikiya va Janubi-markaziy Suriyani bosib olgan. U Oront daryosi vodiysidagi Kadesh shahri yaqinida xettlar-ni tor-mor qiladi. Seti I Liviya va Nubiyada urush olib borib, o'ta shafqatsizlik bilan harakat qiladi: Karnak ibodatxonasi-da Seti I asirlarni xudo Amonga bir necha marta qurbonlik keltirayotgan holatda tasvirlangan. Seti I ning o'g'li Ramzes II (mil. avv. 1290 – 1224-yillar) davrida Exnatondan Eyegacha bo'lgan hukmdorlar fir'avnlarning sulolaviy ro'yxatidan o'chi-rib tashlanadi. Ramzes II ibodatxonalar boyliklarini o'z qo'lga olib, xettlar bilan uzoq davom etgan urush harakatlarini olib borgan. Kadesh yonidagi jangda (mil. avv. 1274-yil) xettlarga kuchli zarba beradi. Mil. avv. 1280 yoki 1270-yillar atrofida Xett podshosi Xattusili II tashabbusi bilan Misr va Xett pods-holigi o'rtasida tinchlik shartnomasi tuziladi. Misr qo'l ostida Falastin, Finikiyaning katta qismi va Janubiy Suriyaning oz-roq qismi qoladi. Bu mamlakatlarning shimolidagi barcha hu-dudlar xettlarning mulki hisoblangan. Tinchlik shartnomasi bilan birga, o'zaro yordam berish majburiyatiga asoslangan ittifoq shartnomasi tuziladi. Ramzes II Xattusilining qizlaridan biriga uylangan.

Ramzes II hukmronligi uzoq davom etgan, u 87 yoshida vafot etadi. Mashhur malika Nefertiti Ramzes II ning birinchi xotini bo'lgan. Abu Simbeldagi Ramzes II ning ibodatxonasidagi rel-yeflarda bu go'zal malika tasviri mavjud. Bu davrda Misr dav-lati va madaniyati gullab-yashnagan. Nil daryosining sharqiy qismida Ramzes II yangi poytaxt Per-Ramzes shahrini qurgan. Uning merosxo'rlari davrida ichki va tashqi siyosatda kuch-li ziddiyatlar yuzaga kelgan. Uzoq vaqt Ramzes II ning katta o'g'illaridan biri Memfis xudosi Ptaxning bosh kohini Xaemuas voris bo'lgan, lekin u otasining o'limigacha yashamadi. Natijada Ramzes II ning o'n uchinchi o'g'li Merneptax (mil. avv. 1224 –

1214-yillar) taxtga chiqadi. Bu fir'avnning vafotidan keyin Misr davlat hokimiyatining zaiflashuv jarayoni boshlangan.

Ramzes III (mil. avv. 1190 – 1159-yillar) Yangi podsholik davrining so'nggi taniqli hukmdori bo'lgan. XIX sulolaning oxirgi to'rt vakili davrida markaziy hokimiyat nihoyatda zaiflashgan. Mil. avv. XIII-XI asrlarda Misrda kambag'al aholining noroziligi kuchayadi. «Dengiz xalqlari» sharqiy chegaraga, liviyaliklar g'arbiy chegaralarga bostirib kirganlar. Ibodatxonalar davlatdan mustaqil bo'lib, o'ta boyib ketadilar (uzunligi 40 m bo'lgan «Xarris katta papirusi»dagi asosiy yozuvlarda fir'avning ibodatxonalarga hadyalari sanab o'tilgan). Ramzes II dan keyin Misrda yana 8 fir'avn hukmronlik qilgan. Ularning hukmronligi davrida Misrga liviyalik va osiyoliklarning yangi hujumlari kuchayadi. Fir'avn hokimiyati zaiflasha borgan. Namlarning mustaqilligi kuchayadi.

2. Iqtisodiyotning gullab-yashnashi. Yangi podsholik davrida qul mehnatidan foydalanish kuchayadi. Eng avvalo, podsho va ibodatxona xo'jaliklarida, keyin esa xususiy xo'jaliklarda qul mehnatidan keng foydalanila boshlangan. Ramzes II o'zining 30 yillik hukmronlik davrida ibodatxonalarga Suriya va Falastindan 100 ming asirni, 1 mln sechat (50 mingga) ekin yerini hadya qiladi. Lekin asosiy moddiy ne'mat yaratuvchisi turli soliq va majburiyatlar bilan chulg'angan oddiy Misr jamoachi dehqonlari, hunarmandlari bo'lib qolavergan. Asirlardan tashqari, Misrga juda katta moddiy boyliklar oqib kelgan. Misr bosib olingan hududlarda har yili belgilangan miqdorda xiroj to'lovini joriy qilgan. Jumladan, Efiopiya oltin qumi, fil suyagi, Falastin va Suriya kumush, qo'rg'oshin, qalay, bo'yoq, gazlama, lazurit, qimmatbaho toshlar, kemasozlik yog'ochi, noyob kedr yog'ochini yetkazib berish majburiyatini olganlar. Misrga qo'shimcha ishchi kuchining kelishi (qullar), turli xil xomashyolarning mo'l-kolli iqtisodiyotga ijobiy ta'sir qilgan.

Mahsulot ishlab chiqarish va uning texnologiyasi takomillashgan. XIX sulola davridan boshlab jezdan foydalanish keng tarqaladi. Uning xomashyosi Suriyadan o'zlashtirib olingan. Metall ishlab chiqarish texnologiyasi ham takomillashtirilgan. Misning juda qimmatligi sababli, tosh qurollardan foydala-

nish davom etadi. Bu davrdan ba'zi temir buyumlar saqlanib qolgan. Temir Misrda yanada ilgariroq ma'lum bo'lgan. Lekin XVIII sulola nihoyasida ham temir nodir metall hisoblangan. Faqat mil. avv. VII-VI asrlardan boshlab Misrda mehnat qurollari temirdan yasala boshlanadi. O'rta podsholik davrida gorizontal ip yigiradigan to'quv dastgohi mavjud bo'lgan. Yangi podsholik davrida esa vertikal ip yigiradigan to'quv dastgohi kashf qilinadi. Bu vaqtda xira shisha tayyorlash alohida hunarmandchilik sohasiga aylanadi. Mo'miyolash san'ati misli ko'rilmagan darajaga yetgan. Bizgacha yuzlab mo'miyolangan odam jasdlari, qushlar va boshqa jonivorlarning bir necha million mo'miyolari yetib kelgan.

Sug'orma dehqonchilik rivojlanib, omoch takomillashadi. Suvni yuqoriga chiqarib beradigan mexanizm «shoduf» ixtiro qilingan. Yangi o'simliklar o'zlashtirilgan (chechevitsa, smola daraxtlari). Chorvaning yangi turlari (xachir, tuya) paydo bo'ladi. Yilqichilik mustaqil sohaga aylanadi. Bog'dorchilikda Osiyodan mevali daraxtlarning yangi navlari: zaytun, shaftoli, bodom, olma va qaroli daraxtlarini o'zlashtirish boshlangan.

Sun'iy sug'orish inshootlarini qurish, ta'mirlash va tartibga solish, yangi yerlarga suv chiqarish fir'avnlarning asosiy e'tiborida turgan. Fayum vohasida yangi yerlar ko'plab ochilib, voha Misrning g'alla omboriga aylangan. Eski kanal, to'g'on va ariq-anhorlar tozalangan. Nil daryosining toshib ketishi ustidan muntazam nazorat o'rnatilgan. Misrliklar asalarini mil. avv. II ming yillikdayoq bilar edi. Nil vodiysida uzumchilik, asalchilik va bog'dorchilik gullab-yashnagan. Yangi podsholik davrida Misr iqtisodiyotida dehqonchilik va chorvachilik yetakchi soha sifatida mahsulotni ko'plab yetkazib bergan.

Qo'ychilikda ko'p jun beradigan, shoxlari qayrilgan qo'chqorlar, mayin junli qo'ylar zoti paydo bo'ldi. Cho'chqa podalarining soni ko'paygan. Yangi podsholik davrida tovuqlar paydo bo'ladi. Suriya va Falastindan yirik qoramol, echki-qo'ylar, Efiopiyadan ho'kizlar olib kelingan. Bunday mo'l-ko'l chorvaning bo'lishi Misrda cho'l hayvonlarini qo'lga o'rgatishdek an'anani xojalikda yo'q bo'lishiga olib kelgan. Shu vaqtdan boshlab antilopa, ohu, arxarlar poda hisobida tilga olinmaydi, tasvirlarda

uchramaydi. Ular faqat qurbonlik keltirilgan va it, mushuk, maymun kabi uy hayvoni sifatida saqlangan.

G'ildirakli aravalar tarqala boshladi. Ikki g'ildirakli ot qo'shilgan arava harbiy maqsadlarda yoki zodagonlarning marosimlarda chiqishlarida foydalanilgan. Yuklar avvalgidek ho'kiz qo'shilgan chanalarda tashilgan. Tutmos III Finikiyada yasalgan qayiq'larni Suriya va Frot orqali ho'kiz qo'shilgan g'ildirakli aravalarda olib kelgan.

Me'morchilik, qurilish sohasi yuqori darajada rivojlangan. Bir necha yangi shaharlar, jumladan, Per-Ramzes nomli yangi shahar qurilgan. Bu shahar Mesopotamiyaga yurish uchun tayanch qal'a, harbiy lager vazifasini o'tagan. Bu davrda noyob san'at namunalari hisoblangan me'morchilik inshootlari barpo qilindi: Luksor va Fivada Amon ibodatxonalari, fir'avn sag'ana-ibodatxonasi bunyod qilingan. Fir'avn Ramzes Abidosda Osiris ibodatxonasini qurgan. Nubiyada qoyatoshda Abu-Simbel ibodatxonasi (balandligi 33 m., kengligi 38 m., uzunligi 65 m) barpo qilinadi. Bundan tashqari, bu yerda Ramzes II ning balandligi 24 m bo'lgan haykali va uning oyog'i ostida bolalarining 200 haykallari barpo qilingan. Amenxotep III ga bag'ishlab qurilgan ibodatxona klassik uslubda Xapuning o'g'li me'mor Amenxotep tomonidan bunyod qilingan. Bu me'morning haykali Karnakdagi ibodatxonalarning biri oldida turibdi.

Bu davrda Misr madaniyatining taraqqiyoti uchun qulay ichki va tashqi imkoniyatlar yaratilgan. Mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanishi ichki va tashqi savdoning rivojlantirishiga sabab bo'lgan. Yangi savdo aloqalari tobora kengayadi. Suriyaning ayrim viloyatlari bilan Misrning savdo aloqalari mustahkamlangan. Misrliklar bu hududdan qishloq xo'jaligi mahsulotlari: don, sharob, asal hamda chorva mollari olib kelganlar. Livandan binokorlik yog'ochlari keltirilgan. Misrga Suriya orqali uzoq mamlakatlardan, Xett davlatidan, Egey dengizlaridagi orollardan va Mesopotamiyadan juda ko'plab mahsulot olib kelingan. Suriya bilan savdo-sotiq ishlari quruqlikdagi yo'llar orqali ham olib borilgan. Bu davrda misrliklarning dengiz floti bo'lgan va shuning uchun ular mahsulotlarni Suriyadan yelkanli ke-

malarda olib kelganlar. Suriyadan keyin Misr savdosining eng muhim tayanch nuqtalaridan biri Bobil shahri bo'lgan.

Bu davrda misrliklar bir qator yangi mamlakatlarga: Kipr, Kichik Osiyo, Mesopotamiyaga savdo ekspeditsiyalari va istilochilik niyatida qo'shin yuborganlar. Bu vaqtga kelib, Sinaydagi mis konlari xomashyosi tugay deb qolganligi sababli, misrliklar o'zlariga zarur bo'lgan misning yangi manbalarini qidirishga majbur bo'lganlar. Kipr oroli qadim zamonlardan o'zining juda katta mis konlari bilan ham nom chiqargan. Yangi podsholik davrida misrliklar o'zlariga zarur bo'lgan misni Kipr orolidan olib kelganlar. O'sha vaqtdan saqlanib qolgan ba'zi hujjatlarda, Kipr orolidan Misrga juda ko'p mis yuborilgani haqida ma'lumot beriladi. Misol uchun, Kipr podshosi Misr fir'avniga bunday deb yozgan: «Men senga 500 talant (150000 kg) mis yubordim. Men buni birodaringa sovg'a qilib yubordim. Birodar, misning kamligini ko'nglingga olma. Mening mamlakatimda egam Nergalning qo'li (vabo) mamlakatimdagi odamlarning hammasini qirib yubordi. Endi misni tayyorlaydigan hech kim yo'q».

Bu davrda Kichik Osiyodan, xususan, uning xettlar joylashgan sharqiy viloyatlaridan Misrga temir keltirilgan. Temir o'sha vaqtlarda Misrda noyob metall hisoblangan.

Misr savdosi shimoli-sharqdagi Mesopotamiya viloyatlariga kirib borgan. Ikki daryo oralig'ining shimoli-g'arbida joylashgan Mitanni davlatidan jez, lojuvard, gazmol, kiyim-kechak, moy, jang aravalari, otlar va qullar olib kelingan. Misrliklar Bobildan ham xuddi shunday tovarlar, ya'ni kumush, yog'ochdan tortib oltin va fil suyagi bilan bezatilgan qimmatbaho buyumlar keltirganlar. Misr bilan Ossuriya o'rtasida ham savdo aloqalari o'rnatilgan. Yozma manbalardagi ma'lumotlarga qaraganda, misrliklar Ossuriyadan jang aravalari, otlar va lojuvard keltirganlar. Misrliklar Old Osiyodan olgan mahsulotlari evaziga bu mamlakatlarga quyma oltin yoki tilla buyumlar, fil suyagi yoki lojuvard bilan bezatilgan buyumlar, gazmol, kiyim-kechak, asosan, qimmatbaho metallar yuborganlar.

3. Ijtimoiy munosabatlar. Misr jamiyati quyidagi qatlamlarga bo'lingan edi:

1. Fir'avn boshliq oqsuyak zodagonlar.
2. Hukmron tabaqa: quldorlar, ustaxona va uy egalari.
3. Mayda ishlab chiqaruvchilar: o'z mehnati bilan kun kechiruvchi hunarmand va jamoachi-dehqonlar.
4. O'z mulkiga ega bo'lmagan qaram odamlar va qullar.

Yangi podsholik davrida ijtimoiy qatlamlar va ijtimoiy tizimda, ularning ichida ko'pgina o'zgarishlar yuz bergan. Quldorlik munosabatlari mustahkamlangan. Yuz minglab asirlar qulga aylantirilgan. 1-3 qulga ega bo'lgan mayda quldorlar paydo bo'lgan. Hukmron tabaqa va uning tarkibida keskin o'zgarishlar yuz bergan. Aslzoda bo'lmagan, ma'muriyatda o'rta va kichik lavozimlarni egallagan, fir'avnga qaram bo'lgan kichik va o'rta quldorlar paydo bo'lgan. Ular fir'avn hokimiyatining asosiy tayanchi edilar.

Hukmron tabaqa ichida xizmatdagi zodagonlar, armiyaning yuqori oliy zobitlar tarkibi, oqsuyak zodagonlar nufuzli o'rinini egallagan. Kohinlar alohida yopiq tabaqa bo'lganlar. Xudo Amon ibodatxonasi boshchiligidagi oliy kohinlar alohida o'rin egallaganlar. Nom zodagonlari va oliy kohinlar XVIII sulola davrida istilochilik urushlaridan ulkan boyluk orttirdilar. Yillar davomida moddiy boyluklarni to'plab olgan Fiva kohinlari davlat hokimiyatiga kuchli ta'sir o'tkazib, fir'avnlarning siyosatiga faol aralashganlar. Fiva kohinlari bilan nom zodagonlari va o'zlari kamsitilgan deb hisoblagan xizmatdagi zodagonlar o'rtasida kuchli qarama-qarshilik paydo bo'lgan. Natijada bu kurash Exnatonning diniy islohotlari bilan tugagan.

Misrdagi ijtimoiy vaziyat ziddiyatli edi. Istilochilik yurishlari natijasida mamlakatga moddiy boyluklar, urush o'ljalari, minglab qullar oqib kelgan. Harbiylar, zodagonlar, ibodatxonalar bu boyluklarning katta qismini o'zlashtirganlar va yanada boyib ketganlar. Oddiy xalq esa kambag'alligicha qolavergan.

4. Davlat boshqaruvi. Yangi podsholik davrida davlatni idora qilishning murakkab apparati yuqori darajada mukammal shakllangan. O'sha vaqtdan qolgan juda ko'p hujjatlar yangi podsholik davrida markaziy va mahalliy idora tizimi bilan tanishib chiqishimizga imkon beradi. Markazlashgan byurokratik idora tizimi borgan sari kuchayib boradi. Ota-bobosi fir'avn

boʻlgan Yaxmosning ittifoqchisi Al-Kaba nomarxlaridan tashqari, boshqa viloyatlarning ilgariги mustaqil hokimlari oʻz mustaqilliklarini yoʻqotganlar va firʻavnga tamomila itoat qilishga majbur qilinganlar. Mamlakat Shimoliy va Janubiy Misrni oʻz ichiga olgan ikkita katta maʼmuriy okrugga boʻlingan. Okrugni boshqarish uchun firʻavning maxsus hokimi qoʻyilgan. Boshqaruvni firʻavning ishonchli kishilari qoʻliga oʻtishi firʻavning joylardagi hokimiyatini mustahkamlab idora qilish ishini yanada koʻproq markazlashtirishga imkon bergan. Namlarni idora qilish ham podsho amaldorlari qoʻliga topshirilgan. Har bir viloyatning boshida firʻavn tayinlaydigan maxsus amaldor turgan. Uning mirzasi va alohida devoni boʻlgan. Shaharlarni firʻavn tayinlagan maxsus mansabdorlar boshqarganlar.

Hujjatlarda sud ishining qanday tashkil qilinganligiga oid baʼzi bir maʼlumotlar saqlanib qolgan. Oʻsha davridayoq qonunlar toʻplami boʻlgan. Shunday tasvirlar saqlanib qolganki, bu tasvirda biz sud mahkamasida bosh sudyaning oʻtirganini va uning oldida bir sandiq boʻlib, uning ichida 40 ta qonunlar toʻplamining yozilgan matni borligini koʻramiz. Exnaton oʻzini «Qonun oʻrnatuvchi» deb atagan. U oʻz yozuvlarida qonunga doimo rioya qilinganligini bayon qiladi.

Bu davrda boshqaruv xodimlari soni oʻsib ketadi, boshqaruv boʻgʻinlari koʻpayadi. Lavozimlar aniq darajalarga boʻlinadi. Tutmos III ning bosh vaziri Rexmirning yoʻriqnomasi davlat apparati murakkab tuzilganini koʻrsatadi. Bizgacha yetib kelgan ushbu hujjatga koʻra, XVIII sulola davrida davlat apparati bir necha boʻgʻinlarga boʻlingan. Bu yoʻriqnoma quyidagi soʻzlardan boshlanadi: «Shahar boshligʻi, janubiy shahar va qarorgoh vaziri vazir devonida oʻsha toʻra-vazir majlis qurganida, shu vazir devonida eshitib turgan chogʻida qilishi lozim boʻlgan hamma ishlar xususida farmoyish beradi va u vazir kursisida oʻtiradi. Yerga boʻyra solingan, tepasida taxtiravon, uning orqasida ham, oyoq ostida ham teri toʻshalgan, qoʻlida aso, oldida 40 kun uning kamida ikki tomonida janubning 10 ta kibori, ichki qasr boshligʻi uning oʻng tomonidan daromadlar boshligʻi, chap tomonda vazirning mirzalari qoʻliga yaqin joyda turadigan...» Matnning davomi oʻchib ketgan. Bu yoʻriq-

nomaga qaraganda, bu oliy mansabdagi amaldor butun mam-lakatni idora qilish ishini o'z qo'liga olgan. Markaziy bosh-qaruv apparati bir necha bo'g'inlarga bo'lingan. Xazina bosh-lig'i, uy boshqaruvchisi (soliq yig'uvchi, xiroj to'lovchilar bosh-lig'i), ekinlar mudiri, chorva boshlig'i, qabulxona boshlig'i, sud mudiri, harbiy palatalar boshlig'i kabi vazifalariga ega bo'lgan vazir qoshida 10 ta Yuqori Misr amaldorlari bo'lgan. Keyingi bo'g'in hududiy-ma'muriy boshqaruv apparati bo'lgan. Rexmir yo'riqnomasiga ko'ra, vazir 4 ma'muriy hududlarni boshqara-digan amaldorlarni tayinlagan. «U (vazir) Yuqori va Quyi Misr va Yuqori Misrning janubiy qismi (Fiva boshchiligidagi poy-taxt okrugi). Nilning viloyati. Ular barcha yuz bergan voqealar to'g'risida har to'rt oyda hisobot berishlari kerak. Ular vazir-larga o'zlarining boshqaruvlari yozuvlarini yetkazadilar» (o'sha davrdagi hujjatdan parcha).

Davlat xavfsizligi uchun muhim bo'lgan armiya yollanma askarlar soni ko'paytirilgan. Shu maqsadda Liviya qabilalari-dan ko'plab askarlar olingan, qo'mondonlik tarkibi va qo'shin-ning moddiy ta'minoti mustahkamlangan. Tashkiliy jihatdan qo'shinlar shimoliy va janubiy qismlarga bo'lingan.

5. Exnaton (Amenxotep IV)ning diniy-siyosiy islohoti (mil. avv. 1365 – 1348-yillar). Misr jamiyati ma'naviyat-maf-kurasi, ta'lim sohasi kohinlar qo'lida bo'lgan. Kohinlar yopiq ta-baqa bo'lib, bu tabaqa o'z navbatida oliy, o'rta va quyi kohinlar guruhlariga bo'lingan. Kohinlar diniy marosimni bajarish va di-niy vazifalari bilan bir qatorda ilm-fan, ta'lim-tarbiya, madani-yat-san'at bilan shug'ullanganlar. Ular savodli, oliy ma'lumotli bo'lganlari uchun davlat hokimiyatida yuqori ma'muriy-sudya-lik lavozimlarni egallaganlar. Kohinlar me'mor, haykaltarosh va rassom sifatida ulkan inshootlar qurilishida boshchilik qilgan-lar. Misr iqtisodiyotining asosi sug'orma dehqonchilik ishlari kohinlarning yo'l-yo'riqlari asosida bajarilgan.

Qaram yerlar va Misr aholisining talanishi natijasida hukm-ron tabaqa, ayniqsa, ko'p sonli yaxshi uyushgan kohinlar yo-piq tabaqasi boyib ketgan. Ibodatxonalar minglab gektar yer-lar, chorva mollari, qullar va boshqa moddiy boyliklarga egalik qilganlar.

XVIII sulola davrida fir'avnlarning homiysi Amon ibodatxonasi Misr bosh xudosi sifatida alohida ta'sirga ega bo'lgan. Xudo Amon bayrog'i ostida Fiva hukmdorlari giksoslarni haydab chiqarganlar. Fivadagi Amon ibodatxonasi nihoyatda katta obro'-e'tiborga ega bo'lgan. Fir'avnlr tomonidan bu ibodatxonaga o'n minglab qullar, yer, minglab bosh qoramol, oltin-kumushlar hadya qilingan. Karnak va Luksorda xudo Amon sharafiga hashamatli ibodatxonalar qad ko'targan. Mamlakatda Amon ibodatxonasi kohinlarining mavqeyi kuchayib ketgan. Ular Misr iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy hayotiga kuchli ta'sir ko'rsata boshlaganlar. Jumladan, Amon ibodatxonasining oliy kohinlari taxt vorisining nomzodini ko'rsatishdek imtiyozli huquqni olganlar. Boy Amon ibodatxonasining oliy tabaqa kohinlarining kuchayib ketishi, davlatning ichki va tashqi siyosatiga aralashuvi, ularning boyib ketishi, zodagonlarni chetga surib qo'yish hukmron tabaqaning noroziligiga sabab bo'lgan. Bu holat davlat hokimiyatida katta muammolarni tug'dirgan. Natijada Amenxotep IV hukmron tabaqaga suyanib, diniy islohot o'tkazadi. Amon xudosi kohinlarining kuch-qudratini sindirishga jur'at qiladi. U **Amenxotep IV (mil. avv. 1365 – 1348-yillar)** davrida Misr xudolaridan Aton – «Quyosh shu'lassi» xudosi birinchi o'ringa qo'yila boshlanadi. Fir'avn Amenxotep hukmronligining oltinchi yilida Aton Misrning yagona va oliy xudosi deb e'lon qilinadi. U o'zini Atonning yagona o'g'li deb Amenxotep («Amon rozi») ismini Exnaton («Atonga yoqadigan») ismiga almashtiradi.

Shu bilan birga, Exnaton Fiva kohinlari bilan uzil-kesil aloqani uzib, Fivadan chiqib ketadi. O'rta Misrda (hozirgi El Amarna) go'zal saroy va ibodatxonalar bilan bezalgan yangi poytaxt Axetaton (Aton shahri)ga ko'chib keladi. Exnaton uning yaqinlari va barcha saroy amaldorlari yangi Quyosh xudosining kohinlari bilan birga Axetaton shahriga ko'chib kelganlar. Axetaton shahrida oliy xudo Atonga bag'ishlab ibodatxona quriladi. Bu ibodatxonaning xarobalari 1883, 1891 va 1912-yillarda qazib chiqarilgan.

Aton butun dunyoni va Misrni yaratuvchisi hisoblanib, odatdagidek, ulkan hayvon qiyofasida emas, balki Quyoshning yer-

ga nur sochayotgan qoʻllari – shuʻla sifatida ifodalangan. Aton Misrning hukmdori deb eʼlon qilinadi, Aton oʻz oʻgʻli Exnaton bilan Misrni boshqaradi. Quyosh xudosining yagona va sevimli oʻgʻli sifatida faqat Exnaton Atonning bevosita oʻzidan vahiy olishi va fuqaro, kohinlarga amr-farmon qilishi mumkin boʻlgan. Yangi xudoga sigʻinishni istamagan zodagonlar qatl etilib, ularning jasadlari yoqiladi. Bu davr yozuvlarida mirzolar boshqa xudolarni eslashdan qochadilar. Eski yozuvlardan boshqa xudolarning nomlari oʻchirib tashlangan. Yozuvlarda yerda va osmonda barcha xalqlar, mamlakatlar uchun bitta xudo, u suzadigan, uchadigan va oʻrmaydigan har qanday mavjudotga hayot beradi. Bu xudoning yagona tanlovi bu firʻavn Exnaton deb uqtiriladi. Bu vaqtda Misr madaniyati va sanʼatida yangi anʼanalar paydo boʻladi. Ilk bor tasviriy sanʼatda podsho oilasining kundalik turmushidan tasvirlar paydo boʻladi. Devoriy tasvirlarda Exnatonning rafiqasi va qizlari bilan tasvirlangan. Exnaton va uning rafiqasi malika Nefertiti (maʼlumotlarga koʻra malika Mitanni podshosining qizi boʻlib, ismi Tado-Xebu bolib, Misrda Nefertiti ismi berilgan)ning portret haykallari ishlangan. Bu davrdagi Misr madaniyati Amarna davri deb nomlanadi.

Exnaton tomonidan oʻtkazilgan bu diniy islohot koʻngildegidek natija bermagan. Exnaton Fiva kohinlari va sepatlardagi kuchli zodagonlarning qudratini vaqtincha zaiflashtirishga muvaffaq boʻladi. Juda katta yer-suv, moddiy boylikka ega boʻlgan Amon ibodatxonasi kohinlari Exnatonning qatʼiy chora-tadbirlariga qarshi chiqishga jurʼat eta olmadilar va vaqtinchalik chekinadilar. Ular payt poylab turadilar.

Exnatonidan keyin taxtga oʻtirgan firʻavnlari islohotchi firʻavning diniy siyosatini davom ettira olmaganlar. Islohotchi firʻavn vafotidan soʻng eski eʼtiqod kohinlari hujumga oʻtib, oʻz mavqelarini tiklashga qatʼiy kirishadilar. Fiva kohinlari Exnaton va u barpo qilgan shaharlarni laʼnatlaydilar. Laʼnatlangan Aton shahri tashlab ketiladi. Shunday qilib, bu diniy islohot qattiq qarshiliklarga uchragan. Exnatonning vafotidan keyin poytaxt Memfisga koʻchirilgan. Exnatonning kuyovi firʻavn Tutankhamon (mil. avv. 1347 – 1338-yillar) Fiva kohinlariga yon berib, Amon eʼtiqodini qaytadan tiklashga va hatto oʻz ismini ham shunga

yarasha o'zgartirib, Tutanaxamon «Amonning tirik qiyofasi» deb atashga majbur bo'lgan. Tutanaxamon 9 yoshida taxtga o'tiradi. Misrni amalda Atonning bosh kohini Eye va harbiy boshliq Xoremxeb boshqargan. Tutanaxamon 20 yoshga yetmay vafot etadi (mil. avv. 1338-yil). Uning bevasi o'z siyosiy mavqeyini saqlab qolish uchun xett shahzodasiga turmushga chiqishga rozi bo'ladi. Xett shahzodasi Misrga keladi, lekin Misr zodagonlari shahzodani o'ldiradilar. Tutanaxamonning bevasi kohin Eye bilan nikoh qurishga majbur bo'ladi. Eye XVIII sulolaning so'nggi fir'avni edi (mil. avv. 1338 – 1334-yillar).

Mil. avv. 1334-yili harbiy boshliq Xoremxeb Eyeni taxtdan tushirib, o'zi taxtga o'tiradi. Xoremxeb mamlakatning ichki ahvolini yaxshilash uchun qator islohotlar o'tkazadi. Soliq tizimi isloh qilinadi, askarlarni tinch aholiga nisbatan talonchiligi va amaldorlarning poraxo'rligiga chek qo'yiladi. Uning vorisi XIX sulolaning (mil. avv. 1305 – 1197-yillar) birinchi fir'avni Ramzes I taxtni egallab, faol tashqi siyosat yuritadi. Exnaton davrida Misrning mudofaa qobiliyati zaiflashgan. Bu vaqtda kuchayib ketgan Xett Old Osiyoda Misrga qaram bo'lgan hududlarni o'z ta'siriga olgan edi.

Ramzes Falastin, Finikiya va Janubi-markaziy Suriyani xettlardan tortib oladi. Ramzes II davrida (mil. avv. 1290 – 1224-yillar) xett davlati bilan uzoq davom etgan raqobat tugaydi.

Misr – Xett tinchlik shartnomasi tuzilib (mil. avv. 1280-yil) Falastin, Finikiya va Suriya hududlarida har ikki tomonning ta'sir doiralari belgilanadi. Bu tinchlik shartnomasi Misr va Xett munosabatlarini yuz yil barqaror bo'lishiga kafolat beradi. Ramzes II 87 yil yashab, davlatni 66 yil boshqaradi. Mil. avv. XIII asrning II yarmida Bolqon yarimoroli va Egey havzasidagi xalqlarning migratsiyasi yoki dengiz xalqlari hujumi boshlangan. Liviyaliklar va boshqa xalqlarning Misrga hujumi kuchayadi (mil. avv. 1219-yillar atrofida). Misr zaiflashib, chet elliklarning bosqiniga qarshi o'zida zo'rg'a kuch topadi. Misrda qo'zg'olonlar, isyonlar natijasi-da XIX sulola qulaydi (mil. avv. 1192-yil).

6. XX sulola hukmronligi (mil. avv. 1200 – 1085-yillar).
Yangi podsholikning so'nggi davri. XX sulola asoschisi Setnaxt (mil. avv. 1197 – 1190-yillar) ijtimoiy-siyosiy barqaror-

likni vaqtinchalik tiklab, mamlakatni tartibga keltiradi. Uning vorisi Ramzes III (mil. avv. 1192 – 1175-yillar) armiyani jangovar qobiliyatini qayta tiklaydi va u qo'shin sonini ko'paytirdi. Liviyaaliklar va dengiz xalqlarining hujumlari qaytariladi. Ramzes III Falastin va Suriyada qisqa vaqtga bo'lsa-da Misrning ta'sirini qayta tiklaydi. Ramzes III kohinlarning ma'naviy-siyosiy qo'llab-quvvatlashiga erishish uchun mamlakatdagi yirik ibodatxonalarga ko'plab yer-suv, oltin, qimmatbaho toshlar va qullarni in'om qilgan. Misr ibodatxonalari katta yer-mulkka ega bo'lib, savdo-sotiq, hunarmandchilik va boshqa xo'jalik sohalari bilan shug'ullanganlar. Iqtisodiy qudratga ega bo'lgan kohinlar tabaqasi davlat ishlariga faol aralashganlar. Bu saroy zodagonlarining noroziligiga sabab bo'lgan.

Ramzes III vorislari davrida Misr zaiflasha boshlagan. Mil. avv. 1075-yillar atrofida XX sulolaning so'nggi vakili Ramzes XI vafoti bilan Misr ikki qismga bo'linadi va Quyi Misrni birlashtirgan, markazi Tanis shahri bo'lgan ikkinchi davlat paydo bo'ladi. Shu bilan qadimgi Misr tarixidagi oltin davr tugab, III O'tish davri (mil. avv. 1075 – 656-yillar) boshlanadi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. James Henry Breasted, Ancient time's a history of the early world, Boston:1918.

2. История Древнего Востока: тексты и документы / Под ред. В.И. Кузищина. – М.: 2002.

3. Стучевский И. А. Рамзес I: Херихор из истории Древнего Египта. Эпохи Рамессидов. – М.: 1984.

Asosiy sanalar

Mil. avv. XVIII-XVII asrlar oxiri

II O'tish davri. Xalq qo'zg'olonlari va giksoslarning bostirib kirishi. Giksos (XV-XVI sulola) sulolalari.

Mil. avv. XVI-XIV asrlar

XVIII sulola. Buyuk davlatning o'rtalari tashkil topishi.

Mil. avv. XVI-XI asrlar

Yangi podsholik (XVIII-XX sulolalar).

Mil. avv. 1454 – 1450-yillar	Tutmos III ning istilochilik yurishlari.
Mil. avv. 1365 – 1348-yillar	Exnatonning hukmronligi. Diniy-siyosiy islohotlar.
Mil. avv. 1290 – 1224-yillar	Ramzes II (XIX sulola) hukmronligi. Xett davlati bilan raqobat. Misrda ulugʻvor ibodatxonalarning qurilishi.
Mil. avv. 1280-yil	Misr – Xett shartnomasi.
Mil. avv. XII asrning I yarmi	Ramzes III (XX sulola)ning dengiz xalqlari hujumini qaytarishi.
Mil. avv. XI-X asrlar	III Oʻtish davri.

Mustaqil ish mavzulari:

1. Yangi podsholik davrida Misr davlati boshqaruvi.
2. Yangi podsholik davrida Misr va Old Osiyo.
3. Ramzeslar davrida ichki va tashqi siyosat.
4. Yangi podsholik davrida ijtimoiy qatlamlar.

**MISR CHET ELLIKLAR HUKMRONLIGI DAVRIDA.
SO'NGGI PODSHOLIK DAVRIDA MISR
(MIL. AVV. XI ASRDAN – MIL. AVV. VI ASRGACHA)**

- 1. Misrda liviyaliklar hukmronligi.**
- 2. Misrliklar Efiopiya hukmronligi davrida (mil. avv. 715 – 664-yillar).**
- 3. Misrda Ossuriya hukmronligi.**
- 4. Sais sulolasi. Misr davlatining so'nggi yuksalishi.**
- 5. Sais davri madaniyati.**
- 6. Iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlar.**

1. Misrda liviyaliklar hukmronligi (mil. avv. 950 – 730-yillar). Yangi podsholik davrining nihoyasida yagona davlatning yemirilishi bilan Misr 3-o'tish davri (mil. avv. 1075 – 656-yillar)ga kiradi. Bu davrda Misrda rasman yagona podsho hokimiyati bo'lsa-da, siyosiy tarqoqlik o'zining yuqori cho'qqisiga chiqqan edi. Nomlar o'rtasida kuchli ziddiyatlar bo'lib, bu markaziy hokimiyatni zaiflashtirgan. Natijada nomlarning o'zaro nizolari chet elliklarning hukmronligiga olib kelgan. Bu davrda Misrda chet ellik: Liviya, Efiopiya va Ossur sulolalari hukmronlik qilgan.

Davrning boshlarida Quyi va O'rta Misrda XXI sulola (mil. avv. 1075 – 945-yillar) Tanis shahrini markaz qilib hukmronlik qiladi. Janubiy Misr Xerixorning vorislari Amon-Ra ibodatxonasining oliy kohinlari boshqaruvi ostida bo'lgan. Bu vaqtda alohida nomlar kuchayib ketgan. XXI sulola va Amon-Ra ibodatxonasi oliy kohinlari nomlarning merosiy nomarlari separatizmiga qarshi tura olmaganlar. Ichki kurashlar sababli parokandalikka yuz tutgan mamlakat tez orada chet elliklarga qaram bo'la boshlagan. Misrda bu davrda liviyaliklarning ta'siri kuchayib ketadi.

Liviyaliklar deltaning g'arbida va Nil daryosining shimoliga tutashgan joylarda hamda g'arbiy vohalarda qadimdan yashab kelganlar. Ular «mashasha» yoki «ma» deb atalganlar. Bu qabilalar mustaqil hayot kechirganlar, lekin madaniy jihatdan Misrga qaraganda ancha orqada bo'lganlar. Yangi podsholik fir'avnlarida Misr gullab-yashnaydi va misrliklarning

liviyaliklar bilan aloqalari yanada kuchayadi. Shu davrdan boshlab liviyaliklar Misr madaniyati bilan tanishib, Misrga ko'plab kelib o'rnasha boshlaganlar.

Yangi podsholik fir'avnlari liviyaliklarni yollanma askar sifatida xizmatga qabul qilib, ularga asosan deltadan chek yerlarni ajratib berganlar. XX-XXI sulola vakillari davrida liviyaliklarning ko'chib kelishi yanada jadallashgan. Liviya zodagonlaridan ba'zi birlari asta-sekinlik bilan oliy kohinlik lavozimlarini egallaydilar. Liviyalik yollanma askarlar boshliqlari kuchayib ketib, ayrim hududlarni bosib olganlar.

Misrda liviyaliklar dunyoviy va diniy oliy lavozimlarni egallab, mahalliy zodagon va kohinlar bilan til topishganlar va fir'avn taxtiga intilganlar. Harbiy qo'mondon va Gerakleopoldagi Xerilfe xudosining ibodatxonasi bosh kohini bo'lgan bir liviyalik odam o'zining yozma ma'lumotida ta'kidlashicha, bu odamning o'zidan avval o'tgan ota-bobolaridan 15 tasi shu yerda umr kechirib o'tganligi aytiladi. Bu yozuvga qaraganda, uning ajdodi liviyalik Byuvava XXI sulola davrida Gerakleopolga ko'chib kelgan. Byuvavaning avlod-ajdodlari liviyalik yollanma harbiy qismlarning «ulug' boshliqlari» va Gerakliopol ibodatxonasining kohinlari lavozimini egallaganlar. Bu liviyalik aslzodalar urug'idan biri podsho oilasi bilan qarindosh ham bo'lib olgan.

Ana shu liviyalikning avlodi bo'lgan Bubastis nomining nomarxi Sheshonk podsholik taxtini egallab, XXII sulolaga asos solgan. Ko'rinishidan u Fiva kohinlari bilan til topishgan va ularni qo'llab-quvvatlashiga tayangan. Kelib chiqishi liviyalik bo'lgan yangi hukmdorlar davlat boshqaruvida Fiva kohinlari bilan maslahatlashib ish ko'rganlar. Yangi sulola podsholari eski podsho xonadoni bilan qarindosh bo'lib, o'z bolalarini Fivadagi ibodatxonaga bosh kohin qilib tayinladilar.

Liviya sulolasiga asos solgan Sheshonk I (mil. avv. 945 – 924-yillar) serg'ayrat hukmdor bo'lgan. Liviyaliklarning harbiy kuchlariga va Fiva kohinlariga tayanib turib, Sheshonk I o'zini XVIII-XIX sulola zamonidagi buyuk istilochi, fir'avnlarning ishini davom ettiruvchi sifatida ko'rsatadi. U Karnakdagi ibodatxona yonida «Bubastislar hovlisi» (saroyi)ni bunyod qilib,

katta minora ham quradi. Sheshonk I nomarxlar separatizmini bir qadar to'xtatishga erishib, mamlakatda vaziyatni biroz barqaror qilgan. U mil. avv. 930-yili Falastin ustiga yurish qilib, katta o'ljalar bilan Misrga qaytgan. Misrning bu hududdagi avvalgi mavqeyi vaqtincha bo'lsa-da qayta tiklangan. «Bubastislar hovlisi»dagi o'ymakor tasvirlarda va zafarnomalarda Falastinda erishilgan g'alaba tasvirlangan. Bu yerdagi osiyolik asirlardan 156 tasini arqonga bog'lab borayotgan xudo Amonning katta-kon tasviri, ayniqsa, diqqatga sazovordir.

1938 – 1939-yillarda Tanisda o'tkazilgan qazish vaqtida Sheshonkning hali qo'l tekkizilmagan maqbarasi topilgan. Bu maqbaradan fir'avnning oltin, kumushdan qo'shib ishlangan sarkofagi (tobuti) va unda mo'miyolangan fir'avnning yaxshi saqlangan jasadi topilgan.

Sheshonk I dan keyingi hukmdorlar uning davlat ishlari ni munosib tarzda davom ettira olmaganlar va bunga qulay imkoniyat ham bo'lmagan. Buning sababi, bu davrda xalqaro vaziyat o'zgarib, Old Osiyoda Ossuriya davlati so'nggi bor kuchayib ketadi. Misr Old Osiyodagi barcha mulklarini yo'qotadi. XXII sulola fir'avnlari Nil va delta vodiysidan chetga chiqmay, shu yerning o'zi bilan cheklanishga majbur bo'lganlar.

Sharqda kuchayib ketgan Ossuriya Misr ta'siri ostida bo'lgan hududlarni istilo qila boshlagan. Falastin, Finikiya va Suriyaning ossuriyaliklar ta'siri ostiga tushib qolishi yaqqol ko'rinadi. Suriya, Finikiya va Falastin shahar-davlatlari podsholari birlashib, Ossuriya podshosi Salamansarga qarshi bosh ko'tardilar. Qarqara yonida (Suriyadagi Oront daryosi bo'yida) mil. avv. 853-yilda birlashgan ittifoqchilar va Ossuriya qo'shinlari o'rtasida jang bo'lib o'tgan. Fir'avn Osorkon II ittifoqchilarga yordamga ozgina qo'shin yuboradi xolos. Afsuski, jangda ittifoqchilar yengiladi. Bu urushdan keyin tabiiyki Old Osiyoda Misrning obro'si tushib ketadi. Mamlakatda ichki kelishmovchiliklarning keskinlashuvi mamlakatni bir necha kichik davlatlarga ajralib ketishiga olib kelgan. Deltada liviyaliklarga bo'sunmagan nomlarning birining hokimi bo'lgan Petubastis o'zini butun Misr fir'avni deb e'lon qiladi va yangi XXIII sulolaga (mil. avv. 817 – 730-yillar) asos soladi. XXII

sulola vakillari va Petubastis davrida ham Misr o'z qaddini rostlay olmagan. Misrning ichki tushkunliklar tufayli xo'jalik hayoti izdan chiqib, savdo, iqtisodiy va siyosiy vaziyat yomonlashadi. Mil. avv. IX asr oxiri – VIII asr boshlarida XXII va XXIII sulolalarining hokimiyati Misrda amalda deyarli yo'q bo'lgan. Misr bir-biriga dushman bo'lgan, lekin kuchsiz nomlarga bo'linib ketadi.

Misrning bunday zaif holga tushishi va mayda nomlarga bo'linib ketishi to'g'risidagi ma'lumotlar o'sha zamondagi esdalik – «Podsho Petubastis siklidagi qissalar» yozma manbasida saqlanib qolgan. Yunon yozuvchilari bu davrni «Dodekarxiya», ya'ni 12 podsholik hukm surgan davr deb ataganlar. Liviya sulolasi podsholari o'zlariga butun mamlakat hududi bo'ysunmaganligini o'z rasmiy yozuvlarida yozib o'tishga majbur bo'lganlar. Ular Yuqori va Quyi Misrdagi liviyalik boshliqlar va oliy kohinlarni birlashtirishni o'zlarining doimiy siyosiy vazifalari deb bilganlar. Biroq ular bu muddaolariga to'liq erisha olmaganlar. Bir vaqtning o'zida ikki sulola vakillari mamlakatni boshqargan.

Mil. avv. VIII asrda Delta viloyati va Yuqori Misrni birlashtirib hukmronlik qilgan XXIV sulola (mil. avv. 721 – 715-yillar) vakillari, xususan, Bokxoris davrida (mil. avv. 721 – 715-yillar) davlatni inqirozdan qutqarish uchun ayrim ijtimoiy islohotlar amalga oshirilgan. Bokxoris qarzdorlarni qulga aylantirishga qarshi farmon chiqargan. Lekin bu islohotlar mamlakatni inqirozdan chiqara olmagan. Misrning zaiflashuvi efiopiyaliklarning hujumini yanada tezlashtirgan.

2. Misrliklar Efiopiya hukmronligi ostida (mil. avv. 715 – 664-yillar). Nubiya (Efiopiya qadimgi Misr tilida Kush deb aytilgan). Nil daryosining birinchi ostonasidan janub tomondagi o'lkalarda azaldan nubiyaliklar yashab kelganlar. Misr fir'avnlari Qadimgi podsholik davridan Nubiyada o'lja, qullarni bosib olish va uning yerlarini egallash uchun muntazam bosqinchilik yurishlari olib borganlar. Misr fir'avnlari Nubiyaga muntazam hujumlar qilib, bu mamlakatning boyliklarini tashib ketganlar. XVIII sulola vakillari zamonida Misr askarlari Nubiyani Nilning to'rtinchi ostonasigacha bo'lgan hududlarni istilo qilib, u yerda mustahkam o'rnashib olish uchun qal'alar va ibodatxonalar

qurganlar. Bu hududda noiblik tashkil etilib, fir'avn farmoni bilan noibga Kushning podsho o'g'li, janubiy mamlakat boshlig'i unvoni berilgan. Misrning bir necha yuz yillar davomida Nubiyani o'z ta'siri ostiga olishi, har ikki mamlakat o'rtasida siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarning muntazam yo'lga qo'yilishiga olib keladi. Natijada Nubiyaning zodagonlari Misr turmush tarzi va madaniyatini qabul qiladilar.

Kohinlarning XXI-XXII sulolalari hukmronligi davrida Misrning zaiflashganidan foydalangan Nubiya qabilalari o'z mustaqilliklarini tiklashga harakat qiladilar. Nubiyada mil. avv. VIII asrda markazi Napate bo'lgan mustaqil davlat tashkil topgan. Nubiya hokimlari Misr madaniyatini qabul qilib, o'zlarining hokimiyatlarini Misr fir'avnlari boshqaruvi namunasida tashkil qilishga harakat qiladilar va o'z yozuvlarini Misr tilida tuzadilar. Nubiya hokimlari Jabal-Barkal qoyalari yonidagi o'z poytaxtlari Napateda Misrning oliy xudosa sig'inishni joriy etadilar. Nubiyaliklar bu xudoni o'zlarining boy xazinalari manbayi bo'lgan oltin konlari sharafiga «Oltin xudo» deb ataganlar. Bu oltin konlari bir vaqtlar Fiva ibodatxonasiga qarashli bo'lgan. Liviyaaliklar hukmronligi ostida zaiflashib, parchalanib borayotgan Misrda hokimiyatni qo'lga olish uchun nubiyaliklar Fiva kohinlari bilan aloqani tiklaydilar.

Napate yo'l boshchisi Kashtaning o'g'li Pianxi (mil. avv. 729 – 728-yillar) tashqi siyosat sohasida otasining yo'lini davom ettirib, g'ayrat bilan Misrni istilo qilishga kirishadi. U Yuqori Misrning ancha qismini va jumladan, Fivani bosib oladi. Mahalliy nufuzli kohinlar bosqinchilarni to'la qo'llab-quvvatladilar. Chunki kohinlar efioplarning yordami bilan o'zlarining oldingi hukmron mavqelarini tiklamoqchi edilar. Pianxi bu istiloni o'zining batafsil yozuvida aks ettirgan. Napatedan topilgan Pianxining yozuvi hozirda Qohira muzeyida saqlanadi. Bu qimmatli tarixiy ma'lumotga qaraganda, Sais hokimi Tefnaxt Pianxining asosiy raqibi bo'lgan. Tefnaxt Delta bilan Yuqori Misrning anchagina hududlarini o'z atrofiga birlashtirishga muvaffaq bo'lgan. Pianxi esa o'z yozuvlarida o'zini Misr fir'avnlari qonuniy merosxo'ri «O'zim podshoman, xudo Atumning jonli siymosi, marhamatli xudoman», deb ulug'la-

gan. Tefnaxt esa «G'arbning boshlig'i» va o'rta delta o'lkalaridan birining hokimi hisoblangan.

Pianxi yozuvida ko'p sonli qo'shinga boshchilik qilib, janub tomonga qarab kelayotgan Tefnaxtdan o'zini Misrni ozod qiluvchi deb ko'rsatadi. Tefnaxt va Pianxi o'rtasida bir necha janglar bo'lib, so'nggi jang Pianxi g'alabasi bilan tugaydi. Pianxi o'zini Misr fir'avni deb e'lon qiladi. Shunday qilib, mil. avv. 715-yilda Misr Kush tomonidan to'la bosib olinadi. 715-yildan 664-yilgacha Misr kelib chiqishi Kushdan bo'lgan fir'avnlardan tomonidan boshqarilgan. Efiopiya sulolasi poytaxt qilib Memfis shahrini tanlaydi. Pianxi o'limidan so'ng uning o'g'li Shabaka Misr taxtiga chiqib, 15 yil hukmronlik qiladi. Manefon asarida saqlanib qolgan rivoyatga ko'ra, Shabaka Quyi Misr fir'avni Bokxorisni asirga olib, tiriklayin o'tda kuydiradi. Shundan so'ng Misr nisbatan tinchlikka erishdi. Efiop sulolasining navbatdagi vakili Shabaka butun Misrni boshqargan. Bu fir'avn davrida qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdo biroz jonlangan. Efiopiya sulolasi davrida Misrda ijtimoiy barqarorlik biroz bo'lsa-da qaror topadi. Fir'avn Taxarka o'z yozuvlarida foydali ish qilganini ta'kidlab, bu mamlakat «Butun borliq hukmdori» zamonida hamma narsa mo'l-ko'l bo'lganligi kabi mening vaqtimda ham farovon hayot bo'ladi, deb g'urur bilan aytgan. Lekin Taxarka davrida bir qadar tinch hayot bo'lsa-da, bu uzoq davom etmagan. Tobora kuchayib borayotgan Ossuriya Misrga qo'shni hududlarni bo'ysundirib, Misr chegaralariga yaqin kelib qolgan edi.

3. Misrda Ossuriya hukmronligi. Taxarka Misrni Ossuriyadan himoya qilishga majbur bo'lgan. Biroq Taxarka ossuriyaliklarning Misrga bostirib kirishini to'xtata olmagan. Asarxaddon Arabiston ustidan o'z hokimiyatini mustahkamlab, Misrga qarshi katta qo'shin bilan hujum boshlagan. Taxarka to'plagan Misr-efiop qo'shinlariga bir necha marta zarba beradi (mil. avv. 671-yilda) va Misrni istilo qiladi. Taxarka esa qochishga majbur bo'lgan. Asarxaddon o'z yozuvlarida ulug' Misr podshohligining eng qadimgi poytaxti Memfis shahrini yarim kun ichida bosib olib, uni xarobazorga aylantirib, Misrdan efiopiyaliklarning ildizini sug'urib tashlaganini ta'riflagan. Misrni to'la bo'ysundirish uchun ossuriyaliklar bir qan-

cha qiyinchilikka duch kelganlar. Mil. avv. 663-yilda Ossurlar bilan Taxarkaning vorisi Tanutamon qo'shinlari o'rtasida jang bo'ladi. Bu jangda efioptiyaliklar yengilgan va Misrda XXIV efiopt sulolasi tugatilgan.

Ossuriya Misrda «Bo'lib tashla, hukmronlik qil» siyosatini amalga oshirib, mamlakatni 16 yil mil. avv. 671 – 656-yilgacha boshqarganlar. Ossuriyaliklar Misrda o'z hukmronliklarini mustahkamlash uchun mamlakatni 20 nomga bo'lib boshqaradilar. Shunga qaramasdan Efiop sulolasi ossurlarga qarshi kurashni davom ettiradi. Bosqinchilar mamlakatning birlashuviga yo'l qo'ymaslik siyosatini yuritadilar. Har bir nom Ossuriyaning Misrdagi noibiga so'zsiz itoat qilgan. Ossuriya Misrda «Bo'lib tashla, hukmronlik qil» siyosatini amalga oshirib, mamlakatni 16 yil mil. avv. 656-yilgacha boshqarganlar.

4. Sais sulolasi. Misr davlatining so'nggi yuksalishi. Mil. avv. 656-yilda ossuriyaliklar Misrdan haydab chiqariladi. Sais viloyati hokimlari Misrni birlashtirishga boshchilik qiladilar. Sais Quyi Misrning yirik nomlaridan biri bo'lib, bu shahar delta-ning g'arbiy qismida joylashgan. Atrofi botqoq bilan o'ralgan Saisda 665-yildan boshlab Psammetix hokimlik qilgan. Psammetix (mil. avv. 656 – 610-yillar) Tefnaxt avlodidan bo'lib, liviyalik aslzoda urug'idan kelib chiqqan. Ossuriyaliklarning sodiq ittifoqchisi bo'lgan Misrdagi tayanchi bo'lib Ashshurbanipalning yordamida ish ko'rgan. Ossuriyaning zaiflashib borayotganidan foydalangan Psammetix asta-sekin Ossuriyadan Misrning to'la ozod bo'lishiga erishadi. Psammetix butun Misrni o'z qo'li ostiga birlashtirib, yangi XXVI sulolaga asos solgan.

Sais sulolasi faol tashqi siyosat yuritgan. Fir'avnlari Suriya, Falastin va Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'ida Misrning o'tmishdagi ta'sirini tiklashga harakat qiladilar. Fir'avn Nexo II Misrning Suriyada hukmronligini o'rnatishga harakat qildilar. Mil. avv. 608-yilda Yahudiya davlati qo'shinlari Falastin shimolidagi Megiddo shahri yonida Misr qo'shinlariga qarshi jang qiladi va yengiladi. Shundan so'ng Yahudiya Misrga oltin va kumush bilan katta miqdorda o'lpon to'lay boshlaydi. Uch yildan so'ng mil. avv. 605-yilda Bobil Misrni Suriya va Falastin ustidan hukmronligini tugatgan. Misr Yahudiyani Bobil-

ga qarshi kurashda qoʻllab-quvvatlaydi. Firʻavn Apriy Finikiya shaharlaridan biri Sidon floti ustidan gʻalaba qiladi. Mil. avv. 586-yilda Misr qoʻshinlari Quddusda paydo boʻldi, lekin tez orada Bobil tomonidan bu hududdan siqib chiqariladi.

Sais sulolasi davrida Misr soʻnggi bor oʻz taraqqiyotining yuqori bosqichiga chiqadi. Biroq bu Misr davlati va madaniyatining soʻnggi marta, lekin kuchsizroq rivoj topgan davri edi. Uzoq davom etgan urushlar va Ossur qoʻshinlarining mamlakatni xarobaga aylantirgan hujumlari natijasida tinkasi qurigan Misr endi oʻz chegaralarini dushmandan himoya qilishi va Osiyodagi obroʻsini saqlash uchun zarur boʻlgan koʻp sonli qoʻshinni toʻplay olmagan. Shu sababli, Sais firʻavnlari Kichik Osiyodagi yunonlardan yollangan askarlarga tayanib ish koʻrishga majbur boʻladilar. Bu davrda yunonlar Misrga jadal kirib kela boshlaganlar. Yunon tarixchisi Gerodot yunon savdogarlari, yollanma askarlarining Misrga kirib borganligi toʻgʻrisida yozib, Sais firʻavnlarning «Yunonistonga moyilligi» va oʻsha zamonda misrliklar bilan yunonlar oʻrtasida juda yaqin madaniy aloqa boʻlganini koʻrsatadi. Psammetix I taxtga oʻtirgandan soʻng yunon yollanma askarlari va savdogarlariga tayanishga urinadi. Yunonlarning Navkratisdagi savdo koloniyasiga katta-katta imtiyozlar va yengilliklar beradi.

Sais firʻavnlari ichki siyosat sohasida liviyalik harbiy aslzodalar, Misr kohinlari va yunon savdogarlari bilan muvozanatda boʻlgan muomala-munosabatni yoʻlga qoʻyganlar. Firʻavnlr Misrning nufuzli kohinlariga qarshi, shuningdek, haligacha ham baʼzi bir mustaqillikka ega boʻlishni daʼvo qilib kelayotgan koʻp mahalliy hokimlarga qarshi kurash olib boradilar.

Mamlakatda qonunchilik yaxshi yoʻlga qoʻyilgan. Davlat hokimiyati jamiyatda adolat oʻrnatishga harakat qilgan. Adolat oʻrnatishning bir yoʻli jinoyatchining ikkinchi marta jinoyat qilishining oldini olish boʻlgan. Misol uchun, soxta pul yasovchilarning ikki qoʻli kesilgan. Davlat sirlarini oshkora qilganlarning tili kesilgan. Hujjatlarni soxtalashtirganlarning bir qoʻli kesilgan. Oldi-sotdi shartlari, garov majburiyatlari aniq belgilanib, guvohlar ishtirokida muhr bilan tasdiqlangan. Foiz berilgan qarz miqdoridan oshib ketmasligi belgilangan. Qarzi uchun qul

qilish bo'lmagan. Qulni o'ldirish erkin misrlikni o'ldirish bilan teng jazolangan. Qasamni buzganlar ham shunday jazolangan.

Psammetix I Fiva kohinlarini o'z ta'siri ostiga olish uchun o'z qizi Neytikertni Amonning oliy kohini Shepenopet II («Xudoning qallig'i»)ga qiz qilib beradi. To'g'rirog'i, kohin Shepenopet II ni shunga majbur qilgan. Bu ma'lumot alohida hujjatga yozilgan bo'lib, bizgacha yetib kelgan.

Old Osiyoda kuchlar nisbatining muvozanatini saqlab turish, Bobilning kuchayib ketishiga yo'l qo'ymaslik uchun Misr halokat sari borayotgan Ossuriyani qo'llab-quvvatladi. Bu vaqtga kelib, Bobil davlati kuchayib, Misrga tahdid sola boshlaydi. Psammetix I Ossuriya davlatining barqaror turishidan manfaatdor bo'lgan. Fir'avn qo'shinlari Ossuriyaga urush ochgan Bobil hukmdori Nabopalasarga qarshi Ossuriyaga yordam berish maqsadida, Frot daryosi bo'ylarida paydo bo'ladi. Psammetix I ning o'g'li Nexo ham otasining tashqi siyosatini davom ettirib, Ossuriyaga yordam berishga harakat qiladi. Nexo mil. avv. 611-yilda taxtga chiqib, ossuriyaliklarni Xarranni qamal qilgan armiyasiga yordam berish uchun o'z qo'shinlarini jo'natgan. Misr – Ossuriya qo'shinlari Karxamesh shahrini ishg'ol qiladilar. Navuxodonosor II misr-ossur birlashgan qo'shinlariga zarba beradi. Karxameshda o'tkazilgan arxeologik qazishmalar natijasida misrliklar bilan yunon yollanma askarlarining bu shaharda bo'lganligini ko'rsatuvchi muhim dalillar topilgan. Xususan, yunon buyumlari, Gorgonaning surati tasviri tushirilgan ioniy qalqon, shuningdek, jezdan yasalgan haykalchalar, fir'avn Nexoning nomi bitilgan tasvirlar va Psammetix nomi yozilgan uzuk topilgan.

So'nggi podsholikning Sais sulolasi hukmronligi davrida yunonlar Misrga kirib kelganlar. Sais hukmdorlaridan Psammetix I yunonlarga homiylik qilgan. Yunonlarning kirib kelishi an'anaviy turmush tarzida yashaydigan misrliklarga yoqmagan. Psammetix I ning yunonlarga homiylik ko'rsatishidan norozi bo'lgan 240 ming misrlik Efiopiyaga ko'chib ketgani to'g'risida Gerodot ma'lumot beradi. Mil. avv. 640-yillar atrofida yunonlar Kichik Osiyodan kelgan yunonlar Nilning shimoli-g'arbida Navkratis koloniyasini barpo qilganlar. Yunonlar Misrning qa-

dimgi an'anaviy boy madaniyatidan hayratda qoladilar va o'z madaniyatlarini rivojlantirish uchun bu ulug'vor madaniyatning asriy an'analarini o'zlashtiradilar. Gerodotning yozishicha, yunonlar Psammetix II huzuriga elchi yuborib, Olimpiya musobaqalarini qanday qilsak, yaxshiroq o'tkazishimiz mumkin, deb misrliklardan maslahat so'raganlar. Qadimgi misrliklarning do-nishmandligi va ularning madaniy taraqqiyoti yuksak bo'lganligi yunonlar tomonidan har doim zavq bilan maqtalgan.

Sais davrining keyingi podsholari Uaxibra (Apriy) bilan Yaxmos II (Amazis) (mil. avv. 569 – 525-yillar) o'zlaridan oldingi fir'avnlarning siyosatini davom ettirganlar. Korinf dubulg'asida fir'avn Uaxibraning tasviri saqlanib qolgan. Misrda yashagan yunonlarning nufuzi o'sib borgan. Uaxibraning yunonlarga moyillik siyosati Misr aholisi o'rtasida norozilik tug'dirgan va qo'zg'olon ko'tarilgan. Yaxmos isyonchilarga bosh bo'lib, fir'avn Uaxibraning asosan yunon yollanma askarlaridan tuzilgan qo'shinlarini tor-mor keltirgan va hokimiyatni o'z qo'liga olgan.

Yaxmos II ning faol tashqi siyosat olib borgani Bobil yozuvlarining birida aks etgan. Bu yozuvda Misr qo'shinlarining istilochilik yurishlari to'g'risida so'z yuritiladi va Yaxmos II (Amazis)ning nomi tilga olinadi. Lekin bu davr mustaqil Misr davlatining so'nggi yillari edi. Bu davrda Misrning doimiy raqibi Bobil zaiflashib qoladi. Ammo Sharqda Ahmoniylar Eroni uzluksiz istilochilik urushlari olib borib, butun Sharq dunyosini o'ziga bo'ysundirishga harakat qilayotgan edi.

Eronning yaxshi qurollangan qo'shini hujumini qaytarishga Misrda yetarli harbiy kuchga ega bo'lmagan. Yaxmos II Old Osiyoda paydo bo'lgan yangi qudratli Fors davlati tahdidining oldini olish uchun Lidiya, Sparta, Bobil va Samos oroli hokimi bilan ittifoq tuzgan. Kipr oroli Yaxmos davrida Misrga tobe etilgan. Fir'avn Yaxmos II 44 yil hukmronligidan so'ng vafot etadi. Amazis hukmronligi davrida (mil. avv. 570 – 526-yillar) mamlakatning ahvoli yanada yomonlashgan. Eron podshosi Kambiz 525-yilda Misr yerlariga bostirib kirgan. Kipr va Samos forslar tomoniga o'tgan. Misrda harbiy xizmatda bo'lgan yunon yollanma askarlari boshlig'i yunon Fanet xoinlik qilib, forslarga qochib o'tgan. Gerodotning yozishicha, Fanetning

xoinligidan dargʻazab boʻlgan yunon askarlari Fanetning koʻz oldida uning oʻgʻillarini oʻldirib, ularning qonini vinoga qoʻshib ichib, jangga kirganlar. Pelusiya yonida boʻlgan jangda – forslar Misr ustidan gʻalaba qozonadi. Psammetix Memfisga chekingan. Bu qadimiy shahar forslarga qattiq qarshilik koʻrsatganidan soʻng ishgʻol qilinadi. Firʻavn Psammetix III taxtdan tushiriladi. Kambiz Misr podshosi deb eʼlon qilinadi (XXVII sulola). Misr bir necha bor forslar hukmronligidan qisqa vaqtda mustaqil boʻladi (XXVIII-XXX sulolalar).

5. Sais davri madaniyati. Bu davrda misrliklar bir qancha qoʻshni xalqlar bilan aloqa qilib, madaniy jihatdan ularga ancha taʼsir koʻrsatadi va oʻz navbatida, ulardan ham koʻp yutuqlarini oʻrganganlar. Misr bilan Egey dunyosi, Old Osiyo va Nubiya oʻrtasida oʻzaro madaniy aloqa va taʼsir tobora kuchayib boradi. Bu davrda Misrning siyosiy taʼsiri kamayib, oʻzining chet ellardagi yerlaridan mahrum boʻladi. Misr boshqa mamlakatning taʼsiriga uchrab, istilo qilingan soʻnggi davrda ham uning qoʻshnilar bilan madaniy aloqalari saqlanib qolgan edi. Liviyalik, ossuriyalik va efiopiyalik istilochilar Misrning yuksak qadimgi madaniyatini bir qadar taʼsiriga tushmasligi mumkin emas edi. Madaniy jihatdan Misrdan orqada boʻlgan liviyaliklar va efiopiyaliklar Misrni istilo qilganlaridan soʻng bir vaqtlar giksoslar singari Misr madaniyati taʼsiriga tushib qoladilar.

Misrni istilo qilib, u yerda oʻz sulolalarini barpo etgan liviyalik va efiopiyalik podshohlar Misr firʻavnlari unvonlarini qabul qilganlar. Ular Misr xudolariga sigʻinganlar. Misr yozuvlari namunasida oʻz yozuvlarini yaratdilar. Ular oʻzlaridan oldin oʻtgan Misr firʻavnlarning rasm-rusumlariga taqlid qildilar. Chunonchi, Taxarka oʻzini «Gorgon – ikki tojining egasi», deb eʼlon qiladi. Nubiya juda qadimgan Misrning madaniy taʼsiri ostida boʻlgan. Efiopiyaliklar Misrni bosib olgan vaqtda esa bu taʼsir yanada kuchayadi. Misr ibodatxonalarining Nubiya hududlarida saqlanib qolgan koʻpgina xarobalari Misr madaniyati Nubiyaga naqadar kuchli taʼsir qilganligidan dalolat beradi. Soʻnggi meroit alifbosi ham Misrning «demotik» yozuvi asosida vujudga kelgan.

Misr madaniyati Old Osiyo oʻlkalari asosan Falastin, Finikiya va Suriyaga, hattoki Kipr oroligacha yetib borgan. Finikiya

va Falastin hududlaridan misrliklar san'atidan dalolat beradigan ko'pgina madaniy yodgorliklar topilgan. Finikiyada Misr xudolarining, xususan, Tot, Ptax, Xatxor, Gor va asosan Osiris kabi xudolarning ta'siri kuchli bo'lgan. Aytishlaricha, xudo Osirisning jasadi solingan tobutni yoki uning boshini dengiz to'lqinlari Bobil shahri devoriga olib kelib qo'ygan emish. Qadimgi yahudiylarning Tavrotida to'plangan dunyoviy va diniy manbalarga qadimgi Misr adabiyoti va mifologiyasining ta'siri g'oyat kuchlidir. Dovud surasidagi oyatlardan biri Aton sha'ni-ga aytilgan bir madhiyaga o'xshaydi. Tavrotdagi «Qo'shiqlar qo'shig'i» misrliklarning lirikasiga yaqin keladi. Misrliklarning «nasihatnoma va karomatlari» Tavrot adabiyotidagi va boshqa unga o'xshash asarlarda aks etgan.

Mil. avv. VI asrdan yunonlar Misrning va Sharqning bir necha minglik ilm-fan va madaniy yutuqlarini o'zlashtirib olganlar. Mil. avv. VIII asrdan boshlab o'z ilk davlat va jamiyatlarini qurishni boshlagan yunonlarga Misrning qadimiy boy madaniyati juda kuchli ta'sir ko'rsatgan. Yunonlar Misr kohinlarining qadimgi donishmandligi, ilm-fanda erishgan yutuqlari, hashamatli, ulug'vor ibodatxonalari tilsimlariga va zeb-ziynatlariga maftun bo'lgan edilar.

Yunon dostonlaridan biri «Iliada»da Misrdagi Fiva shahri-ning 100 ta eshigi bo'lib, har bir eshikdan ot mingan va jang aravasi haydagan 20 ta botir yonma-yon bir qator tizilib, bemalol chiqib ketishi mumkinligi aytiladi. Yunon xudosi Apollonning oldingi haykallari gavdasining old tomoni va shu davrdagi boshqa haykallarga xos bo'lgan belgi – kulib turish Misr haykallariga, xususan, Sais davri haykallariga juda mosdir. Yunonlarning Misrga kelishiga keng yo'l ochgan Sais fir'avnlari yunon madaniyatiga ham Misr darvozalarini ochib berdilar. Yunon rassomlari, hunarmandlari o'zlari ishlagan buyumlari, san'at asarlari bilan Misrni to'ldirib yubordilar.

Misrni qadimgi va an'anaviy madaniyati yunonlarni doimo o'ziga jalb qilib kelgan. Yunon va Misr san'atining o'zaro ta'siri jarayoni kuchayadi. Misrga qo'shiqchi va shoirlar – Orfey, Musey, Gomer, Dedal, Likurg va Solonlarning sayohat qilgani to'g'risida afsonalar mavjud. Yunonlarning vaza san'atida Af-

rika, Misr motivlari: lotos, raqsga tushayotgan negrlar, Misr maʼbud va maʼbudalari keng tasvirlangan. Gerodot Misr tarixini oʻz sayohatidan olgan taassurotlari, odamlardan eshitgan hikoya, qissa, ertaklar asosida yoritishga urinadi. Yunonlarning Misrdagi yagona koloniyasi Navkratisda yunon hunarmandchiligi yaxshi rivojlanadi.

Sanʼatdagi badiiy realizm mil. avv. VI asrda oʻzining yuqori choʻqqisiga yetadi. Misrning shu zamonga xos oʻymakor rasmlarida rassom odam gavdasining yon tomonini tasvirlab, yuza qismiga odamlar va buyumlarni erkin joylashtiradi. Bu davrda Misrda portret haykaltaroshligi badiiy jihatdan yuksak rivojlanadi. Imxotep haykalining bosh qismi va kohin haykalining yashil shiferdan yasalgan bosh qismi portret haykaltaroshligining eng nodir namunalaridan hisoblanadi.

Shu davrda Misrda Old Osiyodagi boshqa diniy eʼtiqodlarning kirib kelishi ham keng quloch yoyadi. Masalan, Misrga Xanaanadan olovga qurbonlik – kuydirish odati kirib keladi. Finikiyalik va yahudiy kolonistlar Misrda oʻz xudolariga atab ibodatxonalar qurdiradilar. Misrda liviyaliklar hukmronlik qilgan davrdan boshlab liviyaliklarning qadimgi maʼbudasi Neytga sigʻinish kuchayib, liviyalik podshohlar va ularning vorislari Saisda oʻrnashib qolgan XXVI sulola firʼavnlari bu maʼbudaga kuchli eʼtibor beradilar. Soqolli, pakana xudo Besga sigʻinish Misrda soʻnggi vaqtlarda keng yoyilib, to xristianlik davrigacha saqlanib qolgan. Bularning barchasi baʼzi bir jihatdan misrliklarning diniy eʼtiqodlarida qoʻshni mamlakatlar diniy anʼanalarini oʻzlashtirish koʻrinadi. Bu davrda Misrning qadimgi dini va anʼanalari unutilib yuborilishiga qarshi kuchli harakat seziladi.

Misr bilan qoʻshni davlatlar oʻrtasida oʻzaro madaniy aloqalar chuqurlashib borgan. Misrning anʼanaviylikka asoslangan madaniyatida boshqa madaniyatlarning taʼsiri sezila boshlandi. Sais sulolasi davrida chet elliklar taʼsiriga qarshi kurash boshlanadi. Misrning ilk gullab-yashnagan davridagi qadimgi davlat koʻrinishlarini shu davrdagi til, yozuv, sanʼat va dinni tiklash, xullas, hamma sohada Misrni anʼanaviylikda qayta tiklash boshlanib ketadi. Misr kohinlari din va turmush sohasida chet elliklarning taʼsiriga qarshi bir qancha taqiqqlar kiritish yoʻli bilan

Misr xalqini va birinchi navbatda, o'zlarini chet elliklar ta'siridan himoya qilishga uringanlar. Gerodotning yozishicha: «Misrning na erkagi, na xotini hech qachon yunon bilan labini labiga qo'yib o'pishmas, yunon odamining pichog'i, qoshig'i, qozonini tutmas, hattoki yunon odamining pichog'i bilan chopib so'yilgan halol mol go'shtini ham yemas edi».

Urf-odatlarining ado etilishidagi qat'iy talablar, ba'zi bir ovqatlar yeyilishining man qilinishi misrliklarni chet elliklardan uzoqlashtirgan. Ko'pdan-ko'p unutilgan urf-odatlarni tiklash, ularni davom ettirish, to'la-to'kis urf-odatlarga rioya qilish o'sha davr yozuv va adabiy yodgorliklarida, san'at asarlari va diniy rasm-rusumlarda ochiq sezilib turadi. Alifbo yozuvi belgilarining keng tarqalishiga va ish hujjatlarini yozishga qulay bo'lgan yozuvning, ya'ni demotikaning sodda bo'lishiga qaramasdan, murakkab va qadimgi iyeroglif yozuv tizimi saqlanib qoladi va hatto birmuncha murakkablashadi. Diniy matnlarda Qadimgi podsholik davridagi piramidalardan olingan matn parchalari uchraydi. Qadimgi misrliklarning xudolari bo'lgan Isida va Osirisga sig'inish keng tarqala boshlagan.

Yaxmos II zamonida yashagan va bir qancha yuqori mansablarni egallagan Pefnefdineyt nomli bir mansabdor yigit o'zini Abidosda Osiris ibodatxonasini tiklash va kengaytirishda ko'rsatgan xizmatini batafsil yozib qoldirgan: «Xarob bo'lib ketgan muqaddas yozuvlar uyini yana qaytadan tikladim va Osiris sharafiga qilinadigan nazr-niyozlar ro'yxatini, hamma yozuvlarni tartibga soldim», – deb g'urur bilan so'zlaydi. Ammo Misrda turli hayvonlarga sig'inish, jumladan, Bubastisda izzat qilingan ma'buda Bastetga bag'ishlangan, muqaddas ho'kiz (Apis) lar bilan muqaddas mushuklarga sig'inish so'nggi vaqtlarda keng tarqaladi. Muqaddas hayvonlarning katta qabrlari va hayvonlarning hozirda misrshunoslik muzeylarida saqlanadigan ko'pdan-ko'p haykalchalari va tasvirlari bundan dalolat beradi.

Bu davrda afsungarlik – sehrgarlik ham keng yoyilgan. San'at va adabiyotda uzoq o'tmishni qayta tiklash, eski zamonidagi an'analarga, turmush tarziga taqlid qilish harakati boshlangan. Tasviriy san'at sohasida Qadimgi podsholik zamonidagi badiiy asarlarga taqlid qilish, ba'zan esa to'g'ri-

dan-to'g'ri ulardan nusxa olishga intilganlar. Bularning barchasi qadimgi madaniyatni sun'iy ravishda tiriltirish bilan mazkur davrdagi madaniy-iqtisodiy shakllar o'rtasida katta ziddiyatlar tug'ilishiga sabab bo'ladi. Mil. avv. 525-yilda Misrni Eron davlati bosib oladi. Biroq Misr madaniyati yo'q bo'lib ketmadi. Bu madaniyat qo'shni xalqlarning, ayniqsa, yunonlarning madaniy taraqqiyotiga juda kuchli ta'sir qiladi.

6. Iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlar. Misr Yangi podsholikning gullab-yashnagan zamoniga qaraganda, tushkunlik davrini kechirayotgan bo'lsa ham, xo'jalik hayoti batamom to'xtab qolmagan. Misrliklar bu davrda hunarmandchilik, ishlab chiqarishning ba'zi bir sohalarini hatto anchagina mukammallashtirgan ham edilar. Ular jezdandagi turli xil buyumlarni, nafis haykallarni juda mohirlik bilan ishlay olganlar. Bu haykalchalarni kumush yoki oltin tolalari bilan bezaganlar. Takushet nomli misrlik ayolning Efiopiya – Sais davriga oid haykalchasi shunday tolalar terib ishlash texnikasining ajoyib namunasi. Podsho Pasebxaning yaqinda Tanisdan topilgan kumush sarkofagi (tobuti) metallni badiiy jihatdan ishlash sohasida ajoyib yutuqlarga erishilganini ko'rsatadi.

To'qimachilik sohasi ham yuksak darajada rivojlangan. Misrda to'qimachilik ishlab chiqarishning alohida markazlari vujudga keladi. Shunday markazlardan biri Memfis bo'lgan. To'qimachilar va yigiruvchilar sexga o'xshash alohida-alohida guruhlarga birlashganlar. To'qimachilik ishining hatto Tait nomli homiy ma'budasi, O'rta Misrda to'qimachilik ishining Xets-xetep («Poki Raxmat») degan xudosi mavjud bo'lib, unga sajda qilganlar. Fayans buyumlar ishlab chiqarish rivojlanadi. Fayansdan turli xil uy-ro'zg'or buyumlari, bo'yi 25 sm.gacha yetadigan nafis haykalchalar yasalgan. Mamlakatda boy-badavlat odamlar va chet ellarga chiqarish uchun tayyorlanadigan zeb-ziynat buyumlari jumlasiga har turli xushbo'y moylar va atir-upa buyumlari ham kirgan. Shu davrdayoq nilufardan maxsus moy olishni bilganlar. Bu boy amaldorlarni yangi mansabga tayinlash vaqtida ularning yuziga surtish uchun ishlatilgan.

Mil. avv. I ming yillikda iqtisodiyotdagi hal qiluvchi omil xo'jalikda temirdan foydalanish bo'ladi. Mil. avv. VII-VI asrlar-

dayoq Misrda temirni ishlash texnologiyasi o'zlashtirib olinadi. Hunarmandchilikda metall ishlash yetakchi tarmoq bo'ladi. Bu davrga kelib topilgan hujjatlar savdo yanada rivojlanib va murakkablashib borganligidan guvohlik beradi. Chet el savdogarlari Misrga tez-tez kelib-ketib turganlar. Bu davrda tashqi savdoda Misrning asosiy hamkorlari Finikiya va Karfagen edi. Misr savdogarlari yunon polislari bilan savdo aloqalari o'rnata boshlaydilar. Fir'avn Nexo davrida Nil daryosini Qizil dengiz bilan tutashtiradigan kanal qurish yuzasidan katta ishlar olib boriladi. Bu kanal qurilishi bilan Misrdan Nubiyaga va hatto undan uzoqdagi Puntga to'g'ri boradigan suv yo'li ochilar edi. Gerodot ma'lumotiga ko'ra, Nexoning buyrug'i bilan finikiyalik dengizchilar kemada Afrika qirg'oqlarini aylanib chiqqanlar.

Misr Kichik Osiyodagi Kariya – Lidiya xalqlari bilan keng savdo olib boradi. Tashqi savdoning rivoji va Misrning yunonlar bilan bo'lgan iqtisodiy aloqalarining mustahkamlanishi natijasida pul xo'jaligining ilk shakllari paydo bo'ladi. Misrning iqtisodiy rivoji quldorlardan va yer egalari bilan iborat aslzodalarning hukmron qatlamini, kohinlar, liviyalik harbiy aslzodalar, savdogarlarning hamda ma'lum darajada yollanma askarlarning boyib ketishiga sabab bo'ladi. Misrliklar o'zlariga kerakli mollarning ko'p qismini avvalgidek Suriyadan keltirganlar.

Gerodotning yozishicha, Misr podshosi Yaxmos II misrliklar uchun shunday bir qonun chiqaradi: Bu qonunga muvofiq, Misrning har bir fuqarosi tirikchilik qilish uchun qanday mablag'larga ega ekanligini har yili viloyat boshlig'iga kelib aytishga majbur bo'lgan. Buni bajarmagan odamga yoki qonuniy yo'l bilan topilgan mablag'lar hisobiga yashayotganini isbot qila olmagan kishiga o'lim jazosi berilgan. Bu qonun orqali Misr aholisi g'oyat farovonlikda yashagani ko'rinadi. O'sha davrning ijtimoiy tuzumidagi yana bir xususiyat shu ediki, mansab va kasb otadan bolaga meros bo'lib o'tgan. Shu sababli, kohin, askar va hunarmandlarning tor doiradagi ijtimoiy guruhlari mavjud bo'lgan. Bu toifaviy yopiqlik yurish-turish va urf-odatlarining an'anaviyligida ham yaqqol ko'rinadi. So'nggi davr mafkurasida e'tiqod, urf-odat, unvonlarga, til, adabiy uslubda, me'morchilik va san'atda qadimiylikka qaytish kayfiya-

ti hukm surgan. Qadimgi va Oʻrta podsholik davri «Oltin asr» deb atalib, bu davr siyosiy ideal sifatida tasavvur qilinadi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. История Востока. Т.1: Восток в древности / Отв. ред. В.А. Якобсон. – М.: 1997.
2. История Древнего Востока: учеб. пособие /А.А. Вигасин. 2-е изд. Испр. – М.: Дрофа. 2007.
3. Хрестоматия по истории Древнего Востока / Под ред. А.А. Вигасина. – М.: 1997.

Asosiy sanalar

Mil. avv. XI-X asr oʻrtalari	Oʻtish davri.
Mil. avv. X asr oʻrtalaridan VI asrgacha	Soʻnggi podsholik.
Mil. avv. 945 – 730-yillar	XXII-XXIII Liviya sulolalari boshqaruvi.
Mil. avv. 721 – 715-yillar	Bokxoris islohotlari.
Mil. avv. 715 – 664-yillar	Misrda Efiopiya (XXV sulola) sulolasi hukmronligi davri.
Mil. avv. 671 – 655-yillar	Misr Ossuriya hukmronligi ostida.
Mil. avv. 664 – 525-yillar	Misrning yangi uygʻonish davri (XXVI Sais sulolasi).
Mil. avv. 600-yillar	Finikiyaliklarning Afrika atrofidagi sayohati.

Mustaqil ish mavzulari

1. Liviya – Sais sulolalari davrida Misr.
2. Soʻnggi podsholik davrida iqtisodiy taraqqiyot.
3. Soʻnggi podsholik davrida ijtimoiy qatlamlar, qulchilik.
4. Antik mualliflar asarlarida er. avv. VIII-IV asrlardagi Misr tasviri.

QADIMGI MISR MADANIYATI

1. Misr madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Misrda din.
3. Til, yozuv, ta'lim tizimi.
4. Adabiyot.
5. Tasviriy san'at va me'morchilik.
6. Ilmiy bilimlar.

1. Misr madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari. Qadimgi misrliklar tuzilishi bo'yicha murakkab, mazmunan boy madaniyat yaratganlar. Bu madaniyat ko'pgina Yaqin Sharq xalqlarining madaniy taraqqiyotiga hayotbaxsh ta'sir ko'rsatdi.

Misr madaniyati to'rt ming yil davomida shakllangan. Qadimgi Misr madaniyatining taraqqiyotini nima belgiladi? Birinchi navbatda, Qadimgi Misr ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari, Nil vodiysining o'zlashtirilishi, dehqonchilikning oqilona tashkil qilinishi, umummisr iqtisodining yuksak taraqqiyoti madaniy o'sishning moddiy asosini yaratdi. Shu bilan birga, madaniyat sohasidagi yutuqlar ta'lim, fan, qadimgi misrliklarning umumiy ma'naviy taraqqiyotining yuksalishi bu ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va davlatni takomillashtirishning asosiy sabablaridan biri bo'lgan.

Qadimgi Misr madaniyatida qator o'ziga xos xususiyatlar borki, bu madaniyatning chuqur takrorlanmas tizimini hosil qiladi. Uning o'ziga xosligi va takrorlanmasligi sinfiy jamiyat va davlatning kelib chiqishi hamda Nil vodiysining yopiq geografik joylashuvi natijasida boshqa xalqlarning madaniy yutuqlarini o'zlashtirishning qiyinligi bo'ldi. Nil vodiysining tabiiy sharoiti butun Misr madaniyatida chuqur iz qoldirdi. Xo'jalik hayotida Nil daryosining yetakchi o'rni, dengizdan uzoqlik, Nilni o'rab turgan jonsiz sahro, qumli bo'ronlari, jazirama issig'i, yirtqich hayvonlari bilan qadimgi Misr dunyoqarashi va diniy e'tiqodi, qadriyatlarining butun tizimi xususiyatini belgilaydi.

Fir'avnning kuchli hokimiyati orqali tashkil qilingan umumjamoa mehnati bilan misrliklar hayot uchun qulay shart-sharoit yaratganlar. Shu bois, tabiatning dahshatli kuchlari oldidagi qo'rqinch, fir'avnning qudratli hokimiyati, dahshatli xu-

dolar, ularning ulugʻvorligi va qudrati qadimgi misrliklarning dunyoqarashiga singib ketgan edi. Oddiy odamlar qudratli xudolar va iloh darajasidagi firʻavnlr, ularning amaldorlari oldida oʻzlarining juda zaifligi va kuchsizligini his qilganlar.

Misr madaniyatiga chuqur konservatizm va anʻanaviylik xos. Misrliklarning yillar davomida oʻzlarining madaniy qadriyatlar tizimiga biror-bir yangilik kiritishdan qochadilar. Aksincha, ularda oʻzlariga maʼlum gʻoya, qonun, badiiy uslublarni asrash va amaliyotga tatbiq qilish uzoq asrlar asosiy tamoyil boʻlib qoldi. Albatta, bu hol yangi unsur, gʻoya va uslublarni inkor qilmadi, ammo ular asta-sekin paydo boʻlgan. Shu sababli, Misr ustalari doimo rioya qilgan anʻanaviylik va konservatizm Misr sanʼati uchun xos boʻlgan konseptuallik va yuqori malakalilik, mohirlik, uygʻunlikni oʻzida aks ettirib, nihoyasiga yetkazib ishlangan. Bu faqat Misr madaniyatiga tegishli qonun va obrazlarning yaratilishiga olib keladi.

2. Diniy eʼtiqod. Misrda ilk diniy eʼtiqod kurtaklari urugʻchilik jamoasi davrida paydo boʻlib, juda uzoq taraqqiyot yoʻlini bosib oʻtgan. Diniy anʼanalar mustahkam va turgʻun boʻlgan, fetishizm, totemizm, ayniqsa hayvonlarga topinish Misrda uzoq davom etgan.

Misr xudolarining panteoni juda katta boʻlib, mingga yaqin xudoga sigʻinilgan. Diniy tasavvurlarning paydo boʻlishi ilk davrda vujudga kelgan madaniyatga borib taqaladi. Unda odamlar totem

– hayvonga, qabila boshligʻiga sigʻinishgan. Qadimgi podsholik davridan misrliklar hayvon qiyofasidagi xudolarga sigʻinganlar. Mushuk qiyofasidagi maʼbuda Bastet Quyosh xudosi Raning qizi boʻlgan. Misrliklarning xudolari hayvon qiyofasida: Anubis – oʻliklar saltanatining podshosi, boʻri boshli qilib tasvirlangan. Tot – aql va yozuv xudosi. Soxmet – sher boshli urush ilohasi, suv toʻlqini xudosi Sebek timsoh qiyofasida chiqadi. Maʼbuda – begemot Tavaret chaqaloq va homilador ayollarning koʻzi yorishiga yordam bergan. Ayrim jonivorlar (timsoh, mushuk) ilohiy hisoblanib, ular ibodatxonalarda saqlanib, u yerda yaxshi parvarish qilingan. Bu toʻgʻrisida Gero-dot shunday maʼlumot beradi: «Misr Liviya bilan chegaradosh

bo'lsa-da, unda hayvonlar uncha ko'p emas, lekin u yerda bor bo'lgan barcha hayvonlar xonaki hamda yovvoyi, muqaddas hisoblanadi... Har bir turdagi jonivorlarni parvarish qilish uchun misrliklarda alohida xizmatchilar, erkak va ayollar belgilangan va bu lavozimlar otadan o'g'ilga o'tadi. Shaharning har bir aholisi quyidagi tarzda muqaddas jonivorlar oldiga o'zining iltifotini ko'rsatadi. Ma'lum jonivor bag'ishlangan xudoga ibodat qilib bo'lgandan keyin ular o'zlarining bolalari boshidagi sochini to'la yoki boshining yarmini, uchdan bir qismi sochini oladi va keyin sochni kumushga o'ldiradi. Sochlar kumushning qancha og'irligiga tortsa, shunchasini xodimaga beradi, u buning evaziga jonivorlarga yemish uchun baliq kesadi. Bu jonivorlar uchun ovqatlanish shunday usulda. Agar kimdir bu jonivorlardan qaysi birini ataylab o'ldirsa, uni o'lim bilan jazolaydilar; agar ataylab bo'lmasa – koinlar belgilagan jarimani to'laydi. Kim agarda ibis yoki kalxatni o'ldirsa, har ehtimolga qarshi o'lishi lozim.

66. Agar uyda mushuk o'lib qolsa, uyda barcha yashovchilar faqat qoshlarini qiradilar, agar it o'lsa, hammalari o'zlarining badanidagi va boshidagi sochlarini oladilar.

67. Mushuklarning jasadini Bubastisga olib boradilar u yerda mo'miyolab, muqaddas joyda dafn qiladilar. Itlarni esa har bir kishi o'z shahrida muqaddas sag'analarda dafn qiladilar...

69. Misrning ayrim viloyatlarida timsohlar muqaddas hisoblanadi, boshqa viloyatlarda ular muqaddas hisoblanmaydi, hatto ularga dushman kabi munosabatda bo'ladilar. Fiva aholisi va Meridov ko'li viloyati timsohni muqaddas hisoblaydi. U yerda bittadan qo'lga o'rgatilgan timsohni saqlaydilar. Bu timsohning qulog'iga shisha, oltin bilan baldoq taqadilar, oldingi oyoqlariga halqa o'tkazadilar. Unga alohida belgilangan ovqat beradilar, u tirik ekan, uni g'amxo'rlik bilan parvarish qiladilar, o'limidan keyin mo'miyolab, muqaddas joyda dafn qiladilar. Elefantina shahri aholisi aksincha timsohlarni muqaddas hisoblamaydi va hatto ularni ovqatga ishlatadilar...»¹

Xudo Amonning timsoli buqa kuch-qudrat ramzi hisoblangan. Misrliklar bu muqaddas buqaga sigir tanlashda ham

---

¹ Хрестоматия по истории древнего мира М. Просвещение. 1991. 37-38 стр.

alohida ahamiyat berishgan. Agar buqa o'lib qolgudek bo'lsa, uni mo'miyolab, marosimlar o'tkazib, alohida bir qabrga ko'mishgan. Va uning o'rniga yangi tug'ilgan buzoqchani izlashgan. Bu juda mushkul ish hisoblangan. Chunki buzoqcha qora rangli bo'lib, peshonasida uchburchak shakldagi oq belgisi bo'lishi kerak edi. Bunday hayvonni topish juda mushkul bo'lgan. Lotos (nilufar) guli Yuqori Misrning muqaddas ramzi hisoblangan. Misrliklar daraxtlar, o'simliklar va gullarga ham e'tiqod qilishgan.

Misrliklar tabiat kuchlariga sig'inishgan, Quyosh xudosi Ra eng qudratli iloh hisoblangan. Misrning o'zi «Quyosh mamlakati», hukmdori – fir'avnlar esa «Quyoshning o'g'li» deb atalgan. Boshda Fiva shahrining xudosi Amon butun mamlakatda yaratuvchi xudo sifatida keng tarqalgan. Yangi podsholik davridan Amon quyosh xudosi Ra bilan birlashtirilgan. Amon Ra nomida eng qudratli xudo hisoblangan. Yangi podsholik davrida esa fir'avn Amenxotep IV (Exnaton) diniy islohot o'tkazib, yakkaxudolikni joriy qiladi. Ya'ni u hammani Atonga («Quyosh shu'lasi») sig'inishga da'vat etadi. Quyoshning belgisi (ramzi) turlicha bo'lib, u qantoli sher qiyofasida, sher ko'pgina qo'llar bilan, bu qo'llar esa nur qiyofasida, lochin qiyofasida tasvirlangan. Unga atab ko'p madhiyalar aytilgan.

Gor (Xor) zulmatni yenguvchi xudo hisoblanib, u lochin qiyofasida tasvirlangan. Gor Osirisning o'g'li bo'lgan. «Osiris va Gor» afsonasi ayniqsa, Misr dinini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Afsonada aytilishicha, hosildorlik xudosi Osiris qachonlardir Misrning podshosi bo'lgan. U odamlarga yerga ishlov berishni, bog'lar yaratishni o'rgatadi. U o'z akasi Set tomonidan o'ldiriladi. Set zulmat va yovuzlik xudosi hisoblangan. Osirisning o'g'li Gor Setni ochiq maydonga kurashga chaqirib, uni yengadi. Shundan so'ng Gor g'olib chiqishi uchun o'z ko'zini Osirisga berib, uni qayta tirltiradi. Qayta tirilgan Osiris esa yerga qaytmaydi va u yerosti o'liklar saltanatining podshosi bo'lib qoladi. Shunday qilib, uning yerdagi merosxo'ri sifatida Gor tiriklar saltanatida qoladi.

Dafn marosimlari. Misr madaniyatida o'lim bilan hayot doimo bir-biriga qarama-qarshi turgan. Ajalsiz ruh Misr dinida

alohida o'rin egallagan. Mana shu ajalsizlikka intilish ko'mish marosimlarining shakllanishiga olib kelgan. Diniy marosimlarda har bir odam alohida xususiyatga ega bo'lgan. Masalan, sax – inson jismi, shunt – uning soyasi, rek – uning ismi, ax – uning arvohi hisoblangan. Bu yerda eng muhim rolni Ra – insonning joni, ya'ni ajalsizlikning negizi o'ynagan. Misr diniga ko'ra, Ra o'z jismiga birikishi va qayta dunyoga kelishi kerak bo'lgan. Chunki odam o'lganda faqat uning jismi o'ladi, ammo ruhi abadiy yashash uchun narigi dunyo – o'liklar saltanatiga mangu yashash uchun ketadi. Qadimgi misrliklarning ana shunday diniy tasavvurlari asosida odamning jasadini abadiy saqlash fikri tug'iladi va mo'miyolash jarayoni vujudga keladi. Shuningdek, ularning tanasiga hech qanday shikastlar yetmasligi uchun yoki boshqa shovqinlardan xalos bo'lish uchun piramidalar qurish fikri tug'iladi. O'lik 70 kun ichida mo'miyolanib, keyin esa ko'milgan. Uning yuragi, jigari, talog'i maxsus idish (kanopa)da saqlangan. Gerodot qadimgi Misrda o'lganlarning jasadini mo'miyolash to'g'risida shunday ma'lumot beradi: «Boshda ular burun orqali temir ilmoq bilan miyani ajratib oladilar. Bu usul bilan faqat miyaning bir qismini, qolgan qismini dorilarni purkash yo'li bilan oladilar. Keyin o'tkir efiop toshi bilan kindikni kesib, butun qorin qismini ichki a'zoldan tozalaydilar. Qorin qismini tozalab va uni palma vinosi bilan yuvib, ustalar uni yangi ezilgan xushbo'y moddalar bilan tozalaydilar. Nihoyat, qorinni toza ezilgan mirra (xushbo'y o'simlik qatroni), kasiya (xushbo'y o'simlikdan olinadigan modda) va boshqa xushbo'y moddalar (ladandan boshqa) bilan to'ldirib ... (uni) yangidan tikadilar. Shundan keyin jasadni 70 kun natriy eritmasiga soladilar. Biroq 70 kundan ko'p muddatning tugashi bilan jasadni yuvib, visson gazlamasidan lentalarga kesilgan bint bilan (uni) o'rab, kamyed (yelim o'rnida ishlatiladigan modda) surkaladi»¹. Qadimgi misrliklar tasavvuriga ko'ra, marhumning ruhi 70 kundan so'ng narigi dunyoga mangu yashash uchun jo'natilgan. O'liklar saltanatiga borgan odamlarni ikkinchi o'lim kutgan. U dunyoda marhum Osiris va Anubis xudolari o'tka-

---

¹ Хрестоматия по истории древнего мира М. Просвещение. 1991. 38-39 стр.

zadigan sudda odam o'ldirmagani, o'g'rilik qilmagani, yolg'on gapirmagani to'g'risida qasam ichishi lozim bo'lgan. Bu o'gitlar asosan «O'liklar kitobi», «Darvozalar kitobi», «Yerosti g'orlari kitobi» kabi diniy kitoblarda aytilgan. Yangi podsholik davridan sag'analarga «O'liklar kitobi»ning mazmunini o'zida aks ettirgan papirus yozuvlari qo'yilgan.

Qadimgi misrliklarning dini Nil vodiysi tabiiy shart-sharoitlarining o'ziga xos xususiyatlarini, qadimgi Misr jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotining alohida tomonlarining xayoliy aks etishi edi. Misrliklar oy, quyosh, Nil vodiysi va uning atrofidagi sahro, yirtqich hayvonlar va tabiatning har xil kuchlarini ilohiylashtiradilar. Ular sun'iy sug'orish tizimini tashkil qiladigan, insonlar ustidan amr qiluvchi fir'avnga e'tiqod qilganlar.

Misrda mingga yaqin turli xil mahalliy va umummisr miqyosidagi ilohlarga e'tiqod qilingan. Qaysi bir nom hokimi – umummisr hukmdori fir'avnlilik taxtiga o'tirsa, shu nomning xudosi umummisr xudosi aylangan. Misol uchun, nom markazi bo'lgan Fiva Misr poytaxti bo'lganda, hech kimga ma'lum bo'lmagan Fiva xudosi Amon xudolar ichida bosh xudo deb tan olingan.

Misrda oliy xudo quyosh xudosi Ra yaratuvchi xudolar Ptax va Amonning ko'pgina vazifalarini olish bilan Misrning bosh xudolaridan biriga aylangan. Amon-Ra dunyoning yaratuvchisi, podsho hokimiyati, Misr harbiy qudratining homiysi bo'lgan. Osiris o'layotgan va uyg'onayotgan tabiatning aksi, u dunyoning hukmdori, podsho hokimiyati homiysi bo'lgan. Uning rafiqasi Isida – ona xudo, onalik va er-xotinlik muhabbatining homiysi bo'lgan. Ularning o'g'li ham osmon va yorug'lik ifodasi, fir'avn homiysi bo'lgan. Donolik va hisob xudosi – Tot; qudrat ramzi – ma'buda Soxmet, osmon xudosi Xatxor quvonch va sevgi xudosi bo'lgan. Sia – bilim xudosi, Maat – adolat xudosi bo'lib, adolat, aql kabi mavhum tushunchalarni ifodalagan.

Misr diniy tasavvurlarida fetishizm va totemizm qoldiqlari saqlanib qolgan. Misrliklar o'z xudolarini hayvon, ilon, qurbaqa tarzida tasavvur qilishlari shu sababli edi. Xudo Apis kuchli ho'kiz qi-yofasida, ma'buda Soxmet – sher, Tot – pavian, suv girdobi xudosi Sebek – timsoh, Yuqori-Quyi Misr birligi timsoli bo'lgan ma'buda Uadjet – ilon-kobra ko'rinishida tasvirlangan.

Xudolarning ko'pligi, ularning vazifalarining bir-biriga bog'lanib ketishi kohinlarning xudolar panteonini tartibga solish, ular o'rtasida aniq munosabatlarni o'rnatish vazifasini qo'ygan. Geliopol kohinlari ma'lum darajada xudolar o'rtasidagi munosabatlar va ularning dunyoni yaratishdagi rolini ko'rsatadigan tizimni ishlab chiqadilar. Shunga ko'ra, dastlab ibtidoiy suv xudosi Nun yashagan. Undan xudo Atul (Ra) paydo bo'lgan. Atul (Ra) o'zidan suv xudosi Shu va uning xotini Tefnut – namlikni paydo qiladi. Ulardan yer xudosi Geb, osmon ma'budasi Nut tug'ilib, bulardan esa o'z navbatida, Osiris, Isida, Sia va Neftida tug'ilgan. Bu qadimgi ilohlar ilk ilohiy to'qqizlik – Enneada oilasiga birlashgan. Ana shu ilohlardan boshqa Misr xudolari tarqalgan.

Fir'avn shaxsini ilohiylashtirish alohida rol o'ynaydi. Kohinlar ta'limotiga ko'ra, fir'avn inson ko'rinishidagi xudoning aksidir. U ikki xil – inson va ilohiy tabiatga ega bo'lgan. Uning tug'ilishi Amon-Ra bilan fir'avnning yerdagi onasining nikohi natijasidir. Yerni fir'avn xudo Xorning aksi sifatida boshqargan. Fir'avn o'limidan so'ng xudo bo'lib, Osiris bilan tenglashtirilgan. Podsholik qilayotgan va vafot etgan fir'avn o'z ibodatxonasiga ega bo'lgan. Kohinlar bu ibodatxonalarda qurbonlik keltirganlar va fir'avnga sig'inganlar. Ulug'vor piramidalar, hashamatli sag'analar bunyod qilish fir'avnni ilohiylashtirishning yana bir belgisi edi. Fir'avn ilohiyligining ramziy aks etishi sfinks ko'rinishida bo'lgan. Misrda yagona xudoga sig'inish konsepsiyasi rivojlanmagan (Exnaton islohoti).

Diniy urf-odat, an'analarga Misrda qat'iy rioya qilingan. Xudolarga sig'inish uchun ibodatxonalar, haykallar bunyod qilingan. Ibodatxona xudoning uyi, kohinlar esa uning xizmatkorlari sifatida qaralgan. Xudo haykal tasvirida bo'lib, unga sig'inilgan. Xudoga sig'inish rasm-rusum marosimlari qat'iy shakllantirilgan: xudolar kiyintirilgan, ramziy ovqatlantirilgan, qurbonlik keltirilib, qo'shiqlar, raqslar va bayram marosimlari namoyishlari bilan uning ko'ngli ochilgan. Ibodatxonalar ulkan bo'lib, ulug'vor ustunlar, darvozalar va haykallar bilan bezatilgan. Oddiy xalq ibodatxonaga to'planib, ibodat qilganlar. Faqat fir'avn va kohinlarga ibodatxonaga kirish ruxsat

etilgan. Ular oliy kohin hisoblangan fir'avn nomidan marosimlarni ado etib, xayr-ehsonlarni qabul qilganlar. Xushbo'y moylar va isiriq tutatganlar, musiqa asboblarini chalib qo'shiq aytganlar. Kohinlar ham oliy, o'rta va past tabaqalarga bo'lingan. Ular sochlarini taqir qirganlar, maxsus kiyimlar, ayrimlari qoplon terisini kiyganlar. Ular katta diniy bayramlarni uyushtirganlar. Ayrim kohinlar ibodatxonada ma'lum vaqt – uch oy turganlar, keyin esa o'z ishlariga qaytganlar. Zodagon ayollar ba'zi marosimlarda kohina vazifasini bajarganlar. Kalendarining belgilangan kunlarida xudo haykali ibodatxonadan ibodatxonaga ko'chirilgan, qaysiki, u turar joylariga kirib chiqishi yoki boshqa xudolarga mehmon bo'lishi lozim bo'lgan. Minglab kohinlar diniy bayram va marosimlarni tashkil qilganlar.

Misr dinida u dunyodagi hayotga katta o'rin berilgan. Inson go'yoki, uch asosiy substansiya: jismoniy tana, uning ma'naviy ko'rinishi («Ka») va uning ruhi («Ba»)dan iborat. Faqat shu uch unsur birgalikda yashashga imkon beradi. Demak, shunday ekan, odamlarning jasadini saqlash (mo'miyolash) kerak. Ana shundagina mo'miyo oldida «Ka» va «Ba» turadi. O'limdan keyingi hayot bu hayotning davomi deb tushuniladi.

Mo'miyolangan jasad tobutda saqlangan. Tobut ichki va tashqi tomondan turli sehrli duolar bilan qoplangan, duolar marhumga u dunyoda yordam berishi kerak bo'lgan. Marhumning ichki a'zolari maxsus idishlar – kanopalarga saqlangan. Odam boshli idishda jigar, pavian (maymun) boshli idishda o'pka, shoqol boshli idishda qorin, lochin boshli idishda ichaklar saqlangan. Bizgacha bir necha fir'avnlarning mo'miyolangan jasadlari, muqaddas hisoblangan qushlar, jonivorlarning mo'miyolangan tanasi millionlab nusxada yetib kelgan.

Ibodatxonalar ko'p sonli kohinlarni ta'minlash, bayram va ziyofatlarni tashkil qilish uchun o'z xo'jaliklariga ega bo'lgan. Fir'avnlr, zodagonlar ibodatxonaga hadya qilgan yerlarda ko'plab odamlar ishlagan. Ibodatxonalar nafaqat mamlakatni diniy, madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim rol o'ynab qolmay, ibodatxona kohinlari davlat siyosatiga faol aralashganlar. Sulolaviy tushkunlik paytida yangi fir'avnning tanlanishi bevosita Amon-Ra oliy kohinlariga bog'liq bo'lgan. Misr Nubiya,

Falastin va Suriya bilan yaqin aloqada bo'lgani sababli, chet el xudolari Anat, Astarta, ma'bud Reshefa (Semit), Dedun (Kush xudosi) Misr xudolari panteoniga qabul qilingan.

3. Til, yozuv, ta'lim tizimi. Qadimgi misrliklarning tili va yozuvi ming yillik tarix davomida o'z taraqqiyotining 5 bosqichini bosib o'tdi:

1. Qadimgi podsholik davridagi til.
2. O'rta Misr klassik tili (bu tilda noyob adabiy asarlar yaratilgan).
3. Yangi Misr tili (mil. avv. XIV-VIII asrlar).
4. Demotik til (mil. avv. VIII – milodiy V asri).
5. Kopt tili (milodiy III-VII asrlari).

Qadimgi podsholik aholisi tilini Yangi podsholik aholisi tushunmagan. Misr tili chetga chiqmagan. Milodiy III asrdayoq qadimgi Misr tili o'lik edi. Uning o'rniga yangi kopt tili keladi. VII asrda kopt tilini arab tili siqib chiqargan. Hozirgi kunda Misrda faqat 4,5 mln kishi kopt tilidan foydalanadi.

Misr yozuvi mil. avv. IV ming yillik oxirida rasm-yozuv, piktografiya asosida kelib chiqqan. Faqat O'rta podsholik davriga kelib rivojlangan yozuvga aylangan. Mil. avv. II ming yillikda 700 iyeroglif keng ishlatilgan. Yozuv uchun material sifatida tosh (inshoot, sag'ana, haykallar), loy taxtachalar (ostrakon), yog'och, charm va papirus xizmat qilgan.

Misrdan bizgacha maktab matnlari yozilgan papiruslar yetib kelgan. Jumladan, o'quvchilarning yozuvlari, o'quv qo'llanmalar, namuna uchun adabiy matnlar. Misrliklar yozuvni «Ilohiy so'z» deb aytganlar. O'qituvchilar o'quvchilar uchun mashqlar, ko'rsatmalar tuzganlar. Misrda o'qish va yozishni bilgan kishilar qadrlangan. Zodagonlar o'zlari va bolalarining savodli bo'lishiga jiddiy e'tibor berganlar.

Misrda maktablar bir necha bosqichli bo'lib, o'qish pullik bo'lgan. Har mingta misrlikdan faqat to'rttasi savodli bo'lgan, davlat boshqaruvi uchun savodli kotib-mirzolar tayyorlash maktablarida ta'lim olish sharaf hisoblangan. Bizgacha yetib qadimgi Misr manbalaridan birida Xeti o'g'li Pepini poytaxtdagi kotiblar maktabiga olib borayotib, yo'l bo'ylab u o'g'liga kotiblikning boshqa kasblardan afzalligini 10 dan ortiq boshqa kasb bilan qiyoslab tushuntiradi. U turli xil kasblarning og'ir,

mashaqqatli ekani, bu kasb egalarining och-yalong'och hayotini yorqin tasvirlaydi.

Mirzolar jamiyatda katta obro'ga ega bo'lganlar. Bizgacha mirzalarning ko'p sonli haykallari yetib kelgan. Qadimgi Misrda tibbiyot sohasi yaxshi pivojlangan. Mamlakatda maxsus tibbiyot maktablari bo'lib, ularda tabiblar tayyorlangan.

4. Adabiyot. Misrliklar dunyoda eng qadimgi qiziqarli g'oyalar, badiiy obrazlar bilan sug'orilgan boy adabiyotlarni yaratdilar. Adabiyotning rivojlanishi uchun qulay omil bo'lib xalq og'zaki ijodi xizmat qilgan. Ilk adabiy asarlar mil. avv. IV ming yillikda shakllangan. Ertaklar, didaktik nasihatnomalar, zodagonlar tarjimaiy hollari, diniy matnlar va poetik asarlar Qadimgi podsholik davridayoq paydo bo'lgan.

O'rta podsholik davrida janrlarning xilma-xilligi ko'payadi. Yuqori darajada yozilgan prozaik asarlar yuzaga kelgan (Sinuxet hikoyasi). Yangi podsholik davrida Misr adabiyoti g'oyaviy-badiiy jihatdan mukammallashish davrini boshdan kechiradi.

Misr adabiyotida nasihatnoma va bashoratlar didaktik janri to'laroq aks etgan. Nasihatnomalardan eng qadimgisi «Ptaxotep nasihatnomasi»dir. Keyingilari «Gerakleopol podshosi Axtoyning o'g'li Merikaraga nasihati», «Fir'avn Amenemxet I ning nasihatnomasi» kabi asarlarda davlatni boshqarish yo'l-yo'riqlari bayon qilingan. «Axtoyning o'g'li Duaufaga nasihati»da mirzalikning boshqa kasblardan afzalligi ko'rsatiladi. Yangi podsholik davrida nasihatnomalardan «Ani nasihati», «Amenemope nasihati»da turmush axloqi va an'anaviy axloq qoidalari batafsil bayon qilinadi.

Ertaklar Misr adabiyotida alohida bir janr sifatida shakllandi. Ulardan eng mashhurlari «Fir'avn Xufu va sehrarlar», «Kema halokatiga uchraganlar», «Egri va to'g'ri», «Ikki aka-uka» va «Fir'avn Petubastis to'g'risida»gi bir necha ertaklardir. Misr adabiyotining «Sinuxet hikoyasi» qissasi, «Arfa chaluvchi qo'shig'i» poetik asari kabi namunalari o'sha davrda yuksak adabiy janr shakllanganligining dalilidir. Turli janrlar orasida adabiyot alohida o'rin tutadi.

Ko'pgina afsonalar, qayta ishlangan diniy madhiyalar Osiris mashaqqatlari, xudo Raning yerosti podsholigiga sayohati hikoya qilingan sikllari qadimda mashhur bo'lgan. «Ko'ngli qolgan kishi-

ning o'z ruhi bilan suhbat» nomli falsafiy dialog shaklida yozilgan asar diqqatga sazovor. Dialogda dunyodagi adolatsizlik, huquqsizlik va yovuzlikdan azob chekkan kishi taqdiri hikoya qilinadi.

5. Tasviriy san'at va me'morchilik. Misrning aholisi, Nilning moddiy resurslari va Misrning siyosiy qudrati me'morchilik va tasviriy san'atning gullab-yashnashiga sabab bo'lgan. Me'morchilik va tasviriy san'at asta-sekin mavjud tuzum, uning davlatchiligi va jamiyatning ma'naviy qadriyatlarini mafkuraviy oqlashga xizmat qila boshladi.

Misr shahar va qishloqlari Nil daryosi sohillarida barpo qilingan. Faqat ibodatxonalar toshdan qurilgan. Boshqa barcha inshootlar fir'avn saroylaridan boshlab oddiy xalqning uyigacha xom g'ishtdan qurilgan. Ko'pchilik misrliklarning uylari tomlarini palma yog'ochi ko'tarib turgan, pol tuproq bilan pishitilgan. Ba'zida boy misrliklarning uylari devorlari alebastr bilan suvalib, rasm-tasvirlar chizilgan. Ularning turar-joyi yotoqxon, mehmonxon, oshxon va xo'jalik binolaridan iborat bo'lgan. Tom va devorlar somonli loy bilan suvalgan. U yerda karavotlar, stul, skameykalar bo'lgan, kechqurun salqin tushganda odamlar yassi tomlarda o'tirishgan yoki salqin bog'larda sayr qilib yurganlar. Bog'larda xurmo, anor, uzum, zangori va qizil gulli lotos o'sgan. Boylarning uylari zax va toshqindan himoya qilish uchun baland ko'tarilgan tuproq supalar ustiga qurilgan.

Misr me'morchiligi, haykaltaroshligi va relyef san'atida badiiy vosita va bosh maqsadlarning asosiy mazmunini shakllantirgan. San'atning diniy e'tiqodga o'ta qaramligi yaqqol seziladi. Mil. avv. III ming yillikdayoq Misr san'atining yetakchi g'oyaviy yo'nalishlari bo'lgan xudo va fir'avnlarning cheksiz qudrati g'oyasini tashkil etish shakllanadi. Bu g'oyalar piramida va ibodatxonalar, ulkan haykallarni yaratishda o'z aksini topgan. Me'morchilikda xudo – fir'avn piramida – qabrlari, ibodatxonalar qurish ustuvor ahamiyat kasb etgan. Sag'analarning ikki xili: yer usti sag'analari (VI sulola piramidalari) va qoyaga o'yilgan sag'analar (Yangi podsholik davrida) keng tarqaladi.

Piramida va sag'analar qurish uchun I-II sulola fir'avnlari dafn qilingan mastabalar (xom g'ishtdan qurilgan sag'ana) namuna bo'lib xizmat qilgan. III sulola fir'avni Joser uchun

balandligi 60 m boʻlgan zinapoyasimon ilk piramida mastaba oʻrnida quriladi. Bu kichrayib borayotgan olti ustma-ust qoʻyilgan mastaba edi. IV sulola firʼavni Xufu piramidasi (146,6 m balandligi, uzunligi 233 m, maydon hajmi 54 ming. kv.m, 2 tonna 2,3 mln tosh), Xafra piramidasi (balandligi 140 m, uzunligi asosi 220 m) bunyod qilinadi. Xafra piramidasi bilan soʻng piramidalar kichik hajmda qurila boshlangan.

Ibodatxonalar qurilishi oʻzgacha meʼmorchilik shaklida boʻldi. Karnak va Luksorda xudo Amon-Raga bagʻishlab ibodatxonalar quriladi. Bu ibodatxonalar xarobalari bizgacha yetib kelgan. Ular juda ulkan, atrof manzaraga uygʻun qoʻshilib ketgan, hashamatli bezalgan edi. Ularda yuzlab keng xonalar, katta hovlilar, xudolarning ulugʻvor haykallari, sfinks, pilonlar va xiyobon (alleya)lar mavjud boʻlgan. Karnak ibodatxonasida kolonna zali 5,5 ming kv.metr boʻlib, 134 kolonna bor. 12 markaziy kolonnaning balandligi 21 m, eni 10 m, aylanasi 15 m. Ibodatxonada 500 ta toshdan, 17 ming jezdan yasalgan haykal va haykalchalar mavjud boʻlgan. Ular qadimda yashirib qoʻyilgan joydan topilgan.

Misr ibodatxonasi ulkan ustunlar, devorlar va baland darvozalar bilan oʻralib turgan. Ustunlar yuqoridan pastgacha yozuv va tasvirlar bilan qoplangan. Ular hayot ramzi boʻlgan yashil rang bilan boʻyalgan. Dayr-al Bahrdagi malika Xatshepsut ibodatxonasi va Ramzes III ning Madinat Abudagi (Fiva) ibodatxonalari hashamatli qurilgan. Yana shunday ibodatxonalar qoyalarga oʻyib bunyod qilingan (Ramzes III ning Nubiyadagi Abu Simbel ibodatxonasi).

Ramzes II ning Abu Simbeldagi ibodatxonasida teng kunlikda galereyaning 70 metr uzunligida quyosh nurlari firʼavn haykali yuziga tushgan, boshqa barcha kunlarda u yarim qorongʻilikda turgan. Hindiston gʻor ibodatxonalari ham shunday rejalashtirilgan. Shumer, Misr yoki Amerika piramidalari uchlariga hali birinchi quyosh nurlari tushganda, ularning poydevori qorongʻilik qaʼrida turgan. Misrliklar birinchi boʻlib ibodatxonalarning shiplariga chamberaklar qoʻydilar, yorugʻlik yuqorida chamberaklarda koʻp marta boʻlinib, turlicha aks etadi, pastda esa yengil yarim qorongʻilik hukm suradi.

Karnakda Tutmos I ga bag'ishlangan obelisk-ustun qurilgan. Obelisk to'rtburchak ustun shaklida bo'lib, ko'kka intiladi. Uning devorlari to'la iyerogliflar bilan qoplangan. Misrliklar ohaktosh va granitdan ulug'vor ibodatxonalarining kolonnalarini bunyod qiladilar. Misrdagi yana bir me'morchilik san'ati namunasi – podsho saroyi qarorgohi monumental shaklda qurilgan. Barcha ibodatxona va saroylar relyeflar, boy devoriy rangtasvirlar bilan bezatilgan.

Podsholar vodiysi Fiva yonida Yangi podsholik fir'avni Tut-tanxamonning sag'anasidan qimmatbaho buyumlar topilgan (1922-yil). Sag'anada oltin tobut, qora eben daraxtidan, yarim tiniq alebastr, qimmatbaho tosh va metallardan tayyorlangan (ziynatlangan taxt, marosim harbiy qurollari, ko'plab bezaklar) buyumlar qadimgi Misrda dekorativ – amaliy san'atning yuqori darajada rivojlanganidan dalolat beradi.

6. Ilmiy bilimlar. Misr madaniyatida fan yetakchi o'rin tutadi. U asosan matematika, astronomiya, tibbiyot yo'nalishlarida rivojlangan. Misr kalendari osmon jismlari va Nil daryosining mavsumiy o'zgarishi asosida tuzilib, yil uch mavsum, har mavsum to'rt oyga bo'lingan. Har oy uch o'n kunlik dekadani tashkil etgan. Yilda 36 dekada bo'lgan. Oxirgi oyga 5 kun qo'shilib, kalendar va astronomik yil (365 kun) tenglashtirilgan. Sutka 24 soatga bo'linib, yozda kunduz soatlari uzoq, qishda qisqa bo'lgan. Misrliklar yulduzlarning aniq kattaligini o'lchaganlar. Suv va quyosh soatlarini kashf qilganlar. Misrliklar kvadrat, doira, uchburchak maydonlarining hajmini o'lchash metodlarini ishlab chiqdilar. Yer maydoni qurilishlarda binolar balandligi ushbu metodlar bilan aniqlangan. Ular o'nlik tizimda hisoblashni kashf qilganlar. Uzunlik o'lchovi sifatida podsho tirsagi – 52 sm, qisqa tirsak – 45 sm.ga teng bo'lgan. Misrliklar o'nlik sanoq tizimini kashf qildilar, qo'shish, ayirish, bo'lish va ko'paytirishni bilganlar. Misrliklarning astronomiya, matematika va boshqa fanlar sohasidagi yutuqlarini yunon-rim madaniyati o'zlashtirgan edilar.

Misr jarrohlari butun Old Osiyoga mashhur bo'lganlar. Bizgacha 10 tibbiyot papirusi yetib kelgan. Tabiblar 100 ga yaqin kasallikni davolash usullarini bilganlar. Qon aylanishi va yu-

rak faoliyati to'g'risida bilimga ega bo'lganlar. Misrliklar ilk bor yog'ochdan tish protezini qo'yganlar, bosh miyaning trepanatsiyasini amalga oshirganlar. Shifokorlar tayyorlaydigan maxsus tibbiyot maktablari tashkil etilgan. Qadimgi Misrning tibbiyot retseptlari, magiya matnlaridan o'rta asrlarda arablar va Yevropa tibbiyoti foydalangan. Mo'miyolash san'ati yuksak darajada rivojlanishi tabibning odam anatomiyasini sinchiklab o'rganishlari uchun muhim omil bo'lgan.

Misr kohinlari osmon jismlarini kuzatib, yulduzlarning ilk xaritasini tuzdilar. Misrliklar qadimgi so'z ensiklopediyalarini tuzganlar.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Повесть Петеисе III. Древнеегипетская проза / Пер. и комм. М.А. Коростовцева. – М.: 1977.
2. М.А. Коростовцев. Религия древнего Египта. – М.: 1976.
3. Культура Древнего Египта. – М.: 1976.
4. Поэзия и проза Древнего Востока. – М.: 1973 (Библиотека всемирной литературы).
5. Bunson, Margaret R. Encyclopedia of ancient Egypt, New York 2002.

Asosiy sanalar

Mil. avv. 2600-yillar	Ulug'vor piramidalar bunyod qilindi.
atrofi	
Mil. avv. IV ming yillik	Ilk adabiy asarlar paydo bo'ldi.
Mil. avv. IV ming yillik oxiri	Ilk yozuvning ibtidoiy ko'rinishi paydo bo'ldi.
Mil. avv. II ming yillik	Asosan 700 iyeroglif ishlatildi.
Milodiy VII asrda	Kopt tilini arab tili siqib chiqardi.
1922-yil	Yangi podshohlik fir'avni Tutankhamon sag'anasi topildi.

Mustaqil ish mavzulari

1. Qadimgi Misr adabiyoti yodgorliklari.
2. Qadimgi Misr dini.
3. Qadimgi Misr madaniyati.
4. Qadimgi Misr me'morchilik san'ati.

II BOB
QADIMGI MESOPOTAMIYA

- 1. Geografik o'рни va tabiiy sharoiti.**
- 2. Qadimgi Mesopotamiya aholisi.**
- 3. Davrlashtirish.**
- 4. Mesopotamiyaning qadimiy tarixiy manbalari.**
- 5. Tarixnavislik. Mixxatning o'qilishi.**
- 6. Arxeologik ma'lumotlar.**

1. Geografik o'рни va tabiiy sharoiti. Shimolda Armaniston tog'laridan janubda Fors qo'ltig'igacha, sharqda Eronning tog'li viloyatlaridan g'arbda Suriya-Mesopotamiya cho'llarigacha cho'zilib ketgan hudud qadimda yunon geograflari tomonidan Mesopotamiya (Ikki daryo oralig'i – Frot va Dajla daryolari oralig'i) deb atalgan. Cho'l va tog'lardan tashkil topgan Shimoliy Mesopotamiyada Ossuriya joylashgan edi. Qadimgi Mesopotamiya hududi hozir asosan Iroq Respublikasi hududidir. Dajla va Frot daryolari Arman tog'laridan boshlanib, Fors qo'ltig'iga quyiladi. Daryo suvlari minerallarga boy loyqa bilan oqib, toshqin vaqtida dalalarga toshib, hosildor qatlam hosil qiladi.

Ikki daryo oralig'ida hosil olish uchun yil davomida sun'iy sug'orish (melioratsiya) ishlarini amalga oshirish kerak bo'lgan. Bu yerda qadimdan odamlar kanal va dambalar qurganlar. Mesopotamiya iqlimi shimol va janubda bir xil emas edi. Shimolda quruq subtropik zonada qishda ba'zida qor yog'adi, bahor va kuzda yomg'ir bo'ladi. Janub juda issiq va quruq iqlimli. Mesopotamiyada qadimda loy va tabiiy asfalt mo'l-ko'l bo'lgan. Shimolda qo'rg'oshin, qalay, temir va tosh ham uchraydi.

Mesopotamiya florasi juda kambag'al bo'lgan. Faqat shimolda tog'li hududda har xil daraxtlar uchragan. Qadimda daryo vodiysida tol daraxti, janubda qamishning turli xillari bo'lgan. Xurmo palmasi muhim rol o'ynagan. Strabonning aytishicha, qadimda xurmoning 360 xil foydali xossasini bilganlar. Uzum va mevali daraxtlar, tariq, polba, kanop, bodring, sarimsoq, baqlajon, oshqovoq, loviya va no'xat o'stirilgan.

Qadimda Mesopotamiya faunasi xilma-xil ko'rinishda edi. Daryolarda baliq ko'p bo'lgan. Qushlar, eshak, cho'chqa, kiyik,

quyon, tuyaqush, sherlar to'qay va sahrolarda mo'l-ko'l bo'lgan. Mesopotamiya Yaqin Sharqning keng bo'shlig'ida joylashganligi uchun xalqaro savdoda yetakchi rol o'ynagan. Ko'pgina yo'llar g'arbdan sharqqa, shimoldan janubga shu yerdan o'tgan.

2. Qadimgi Mesopotamiya aholisi. Mesopotamiyada odamlar qadimdan o'rnasha boshlagan. Neolit davrida bu jarayon tezlashgan. Dastlab iqlimi qulay shimol o'zlashtirilgan. Qadimgi Xassun, Xalaf madaniyatining etnik kelib chiqishi noma'lum. Janubiy Mesopotamiyaning ilk manzilgohlari keyinroq, mil. avv. IV ming yillikda va mil. avv. IV ming yillikning II yarmida shumerlarga tegishli El-Ubayd madaniyati bilan belgilanadi. Shumerlar janubiy Mesopotamiyaga mil. avv. 4600-yil yoki 6600-yil oldin ko'chib kelganini S. Kramer va boshqa shumershunos olimlar aytadilar. Shumerlarning asl vatani Oltoy bo'lganligi to'g'risida ilmiy farazlar mavjud. Shumer tilining qaysi til oilasiga mansubligi ham noma'lum. Shumerlar mahalliy aholi bilan aloqa o'rnatib, ulardan bir qancha xo'jalik yutuqlari, diniy e'tiqodlar va toponomik nomlarni o'zlashtirib olganlar.

Mesopotamiyaning shimolida mil. avv. III ming yillikdan boshlab sharqiy semit chorvador qabilalari yashagan. Ular akkad tilida so'zlashgan. Mil. avv. III ming yillik oxirida G'arbiy Suriya cho'llaridan Mesopotamiyaga g'arbiy semit chorvador qabilalari kirib kelgan. Akkadlar ularni amoriylar deb atashgan (akkadcha «Amurri», «Suriya» yoki «G'arb» ma'nosini anglatadi). Mil. avv. III-II ming yilliklarning birinchi yarmida amoriylar Mesopotamiyada bir necha hukmdor sulolalarga asos solganlar. Qadimgi Shimoliy Mesopotamiya, Shimoliy Suriya va Arman tog'larida xurrit qabilalari yashagan. Shumer va akkadlar xurritlarni va ularning mamlakatini Subarti deb atashgan.

Mil. avv. III ming yillikdan Shimoli-sharqiy Mesopotamiyada Diyali daryosidan Urmiya ko'ligacha bo'lgan hududda yarim ko'chmanchi qutiy (gutiy) qabilalari yashagan. Kassit qabilalari shimoli-g'arbiy Eronda, elamlardan shimolda hayot kechirgan. Kassitlar mil. avv. XVI asrda Bobilni bosib olib, o'z sulolalariga asos soldilar. Kassitlar ikki daryo oralig'ining asriy madaniyati, tilini qabul qilib, mahalliy aholi bilan ara-

lashib ketganlar. Mil. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmida Shimoliy Armaniston va Suriya choʻlidan Shimoliy Mesopotamiya hududlariga gʻarbiy semit guruhiga mansub kassit qabilalari kirib kelgan. Ular mil. avv. XII asr oxirida Shimoliy Suriya va Janubi-gʻarbiy Mesopotamiyada kichik davlatlar barpo qiladilar. Ular mil. avv. I ming yillik boshlarida xurrit va amoriy aholisi bilan qoʻshilib ketadilar. Oromiy tili bu yerda keng tarqaladi. Mil. avv. X asrda Janubiy Mesopotamiyaga oromiylarga qarindosh xalday qabilalari kelib oʻrnashgan. Bu etnik guruhlarining qadimgi Mesopotamiyaga migratsiyasi natijasida ijtimoiy-iqtisodiy oʻzgarishlar yuz bergan.

3. Davrlashtirish. Mesopotamiya hududida mil. avv. IV ming yillikdan III ming yillikgacha ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilish jarayoni boradi. Shumerlarning mil. avv. IV ming yillik boshlarida Janubiy Mesopotamiyaga kelishi bilan Uruk madaniyati boshlangan.

Mil. avv. III ming yillikdan boshlab mamlakatning janubiy qismida shumerlarning kichik shahar-davlatlari paydo boʻlgan. Mil. avv. III ming yillik ilk sulola davri deb ataladi. Bu davrda ilk shahar-davlatlar paydo boʻlgan. Ayniqsa, janubda shumerlarning Eredu, Ur, Lagash, Larsa, Uruk, Umma, Shuruppak, Isin, Nippur va Kish kabi shahar-davlatlari paydo boʻladi. Mil. avv. III ming yillikning oxiri kuchli mutlaq monarxiyalar tashkil topish davri hisoblanadi. Mil. avv. XXIII-XXI asrlar siyosiy markaz Mesopotamiyaning markaziga koʻchib, bu yerda Akkad davlati tashkil topadi. Akkad davlati tarkibiga Shumerning janubi va Shimoliy Mesopotamiya kiradi. Qu-tiylar hujumi sababli, Akkad podsholigi yemirilib, yetakchilik Shumer-Akkad podsholigi qoʻliga oʻtadi.

Mil. avv. II ming yillikning boshlarida Ikki daryo oraligʻida Bobil podsholigi yuksalib, Bobil boshchiligida butun mamlakat birlashtiriladi. Uning tarixi quyidagi davrlarga boʻlinadi:

1. Qadimgi Bobil yoki amoriylar davri (mil. avv. XIX-XVI asrlar).
2. Oʻrta Bobil yoki kassit davri (mil. avv. XV-XII asrlar).
3. Bobilning siyosiy tushkunlik davri (mil. avv. XII-VII asrlar).
4. Yangi Bobilning qisqa qayta uygʻonish davri (mil. avv. VII – VI asrlar) va Eron tomonidan mamlakatning bosib olinishi.

4. Mesopotamiyaning qadimiy tarixiy manbalari. Qadimgi Mesopotamiya tarixi bo'yicha asosiy manbalarga – moddiy madaniyat yodgorliklari, yozma hujjatlar va diniy mifologik adabiy asarlar, antik mualliflar asarlari kiradi.

Moddiy madaniyat yodgorliklari. Mil. avv. III-I ming yilliklarga oid moddiy madaniyat yodgorliklari Mesopotamiyaning qadimgi Eredu, Uruk, Lagash, Larsa, Nippur, Eshnunna, Mari, Ashshur, Nineviya va Bobil kabi shaharlarining xarobalarini arxeologik o'rganish natijasida ma'lum bo'lgan. Shaharlardan zinapoyasimon zikkurat-minora, ulkan ibodatxonalar, saroylar, turar-joylar, xo'jalik inshootlari, san'at asarlari va uy anjomlari topilgan. Bizgacha Lagash hokimi Eannatumning (mil. avv. XXV asr) «Kalxatlar lavhasi» nomi bilan aytiladigan relyef tasvirlari bilan yozuvlar tushirilgan tosh taxta yetib kelgan. Bu lavha tosh Lagashning Apis va Tir shaharlarining ustidan g'alabasi sharafiga yaratilgan. Mesopotamiyaning mil. avv. III-II ming yilliklarga oid silindrsimon stealit, lazurit, serdolikdan yasalgan muhrlari Misr, Bahrayn va Hindistondan ko'plab topilgan.

Xo'jalik hujjatlari. Mesopotamiya tarixiga oid eng qadimgi hujjatlar (mil. avv. III ming yillik boshlari) Uruk va Jamdat-Nasrdan topilgan mingga yaqin loy taxtachadir. Ular piktografik belgilar bilan yozilib, hali oxirigacha o'qilmagan. Lagashdan mil. avv. III ming yillikka oid xo'jalik hujjatlari topilgan. Ayniqsa, mil. avv. II ming yillikka oid ko'pgina xo'jalik hujjatlari mavjud. Ular davlat arxivlari, ibodatxona va xususiy arxivlarda saqlanib qolgan. Hozirgi Turkiya hududidagi Kultepeadan mil. avv. II ming yillikka oid ossur va amoriy savdogarlariga tegishli qarz, tilxat va sud qarorlari aks etgan 10.000 loy taxtachadan iborat arxiv; mil. avv. II ming yillikka oid qadimgi Arrapxadan topilgan 4000 loy taxtacha; mil. avv. XII-XI asrlarga oid Ashshur shahri arxivi; mil. avv. I ming yillikka oid Nippur, Bobil, Borsippa, Ur va Uruk shaharlari kesishgan joylardan topilgan arxivlar qadimgi Mesopotamiyaning xo'jalik hayoti to'g'risida muhim ma'lumot beradi. Ayniqsa, Nippur shahridagi savdo-tadbirkorlik bilan shug'ullangan «Murashu uyi»dan topilgan mil. avv. V asrga oid 700 hujjat diqqatga sazovordir.

Huquqiy hujjatlar. Bizgacha Mesopotamiya tarixiga tegishli ko'plab huquqiy hujjatlar yetib kelgan. Ulardan eng qadimgisi podsho Shulga qonunlari (mil. avv. III ming yillikning oxiri); mil. avv. XX asrga oid Eshnunna qonunlari, undan kirish va 59 modda saqlanib qolgan; mil. avv. II ming yillik boshlariga tegishli Larsa va Issin qonunlari parchalari; Lipit-Ishtar nomli hukmdor qonunlarining kirish, xulosaning bir qismi va 40 ga yaqin qonun moddasi bizgacha yetib kelgan.

Eng katta qonunlar to'plami 247 modda, asosiy qism, xulosadan iborat Xammurapi qonunlaridir. Mil. avv. II ming yillik o'rtalariga oid O'rta Ossuriya qonunlari, Yangi Bobil podsholigiga oid 20 ga yaqin qonun moddasi bizgacha yetib kelgan.

Diplomatik hujjatlar. Eng qadimgi diplomatik hujjatlardan ikki loy silindrda bitilgan mil. avv. XXIV asrga oid Lagash va Umma o'rtasidagi chegara janjali to'g'risidagi yozuv bizgacha yetib kelgan. Mil. avv. XXIII asrga oid Akkad va Elam davlatlari o'rtasidagi shartnoma; mil. avv. II ming yillik boshlariga tegishli Mari podshosining Bobil, Suriya va Finikiya bilan diplomatik yozishmalari matnlari topilgan. Mil. avv. II ming yillikda Old Osiyo, Misr tarixi va xalqaro munosabatlar to'g'risida boy ma'lumot beradigan bosh manba Misrda topilgan Tell-Amarna arxividir.

Tarixiy mazmundagi yozuvlar. Shumer shaharlari, Akkad, Bobil va Ossuriya davlatlari podsholarining bizgacha yetib kelgan yozuvlari juda katta ilmiy qimmatga egadir. Shunday yozuvlardan biri mil. avv. XXIV asrga oid Lagash davlatining yuksalishi, uning qo'shni Umma bilan urushi to'g'risida hikoya qiladigan Lagash hokimi Eannatumning chegarada tosh taxtaga bitilgan «Kalxatlar stelasi» deb ataladigan yozuvidir. Mil. avv. XXIV asrga oid Lagash hokimi Urukagina, mil. avv. XXII asrga oid Lagash hokimi Gudeaning qurilish va bag'ishlov yozuvlari, Akkad podshosi Rimushning (mil. avv. XXIII asr) Elamga yurishlari to'g'risidagi yozuvlari va «Manishtusu yodgorligi (obelisk)»da podsho yer zaxirasi, uning jamoa yeri hisobidan ko'payishi to'g'risida ma'lumot berilgan.

Bizgacha Ossuriya podsholarining juda ko'p yozuvlari yetib kelgan. «Sargon II ning Ashshurga xati», Bu podshoning mil.

avv. 714-yilda Urartuga qarshi yurishi bayon qilingan xatlari saqlanib qolgan. Podsho Ashshurbanipalning batafsil tarixiy ma'lumot beruvchi yilnomasi shular jumlasidandir. Yangi Bobil podsholarining 140 ga yaqin yozma matni bizga ma'lum. Tarixiy asarlar keyinroq, mil. avv. IV-III asrlarda paydo bo'ldi. Kohin Beroyesning (Bobildagi Marduk ibodatxonasi kohini) 3 qismdan iborat «Bobil va Xaldey tarixi»da to'fon davridan makedoniyalik Aleksandr davrigacha bo'lgan voqealar bayon qilingan. Beroyes (mil. avv. 350 – 280) Bobildagi siyosiy beqarorlik yillarida Yunonistonning Kos oroliga ko'chib o'tib, bu orolda astrologiya maktabini ochgan. Bobilga qaytib podsho Antiox I Salavk uchun «Bobil va Xaldey tarixi» asarini yozadi. Bizgacha bu asarning parchalari o'rta asr tarixchilari asarlarida keltirilgan ma'lumotlar orqali yetib kelgan.

Shumer-Akkad adabiy yodgorliklari. Bizgacha Mesopotamiya tarixiga oid qator adabiy yodgorliklar yetib kelgan. Jumladan, Uruk podshosi Jmerkar to'g'risidagi epik poemalarda Shumerning ilk sulola davrida (mil. avv. III ming yillik boshlari) uzoq mamlakat Aratta (Eron hududi) bilan aloqasi to'g'risida qiziqarli ma'lumotlar beriladi.

Shumerning «Gilgamesh va Aga» poemasida Uruk shahri-ning Kish shahri qaramligidan mustaqil bo'lishi uchun kurashi to'g'risida aniq ma'lumotlar mavjud. Akkad podsholigining asoschisi Buyuk Sargon to'g'risidagi Akkad afsonalari saqlanib qolgan.

Shumer, Bobil va Ossuriya adabiy yodgorliklaridan qimmatli tarixiy ma'lumotlar olish mumkin. «Gilgamesh» dostoni haqiqiy tarixiy xazina hisoblanib, uning matni Nineviya shahridagi ossur podshosi Ashshurbanipal (mil. avv. VII asr) kutubxonasidan topilgan. Bu doston mil. avv. II ming yillik boshlarida yaratilgan deb taxmin qilinadi.

Yunon-Rim mualliflari asarlari. Antik mualliflar Mesopotamiya tabiati, iqlimi va aholisining urf-odatlarini, diniy e'tiqodlari, yutuqlari va tarixiy afsonalari to'g'risida qimmatli ma'lumotlarni yozib qoldirganlar. Mesopotamiya to'g'risida eng batafsil ma'lumotlarni Mesopotamiyaga sayohat qilgan yunon tarixchisi Gerodot beradi (mil. avv. V asr). Ko'p yillar Eronda ya-

shagan Gerodotning kichik zamondoshi knidlik Ktesiy (Ahmoniylar saroyida tabib bo'lib xizmat qilgan) 23 kitobdan iborat «Eron tarixi» asarida Mesopotamiyaga ancha katta o'rin ajratgan. Ammo Ktesiy tarixini bayon qilishda afsonaviy an'analarga asoslangan. Ktesiy tarixida soxtalashtirish, xatolarning ko'pligi uchraydi. Mil. avv. V asrda fors shahzodasi Kirning armiyasida yollanma askar bo'lib Mesopotamiyaga kelgan yunon tarixchisi Ksenofontning «Kiropediya» va «Anabasis» asarlarida Dajla va Frot daryo vodiylari tasviri, mamlakat xalqlari va urf-odatları to'g'risida ma'lumotlar berilgan.

Strabonning «Geografiya» asarining (mil. avv. I asr – milodiy I asr) maxsus 16 kitobi Mesopotamiyaga bag'ishlanib, hudud to'g'risida boy ma'lumotlar beradi. Mesopotamiya tarixi bo'ycha bir qancha ma'lumotlar yahudiy yozuvchisi Iosif Flaviy va Rim muallifi Pompey Trog asarlarida uchraydi.

5. Tarixnavislik. Mixxatning o'qilishi. XVIII asrda Mesopotamiya va Eronga birinchi ilmiy safar qilgan yevropalik odam daniyalik olim Konstantin Nibur edi. U Yevropaga qadimgi Eron poytaxti Persepol saroyidan mixxat yozuvlarini olib keldi.

1802-yilda qadimgi yunon va lotin grammatikasi o'qituvchisi, nemis olimi Grotofend mixxat yozuvining 39 ta belgisidan 10 tasini o'qidi. XIX asrning 30 – 40-yillarida Yaqin Sharqda uzoq yillar ishlagan ingliz harbiysi va diplomati G.Roulingson mixxatlarning o'qilishida katta hissa qo'shgan. U Eronning Hamadon (Midiyaning qadimgi poytaxti Ekbatana) shahri yaqinidan Behistun qoyasida Doro I ning uch tildagi qoyatosh yozuvini tekshiradi. 1847-yilda Roulingson Behustun yozuvining Bobil qismidagi 600 belgidan 250 tasini o'qigan. 1855-yilda Behustun yozuvining uchinchi qismi bo'lgan elam tilidagi mixxatlar ham olimlar tomonidan o'qilgan. XIX asrning 90-yillarida nemis olimi F. Delich akkad tilining grammatikasi va lug'atini yaratdi. Olimlar J. Oppenxeym, E. Xinks va boshqalar Mesopotamiyaning Akkad mixxatlarini o'qishga o'z hissalarini qo'shganlar. Shumer mixxat yozuvini o'qish XIX asrning I yarmida F. Tyurgo-Danjan, O. Pepel, A. Daymel va A. Falkenshteynlar tomonidan amalga oshiriladi.

6. Arxeologik ma'lumotlar. Qadimgi Mesopotamiyadagi birinchi arxeologik qazishmalar XIX asr o'rtalarida uning shimo-

liy qismi Ossuriya joylashgan joyda amalga oshirildi. 1842-yil Mossurl shahridagi fransuz konsuli P. Botta Kunjik tepaligini qazishni boshlaydi. Bu joy mahalliy afsonalarga ko'ra, Ossuriya davlatining poytaxti Nineviya bo'lgan. Ammo tepalikni qazishga mahalliy aholi dushmanlik nazari bilan qaragani uchun qazish ishlari natija bermagan, P. Botta bu yerda ishni tugatib, Mosul yaqinidagi Xorsabod qishlog'ida qazish ishlarini boshlaydi. Xorsabodda olib borilgan arxeologik qazishmalar o'z natijasini beradi. Bu yerdan 1843-yil Ossuriya podshosi Sargon I ning Dur-Sharrukin saroyi qoldiqlari topiladi. P. Botta topgan yodgorliklar Luvr muzeyining Ossuriya kolleksiyasi asosi bo'lgan.

1845 – 1847-yillarda Sharq tillarini yaxshi bilgan ingliz diplomati G. Leyard Nimrud tepaligi (Kichik Osiyo)da arxeologik qazishma ishlarini boshlaydi. Qadimgi mualliflar Nineviya shahri aylanasi bilan 84 km.ni tashkil qilib, baland devor va qal'alar bilan o'rab olinganini tasdiqlagan edilar. Leyardning qazishmalari Nineviya keng hududga joylashganini tasdiqladi. Ossuriya poytaxti Nineviya hisoblangan Kunjik tepaligidan Ossur podsholari saroyi, bu saroydan ulkan odam-ho'kiz, odam-sher haykallari topiladi. Ossuriya podshosi Sinaxxerib (mil. avv. VII asr) saroyi uning nevarasi podsho Ashshurbanipalning loy kitoblar bilan to'la kutubxonasi bilan birga topilgan. Leyard topilmalari Londondagi Britaniya muzeyi qadimgi Sharq kolleksiyasining asosi bo'ladi. Leyardning xodimi U. Rassam Kunjik tepaligida qazish ishlarini davom ettiradi va harbiy manzaralar tasvirlangan ajoyib relyefli podsho boyning kutubxonasi bilan Ashshurbanipalning saroyi qoldiqlarini topadi. Rassam tomonidan Nimrud yaqinidagi Balavat degan joydan mil. avv. IX asrga oid Ossuriya yodgorliklari, jumladan, harbiy yurish va xiroj keltirish tasvirlangan to'rt jez taxta-Balavat darvozasi qoplamasi topiladi. Angliyalik o'ymakor usta-xattot Jorj Smit kambag'al oiladan bo'lib, o'ymakorlik, naqshkorlik ustaxonasida usta bo'lgan. U hech qanday maxsus ma'lumot olmagan. Taniqli sharqshunos G. Roulingson yordami bilan muzeyda xodim bo'lib ishlaydi. Nineviya xarobalariga uch marta uyushtirilgan ekspeditsiyaga boshchilik qiladi. U Ashshurbanipal kutubxonasidagi loy taxtachaalarda Bilgamish dostonining ayrim parchalarini o'qiydi.

Ingliz olimlari tomonidan XIX asrning ikkinchi yarmida qadimgi Shumer shaharlari Uruk, Larsa va Eredu qazib ochiladi. XIX asrning oxirida fransuz arxeologlari Shumer shahri Lagash va uning hukmdorlarining ko'p sonli haykallari, Gudeaning kumush va alebastr vazalari, «Kalxatlar stelasi» taxtasini va ibodatxona xo'jaligini ochadilar.

XX asr boshlarida Amerika ekspeditsiyasi (rahbari Gilbrext) Nippur shahridan saroy, maktab, turar-joylar va xo'jalik binolarini topadi. Shahardagi Enlil ibodatxonasi kutubxonasida 20 ming loy taxtacha bitiklari sof shumer tilida yozilgan. Bu Ashshurbanipal kutubxonasidan yoshi yana 2000 yilga qadimiy bo'lgan kutubxona edi. Nippurda sopol suv quvurlari ham qazib ochildi.

Nemis arxeologi Ernest Volter Andre (1875 – 1956) qadimgi Bobil xarobalarini qazishda (1899 – 1914) ishtirok etib, 1903 – 1914-yillarda Ashshurning qazish ishlariga rahbarlik qilgan.

Nemis arxeologi Robert Koldevey 1899 – 1914-yillar davomida hozirgi Bag'dod shahri yaqinidagi Bobil xarobalarida arxeologik qazishmalarni olib boradi. Arxeolog balandligi 91 metr, aylanasi 91 metr bo'lgan mashhur Bobil minorasi va afsonaviy Bobil osma bog'lari xarobalarini ochadi. Tarixdan ma'lumki, Bobilning mashhur podshosi Navuxodonosor II o'z rafiqasi Midiya malikasi Ametis (Semiramida) uchun osma bog' barpo qiladi. Bobil Midiyaning Ossuriyaga qarshi yaqin ittifoqchisi edi. Osma bog'lar Bobil shahrining janubida joylashgan. Osma bog'ning tomonlari 123x120 metrni tashkil etgan. Bog' 100 bo'lim – xonadan iborat bo'lib, poydevori 14 kameradan tashkil topgan edi. Bog'ning devorlari xom g'isht, qamish, sement va bitumdan iborat. Suv nasoslar bilan yuqoriga ko'tarib berilgan. Tepa qavatdagi bog'larda asriy daraxtlarni o'stirish mumkin. Osma bog'ning o'rtasida katta maydon va basseyn bo'lgan. Mil. avv. I asrda geograf Strabon Bobilga borib, osma bog'ning suv ta'minotini tavsiflagan.

Bobil Old Osiyodagi Nineviya kabi ulkan shahar bo'lib, Ossuriyaning halokatidan so'ng butun Old Osiyoning fan-madaniyat o'chog'i bo'lgan. Bobilning tashqi devorida yuzta bronza darvozasi bo'lgan. 1899 – 1917-yillarda Bobil shahri xarobalaridan

shahar devorlari, Navoxudonosor II (mil. avv. VII asr) saroyi, ish-tar darvozasidan boshlangan diniy marosimlar ko'chasi, bosh xudo Marduk ibodatxonasi va ulkan zikkurat qoldiqlari topilgan. Nemis arxeologi V. Andre 1903 – 1914-yillarda Ossuriya-ning eng qadimgi poytaxti Ashshur shahrini qazib ochadi. 1933 – 1939-yillarda fransuz arxeologi Parro Mari shahri qoldiqlarini qazib, bu yerdan podsho Zimrilim saroyi (mil. avv. II ming yil-lik boshlari), 20 ming loy taxtachadan iborat xo'jalik-diplomatik hujjatlar arxivini topgan. 1922 – 1924-yillarda ingliz olimi L.Vulli qadimgi Ur shahri xarobalaridan oy xudosi Nannar, ma'buda Ningal ibodatxonalari, podsho Ur-Nammu mil. avv. III ming yillik oxirida qurgan zikkurat, ilk sulola davrida qurilgan mak-tab, ustaxona, bozor, uy-joylar, ibodatxona, davlat va xususiy arxivlarini qazib ochadi. Leonard Vulli Ur shahrida ilk Shumer qabristonida «Podsho sag'analari»ni topgan. Bu yerdan odamlarning ommaviy qurbonlik qilish dafn marosimi, oltin va lyapis-lazur (yoqut)dan yasalgan buyumlar topilgan. Ingliz arxeologi S. Lengdon Ur shahridan 250 km shimoli-g'arbda joylashgan shumerlarning Kish shahrini qazib ochadi.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida Dajla va Frot daryosining quyi qismida fransuz arxeologi De Sarzek qadimgi Shumer madaniyatini chuqur o'rganadi. Sarzek 1877 – 1888-yillarda shumerlarning Lagash shahrini qazib ochgan. Mashhur shumer yodgorligi «Kalxatlar lavhasi»ni, ko'pgina haykallar, san'at asarlari, bir necha ming loy taxtacha yozuvlarini ham De Sarzek topgan. Amerika arxeologik ekspeditsiyasi diniy, madaniy va si-yosiy markaz bo'lgan Nippur shahrini tadqiq qiladi. Shaharda kutubxona bilan xudo Bela ibodatxonasi ochiladi. Ibodatxonada topilgan loy taxtachalar matnlari shumer tilida yozilgan. Kutu-bxonaning qazib ochilgan 80 xonasidan 50 ming matn topilgan.

Ikkinchi jahon urushidan so'ng Yevropa va Amerika tad-qiqotchilari bilan birgalikda Iroq olimlari arxeologik izlanish-larda ishtirok eta boshladilar. Iroq olimlari Eredu shahri va Nineviya xarobalaridan podsho Asarxaddon saroyini topadi-lar. XIX asrning 50 – 80-yillaridan XX asr boshlarigacha to-pilgan yodgorliklar yangi ilmiy usullar asosida qayta o'rganila boshlangan. Shu bilan birga, Mesopotamiyaning jamiyat ta-

rixigacha bo'lgan paleolit davri (Shanidar manzilgohi mil. avv. XI-VIII ming yillik), neolit (Jarmo manzilgohi mil. avv. VII-VI ming yillik; Xassun manzilgohi mil. avv. VI ming yillikning o'rtalari va II yarmi) yodgorliklari o'rganila boshlanadi.

XIX asr oxiridan boshlab Mesopotamiya tarixiga oid qator tadqiqotlarni nemis olimlari K. Bekold, B. Maysner, amerikalik olimlar A. Almeted, A. L. Oppenxeym e'lon qildilar. Olimlar A. Oppenxeym va Kramaerlar o'zlarining tadqiqotlarida Qadimgi Mesopotamiya sivilizatsiyasining boy mazmun-mohiyatini ochib berdilar. Mesopotamiya tarixining quyidagi yo'nalishlari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda: siyosiy tarix va davlat qurilishi; Sharq davlatchiligining o'ziga xos xususiyatlari; qadimgi Mesopotamiya huquqi; madaniyat va diniy e'tiqod etnogenezi, shumerlarning kelib chiqishi va ularning semit tili xalqlar bilan aloqasi kabilar.

Qadimgi Mesopotamiya tarixining iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlari muammolari yetarlicha o'rganilmagan. XIX asr oxiri XX asr boshlarida E. Meyerning sikl konsepsiyasi bo'yicha, har qanday sivilizatsiya feodalizmdan boshlanadi, kapitalizm davriga o'tib, ichki qarama-qarshiliklar tufayli halok bo'ladi. Shundan so'ng bu sikl yana takrorlanadi, ya'ni jamiyat yana feodalizmga qaytadi. Shunga asoslangan holda tadqiqotchilarning ayrimlari bu nazariya bo'yicha Sharqda jamiyat feodalizm holatida abadiy turadi, degan xulosaga keldilar. Shu sababli XX asr boshlarida nemis olimlari B. Maysner, P. Koshaker asarlarida qadimgi Mesopotamiya jamiyati feodal jamiyat deb baholandi.

Tadqiqotlardagi yana bir kamchilik dalillarni tanqidiy tahlil qilmay, boricha qabul qilish bo'ldi. Ammo keyingi paytlarda ijtimoiy tuzilish, xo'jalikni tashkil etish, shaharlarning shakllanishi va ularning o'рни va roli, hunarmandchilik, savdo, ibodatxona xo'jaligi kabi qator muammolarga bag'ishlangan mukammal tadqiqotlar paydo bo'ldi (A. Falkenshteyn, A. Oppenxeym, I. Gel ba, V. Lemans va boshqalarning asarlari).

Mesopotamiya tarixini o'rganish markazlari dastlab Angliya va Fransiyada tashkil etildi. Keyin esa XIX asrda u Germaniyaga ko'chdi. Yevropada fashizmning paydo bo'lishi XX asrning

30-yillarida ko'pgina olimlarning AQShga ko'chishiga sabab bo'ldi. Bu yerda hozir jahonga mashhur Ossurshunoslik markazlari faoliyat ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, hozir Fransiya, Italiya, Belgiya, Gollandiya, Turkiya va Iroqdagi ossurshunoslik markazlari samarali tadqiqotlar olib bormoqda.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. И.А. Ладынин и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», Эксмо Э. – М.: 2004.
2. Charles Keith Maisels, Early Civilizations of the old World, London 1999.
3. Сетон Ллойд. Археология Месопотамии. – М.: 1984.
4. История Древнего Востока: тексты и документы / Под ред. В.И. Кузицина. – М.: 2002.
5. Источниковедение по истории Древнего Востока. Под. ред. Кузицина. – М.: 1984.

Asosiy sanalar

Mil. avv. V ming yillik oxiri – mil. IV ming yillikning I yarmida	Mesopotamiyada El-Ubayd madaniyati.
Mil. avv. IV-III ming yilliklar	Mesopotamiya janubida shumerlarning paydo bo'lishi.
Mil. avv. III-II ming yilliklarning I yarmi	Amoriylar Mesopotamiyada bir necha podsho sulolalariga asos soldi.
XVIII asr	Mesopotamiyaga daniyalik olim K. Niburning birinchi ilmiy sayohati.
XIX asrning 90-yillari	Nemis olimi F. Delichning akkad tili grammatikasi va lug'atini yaratishi.
Mil. avv. III ming yillik	Mesopotamiya shimolida sharqiy semit qabilalari kirib kelgan.

Mustaqil ish mavzulari

1. Qadimgi Mesopotamiyaning moddiy madaniyat yodgorliklari.
2. Qadimgi Mesopotamiya tarixi, tarixnavisligi.
3. Antik mualliflarning asarlarida Qadimgi Mesopotamiya tasviri.

MESOPOTAMIYADA DAVLAT VA JAMIYATNING PAYDO BO'LISHI. SHUMER SHAHAR-DAVLATLARI. SHUMER-AKKAD DAVLATI.

1. Mesopotamiya sivilizatsiyasi.
2. Shumer shahar-davlatlarining siyosiy tarixi.
3. Akkadning yuksalishi. Sargon davlati.
4. III Ur sulolasi.

1. Mesopotamiya sivilizatsiyasi. Mesopotamiya (yunoncha – «Ikki daryo oralig'i», Dajla va Frot oralig'idagi o'lka) Fors qo'ltig'i, Arabiston cho'li, Suriya, Arman Tavri va Zagros tog'lari bilan chegaralangan. Hudud Quyi va Yuqori Mesopotamiyaga bo'linadi. Quyi Mesopotamiyada Old Osiyoning eng unumdor yerlari bor, lekin mineral xomashyo va yog'och taqchil. Sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik mo'l-ko'l hosil olishga imkon yaratadi. Lekin qadimda bu hududda keng miqyosdagi sun'iy sug'orish ishlari amalga oshirilishi tuproqning sho'rlanishi va hosilning pasayishiga olib kelgan.

Mil. avv. XI-VIII ming yilliklar (mezolit davri)da Dajla va Frot daryolarining vodiylariga qo'shni tog'li hududlarda terimchilik, hayvonlar va o'simliklarni ilk madaniylashtirish jarayoni boradi. Ilk paxsa binolar paydo bo'ladi. Bu davrda Zavi-Chemi-Shanidar va Mifat dehqonchilik manzilgohlari mavjud bo'lgan.

Neolit davrida taraqqiyot sur'ati kuchayadi. Zagros vodiysida Jarmo madaniyati manzilgohlari paydo bo'ladi. Mil. avv. VII ming yillik oxiri – VI ming yillik boshlarida Tel-Satto o'troq manzilgohlari shakllanadi.

Mil. avv. VI ming yillik o'rtalarida Shimoliy Mesopotamiyada Xassun madaniyati rivojlanadi. Mil. avv. IV ming yillik oxiri – III ming yillik boshlarida Jamdat-Nasr madaniyati davrida mis va qalay mehnat qurollari ishlatila boshlandi.

Mil. avv. IV ming yillikda Mesopotamiyaning janubiga shumerlar kelib o'rnashadi. Tarixiy manbalaning ma'lumotlariga ko'ra, shumerlarning asl vatani Oltoy o'lkasi bo'lgan. Taniqli sharqshunos olimi Z.A. Ragozina bu haqda shunday yozadi: «...Oltoy tog'larining Sibir tizmasi qadimdan turli rudalarga mo'l-ko'lligi bilan dong'i ketgan, Oltoy vodiylaridan esa son-

sanoqsiz turon qabilalari kelib chiqdilar va janub va shimolga sochilib ketdilar, ularning ko'pchiligi o'sha yerda hozirgacha yarim ko'chmanchi bolib yashab qolganlar, oddiygina faraz qilish mumkinki, o'sha yerdan bizning shumer – akkadlar chiqqan bo'lishlari mumkin» (Рагозина З.А. История Халдеи. Москва. 1998. стр. 132.). Mifologiyada ham shumerlar Oltoydan kelib chiqqani to'g'risida ma'lumotlar mavjud.

Mil. avv. III ming yillikda Mesopotamiya janubida shumerlar, Dajla va Frot daryolarining o'rta oqimida akkad, shimolda xurrit xalqlari jamoa davridan davlat va jamiyatga o'ta boshladilar. Sug'orma dehqonchilik sun'iy sug'orish inshootlari: ariq-anhor, kanal va to'g'onlarni qurish asosida tashkil etilgan. Sun'iy sug'orish inshootlarini bunyod qilishga bir urug' jamoasining kuchi yetmagan. Shu sababli bir necha urug' jamoasi birlashib, sun'iy sug'orish inshootlarini qurish, o'zlarining xavfsizliklarini ta'minlash, jamoalar ichidagi yerdan foydalanish masalalarini hal qilish uchun davlat tashkilotini tuzganlar. Mil. avv. III ming yillikning birinchi yarmida Mesopotamiya janubida qator shahar-davlatlar: Eredu, Ur, Larsa, Uruk, Kish va Lagash paydo bo'ladi. Keyinchalik Mesopotamiya shimolida yirik shahar markazlari Ashshur, Mari, Nineviya va boshqa shaharlar paydo bo'ladi.

Shahar-davlat hokimiyati jamoa homiysi bo'lgan xudo ibodatxonasi atrofida shakllangan. Shu sababli shahar hayotida markaziy o'rinni ibodatxona egallagan. Ilk hokimlar «ensi» (kohin – quruvchi) kohinlardan bo'lgan. Ibodatxonalar xudo mulki hisoblangan yerlarga egalik qilganlar. Bu yerlar bo'linmagan va kohinlar ixtiroyida bo'lgan. Ibodatxonaning bir qism yerlariga qaram kishilar tomonidan ishlov berilgan, bir qismi esa bo'laklarga bo'linib, ijaraga berilgan yoki ibodatxona xizmatchilariga, shuningdek, ibodatxonaga xizmat ko'rsatadigan savdogar-hunarmandlarga xizmatlari uchun foydalanishga berilgan. Ibodatxonaning o'z harbiy qismi bo'lib, ularning ta'minoti ham ibodatxona zimmasida bo'lgan. Ibodatxonaning katta miqdordagi moddiy mablag'lari uzoq davom etadigan diniy bayramlarni tashkil qilishga (bu bayramda shaharning barcha aholisi qatnashgan), boshqa qo'shni shahar-davlatlar bilan mahsulot

ayirboshlashga sarflangan. Bir qism mahsulot zaxira sifatida favqulodda vaziyatlar uchun saqlangan. Ibadatxona yer-mulki, uning kirim-chiqimlari qat'iy hisob-kitob qilib borilgan.

Ilk sulola davri (mil. avv. XXVIII-XXVII asrlar)da shahar-davlat tepasida «En» (janob) – oliy kohin turgan. Ehtimol, u saylab qo'yilgan. «En»ning vazifasi kohinlik, ibodatxona ma'muriyatini boshqarish, ibodatxona, shahar qurilishi, sug'orish inshootlarini barpo qilish va shuningdek, jamoa mulki hamda uning iqtisodiyotini boshqarish bo'lgan. Mil. avv. III ming yillik o'rtalarida «En» unvoni o'rniga «Ensi» («kohin – quruvchi» shahar boshqaruvchisi) va «Lugal» («katta odam», «podsho», akkadcha «sharru») paydo bo'ladi.

«Ensi»ning vazifasi sug'orish inshootlari va ibodatxonalar qurishga rahbarlik qilish bo'lgan. Shu sababli u devoriy tasvirlarda ko'pincha boshida qandaydir qurilish materiallari bilan to'ldirilgan savat ko'targan tarzda tasvirlangan. Jamoa va ibodatxonani boshqarish, soliqlar to'plash uning vazifasi edi, ba'zida ibodatxona harbiy qismini boshqargan. «Ensi» vazifasi saylanadigan bo'lib, shu sababli, uning boshqaruvi «navbat» deb atalgan.

«Lugalning» funksiyasi «Ensi»dan obro'liroq va mavqeyi kattaroq bo'lib, yirik shahar, ba'zida shaharlar birlashmasi hukmdoriga nisbatan aytilgan. Ilk sulola davrida oqsoqollar kengashi va yig'ini hokimni saylagan yoki mansabidan tushirgan. Uning faoliyati ustidan nazorat qilgan, jamoa a'zoligiga qabul qilgan. Hukmdor qoshida maslahat organi bo'lgan. Mulkiy ta'baqalanishning kuchayishi natijasida xalq yig'inining mavqeyi tusha boshlagan. Hokimning iqtisodiy-siyosiy mavqeyi o'sib boradi. Endilikda u ayrim muammolarni o'zi mustaqil hal qila boshlaydi. Uning tayanchi kichik harbiy qism bo'lgan.

Ilk Shumer shahar-davlatlari hududi kichik bo'lib, odatda u kichik shahar va yaqin atrofdagi qishloq xo'jalik okrugidan iborat bo'lgan. Misol uchun, Lagash shahrining hokimi Entemena o'z hokimiyati ostida 3600 kishi bo'lgani to'g'risida yozgan. Bu yerda so'z faqat to'laqonli fuqaro bo'lgan katta yoshli erkaklar to'g'risida bo'lishi mumkin. Eng qadimgi Shumer shahri Eredu hisoblangan. U bilan birga, qadimgi hujjatlarda janubdagi Shuruppak, shimoldagi Sippar tilga olinadi.

Mil. avv. III ming yillik boshlarida Mesopotamiyaning janubi Shumer kichikroq, lekin aholi zich joylashgan hudud bo'lgan. Shumerda yuqori darajada hosil beradigan sug'orma dehqonchilik ko'p sonli aholini yetarli ozuqa bilan ta'minlashi mumkin edi. Uning asosiy markazlari bo'lgan Ur, Uruk, Larsa, Kish, Lagash va Umma shaharlari bir-biridan bir necha km uzoqlikda joylashgan. Shaharning ichida va uning atrofiga dehqonlar, hunarmandlar, koinlar yashagan. Mil. avv. III ming yillikda Mesopotamiya shahar-davlatlarining iqtisodiyotining asosiy sohasi sug'orma dehqonchilik bo'lgan. Xo'jalikda ishlab chiqargan mahsulotning bir qismi ayirboshlashlangan. Chunki Mesopotamiyada mehnat qurollari tayyorlash uchun zarur bo'lgan tosh, metall va yog'och xomashyosining mavjud bo'lmagani ayirboshlash va savdoni rivollantirish ehtiyojini tug'dirgan. Natijada qo'shni shahar-davlatlar va boshqa hududlar bilan asta-sekin savdo-ayirboshlash aloqalari yo'lga qo'yiladi.

Shahar-davlatlarda hunarmandchilikning turli sohalarini yuqori darajada rivojlanadi. Metallurgiya sanoati birinchi o'ringa chiqib oladi. Metall quyish, kavsharlash, payvandlash usullari o'zlashtiriladi. Savdo hunarmandchilikdan ajralib chiqadi. Jamoada maxsus savdogarlar – tamkarlar faqat tovar ayirboshlash bilan shug'ullana boshlaydilar. Yerni sotish va sotib olish boshlanadi. Urushlarda olingan asirlarni qul qilish boshlanadi, lekin qullarning soni kam bo'lgan. Qullar «begona mamlakat erkagi (ayoli)» deb yozilgan ideogrammalar bizgacha yetib kelgan. Ibadatxonalarda qul mehnatidan foydalanilgan. Qullar soni podsho, ibodatxona xo'jaligida o'rtacha 100-200 ni tashkil qilgan. Xususiyo xo'jalikda 1-3 ta, podsho xo'jaligida bir necha o'n qul bo'lgan. Taxminlarga ko'ra, Lagash davlatida 80-100 ming erkin kishiga 30 ming qul, Shuruppakda 30-40 ming erkin kishiga 2-3 ming qul to'g'ri kelgan. Qullar 15 sikldan 23 sikl kumushgacha sotilgan (1 sikl – 8 gramm).

Shumer jamiyatida qullardan tashqari, o'z yeri bo'lmagan yoki yeridan ajralganlar, boshqa jamoalardan kelganlar, kambag'al oilaning kichik a'zosi, ibodatxonaga bag'ishlangan qaram kishilar ko'p bo'lgan. Bunday qaram kishilar ibodatxona

va xususiy xo'jaliklarda qullar qatorida mehnat qilganlar. Ilk sulola davrida Shumer jamiyatining hukmron qatlamini bo'yib ketgan dehqonlar, urug' oqsoqollari, kohinlar va harbiy boshliqlar tashkil qilgan. Ular yaqin kelajakdagi zodagonlar, amaldorlar, saroy a'yonlari qatlamining ilk vakillari edi. Mayda ishlab chiqaruvchilar qatlamining kichik yer ulushiga ega bo'lgan hududiy va katta oilalarga birlashgan oddiy jamoachilar tashkil qilgan. Shumer jamiyatida yer egaligi ikki qismdan: jamoa va ibodatxona yerlaridan iborat bo'lgan.

2. Shumer shahar-davlatlarining siyosiy tarixi. Mil. avv. III ming yillikda Shumer janubida 17 shahar-davlat mavjud bo'lgan. Bu davlatlar o'rtasidagi munosabatlar keskin bo'lgan. Taqchil xomashyo, suv manbalari, yaylov-o'tloqlar uchun shahar-davlatlar o'rtasida muntazam urushlar bo'lib turgan. Shahar-davlatlar o'rtasida hududda yetakchilik uchun o'zaro raqobat kuchli bo'lgan. Mil. avv. III ming yillik boshlaridan shumerlar jezni o'zlashtira boshladilar. Arxeologiya ma'lumotlari asosida bu davr fanda Ilk sulola davri (mil. avv. 3000 – 2300-yillar atrofi) deb nomlanadi. Shumer an'anasiga ko'ra, mamlakat tarixi «to'fon»gacha va «to'fon»dan keyingi davrga bo'linadi. Haqiqatan ham, mil. avv. 2900-yillar atrofida «to'fon», ya'ni Dajla va Frot daryolarida katta toshqin yuz bergani Quyi Mesopotamiyada olib borilgan arxeologik qazishmalar orqali o'z isbotini topgan.

Bir-biriga yaqin joylashgan ikki-uch shahar kichik bir davlatni tashkil qilishi mumkin edi. Shumer tarixini u yoki bu markazning siyosiy yetakchiligiga qarab, mil. avv. III ming yillikning birinchi yarmi (Ilk sulola davri)ni uch bosqichga bo'lish qabul qilingan.

Ilk sulolaning I bosqichi. Bu davrda Kish shahri yuksalib, bu shahar davlatda I Kish sulolasi hukmronlik qilgan. Kishning hokimlari orasida Shumer afsonalari qahramonlaridan biri Etana ko'zga tashlanadi. Kishning qudrati juda uzoq vaqt xotirada qolib, keyinchalik ko'p hokimlar «Kish lugali» unvoniga ega bo'lishga harakat qilganlar. Bu unvonning egasi lugal – «yetakchi» bo'lgan. Kishning hokimlaridan biri Etana (mil. avv. XXVIII asr) to'g'risida epik rivoyat shakllanib, rivoyatda u ilohiy burgutda o'zi uchun «tug'ilish maysasi»ga ega bo'lish va

voris merosxo‘r olish uchun osmonga xudolar oldiga ko‘tariladi, deb hikoya qilinadi.

Ilk sulolaning II bosqichi Kish shahar-davlatining zaiflashuvi Uruk shahar-davlatining yuksalishi bilan boshlangan. Mil. avv. 2600-yillar atrofida Kish shahrining podshosi Aggi Uruk shahrining podshosi Gilgamesh (mashhur doston qahramoni) tomonidan taxtdan tushiriladi. Gilgamesh butun Shumerni birlashtiradi. Rivoyatlarga ko‘ra, u xudoning o‘g‘li bo‘lib, o‘limidan so‘ng xudo sifatida ulug‘langan.

Ilk sulola davrining uchinchi bosqichi (mil. avv. 2550-yillar atrofi)da Urukning yetakchiligi o‘rniga o‘zining shaxta (yerosti) sag‘analari bilan ma‘lum bo‘lgan Ur sulolasi keladi. Ur shahri Janubiy Mesopotamiyada yetakchilik qila boshlaydi. Bu davrning yirik savdo-hunarmandchilik markazlaridan biri Eshnuna shahri bo‘lgan. Ur shahrida podsho hokimiyati kuchayadi. Hukmdorlar uchun hashamatli sag‘analar qurila boshlaydi. Vaqt o‘tishi bilan ziddiyatlar kuchayishi natijasida Ur zaiflashib, qo‘shni Lagash shahri kuchayib ketadi. Lagash deyarli barcha Shumer shaharlarini bo‘ysundirib, qo‘shni Elam ustidan g‘alaba qozonadi. Lagash hokimi Eanatum (mil. avv. 2450 – 2425-yillar) Umma shahri hokimi ustidan qozongan g‘alabasini «Kalxatlar lavhasi» taxtasida aks ettirgan (hozir Luvr muzeyida saqlanadi). Eanatum davridan xo‘jalik va huquqiy hujjatlar, qurilish yozuvlari saqlanib qolgan. Mil. avv. XXIV asrda Lagash davlati hududi 2000 – 2500 kv.km.ni, aholisi 150-200 ming kishini tashkil etgan. Lagashda ensi hokimiyati kuchayadi va u Lagash bosh xudosi Ningirsu ibodatxonasining bosh kohini bo‘ladi. Uning hokimiyati urug‘chilik munosabatlarining yemirilishi, savdo-hunarmandchilikning rivojlanishi natijasida shahar aholisining turli tabaqalari tomonidan qo‘llab-quvvatlandi.

Ibodatxona xo‘jaliklariga ham soliq solingan. Hunarmand va jamoachilardan turli majburiyatlarni o‘tash talab qilingan. Daromad solig‘i ko‘payadi. Lagashda ijtimoiy ziddiyat kuchayadi. Yangi «ensi» Urukagina ijtimoiy ziddiyatlarni bo‘shashtirish uchun islohot o‘tkazadi. Oliy kohinlar soliqlardan ozod qilingan. Ibodatxonalarining qaram kishilarga natural mahsu-

lot to'lovi miqdori oshirilib, ularning huquqlari kafolatlanadi. Aholidan olinadigan soliq-to'lovlar bir qadar kamaytiriladi. Urukagina «Lugal» unvonini qabul qiladi. Ammo ichki ziddiyatlar Lagashni zaiflashtirgan. Lagashning ichki qiyinchiliklaridan foydalangan Umma shahrining ensisi Lugalzagissi qo'shni Uruk, Ur va Larsa shahar-davlatlarini bosib oladi. Kish shahri zabt etilishi bilan Umma shahar davlati butun Shumerda chorak asr yetakchilik mavqeyiga ega bo'lgan. Lugalzagissining hokimligi davrida Umma davlatining hududi O'rtayer dengizidan Fors qo'ltig'igacha (shumercha «Yuqori dengizdan to quyi dengizgacha») cho'zilib ketadi). Umma shahri hokimi Lugalzagissi podsho hokimiyatini kuchaytirishga urinib, shumer koinlariga suyanadi. U o'zi ishg'ol qilgan shumer shahar-davlatlarining mustaqilligini to'la tugata olmagan. Lugalzagissi 25 yillik hukmronligidan so'ng shimoldagi Akkad davlati janubdagi shumer shahar davlatlari hududini bosib olgan.

3. Akkadning yuksalishi. Sargon davlati. Shimoliy Mesopotamiyadagi Kish shahar-davlati hokimining kichik saroy amaldori, kelib chiqishi quyi tabaqadan bo'lgan Sargon (rivojatga ko'ra u tashlandiq bo'lgan va keyinchalik Kish hokimi saroyida tarbiyalangan) mil. avv. 2316-yilda hokimiyatga kelib, o'zini «Sharrum-ken» (haqiqiy podsho Sargon – ilmiy adabiyotda) deb e'lon qiladi (mil. avv. 2316 – 2261-yillar Sargon (mil. avv. 2316-2261-yillar) va uning vorislari 150 yil davomida mamlakatni boshqarganlar. Tarixda birinchi marta Sargon 5400 askardan iborat yengil qurollangan muntazam qo'shin tuzadi. Lugalzagissi davrida Kish shahar davlatida Sargon ismli (uning asl ismi Sharrukenu bo'lgan) amaldor fitna uyushtirib, Lugalzagissini taxtdan tushiradi. Rivoyatga ko'ra, past tabaqadan chiqqan. Yoshligida uni Akku ismli suv tashuvchi boqib oladi. Usta siyosatchi va sarkarda Mesopotamiyaning shimoli va janubini tarixda ilk bor birlashtirib, yagona davlat tuzgan.

Umma hokimi Lugalzagissi Sargon bilan uzoq urush olib boradi. Sargon kuchli qo'shin bilan 34 jangdan so'ng butun Shumerni istilo qiladi. Uzoq davom etgan urushlar bilan Sargon o'zining 55 yillik podsholigi davrida Mesopotamiyani Akkad davlati qo'l ostiga birlashtiradi. Bundan tashqari, u Kichik

Osiyo, Kipr, Suriya, Elam va hatto uzoq Janubiy Erongacha harbiy yurishlar qilgan. Mesopotamiya tarixida Sargon I ilk bor podshoning mutlaq hokimiyatini oʻrnatishga harakat qildi. Mesopotamiyadagi oldingi shahar-davlatlardan farq qilgan holda, Sargon davlati markazlashgan davlat edi.

Sargon va uning vorislari davrida mamlakatda iqtisodiyot, pul-tovar munosabatlari, sunʼiy sugʻorishga asoslangan dehqonchilik yuksaladi. Podshoning mutlaq hokimiyati urugʻ zodagonlari va oqsoqollar kengashining kuchli qarshiligiga uchraydi. Podsho ularning qarshiligini sindirish, oʻz hokimiyatini mustahkamlash uchun xizmatdagi zodagonlar, amaldorlar, qisman kohinlarga tayanib ish koʻradi. Baʼzi shaharlarning merosiy «Ji» (hokim)lari oʻrniga podsho oʻz kishilarini tayinlaydi. Sargon oʻzi tashkil etgan muntazam qoʻshinga gʻamxoʻrlik qilgan. Qoʻshindagi askarlarga harbiy xizmati uchun yer ulushi ajratib bergan. Qoʻshinning qoʻllab-quvvatlashi natijasida podsho («Sharrum»)ning mutlaq hokimiyati vujudga keladi. Sargon tashkil qilgan davlatda hokimiyat toʻla unga tegishli boʻlib, keyin oʻgʻil va nevaralariga meros boʻlib oʻtishi kerak edi.

Shumer shahar-davlatlarining hududi Sargon davlatining viloyatlari boʻlib qolgan. Ularning tepasida turgan ensi yoki lugal podsho noiblari hisoblanar edi. Ibodatxona xoʻjaligi va mulklari esa podsho davlat xoʻjaligining bir qismi edi. Sargonning qoʻlida katta miqdorda iqtisodiy kuch toʻplanib, uning yordamida ichki isyonlar va faol tashqi siyosat yuritish uchun harbiy qismlarni saqlab turish mumkin boʻlgan.

Podsholar markaziy hokimiyatni mustahkamlash uchun merosiy «ensi»larni oʻz oʻgʻillari bilan almashtiradilar. Merosiy hokimlar oddiy amaldorlar darajasiga tushirilgan. Podsho ichki siyosatda kohinlarga suyanagan. Kohinlarga koʻplab imtiyozlar beriladi. Podsho va uning oʻgʻillari ibodatxona kohinlari lavozimini bajarganlar. Sargon davrida yangi kanallar quriladi. Sugʻorish inshootlari umumdavlat miqyosida rivojlantiriladi. Yagona oʻlchov va ogʻirlik oʻlchov birliklari joriy qilingan. Akkad Hindiston va Sharqiy Arabiston bilan savdo aloqalarini oʻrnatadi. Sargon hukmronligining soʻnggi yillarida mamlakatda boshlangan ochlik katta gʻalayonlarga olib kelgan. Bu

g'alayon mil. avv. 2270-yilda uning o'limidan so'ng kichik o'g'li Rimush tomonidan bostiriladi.

Sargonning vorisi Rimush Shumer urug' zodagonlarining markaziy hokimiyatga qarshi ko'targan isyonlarini shafqatsiz bostiradi. Isyonchi shaharlarga qarshi Rimush uch marta yurish qiladi. Rimush isyonchi shaharlar Umma va Darning 13 mingga yaqin aholisini qirib tashlaydi. U ichki siyosatda kohlarga tayanishga harakat qilib, ularga mo'l-ko'l hadyalar qiladi. Ammo Rimush o'z yaqinlarining fitna qurboni bo'ladi. Uning ukasi Manishtushu qator qo'zg'olonlarni bostirishga majbur bo'ladi. U Elamga ikki marta bostirib kiradi. Fors qo'ltig'ining sharqiy qirg'og'i tomon dengiz orqali yurish qiladi. U podsho hokimiyatini mustahkamlash uchun jamoa yerlarini sotib olib, davlat yer zaxirasini kengaytirgan. Podsho xo'jalik tizimining asosini yaratdi. O'n besh yillik hukmronlikdan so'ng Manishtushu ham yangi saroy fitnasi natijasida o'ldiriladi. Taxtga uning o'g'li, Sargonning nabirasi Naram-Suen (mil. avv. 2236 – 2200-yillar) o'tiradi. Yosh podsho taxtga o'tirishi bilan Kish shahri qo'zg'olon ko'tarib, o'zlarining orasidan hokim tayinlaydi. Kish shahri qo'zg'oloniga boshqa shaharlar ham qoshilganlar. Naram-Suen tez va keskin choralar ko'rib, shaharlarning qo'zg'olonlarini bostirgan. Bu qo'zg'olondan keyin ham Naram-Suen podsho hokimiyatini mustahkamlash uchun isyonchi shaharlar, «ensi»lar, urug' zodagonlariga qarshi muntazam kurash olib borishga majbur bo'ladi. Akkadning yuksalishidan norozi bo'lgan janubdagi shaharlar ham qo'zg'olon ko'targanlar. Bu qo'zg'olonlar uzoq vaqt davom etib, zo'rg'a bostiriladi.

Naram-Suen davrida Akkadning yuksalishi kuzatilgan. Mesopotamiya shaharlari to'la Sargon sulolasi hukmi ostiga o'tgach, Naram-Suen o'zini «Akkadning qudratli xudosi» deb ulug'lab, o'zini relyef tasvirlarda ilohiylik ramzi bo'lgan shoxli bosh kiyim bilan tasvirlagan. Aholi unga iloh sifatida sajda qilishi lozim edi.

Podsho hokimiyatining mustahkam bo'lishi uchun kuchli qo'shin, ko'p miqdorda moddiy boyliklar muntazam ravishda zarur edi. Sargon va uning vorislari shimolda Frotning yuqori qismi va O'rtayer dengizi qirg'og'iga, janubda Elam va

Fors qoʻltigʻi qirgʻoqlariga, sharqda Eron togʻlik hududlariga harbiy istilochilik yurishlari olib borganlar. Bu yurishlarning asosiy maqsadi oʻlja olish edi. Naram-Suen Subartu, Elam, Fors qoʻltigʻiga, Zagros togʻlarida lulubeylarga qarshi gʻolibona yurishlar olib boradi. Bu podsho Suriyadagi Ebla shahrining mustaqilligini tugatadi. Naram-Suenning yurishlari hozir Luvr muzeyida saqlanayotgan, Naram-Suen stelasi deb nomlangan qizil ohaktosh taxtada tasvirlangan. Taxtada oʻz qoʻshini bilan togʻ choʻqqisiga chiqib borayotgan Naram-Suen zagros togʻlik qabilalarining jangchilaridan birini mahv qilayotgani tasvirlangan. Naram-Suen «Dunyoning toʻrt iqlimi podshosi» unvoniga ega boʻlgan va kohinlar Naram-Suenni «Akkad xudosi» deb tan oladilar.

Naram-Suenning vorisi Sharkalisharri («Barcha podsholar podshosi», mil. avv. 2200 – 2176-yillar) taxtga oʻtiradi. Uning davrida Akkad davlatining yemirilishi boshlangan. Istilochilik urushlari, haddan tashqari koʻp sarf-xarajatlar va shahar aholisining gʻalayonlari mamlakat iqtisodiyotini izdan chiqaradi.

Akkad podsholigining qudratiga Mesopotamiyaga Zagros togʻlaridan bostirib kirgan togʻli qabilalardan boʻlgan qutiylar chek qoʻygan. Boshida Naram-Suen ularni ogʻir janglarda yengib, mamlakatdan haydab chiqargan edi va oʻzi esa shu urushda halok boʻladi. Ammo qutiylar Naram-Suenning vorislari davrida Sargoniylar hokimiyatining zaiflashganidan foydalanib, yana Mesopotamiyaga bostirib kiradilar. Mamlakat qutiylar tomonidan talon-toroj qilinadi. Shumerning mahalliy hokimlari ularga xiroj toʻlaganlar. Lagash hokimlari qutiylar yordamiga tayanib, boshqa shaharlar ustidan oʻz nazoratlarini oʻrnatishga harakat qiladilar. Lagashning zoʻravonligi janubiy Mesopotamiyada shahar-davlatlarning noroziligiga uchradi va qutiylardan ozod boʻlish vaqtida qoʻshni shahar-davlatlar tomonidan Lagash shahri shafqatsiz buzib tashlanadi.

Qutiylar davrida Lagash hokimi boʻlgan Gudea (mil. avv. 2137 – 2117-yillar) oʻzining yozuvlari va haykallari bilan maʼlum. Uning davrida Ningirsu xudosi ibodatxonasi atrofi-da yagona ibodatxona xoʻjaligi tashkil etilgan. Gudea bu xudo uchun olinadigan maxsus soliq joriy qiladi va qurilish majbu-

riyatini kiritadi. Gudea Hind daryosi havzasi viloyatlari bilan savdo qiladi va Elam bilan urush olib borgan.

4. III Ur sulolasi. Qutiylar Mesopotamiyada yuz yilga yaqin hukmronlik qilganlar. Qutiylar hukmronligiga mil. avv. 2109-yilda Ur shahri hokimi Utuxengal tomonidan qutiylar armiyasi tor-mor qilinishi natijasida chek qo'yiladi. Qutiylarning podshosi Tirikkani asir olinadi. Utuxengal Shumeri birlashtirib, «Shumer – Akkad podsholigi» tojini kiyadi. Markazlashgan davlat «Shumer-Akkad» podsholigi nomida qayta tiklanib, davlat tili shumer tili bo'ladi. Utuxengaldan keyin uning safdoshi Ur-Nammu taxtni egallab, yangi sulolaga asos soladi va poytaxtni Ur shahriga ko'chiradi. Ur-Nammu sulolasi III Ur sulolasi deb aytiladi. Ur-Nammu (mil. avv. 2106 – 2094-yillar) va uning o'g'li Shulga (mil. avv. 2093 – 2046-yillar) davrida Ur, Nippur va Lagashda sug'orish inshootlari qurilgan. Mamlakatda siyosiy-ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash uchun qonunlar to'plami tuziladi. Bu qonunlar to'plamidan parchalar bizgacha yetib kelgan.

III Ur sulolasi davrida ibodatxona – zikkuratlar va podsho sag'analari bunyod etilgan. Ur shahrida ulkan zinapoyasimon minora – zikkurat qurilgan. Uning saqlanib qolgan birinchi qavat hajmi 65x43 m., balandligi 10 m bo'lgan. Ur devorining balandligi 8 m., qalinligi 24 m bo'lgan. Hunarmandchilik bilan shug'ullanadigan podsho ustaxonalari ishi yo'lga qo'yilgan. Tashqi savdo kengaytiriladi. O'lchov birliklari tartibga solinadi.

Buzilgan sun'iy sug'orish tizimi to'liq qayta tiklanib, yangi-yangi kanal va to'g'onlar qurilgan. Katta hajmdagi chorvachilik, dehqonchilik xo'jaliklari tashkil qilinadi. Mesopotamiyada ekin yerlarining katta qismi – ibodatxonalar yerlari davlat qaramog'iga o'tkazilib, yersiz va kam yerli odamlar bu xo'jalikda ishlatilgan. III sulola davrida asosiy yer zaxirasi podsho qo'lida to'plangan. Ulkan davlat xo'jaligi Mesopotamiyaning barcha ibodatxona yerlarini birlashtirib, u markazdan turib boshqarilgan.

Ur shahrining boy arxivida barcha ibodatxona yer-mulklarining batafsil xatlangan hujjatlari saqlanib qolgan. Ibodatxona yerlarida ishchi guruhlar mehnat qilganlar. Ishchi guruhlarining

ish miqdori qat'iy belgilanib, shunga yarasha mahsulot ulushi olganlar. Ur shahri xarobalaridan topilgan minglab mixxat hujjatlari eng mayda xo'jalik operatsiyalari ustidan qattiq nazorat o'rnatilganidan guvohlik beradi. O'sha davrda podsho oshxonasi uchun hisobdan chiqarilgan ikki kaptar to'g'risidagi mas'ul xodim va nazoratchilar muhri bosilgan mixxat hujjati ma'lum.

Jamoa yerlari xususiy qo'llarda to'plana boshlagan. Davlat hokimiyati jamoachi dehqonlarning xonavayron bo'lishi jaryonini sekinlashtirish uchun jamoa yerlari oldi-sotdisini taqiq-lagan. Ammo yersizlik kuchayib ketadi. Kambag'allarning o'z bolalarini qul qilib sotishi, qarz uchun vaqtincha qul bo'lish odatdagi hol bo'lib qoladi. Qullar ko'payib ketadi. Qul 9-10 sikl turgan. Ijtimoiy tabaqalanish kuchayib borgan. Tabaqalar o'rtasida ijtimoiy munosabatlarni barqaror qilish maqsadida davlat hokimiyati ma'lum bir qonun-qoidalarni joriy qilgan.

Shumer-Akkad podsholigining davlat boshqaruvi III Ur sulola davrida qadimgi Sharq podsho hokimiyatining tugallangan shakli edi. Podsholar cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lib, «Ur podshosi», «Shumer podshosi» va «Akkad podshosi» unvonlariga, ba'zida «Dunyoning to'rt iqlimi podshosi» unvonlariga ega bo'lganlar.

Boshqaruv apparati ko'p sonli amaldorlardan iborat bo'lib, amaldorlar davlat xo'jaligini boshqarishda turli qonun-qoidalar, hujjatlarga asoslanganlar. Davlat hokimiyati jamiyatning barqaror rivojlanishi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni tartibga solish uchun tegishli qonun hujjatlarini qabul qilgan. Hujjatlar maxsus joylar – arxivlarda saqlangan. III Ur sulolasining yuz yillik hukmronligi davrida Mesopotamiyaning qolgan 3 ming yillik tarixida mavjud bo'lgan hujjatlarga teng hujjatlari to'plangan. Ur Nammu va Shulga qonunlar to'plami hamda Shulganing keng vakolatlarga ega podsho sudining joriy etilishi davlat hokimiyatini mustahkamlab, jamiyatni barqaror qilishga qaratilgan. Shulga faol tashqi siyosat yuritadi. Mamlakat sharqiy chegaralaridagi dushman qutiylarga qarshi urush olib boradi. Ur davlati tarkibiga Mesopotamiya, Suriya, Finikiyaning bir qismi, Zagros tog'lari, undan sharqdagi bir necha hududlar va Elam kirgan. Sulola bu hududlarda o'z ho-

kimiyatini kuch ishlatish, muzokara-kelishuvlar va sulolaviy nikohlar tuzish yo'li bilan mustahkamlashga harakat qilgan.

Mil. avv. 2025-yil Yuqori Mesopotamiya, Suriya cho'llari, Frot o'rta oqimidagi amoriy qabilalari mamlakatning markaziy hududlariga shiddat bilan hujum boshlagan. Urning so'nggi podshosi Ibbesuyen amoriylar hujumini qaytara olmagan. Boshqaruv izdan chiqadi. Ishbu-Erra nomli amaldorlardan biri Issin shahrida hokimiyatni qo'lga oladi. Amoriylar butun mamlakatga o'rnashib olib, Ishbu-Errining hokimiyatini rasman tan olganlar. Elam, subariylar Ibbusuenni asirga olib, Ur bilan janubni egallashga harakat qiladilar. Quyi Mesopotamiyani Ishbu-Erra o'z qo'li ostida birlashtirgan. Mamlakatda turli ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar amalga oshiriladi. Davlat xo'jaligi tartibga solinadi. Markazlashgan davlat xo'jaligi tugaliladi. Podsho va ibodatxona yerlari saqlanib qolgan, lekin mayda bo'laklarga bo'linib, kichik oilalarga tegishli majburiyatlar bilan bo'lib beriladi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. С. Крамер. История начинается с Шумера. – М.: 1965.
2. И.М. Дьяконов. Общественный и государственный строй древнего Двуречья. Шумер. – М.: 1959.
3. Н.В. Козерева. Сельская округа в государстве Ларса. Вестник древней истории. 1975. №2.
4. В.В. Струве. Государство Лагаш. – М.: 1961.
5. Z. Ziyotov. Shumerlar va Turon qavmlari. – Toshkent: Mumtoz so'z.

Asosiy sanalar

Mil. avv. VII-V ming yilliklarda	Shimoliy Mesopotamiyaning neolit madaniyatlari: Jarmo, Xassun, Xalaf, El-Ubayd madaniyati.
Mil. avv. V ming yillik oxiri – mil. avv. IV ming yillikning boshlari.	Urug'chilik madaniyatining yemirila boshlashi.
Mil. avv. IV ming yillikning II yarmi	Shumer sivilizatsiyasining boshlanishi. Ilk davlatlar. Piktografik yozuv.

Mil. avv. IV ming yillik oxiri – er. avv. III ming yillik boshlari	Jamdat-Nasr madaniyati
Mil. avv. XXVIII-XXIV asrlar	Ilk sulola davri. Shumer shahar-davlatlarining paydo bo'lishi. Mixxatning yaratilishi.
Mil. avv. XXIV-XXII asrlar	Mesopotamiya Akkad hukmronligi ostida. Sargon sulolasi hukmronligi.
Mil. avv. 2109-yillar	Qutiylar Ur podshosi Utexengal tomonidan tor-mor qilindi. III Ur sulolasi hukmronligi boshlandi.

Mustaqil ish mavzulari

1. Ikki daryo oralig'ida Shumer shahar-davlatlari paydo bo'lishining ijtimoiy-iqtisodiy omillari.
2. Shumer shahar-davlatlarida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar.
3. Ikki daryo oralig'ining Akkad boshchiligida birlashtirilishi.
4. Qadimgi Shumer-Akkad jamiyatining siyosiy tuzumi.

BOBIL MILODDAN AVVALGI II MING YILLIKDA

1. **Bobilning yuksalishi.**
2. **Xammurapi qonunlari. Bobilning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayoti.**
3. **Bobil kassit sulolasi davrida.**

1. Bobilning yuksalishi. Iqtisodiy tushkunlik, ko'chmanchi amoriy qabilalarining hujumi, Ur sulolasining yemirilishi Mesopotamiyada siyosiy tarqoqlikka olib keladi. Mesopotamiyada Amoriy va Akkad davlatlari bir-birlari bilan shafqatsiz urushlar olib boradilar. Mil. avv. III ming yillik oxirida amoriy ko'chmanchi qabilalaridan birining sardori Naplanum Larsa shahrini kuchli davlatga aylantirgan. Naplanumning vorislari davrida Issin va Ur shaharlari qo'shib olinadi. Mil. avv. 1800-yillar atrofida Mesopotamiya janubidagi Larsa podshohligidan tashqari, markaziy Mesopotamiyada Bobil shahri va Eshnunna shahar-davlatlari mavjud bo'lgan.

Yuqori Mesopotamiya va Mari podshohligini mil. avv. XIX asr oxirida amoriy qabilasidan bo'lgan podsho Shamshi-Adad (mil. avv. 1824 – 1771-yillar atrofida) davlati egallab olgan.

Bu vaqtda O'rta Mesopotamiyada amoriylar sulolasi asoschisi, yo'lboshchi Sumu-abum bo'lgan. G. Kameron o'zining «Ilk Eron tarixi» asarida amoriylarning qadimgi Bobil sulolasi asoschisi Sumu-abumning hokimiyatga kelishini quyidagicha tasvirlagan: «...Bir yil ichida uch yangi hukmdor hokimiyatga keldi. Ulardan har biri oliy hukmdor bo'lishga qaror qildi, bu yomon oqibatlariga olib kelishi mumkin edi. Mil. avv. 2050-yilda Gungunning vorisi Larsada o'z o'rnini Sumu-Ilga bo'shatib berdi, Bur-Sin II Isinda taxtga keldi va Bobilning birinchi sulolasi asoschisi Dadbanayining o'g'li Sumu-abum (mil. avv. 1894 – 1881) davrida boshlanadi. Sumu-abum hukmronligining to'rtinchi yilida Akuz va Kazallu viloyatlarida o'rnashgan amoriy qabilalari bilan to'qnashadi. Hukmronligining sakkizinchi yilida u Jugate va Kaida hududlarini bosib olmoqchi bo'lgan.

Ko‘rininshidan bu hududlar unga bo‘ysunmadilar. Uni bosib olish uchun Sumu-abum faqat besh yildan keyin Kazalluga hujum qilishga majbur bo‘ladi. Shundan biz ishonch bilan xulosa chiqarishimiz mumkinki mamlakat parokanda edi... Uning o‘z yozuvi u, Ur va Nippurga ozodlik olib keldi deb tasdiqlaydi..».

O‘zaro urushlar shahar-davlatlarni zaiflashtirgan. Qo‘shni Elam podshosi Aradsin (mil. avv. 1833 – 1822-yillar) Larsa shahrini bosib oladi. Aradsinning o‘g‘li Rimsin (mil. avv. 1822 – 1763-yillar) otasining siyosatini davom ettiradi. U qaram hududlarda kanallar va ibodatxonalar barpo qilgan. Rimsin davrida Uruk, Nippur, Issin va Larsa shaharlari Elamga qaram bo‘ladi. Faqat podsho Xammurapi davrida bu shaharlar elamitlar qaramligidan ozod bo‘lgan. Mesopotamiyada davlatlar o‘rtasida o‘z hukmronligini o‘rnatish uchun o‘zaro urushlar uzoq davom etadi. Bu urushlar davomida asta-sekin Mesopotamiyaning markazida strategik jihatdan mudofaa va himoya uchun qulay joyda joylashgan Bobil (Babili – «xudo darvozasi») shahri yuksala boshlagan.

Bu shaharda I Bobil yoki amoriylar sulolasi hukmronlik qilib, uning boshqaruvi tarixda qadimgi Bobil (mil. avv. 1894 – 1595-yillar) davri deb nom oladi. Mesopotamiyaning markazida joylashgan Bobil shahrining yangi siyosiy markaz sifatida roli kuchayadi. Bobilning ikki daryo oralig‘ining qoq o‘rtasida barcha sun‘iy sug‘orish inshootlarining va Old Osiyoning quruqlik va daryo yo‘llarining tutashgan joyda joylashgani Bobilning siyosiy, iqtisodiy markaz bo‘lishiga qulay omillar edi.

Bobilning gullab-yashnashi I Bobil sulolasining oltinchi podshosi Xammurapi (mil. avv. 1792 – 1750-yillar) davriga to‘g‘ri keladi. Otasi Sinmuballit davrida Xammurapi davlat va ma‘muriy boshqaruv ishlarida qatnashib, siyosatda tajriba orttirgan. Frot daryosi vodiysini egallash eng muhim vazifa bo‘lgan. Xammurapi Bobil uchun foydali bo‘lgan ittifoqlar tuzishda mohir diplomat bo‘lib, bu ittifoq o‘z vazifasini o‘tab bo‘lgach, tezda undan voz kechgan. Xammurapi dastlab Larsadagi elam sulolasining vakili Rimsin bilan ittifoq tuzadi va janubda Elamga qaram bo‘lgan Ur va Issin shaharlarini bosib

oladi. Mesopotamiyadagi kuchli shahar-davlat bo'lgan Mari shahrida hukmron bo'lgan Ossur podshosi Shamshi-Adadni o'g'lini haydab, mahalliy sulola vakili Zimrilimni taxtga o'tqazadi. O'zi hokimiyatga qo'ygan Mari hokimi Zimrilim bilan ittifoq tuzib, 1763-yilda Eshnunna shahrini bosib oladi. Mari podshosi Zimrilim qo'shinlari bilan birlashib, 10 yillik urushdan so'ng mil. avv. 1764-yilda Larsa hokimi Rimsin qo'shinlarini yanchib tashlaydi. Mari bilan birgalikda sobiq ittifoqchisi Larsani o'ziga bo'ysundirgach, Xammurapi mil. avv. 1760-yilda o'zining yana bir ittifoqchisi Mari shahrini bosib oladi. Mari podshosi Zimrilim mustaqillik uchun yana 2 yil kurashgan, lekin Xammurapi Zimrilimning Maridagi saroyini vayron qilib, uning qo'shinlarini yanchib tashlagan. Shimolda faqat zaiflashib qolgan Ossuriya davlati qoladi. Xammurapi Dajlaning o'rta oqimidagi nududlarni, Ossuriyaning yirik shaharlari Ashshur va Nineviyani bosib oladi.

Xammurapining 42 yillik hukmronligi davrida Babil kichik shahardan butun Mesopotamiyani birlashtirgan yangi qudratli davlatning poytaxti, Old Osiyoning yirik siyosiy-iqtisodiy va madaniy markaziga aylanadi. Mesopotamiyada yagona markazlashgan davlat tashkil topadi. Davlat boshqaruvining samarali bo'lishi uchun qator tadbirlar amalga oshiriladi. Shu maqsadda Xammurapi mamlakatni ikki qismga: akkad tillarida so'zlashadigan, Shumer-Akkad xudolariga sig'inadigan asosiy hududga va Elam Suzasi, Yuqori Mesopotamiyaning xurrit-amoriy hududlarini o'z ichiga olgan alohida viloyatga bo'ladi.

Xammurapining vorisi Samsuilin (mil. avv. 1749 – 1712-yillar) davrida Bobilda ichki ziddiyatlar kuchayib, qishloq jamoalari, jangchilar va boshqa soliq to'lovchilarning ahvoli yomonlashadi. Mil. avv. 1742-yilda Mesopotamiyaga shimoli-sharqdan bu yerda avval noma'lum bo'lgan «kass» etnonimidagi qabilalari (akkadcha Kassu, o'zlarini kaspe-kaspiy deb ataganlar, zamonaviy fanda kassitlar) yo'l boshchi Gandash bilan bostirib kiradilar. Lekin ular tog' oldi hududlari va undan shimoli sharqda o'rnashib qoladilar. Elam janubda Shumer shaharlariga bostirib kiradi. Sippar va Issin shaharlarida qo'zg'olon ko'tariladi.

Shimoli-g'arbda mil. avv. XVI asrda yangi Mitanni davlati vujudga keladi. Mitanni davlati Bobilni Kichik Osiyo va Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'iga boradigan yo'llardan to'sib qo'yadi. Bobil davlati va jamiyati o'zining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tushkunlik davriga kiradi. Mamlakat chuqur ichki ziddiyatlar girdobida qoladi. Bobilning zaifligidan foydalangan Xett podshosi Mursili I mil. avv. 1594-yilda Bobilga bostirib kirib, I Bobil sulolasini tugatganlar. Xetlar Bobilni vayron qilib, boy o'ljalari bilan qaytib ketganlar. Shundan so'ng mamlakatni kassitlar mil. avv. 1518-yil atrofida bosib olib, 362 yil hukmronlik qilganlar. Bu davr fanda Kassit davri yoki O'rta Bobil davri deb aytiladi.

Mil. avv. II ming yillikda Mesopotamiyaning siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy hayotida tub o'zgarishlar sodir bo'lgan. Sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik-savdo rivojlanib, shaharlar savdo-hunarmandchilik markazlariga aylanadi. Ayrim shaharlar o'z-o'zini boshqarish huquqini olib, ichki va tashqi savdo markazlariga aylanadi. Jamiyatning ijtimoiy tuzilmasida o'zgarishlar yuz berib, turli ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish uchun qator qonun hujjatlari yuzaga keladi. Mil. avv. XX asr boshlarida Eshnunna davlatida qonunlar tuziladi. Bu qonunlarda narx-navo tariflari, mehnatga haq to'lash, oila-nikoh, jinoyat huquqiga bag'ishlangan moddalar mavjud. Ayolning eriga xiyonati, erlik ayolni zo'rlash, erkin fuqaroning farzandini o'g'irlash kabi jinoyatlarga o'lim jazosi ko'zda tutilgan. Qonunlarga ko'ra, qulga maxsus tamg'a bosilib, u xo'jayinning ruxsatisiz shahardan chetga chiqishi mumkin bo'lmagan.

XX asrning ikkinchi yarmida podsho Lipit Ishtarining qullarning mavqeyi tartibga solinadi. Qulning o'z xo'jayinidan qochib ketishi va qochoq qulni yashirishga qarshi jazo belgilangan. Agar cho'ri ozod fuqaro bilan oila qursa, o'zi va bolalari ham ozod fuqaroga aylanganlar.

2. Xammurapi qonunlari. Bobilning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayoti. Amoriylar davrida Bobilning iqtisodiyoti, ijtimoiy-siyosiy tuzumi podsho Xammurapining qonunlar to'plami, uning noib va amaldorlar bilan yozishmalari, xususiylar hujjatlar orqali ma'lum.

Xammurapi davlat ma'muriy boshqaruv tizimini tartibga solib, markazlashtirgan. Sud islohoti o'tkazilib, sud tizimida ish yuritishning bir xilligi ta'minlangan. Ilgari katta shaharlarda mavjud bo'lgan ibodatxona va jamoa sudlari mistaqil faoliyat ko'rsatgan, endilikda bu sudlarga bevosita podshoga bo'ysunadigan amaldorlardan sudyalar tayinlangan. Mesopotamiyaning katta qismida ekin yerlarini egallagan ibodatxonalar xojaliklari III Ur sulolasi halokatidan so'ng yana mustaqil xo'jalik yuritganlar. Xammurapi ibodatxonalarga tegishli xo'jaliklarni yana ma'muriy xojalik ishlarini yuritishda podshoga bo'ysundirilgan. Mamlakatning katta qismida shaharga tegishli yerdan tashqari yer sotish to'la taqiqlangan.

Mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy hayotini barqarorligini ta'minlashga qaratilgan qonunlar to'plamining tuzilishi Xammurapi-ning jiddiy siyosiy-ijtimoiy tadbiri bo'lgan. Chunki bu qonunlar to'plami Bobil davlat hokimiyatini mustahkamlash, Bobil jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligini ta'minlashga qaratilgan. Qonunlar Bobil jamiyatidagi barcha ijtimoiy qatlam va guruhlarning huquq va majburiyatlarini belgilab berib, jamiyatda adolatni ta'minlashni ko'zda tutgan. Qonunlar to'plami kirish, 287 moddadan iborat qonunlar va xulosani tashkil qilgan uch qismdan iborat. Bobil, Borsinna va boshqa shaharlarda savdo-hunarmandchilik rivojlanadi. Bu shaharlarda turli kasbdagi kishilar yashab, hunarmandchilik-savdo rivojlangan. Xammurapi davrida Bobil iqtisodiyoti asosan dehqonchilik, hunarmandchilik va ichki va tashqi savdoga asoslangan.

Sun'iy sug'orishga asoslangan rivojlangan dehqonchilik, bog'dorchilik, chorvachilik va hunarmandchilik gullab-yashnagan. Bu davrda davlat hokimiyati sun'iy sug'orish inshootlarini qurish, ta'mirlash va ishchi holatida saqlashga katta ahamiyat beradi, natijada sug'orma dehqonchilik rivojlanib, ekin yerlari ko'paygan. Bog'dorchilikda xurmo yetishtirish yetakchi o'ringa chiqadi. Podsho «Xammurapi kanali» deb atalmish katta kanal qurilgan. G'alla ekinlari, moyli o'simliklardan yuqori hosil olingan. Bunday yutuqlar faqat sun'iy sug'orish tizimini butun mamlakat miqyosida doimo yangilarini qurish va kengaytirish asosida amalga oshiriladi. Maxsus amaldor-

lar katta-kichik kanallarni qurish va ta'mirlashni nazorat qilib turganlar.

Davlat hokimiyati sun'iy sug'orish inshootlarini qurish, ta'mirlash va ishchi holatida saqlash davlat hokimiyati sun'iy sug'orish inshootlarini qurish, ta'mirlash va ishchi holatida saqlash ishlarini tashkillashtiruvchi va boshqaruvchi bo'lgan. Mari shahri arxiv hujjatlariga ko'ra, aholining barcha mehnatga qobiliyatli qismi erkin kishilardan tortib qullargacha sug'orish inshootlarini qurish va ta'mirlash majburiyatini o'tagan. Bu majburiyatdan bosh tortganlarga o'lim jazosi berilishi mumkin bo'lgan. Xammurapi qonunlarida maxsus to'rt modda dehqon jamoasining o'z yerida sug'orish inshootlariga befarq qarashiga qarshi qaratilgan. Agar dehqonning yeridan qo'shnilar yeriga suv toshib ketsa, u keltirilgan zararni to'las-hga majbur bo'lgan. Agar puli bo'lmasa, o'zi va mol-mulki qo'shniga keltirgan zararni qoplash uchun sotilgan.

Chorvachilik keng miqyosda rivojlangan. Qonunlarda bir necha bor yirik va mayda chorva to'g'risida eslatiladi. Ko'pincha qoramol dala ishlari, xirmon yanchish va yuk tashishga ijara berilgan. Hunarmandchilikning xilma-xil sohaları rivojlangan. Qonunda bajarilgan ishga qat'iy baho berilgan va ishning past sifati uchun hunarmand qattiq jazo olgan. Xammurapi qonunlar to'plamining 229-moddasida shunday deyiladi: «...quruvchi kishiga uy qurdi va o'z ishini mustahkam qilmadi. U qurgan uy yiqilib, uy egasini o'ldirib qo'ydi. Bu quruvchi o'limga hukm qilinishi lozim». Erkin kishini muvaffaqiyatsiz muolaja qilgan jarrohning barmoqlari chopilgan (218-modda). Butun Mesopotamiyaning yagona Bobil davlatiga birlashuvi savdoning rivojlanishiga qulay shart-sharoit yaratgan. Bobildan g'alla, xurmo, kunjut yog'i, jun va hunarmandchilik buyumlari eksport qilingan. Metall, qurilish toshi va yog'och, qullar va zeb-ziynat buyumlari import qilingan.

Bobilda savdo bilan maxsus savdo agentlari – tamkarlar shug'ullangan. O'z xizmatlari uchun ular yer, bog', uylar olganlar va sudxo'rlik bilan ham shug'ullanganlar. Bobil, Nippur, Ur va Larsa kabi yirik shaharlar katta savdo markazlari bo'lgan. Qonunlarning barcha moddalarida xususiy mulk himoya qilingan.

Bobil aholisining asosiy qismini xazinaga tushadigan soliq-lar to'lovchisi: dehqonlar, hunarmandlar, savdogarlar va may-da mulkdorlar tashkil qilgan. Shu sababli, ularning huquqla-ri qonun moddalari bilan himoyalangan. Misol uchun, ba'zi moddalar ularni sudxo'rlar zo'rvonligidan himoya qilgan. Sudxo'rga qarz uchun dehqonning hosilini olish taqiqlangan. Qarz uchun qaramlik 3 yil muddat bilan cheklangan. Sudxo'r-larning qarzdorlarga zo'rvonligini cheklash uchun Xammu-rapi qonunlarida alohida qonun moddalari mavjud. Kumush uchun qarz foizi 20, g'alla qarzi uchun 33 % bilan cheklangan. Garovga olingan kishiga nisbatan shafqatsiz muomala qilin-gani uchun qat'iy chora – o'lim jazosi qo'llangan. Erkin kishi «avelium» (odam) deb atalgan. Bobil jamiyatida erkin kishilar-dan tashqari mushkenumlar – jamoa bilan aloqasi uzilgan, yeri bo'lmagan kishilar bo'lib («mushkenum» atamasi «pastga egil-gan» ma'nosini bildirgan), ular cheklangan fuqarolik huquqiga ega bo'lganlar. Mushkenumlar podsho xo'jaligida ishlaganlar, podshodan yerni shartli olganlar. Mushkenumlarga tan jaro-hati yetkazilsa, qoidaga ko'ra, pul jarimasi to'langan. Mushke-numni davolash erkin kishiga nisbatan ikki marta arzon bo'l-gan. Qonunlarga qaraganda, mushkenumlar pul mablag'i va mulkka egalik qilganlar. Erkin kishiga nisbatan talion huquqi (ko'z uchun ko'z, tish uchun tish) qo'llanilgan.

Bobil jamiyatining eng quyi tabaqasi qullar («vardum») bo'l-gan. Qullikning manbasi urushlar, mulkiy tabaqalanish natija-sida qarzi uchun qul qilish, otaning patriarxal hokimiyati ostida oila a'zolarining huquqsizligi, otaning farzandlarini garovga be-rish, qullikka sotish huquqi, ba'zi jinoyatlari uchun qul qilish (misol uchun, asrandi o'g'ilning o'z ota-onasidan voz kechishi, xotinning isrofgarchiligi, jamoachining sun'iy sug'orish insho-otiga loqayd qaragani) va qullarning tabiiy ko'payishi bo'lgan. Bobilda qulchilik o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan. Qul uncha katta bo'lmagan mulkka ega bo'lishi mumkin bo'lgan. Quldan bo'lgan bolalarga mulkni vasiyat qilish mumkin bo'lgan.

Bobil oilasi ota va er hukmron bo'lgan patriarxal oila bo'l-gan. Oilada mulk ota bilan balog'atga yetgan o'g'illar o'rtasida taqsimlanmagan. Oila boshlig'i – otaning o'limidan keyin ham

ular bir uyda yashab, birgalikda xo‘jalik yuritganlar. Bunday katta patriarxal oilalar Sharq jamiyatiga xos. Oilaning boshlig‘i bo‘lgan ota xo‘jalik boshlig‘i, oila mulki uchun yagona mas‘ul huquqiy subyekt bo‘lgan. Otaning vafotidan so‘ng katta o‘g‘il oila boshlig‘iga aylangan. Oilaning kichik a‘zolari, ya‘ni o‘g‘illar oila mulki bilan amalga oshiradigan bitimlarga rozilik bermasa, bu bitim qonuniy hisoblanmagan. Oilaning iqtisodiy manfaatlari uchun ota o‘z xotini yoki o‘g‘illarini vaqtinchalik birovga qaramlik, hatto o‘zini (ya‘ni qulchilikka) berishi mumkin bo‘lgan. Oila nikoh shartnomasi asosida qurilgan va er nikoh sovg‘asi, xotin sep keltirgan. Xotin o‘z sepiga va erining sovg‘asiga o‘z huquqini saqlagan. Erining o‘limidan so‘ng bolalar balog‘at yoshiga yetguncha beva oila mulkiga egalik qilgan. Qonunlar ayolning sog‘lig‘ini himoya qilgan. Agar ayol eriga yomon muomala qilsa va uning mol-mulkini sovursa, ayol qulga aylantirilgan. Ayol eriga xiyonat qilsa, o‘lim jazosiga hukm qilingan. Ajralish va qayta erga chiqish qiyinlashtirilgan. Er cho‘ri-qul bo‘lgan ayolni o‘z joriyasiga aylantirishi mumkin bo‘lgan. Agar joriyadan o‘g‘il tug‘ilsa, xo‘jayin-ota unga va onasiga ozodlik berishi mumkin bo‘lgan. Ota-ona mulkiga «somondan oltingacha egalik qilish» huquqiga o‘g‘il-qiz ega bo‘lgan. Ammo odatda o‘g‘ilga vorislikka ko‘proq moyillik bildirilgan. Joriyadan tug‘ilgan o‘g‘il ham otaning istagi bilan meros huquqiga ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan. Lekin joriyaning o‘g‘li hech qachon birinchi merosxo‘r bo‘lish huquqiga ega bo‘la olmagan.

Qadimgi Babil davlatida podsho hokimiyati mutlaq bo‘lgan. Davlat boshida podsho turgan. U diniy qonunchilik, sud va ijroiya hokimiyatiga ega bo‘lgan. Podsho yer zaxirasi bepoyon bo‘lgan. Bu yerlar ijaraga va xizmati uchun berilgan. Sud hokimiyati mukammal shakllangan. Podsho sudi yetakchi o‘rinda turgan. Shuningdek, ibodatxona sudi, jamoa sudi va kvartal sudlari mavjud bo‘lgan. Sudyalar kollegiyalarga birlashganlar. Ularga jarchilar, choparlar, kotiblar kabi sud xodimlari bo‘y-sungan. Podsho sudi o‘z-o‘zini boshqarish organi bo‘lgan jamoa sudini vazifasini bajarmagan. Agar dehqon o‘z yeridan o‘tgan ariq suvi uning aybi bilan qo‘shnilarning ekini yoki mulkiga zarar yetkazsa, jamoa sudi bu ishni ko‘rib, tegishli chora ko‘rgan.

Agar jamoa aʼzosi urushda asirga tushsa, toʻlov uchun mablagʻ shu jamoa hududidagi ibodatxona xazinasida saqlanadigan jamoa jamgʻarmasidan olingan. Jamoa sud, boshqaruvchi, va xazinachi vazifasini bajargan. Jamoa hududida yer ulushiga ega boʻlgan oila boshliqlari jamoaning toʻla huquqli aʼzosi boʻlgan. Jamoa hududida oʻz yer ulushiga ega boʻlmagan odam jamoaning boshqaruv ishlariga qatnasha olmagan. Hatto yuqori lavozimga erishgan podsho xizmatchisi ham shaharning erkin fuqarosi ega boʻlgan hurmatga ega boʻlmagan.

Moliya-soliq mahkamasi kumush va mahsulot, chorva, hunarmandchilik buyumlari orqali olinadigan soliq yigʻish bilan shugʻullangan. Bobilda harbiy ishga katta ahamiyat berilgan. Qoʻshin asosan ogʻir va yengil qurollangan jangchi (redum)lardan iborat boʻlgan. Askarlarning huquq-majburiyatlari Xammurapi qonunlar toʻplamining 16-moddasida shunday belgilangan: harbiylar xizmatlari uchun yer-mulk olganlar. Qonun askarlarni harbiy boshliqlar zoʻravonligidan himoya qilgan. Ularni asirlikdan qutqarish uchun toʻlov belgilangan. Askar oilasi davlat tomonidan moddiy taʼminlangan. Askarlar harbiy qonun-qoidalarga soʻzsiz rioya qilishlari kerak boʻlgan. Aks holda ular oʻlim jazosiga hukm qilinganlar.

3. Bobil kassit sulolasi davrida. Xammurapi vafotidan soʻng uning vorislari mamlakatni 150 yil boshqarganlar. Lekin ichki va tashqi dushmanlarning hujumlari kuchayib, davlat zaiflashib borgan. Bobildan birinchi boʻlib Xabur daryosi vodiysida yashagan qabilalar ajralib chiqqan, bu hududga shu vaqtda mitannilar ham kelib oʻrnashgan. Keyin esa janubdagi shaharlar qoʻzgʻolon koʻtarganlar. Mil. avv. 739-yilda janub shaharlari qoʻzgʻoloni bostirilgan, qadimiy madaniyat oʻchoqlari boʻlgan Larsa, Ur va Uruk shaharlari toʻla buzib tashlanib, bu shaharlarda hayot uzoq vaqt soʻnadi.

Mil. avv. 1595-yilda Mursili I boshchiligida xett qoʻshinlari Mesopotamiyaga bostirib kirib, Bobil sulolasining soʻnggi podshosi Samsuditanuni taxtdan agʻdargan. Bobilda mil. avv. 1595-yilda kassit sulolasining hukmronligi boshlanib, 1155-yilgacha davom etgan. Kassit sulolasining hukmronligi 400 yildan koʻproq davom etgan. Bu davr «Oʻrta Bobil davri» yoki Kassitlar

davri deb ataladi. Kassitlar Bobilga ilgari mavsumiy ishlarga va yollanma harbiy xizmatga kelib turganlar. Mahalliy xalq bilan aralashib, Bobilning turmush tarzi va yuksak madaniyatini qabul qilganlar. Kassit sulolasi faol tashqi siyosat yurita olmagan. Bu davrning qudratli davlatlari Misr, Mitanni va Xett podsholigi Old Osiyoda yetakchilik uchun raqobat qilganlar. Kassit Bobili iqtisodiy-harbiy jihatdan zaif bo'lib, ular bilan tenglasha olmas edi. O'sha davr Misr yozuvlari Kassit Bobilining Misr qudratini tan olgani va uning hukmdorlariga sovg'a-salomlar yuborgani to'g'risida ma'lumot beradi.

Bobilda podsho Buria-Buriash hukmronligi davrida (mil. avv. XV asr oxiri) Misrning vaqtincha zaiflashgan, Bobil Misr-ga qarshi Mitanni bilan hamkorlik qiladi. Natijada Misr Mitanni bilan tinchlik aloqalarini o'rnatishga majbur bo'lgan. Bobil Mitanni davlatining Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'oqlari hududlariga nisbatan da'vosini qo'llab-quvvatlagan. Kassitlar sulolasi tashqi siyosatda murosachilik siyosatini olib boradi va o'zining hukmronligini mustahkamlash uchun vaqti-vaqti bilan qo'shni davlatlar bilan ittifoq tuzganlar. Kassitlar Misr-ga qarshi xettlarni qo'llab-quvvatlaganlar. Xetlar podshosiga Buria-Buriash II ning qizi turmushga uzatilib, sulolaviy nikoh bilan davlatlar o'rtasidagi munosabatlar mustahkamlanadi. Kassit hukmdorlari mil. avv. XIII asrda xetlar bilan ittifoqlikda ossuriyaliklarga qarshi urush olib boradi. Mil. avv. XII asr boshlarida kassit Bobili qulay xalqaro vaziyatdan foydalanib, vaqtinchalik Ossuriyani o'ziga qaram qiladi. Kassit sulolasi-ning hokimiyati kuchsiz bo'lib, markaziy davlat hokimiyati-ning joylarga ta'siri zaif edi. Mamlakat ichida davlat yerlari-ni oqsuyak-zodagonlarga muntazam tarqatilishi, ularga soliq tushumlarining berilishi xazinaning bo'shab qolishiga va podsho obro'-e'tiborining tushib ketishiga sabab bo'lgan.

Kassitlar davri shaharlarning o'z-o'zini boshqaruvi va xususiy mulkchilikning kuchaygan davri bo'lgan. Bobil, Nippur va Sippar shaharlari ma'lum mustaqillikka ega bo'lgan. Frot daryosining o'ng qirg'og'idagi Sippar shahri yirik savdo-hunarmandchilik markazi bo'lib, o'z-o'zini boshqarish huquqiga ega bo'lgan shahar umumdavlat soliq va majburiyatlardan ozod

qilingan. Shamash ibodatxonasi bosh kohinning boshchiligidida oqsoqollar kengashi boshqargan. Ular soliq va majburiyatlardan to'la ozod qilingan. Bu shaharlar o'zlarining alohida qo'shinlariga ega bo'lgan. Shaharlar doimo o'z hududlarida savdo va hunarmandchilikni rivojlantirganlar. Natijada mamlakat iqtisodiyoti gullab-yashnagan. Savdo-hunarmandchilikning rivojlanishi uchun qulay shart-sharoit yaratiladi.

Qishloq xo'jaligida natural holat kuchayib, tovar ishlab chiqarish kamayadi. Yirik yer egaligi mustahkamlana boshlagan. Zodagonlar ko'p hollarda soliq to'lovlaridan podsho farmonlari bilan ozod bo'la boshlagan. Bunday farmonlar «qudurru» (yer egalari soliq va ma'muriy immunitetlari to'g'risidagi farmon) chegara toshlarida yozib qo'yila boshlanadi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Дж. Мелларт Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М.: 1982.
2. Оппенхейм А.А. Древняя Месопотамия: Портрет погибшей цивилизации. – М.: 1990.
3. Кленгел Брандт. Путешествие в древний Вавилон. – М.: 1979.
4. R. Jane. Mcintosh, Ancient Mesopotamia: new perspectives, Santa Barbara, California: 2005.

Asosiy sanalar

Mil. avv. 1894 – 1595-yillar	Bobilning yuksalishi.
Mil. avv. 1792 – 1750-yillar	Podsho Xammurapi hukmronligi. Qonunlar to'plamining tuzilishi.
Mil. avv. 1595-yil	Xetlar Bobilga bostirib kirdi. Bobil sulolasi tugatildi.
Mil. avv. 1595 – 1155-yillar	Bobilda kassitlar sulolasining hukmronligi.

BOBIL MIL. AVV. XII ASR – MIL. AVV. VII ASRLARDA. YANGI BOBIL PODSHOLIGI.

- 1. Bobil kassitlar hukmronligidan keyin.**
- 2. Bobil ossuriyaliklar hukmronligi davrida (mil. avv. VIII-VII asrlar).**
- 3. Yangi Bobil podsholigi (mil. avv. VII-VI asrlar).**
- 4. Mil. avv. VII-VI asrlarda Bobilning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti.**

1. Bobil kassitlar hukmronligidan keyin. Mil. avv. XII asrda kassitlar Bobilga qo'shni Elam davlati halokatli zarba beradi. Elam bir necha urushlardan so'ng mil. avv. 1150-yillar atrofida kassitlar sulolasi hukmronligini tugatadi. Lekin biroz vaqt o'tib, Navuxodonosor I (mil. avv. 1124 – 1108-yillar) 2-Is-sin sulolasi davrida elamliklar Bobildan haydab yuboriladi. Elamga Navuxodonosor Ossuriya va Elam chegarasidagi der qabilasi yonida shunday zarba beradiki, Elam haqida uch asr (mil. avv. 821-yilgacha) biror-bir matn xabar bermaydi.

Elam ustidan qozonilgan g'alabadan so'ng Navuxodonosor butun Mesopotamiya ustidan hukmronlik qilishga harakat qiladi. Navuxodonosor va uning vorislari «Bobil podshosi Shumer va Akkad podshosi to'rt iqlim podshosi» unvonini oladilar. Poytaxt Issindan Bobilga ko'chirilgan. Bobilning keyingi tarixida Dajla, Frot daryolari, Fors qo'ltig'i qirg'og'i va Janubiy Mesopotamiyaning shaharlari oralig'ida joylashgan xaldey qabilalari muhim o'rinni egallaganlar. Ular aslida mil. avv. XI asrning oxirida Arabiston yarimorolidan ko'chishni boshlagan oromiylarning bir qismi bo'lgan. Xaldeylarning baliqchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan 6 qabilasi ma'lum. Xaldeylardan bir guruhi Borsippa shahridan janubda Bit-Dakkuri viloyatida, undan janubroqda Bit-Ammukani xaldey qabilasi yashagan. Yana bir kuchli xaldey qabilasi Dajlaning quyi oqimi bo'ylab Elam chegarasida yashagan. Ossuriya xaldeylarning Mesopotamiyaga o'rnashib qolishiga qarshilik qilib, uzoq vaqt ularga qarshi kurash olib borgan. Xaldeylar mil. avv. IX asrda Bobilning janubiy qismini egallaydilar. Xaldeylar Bobil tili va Bobil madaniyatini o'zlashtiradilar va Bobilning oliy xudosi Mardukka sig'ina boshlaydilar. Bobil xaldeylarning harbiy kuchidan foydalanganlar.

2. Bobil ossuriyaliklar hukmronligi davrida (mil. avv. VIII-VII asrlar). Mil. avv. IX asr oxirida zaiflashib qolgan Bobil kuchayib ketgan Ossiriyaning doimiy hujumiga uchraydi. Mil. avv. 744-yilda Tiglatpalasar III Bobilga yurish qilib, Sippar-dan Fors qo'ltig'ining botqoqlarigacha bo'lgan hududda xaldey qabilalariga zarba beradi. Tiglatpalasar III yangi yilda muqaddas rasm-rusum hamda marosimlarni bajarib, «Shumer va Akkad podshosi» unvoni va Pulu (bobilcha nom) bilan Bobil taxtiga o'tiradi. Tiglatpalasar III Bobilning Ossuriya tarkibidagi alohida podsholik mavqeyini saqlab qoladi. Bobilda qarshilik ko'rsatishga kuch topilmagan. Bir qism Bobil kohinlari va zodagonlari Ossiriya bilan yaqinlashgan. Bobil savdogarlari va amaldorlari uchun kuchli davlat hokimiyati ularning manfaatini himoya qiladigan tayanch bo'lgan.

Bobilning mustaqilligi uchun asosiy kuch oddiy xalq ommasi va xaldeylar bo'lgan. Sargon II davrida xaldey Bit-Yakun qabilasi yo'l boshchisi Mardukappladin II Bobilni ishg'ol qilib, o'zini Bobil podshosi deb e'lon qiladi. Xaldeylar Ossuriyaga qarshi Elam davlati bilan ittifoq tizib, urush olib borganlar va Elam mil. avv. 721-yilda Der qal'asi yonida ossurlar ustidan g'alaba qilgan. Mardukappladin bu jangga ataylab kechikib keladi. Natijada Bobil 10 yil Mardukappladin hukmronligi ostida qoladi. Ossiriya podshosi Sargon II uchun muhim xalqaro savdo yo'nlari ustida joylashgan Old Osiyoning eng katta savdo markazi Bobilni yo'qotishni xohlamas edi. U dastlab Elamga g'olibona yurish qilib, bu mamlakatni ishg'ol qiladi. Keyin esa Bobilga yurish qilib, uni egallaydi. Mardukappladin ossur qo'shiniga qarshi tura olmay o'z yurti Bit-Yakunga qochib ketadi. Sargon II ning vorisi Sinaxxerrib taxtga chiqqan vaqtida Mardukappladin Ossuriyaga qarshi kuchli koalitsiya tuzadi. Mardukappladin qisqa vaqt Bobilda yana hokimiyatni qo'lga olgan. Lekin ossuriyaliklar Bobilni yana qaram qilganlar. Ular Bobilda mil. avv. VII asrgacha hukmronlik qilganlar.

3. Yangi Bobil podsholigi (mil. avv. VII-VI asrlar). Yangi Bobil podsholigining paydo bo'lishi mil. avv. 626-yilga to'g'ri keladi. Ossiriyaning Bobildagi noibi sarkarda xaldey qabilasidan bo'lgan Nabopalasar shimolda o'z hokimiyatini o'rnatib,

Elam bilan ittifoq tuzadi. Bobilda mil. avv. 626-yilda Ossuriyaga qarshi qo'zg'olon ko'tariladi va shahar Nabopalasar tomoniga o'tadi. Nabopalasar (mil. avv. 626 – 605) o'zini Bobil podshosi deb e'lon qiladi. Nabopalasar Bobilda xalday (yoki Yangi Bobil) sulolasiga asos soladi (mil. avv. 626 – 539). Lekin faqat 10 yildan keyingina mamlakatning katta shaharlaridan biri Uruk va bir yildan so'ng ossurlarga sodiq qolgan Nippur bosib olinadi. Nabopalasar mil. avv. 616-yilda Ossuriyaning eng katta shaharlaridan biri Ashshurni qamal qilgan, lekin bu qamal natijasiz tugaydi. Ashshur shahri faqat 614-yilda midiyaliklar tomonidan ishg'ol qilinadi. Midiyaliklar Ashshur shahrining ishg'olini tugatgan paytda bu shahar xarobalariga yetib kelgan Nabopalasar o'z qo'shini bilan yetib keladi va midiyaliklar bilan Ossuriyaga qarshi ittifoq tuzadi.

Bu ittifoq Nabopalasarning o'g'li Navuxodonosor bilan Midiya podshosi Kiaksarning qizi Amitida o'rtasidagi nikoh bilan mustahkamlangan. Zaiflashgan Osuriya ittifoqchilarning birlashgan qo'shinlarining hujumiga dosh bera olmagan. Ittifoqchilar va Misr mag'lub bo'lgan (mil. avv. 612-yil, 605-yil) Ossuriyaning hududlarini bo'lib oladilar. Suriya va Falastin Misr ta'siri ostiga o'tadi. Midiyaga Ossuriyaning o'zining hududlari va Xarran atroflari, Bobilga Mesopotamiyaning qolgan qismi va Frot vodiysi o'tadi. Misr fir'avni Nexo Suriya hududida faol harbiy harakatlarni boshlaydi, lekin bunga javoban mil. avv. 605-yilda Bobil taxtiga chiqqan Nabopalasarning o'g'li Navuxodonosor II (mil. avv. 605 – 562-yillar) Frot daryosi hududida qoshin to'playdi. Mil. avv. 605-yilda Misr va Bobil qo'shinlari o'rtasidagi jangda Misr qo'shinlari yengiladi.

Navuxodonosor II ning hukmronlik yillari Yangi Bobilning gullab-yashnagan (mil. avv. 605 – 562-yillar) davri bo'lgan. Tashqi siyosatda Bobil xalqaro savdo yo'llari xavfsizligini ta'minlashga harakat qilgan. Navuxodonosor II mil. avv. 508-yilda Shimoliy Arabistonga yurish qilib, muhim karvon yo'llari ustidan nazorat o'rnatgan. Finikiyadagi Askalon shahrini bosib olgan. Misrning ta'siri ostida Bobilga qaram bo'lgan Yahudiya mil. avv. 597-yilda Bobilga qarshi qo'zg'olon ko'targan. Navuxodonosor II Yahudiyaga yurish qilib, uni bo'ysundiradi hamda bu

kichik davlatning hokimini almashtirib katta miqdorda tovon to'lashga majbur qiladi. Ammo Misrga yaqin va o'zi qaram bo'lgan Bobilga uzoq joylashgan Yahudiya yana mil. avv. 587-yilda qo'zg'olon ko'taradi. Bu safar Navuxodonosor II Yahudiya poytaxti Ieyrusalimni ishg'ol qilib, uning bir necha ming aholisini boshqa hududlarga ko'chirib yuborgan. Yahudiya davlatini tugatib, uni Bobilga qaram oddiy viloyatga aylantiradi. Finikiyaning Tir shahri qamal qilinadi, lekin bu qamal 13 yil davom etgan faqat mil. avv. 574-yilda ishg'ol qilingan.

Bu davrda Bobilda savdo-hunarmandchilik va madaniyat o'choqlari – shaharlar rivojlanadi. Bobil ulkan, ulug'vor jamoat inshootlari bunyod qilingan, aholisi gavjum bo'lgan qadimgi Sharqning eng yirik shahariga aylanadi. Shahar Frot daryosining ikki qirg'og'ida joylashgan bo'lib, daryoning 30 km.ga cho'zilgan ikki qirg'oq bo'yi cho'zilib ketgan uzunligi 123 metr, kengligi 5-6 metr bo'lgan ko'prik bilan birlashtirilgan. Shahar uch qator devor bilan o'ralib, uning aylanasi 66 km.ni tashkil qilgan. Devorning qalinligi shunday bo'lganki uning ustida olti jang aravasi yonma-yon yurishi mumkin bo'lgan. Shahar devorida 250 minora bo'lgan. Shaharga 100 ta mis darvozadan kirilgan. Shaharda ulkan podsho saroyi, sun'iy tepalikda Bobilning muqaddas ibodatxonasi Esagila joylashgan.

Ibodatxonaning har bir tomoni uzunligi 400 metrni tashkil qilgan. Undan janubda balandligi 91 metr bo'lgan yetti qavatli Etemenanki («osmon va yer markazidagi ibodatxona») deb atalgan zikkurat – ibodatxona bunyod qilingan. Ushbu inshoot Bobil minorasi deb faraz qilinadi. Lekin tugallanmay qolgan. Katta diniy marosim uchun tantanali yurishlar yo'li qurilib, uning g'isht devorlari afsonaviy hayvonlar tasvirlangan rangli sirkor sopollar bilan qoplangan. Eng mashhur inshootlaridan biri bo'lgan ma'budasida Ishtar darvozasi nemis arxeologlari tomonidan qazib ochildi. Bundan tashqari, afsonaviy Semiramida osma bog'lari qurilgan. U qadimgi dunyoning yetti mo'jizasidan biri hisoblangan. Bizgacha mil. avv. VII-VI asrlarga oid Bobil tarixi bo'yicha ma'muriy matnlar, yozuvlar, podsho farmonlari va farmoyishlari yetib kelgan. Bobil to'g'risida ayrim antik mualliflar ma'lumotlari ham mavjud. Mamlakatdagi yana bir shahar Borsenna (hozirgi Xilla

– Iroq) savdo-hunarmandchilik o‘chog‘i bo‘lib, saroy, ibodatxona majmuyi ulkan Enida ibodatxonasi va kanallar bunyod qilinadi.

Mil. avv. 562-yilda Navuxodonosor II vafot qilgandan so‘ng Babil zodagonlari va kohinlari davlat siyosatiga faol aralasha boshlaganlar va o‘zlariga yoqmagani podsholarni almashtirar edilar. Keyingi o‘n ikki yil ichida 3 podsho almashadi. Mil. avv. 556-yilda kelib chiqishi oromiy bo‘lgan Nabonid taxtni egallagan. Ungacha o‘tgan Yangi Babil podsholari xalq qabilasidan edi. Nabonid diniy islohot o‘tkazadi. Babilning bosh xudosi Marduk e‘tiqodi o‘rniga Oy xudosi Sinaga e‘tiqod qilishni birinchi o‘ringa qo‘ygan. Bu bilan u ko‘rinishidan xudo Sinaga e‘tiqod qiladigan ko‘p sonli oromiy qabilalarini o‘z atrofiga birlashtirib, kuchli davlatni barpo qilishga harakat qilgan. Lekin Nabonidning diniy islohoti Babil, Borsippa va Urukda nufuzli qadimgi ibodatxonalar kohinlari bilan ziddiyatga olib kelgan.

Mil. avv. 553-yilda Midiya va Fors o‘rtasida urush boshlandi. Midiya podshosi Astiag Xarran shahridan o‘z harbiy qismini chaqirib oladi. Bundan foydalangan Nabonid o‘sha yil bu shaharni bosib oladi va mil. avv. 609-yilda ossuriyaliklar bilan urushda buzib tashlangan xudo Sinaning ibodatxonasini qayta tiklashga farmon bergan. Nabonid Markaziy Arabistonning shimoliy qismidagi Teyma viloyatini bo‘ysundiradi va Teyma vodiysi orqali sahro bo‘yicha Misrga boradigan savdo yo‘llarida o‘z nazoratini o‘rnatadi. Bu yo‘l Babil uchun juda katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Chunki mil. avv. VI asr o‘rtalariga kelib Frot daryosi o‘z oqimini o‘zgartiradi. Natijada Fors qo‘ltig‘i gavanlari orqali Ur shahri bilan dengiz savdosini olib borish mumkin bo‘lmay qolgan. Nabonid o‘z qarorgohini Teymaga ko‘chirib, Babilni boshqarishni o‘z o‘g‘li Belshar Utsuraga (Valtazar) topshiradi.

Nabonid g‘arbda faol tashqi siyosat bilan mashg‘ul bo‘lgan bir paytda Babilning sharqiy chegaralarida qudratli raqib – Ahmoniyalar davlati paydo bo‘ladi. Fors podshosi Kayxusrav II bu vaqtga kelib, Midiya, Lidiya va boshqa mamlakatlarni Hindistongacha bosib olgan edi. U istilochilik urushlari olib borishga tayyor, yaxshi qurollangan qo‘shinga ega bo‘lib, boy va zaiflashib qolgan Babilga qarshi urushga jadal tayyorlana boshlaydi. Nabonid Babilga qaytadi va o‘z mamlakati mudo-

faasini kuchli dushmanga qarshi tashkil qilishga kirishadi. Ammo Bobilda ichki vaziyat yomonlashadi. Nabonidning xudo Marduk ibodatxonasi kohinlarining qudrati va ta'sirini yo'qotishga urinishi, bu e'tiqod bilan bog'langan diniy bayramlarga loqaydligi qudratli kohinlarni unga nisbatan dushmanligini kuchaytirgan. Xalqaro savdo yo'llaridan mahrum bo'lgan bobillik savdogar zodagonlar ham Nabonidning siyosatidan norozi bo'lganlar. Naboniddan norozi bo'lgan kohinlar unga yordam bermadilar. Arabiston sahrolarida ko'p yillik urushlarda holdan toygan Bobil qo'shini o'zlariga nisbatan ko'p marta kuchli bo'lgan fors qo'shinlari hujumini qaytara olmadi.

Bundan tashqari, Kayxusrav Bobildagi kohinlarning noroziligidan ustalik bilan foydalanadi va ularni o'z tomoniga og'dirib oladi. Bu vaqtda mamlakat forslarning ayg'oqchilari bilan to'lib ketgan. Ahmoniytlarning kuchayib ketishidan hushyor tortgan Nabonid Lidiya va Misr bilan forslarga qarshi ittifoq tuzishga urinadi. Ammo Kayxusrav II jadal harakat qilib, Lidiyani zabt etadi. Shundan so'ng Bobilga yurish boshlaydi. Dushmanni to'xtatish uchun Bobilning shimolidagi suv to'g'onlari ochib yuboriladi. Bu dushmanni vaqtinchalik to'xtatadi. Bobil 200 ming kishi yashaydigan, uch qator devor bilan o'ralgan, 100 darvozali – o'sha davr uchun ulkan shahar edi. Forslar qo'qqisdan hujum qilganlari uchun shahar markazida yashaydigan bobilliklar dushman shahar atrofini egallaganini bilmagan. Dushman shaharga kirganda ham hech nimadan xabarsiz bobilliklar qandaydir bayramni beg'amlik bilan nishonlashni davom ettirganlar.

Podsho Nabonid poytaxt Bobil mudofaasini uyushtirishga urinadi. Lekin Bobil qo'shini dosh bera olmaydi. Gerodot bu to'g'risida shunday ma'lumot beradi: «1. 190. 191 ...yana bahor kirganda, podsho Bobilga yurish qildi. Bobilliklar shahardan qo'shin bilan chiqib, Kayxusravni kutdilar. Podsho shaharga yaqinlashganda bobilliklar jangga tashlandilar, lekin yengilib, shaharga siqib qo'yildilar. Bobilliklarga Kayxusravning endi tinch o'tirmasligini ilgaridan ma'lum edi. Ular fors podshosi birin-ketin xalqlarga hujum qilganini ko'rgan edilar. Shuning uchun oziq-ovqatni uzoq yillarga g'amlab, ular qamalga hech qanday e'tibor bermadilar. Shuningdek, Kayxusrav qiyin ahvolga tushib qoldi,

chunki ko'p vaqt o'tsa ham ish (qamal) hech qanday oldinga siljimadi. Axiyri kimdir qiyinchilikda maslahat berdimi yoki Kirning o'zi tushundimi, Kayxusrav nima qilishni tushundi, lekin mana shunday qildi. U shaharga daryo kiradigan joyga o'z qo'shinining bir qismini, boshqa qismini uning quyi oqimi bo'yicha shaharga chiqadigan joyga qo'ydi. Keyin u jangchilarga o'zan qachon o'tishga yaroqli bo'lsa, bu o'zan bo'yicha shaharga kirishga... buyruq berdi. Fors podshosi kanal yordamida daryoni botqoq bo'lgan ... ko'lga burdi. Shunday qilib, eski o'zan o'tadigan bo'ldi... Shunday qilib, Bobil shunda birinchi bor ishg'ol qilindi».

Mil. avv. 539-yil 12-oktabr kuni forslar qo'shini Bobilga kiradi. Nabonid taslim bo'ladi va Kayxusrav unga marhamat qilib, Karmaniya viloyatiga noib etib tayinlaydi. Uning o'g'li Belshar qatl etiladi. Kayxusrav Bobildagi yahudiylarga Falastinga qaytishga ruxsat beradi. Bobil mil. avv. 539-yil oktabr oyida forslar tomonidan bosib olinadi va o'z mustaqilligini abadiy yo'qotgan. Bobil mil. avv. 331-yilgacha Ahmoniyar davlati tarkibiga kirgan. Rasman Bobil podsholigi tugatilmagan bo'lsa-da, amalda mamlakatni fors podshosining noibi boshqargan. Keyin esa makedoniyalik Aleksandr davlatiga, uning yemirilishidan so'ng Salavkiylar davlati tarkibiga kiradi.

4. Mil avv. VII-VI asrlarda Bobilning iltimoiy-iqtisodiy hayoti. Mil. avv. VIII-V asrlarda Bobilda mavjud bo'lgan Egibi va Murashu tadbirkorlik uylarining mixxat hujjatlari bu davrda Bobilda tovar-pul munosabatlarining yuqori darajada rivojlangani to'g'risida ma'lumot beradi. Bu vaqtda savdo-sudxo'rlik ishlarida ixtisoslashgan katta mablag' va moddiy vositalarga ega bo'lgan «tadbirkorlik uylari» mavjud bo'lgan. Ana shunday uylardan biri Egibi uyi Bobilda ko'p sonli mol-mulk, yuzlab qullar, yer va ustaxonalarga ega edi. Bu tadbirkorlik uyining vakillari har kuni katta pul mablag'lari talab qiladigan pul-kredit operatsiyalarini amalga oshirganlar.

So'nggi Bobil jamiyati ijtimoiy tabaqalari quyidagi ko'rinishda bo'lgan:

1. Hududiy jamoa doirasida yer egasi bo'lgan, to'la fuqarolik huquqiga ega odamlar. Ular jamoaning o'z-o'zini boshqaruvida hamda qishloq jamoalari o'rtasidagi kelishmovchiliklarni hal

qilishda ishtirok etganlar. Ko'pgina yer egalari o'z yerlarini ijaraga berib, o'zlari boshqa faoliyat bilan shug'ullanganlar va qishloqda yashamaganlar. Jamoa yeri ulushidan mahrum bo'lish fuqarolik huquqidan mahrum bo'lishga olib kelgan. Shu sababli, kambag'al jamoachilar sudxo'rdan qarz olganlar. Qarzdor garovga qo'ygan mulkidan va u orqali ta'minlangan ijtimoiy mavqeyidan mahrum bo'lmaslik uchun o'zi va oila a'zolarini garovga qo'yishga doimo tayyor bo'lgan.

2. Jamoa yerida o'z yeriga ega bo'lmagan kishilar mahalliy o'z-o'zini boshqarish ishlarida ishtirok etmaganlar. Ular egalik qilgan yer davlatniki bo'lgan. Bunday odamlar «podsho xizmatkorlari» sifatida qaralgan. Uning xizmati nufuzli bo'lib, uni ta'minlashga berilgan mulk yaxshi yashash kafolatini bergan.

3. Yerga biriktirilgan va mehnat majburiyatlarini o'tashga majbur bo'lgan qaram dehqonlar. Ko'pincha ular qandaydir jamoalarga, asosan ibodatxonalarga tegishli ishchilar bo'lgan. Bu toifa ning qaramligi merosiy bo'lib, ozod bo'lishlari ehtimoli noma'lum edi. Ular oila bo'lib yashaganlar, avloddan-avlodga mehnatning bir xil turi bilan shug'ullanganlar. Lekin bu odamlar ibodatxonaning mulki deb hisoblanmagan. Shu sababli, qul sifatida oldi-sotdi qilinmaganlar. Ularning fuqarolik huquqlari bo'lmagan.

4. So'nggi Bobil hujjatlarida qullar tilga olinadi. Qullar aholining ko'p qismini tashkil qilmagan, lekin qul mavqeyidagi odamlar kam bo'lmagan. Mamlakatda qul bozorlari mavjud bo'lib, u yerda qullarning bahosi doimo barqaror edi. Qullarga xo'jayinning tamg'asi bosilgan. Qullar podsho va ibodatxonalariga tegishli bo'lgan, lekin ularning ko'pchiligi xususiy kishilarning mulki hisoblangan. Ko'pgina qullar o'z kasbining ustasi bo'lganlar. Xo'jayinlar ularni pul ishlashga yuborgan. Yaxshi kasb-hunarga ega bo'lgan qulga o'z xo'jaligiga ega bo'lish, uylanish huquqi berilgan va erkin odamlar kabi huquqiy bitimlar tuza olgan. Ba'zi qullar savdo-sudxo'rlik faoliyati bilan shug'ullanib, boyib ketganlar. Boyib ketgan qullar o'z qullariga ega bo'lganlar, lekin shu bilan birga, qul mavqeyida qolaverganlar.

Hujjatlarda bir necha katta boy qul tadbirkorlar ismlari ma'lum bo'lib, ular o'nlab qullarni bahosiga teng bo'lgan mablag' bo'yicha bir vaqtning o'zida bir necha bitimlarni tuzishlari

mumkin bo'lgan. Boy qullar yollanma ishchilardan foydalan-ganlar. Jumladan, erkin fuqarolarni ham ishlatganlar yoki ularni o'z qarzdorlariga aylantirganlar. Qul o'z xo'jayini bilan ish bo'yicha hamkor sifatida chiqishi va shartnomalar tuzishi mumkin bo'lgan. Hujjatlarga ko'ra, bu davrda qullarning soni ko'paygan. Ibodatxona xo'jaligida yuzlab qullar ishlagan. Boy-larning yerlarida 3-5 qul, tadbirkorlik uylarida o'nlab qullar mehnat qilgan. Yirik yer egalari erkin kishilarga va qullarga yerni ijaraga bir xil shartlarda berganlar.

So'nggi Bobil davrida katta va kichik yer egaligi mavjud bo'lgan. Yerlar ulushlarga bo'linib, qullar va erkin kishilarga ijaraga berilgan. Davlat amaldori bo'lgan katta yer egasi bosh-qaruvchi yollagan yoki yerini bir kishiga, misol uchun, tadbir-kor va boy qulga ijaraga bergan. U esa, yerni ulushlarga bo'lib, boshqalarga ijaraga berib, ijara haqini yig'ib olgan (sub ijara). Yollanib ishlaydiganlar, kam yerli yoki yersiz kishilar aholi-ning ko'pchilik qismini tashkil qilgan. Ibodatxonalar ham to-var-pul munosabatlariga tortilgan. Ular yer va qullarni ijaraga berganlar. Mil. avv. I ming yillikda podsho xo'jaligi sezilarli rol o'ynamagan. Podsho yerlari ham ijaraga berilgan. Ibodatxona va xususiy xo'jaliklar yetakchi o'rinni egallagan.

Bobil iqtisodiyotining asosiy sohasi mil. avv. VIII-V asrlarda yuksak darajada unumdor bo'lgan sug'orma dehqonchilik bo'lgan. Ekin yerlarining katta qismi podsho oilasi, ibodatxonalar, amaldorlar boy zodagonlar va savdogarlarga tegishli bo'lgan. Kichik dehqon xo'jaligi va jamoa yerlari mavjud bo'lgan. Mam-lakatda sun'iy sug'orish inshootlari tizimi mukammal tashkil etilgan. Bu suv inshootlarning katta qismi davlatga, ayrimla-ri ibodatxona va xususiy kishilarga tegishli bo'lib, dehqon va ijarachilar suvdan to'lov asosida foydalanganlar. Hunarman-dchilik yuqori darajada rivoj topgan. Manbalarda 10 dan ortiq kasb-hunar tilga olingan. Bobil, Borsippa va Sippa ichki va tashqi savdo markazlari mamlakat iqtisodiyotida muhim o'rin tutgan. Bobil savdogarlari Old Osiyoning eng boy va tadbirkor savdogarlaridan bo'lgan. Bobillik savdogarlar xalqaro savdoda Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i mamlakatlari va Mesopota-miyadan janubi-sharqda turgan viloyatlar, Kichik Osiyo, Misr,

Arabiston, Eron, Hindiston va Orta Osiyo hududlari bilan savdo aloqalariga kirishganlar. Bobil shahari xalqaro savdo markazi bo'lib, shaharda o'nlab mamlakatlardan savdogarlar kelgan. Misr, Suriya, Elam va Kichik Osiyo bilan gavjum savdo qilingan. Jun, kanopdan qilingan bobil gazlamalari tashqi bozorda yuqori baholangan, Bobildan ishlov berilgan qimmatbaho toshlar, xushbo'y suv va malhamlar Misr, Suriya va Falastinga chiqarilgan. Chetdan moy va sharob keltirilgan. Bobil Ahmoniyalar viloyatlariga g'alla, kiyim-kechak, jun va gazlama yetkazib beradigan asosiy markaz bo'lgan. Bobil mustaqilligini yo'qotganidan so'ng fors davlatining eng boy satrapliklaridan biri bo'lib qolgan. U har yili Ahmoniyalar davlati xazinasiga 1000 talant (30 tonna) kumush bilan davlat solig'ini to'lagan. Ahmoniyalar Bobil savdogarlariga ko'plab imtiyozlar berganlar.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Дж. Мелларт. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М.: 1982.
2. А.А. Оппенхейм. Древняя Месопотамия: Портрет погибшей цивилизации. – М.: 1990.
3. Кленгел Брандт. Путешествие в древний Вавилон. – М.: 1979.
4. R. Jane Macintosh, Ancient Mesopotamia: new perspectives, Santa Barbara, California: 2005.

Asosiy sanalar

Mil. avv. 605 – 562-yillar	Navuxudonosor II ning hukmronlik yillari. Bobilning gullab-yashnagan davri.
Mil. avv. 626 – 539-yillar	Bobilning yangidan yuksalishi. Yangi Bobil davlati.
Mil. avv. 539-yil	Ahmoniylarning Bobilni bosib olishi.

Mustaqil ish mavzulari

1. Xammurapi qonunlarida qadimgi Bobilning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti.
2. Xammurapi qonunlarida mulkchilik munosabatlari.
3. Yangi Bobil podsholigining ichki va tashqi siyosati.
4. Mil. avv. I ming yillikda Bobil.
5. Ijtimoiy-iqtisodiy hayot.

SHUMER – BOBIL MADANIYATI

1. **Yozuv.**
2. **Kutubxona.**
3. **Maktab.**
4. **Adabiyot.**
5. **Diniy e'tiqod.**
6. **Ilmiy bilimlar.**
7. **San'at.**

Yangi Babil podsholigi davrida Babil shahri Old Osiyodagi fan-madaniyatning markaziga aylanadi. Bela ibodatxonasi bronza darvozlar orqali kiriladigan katta hovli bunyod qilingan. Ziyoratgoh ulkan zinapoyasimon piramida shaklida bo'lib, uning quyi qismida taxtda o'tirgan oltin iloh va qurbonlik qilinadigan joy bo'lgan. Yuqorida tilla ashyolar bilan bezatilgan boshqa ibodatxona bo'lgan. Ilohlar to'la tilladan bo'lmay, balki sirtiga tilla suvi yuritilgan.

1. Yozuv. Mesopotamiya – jahon sivilizatsiyasi va qadimgi shahar madaniyatining ilk o'choqlaridan biri. Mesopotamiya madaniyati bir necha ming yillar davomida rivojlangan hamda qo'shni madaniyatlarga hayotbaxsh ta'sir qilgan. Mesopotamiyada ilk bor yozuv, adabiyot, fan, ta'lim tizimi o'z davriga nisbatan mukammal rivojlangan. Ilk xalq og'zaki ijodi, aniq fanlar rivojlandi. Mesopotamiya madaniyati o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, bu yerda yaratilgan uyg'un madaniyat jahon sivilizatsiyasining ajralmas bir qismini tashkil etdi. Mesopotamiya madaniyatining yutuq va kashfiyotlari qadimda va o'rta asrlarda boshqa madaniyatlar va xalqlar tomonidan o'zlashtirilib, dunyo madaniyatining keyingi taraqqiyotiga poydevor bo'lib xizmat qilgan.

Bu madaniyatning ilk asoschilaridan biri shumerlar bo'lib, ularning yutuqlarini bobilliklar va ossuriyaliklar o'zlashtirib, davom ettirganlar. Mesopotamiya madaniyatining asoslari mil. avv. IV ming yillikda shaharlar paydo bo'lishi bilan boshlandi. Uning uzoq yashash davrida unga xos ichki yaxlitlik, an'analarning merosiyliigi, uning unsurlarining ajralmas aloqasi saqlanib qolgan. Mesopotamiya madaniyatining boshlang'ich davri o'ziga xos yozuvning shakllanishi bilan belgilanadi. Shu-

merlar boshda rasmi yozuvlardan foydalanadilar. Yozuvlar loy taxtacha, tosh, haykallar, vazalar va muhrlarga bitilgan. Qadimgi shumer yozuvining har bir belgisi tushunchani ifodalagan, ogʻzaki nutqda toʻgʻri kelgan. Vaqt oʻtishi bilan (mil. avv. III ming yillikning oʻrtalarida) shumerliklar yozuvni qulay va tez yozish uchun rasm belgilarni mixxat shaklidagi shartli belgilarga aylantirganlar. Ilk shumer yozuvining namunalari boʻlgan koʻp miqdordagi loy taxtachalar Mesopotamiyaning qadimgi shahri Uruk va Jamdat Nasrdan topilgan. Bu eng qadimgi yozuvlarni taniqli shumershunos olim Adam Falkenshteyn tadqiq qilgan (1976). Shumer mixxati Mesopotamiya sivilizatsiyasining asosiy ildizi boʻlib, uning barcha jihatlarini birlashtirgan anʼanalarini saqlab qolish imkoniyatini bergan.

Shumerlar bu yozuvni sivilizatsiyaga xizmat qildirganlar. Shumer mixxati mil. avv. VII asrgacha Old Osiyoda xalqaro yozuv vazifasini oʻtaydi. Qoʻshni xalqlar bu qulay yozuvni oʻzlashtirib olganlar. Bu yozuvda huquqiy, siyosiy, xoʻjalik va adabiy matnlar yozilgan. Shumer mixxati uzoq vaqt davomida shakllangan. Dastlab shumer yozuvi piktografik shaklda alohida buyumlar, tasvirlar tarzida ifodalangan. Asta-sekin u mixxatga aylangan. Mixxatda 600 belgi bor edi. Amerika arxeologlari Nippur shahridagi eng qadimgi shumer ibodatxonasini va ibodatxona kutubxonasini topish baxtiga muyassar boʻlganlar. Uning koʻp sonli xonalarida shumer tilida bitilgan matnlar 50 ming loy taxtachalar topiladi. Mil. avv. XXIV asrda mukammal Shumer matnlari paydo boʻlgan.

Akkad tili Janubiy Mesopotamiyada mil. avv. III ming yillikning ikkinchi yarmida shakllanadi. Shumer va akkad tillari bir-biridan koʻpgina soʻzlarni oʻzlashtirib olgan. Mil. avv. III ming yillikning oxirida dunyo tarixida ilk bor qadimgi shumer-akkad lugʻatlari tuzilgan. Dastlab shumer yozuvini, keyinchalik shumer-akkad yozuvini butun Old Osiyo xalqlari oʻzlashtirib oladilar.

Akkadliklar shumer mixxatining umumiy tamoyillarini saqlab qolib, bu yozuvga oʻzgartirishlar kiritganlar. Ular shumerliklarning 1000 belgisini 510 tagacha qisqartiradilar. 510 belgidan 300 belgi eng koʻp ishlatilgan. Shumerliklar yuqoridan

pastga qarab va o'ngdan chapga tomon yozganlar. Akkadliklar qator yo'nalishini o'zgartirib, gorizontol va chapdan o'ngga yozadilar. Ossurlar ham bu yozuvni o'zlashtiradilar. Akkad tili Old Osiyo xalqaro diplomatiya tiliga aylangan. Qadimgi Mesopotamiyada loy mo'l-ko'l edi. Loy taxtacha yozuv uchun asosiy xomashyo bo'lib xizmat qilgan. Taxtacha loydan yasalib, tuzlardan kuydirish yo'li bilan tozalangan. Mesopotamiyada o'rmon bo'lmaganligi sababli, faqat eng muhim matnlar yozilgan loy taxtachalar (podsho yozuvlari, kutubxonada saqlanishi lozim bo'lgan asarlar) kuydirilgan. Qolgan taxtachalar oftobda quritilgan. Odatda, taxtachalar 7-9 sm uzunlikda bo'lgan. Yozuvlar ba'zida tosh va metall taxtachaga ham yozilgan.

Mil. avv. I ming yillikda bobilliklar va ossuriyaliklar yozuv uchun teri va chetdan keltirilgan papirusni ishlata boshlaganlar. Shu vaqtning o'zida Mesopotamiyada yog'ochdan qilingan uzun taxtachaga mum surtib, mixxat belgilarini tushirganlar. Mil. avv. VII asrdan boshlab oromiy tili va yozuvi kirib kelgan paytda mixxat yozuvlari sekin-asta unutila boshlanadi.

2. Kutubxona. Bobil va Ossuriya madaniyatining eng muhim yutuqlaridan biri kutubxonalar edi. Kutubxonalar saroylar, maktablar, ibodatxonalar va xususiy kishilar tomonidan tashkil etilgan. Shumerda ham kutubxonalar mavjud bo'lgan. Kalxu, Ashshur va boshqa shaharlardagi kutubxonalar mashhur edi. Mil. avv. II ming yillikdan boshlab Ur va Nippur shaharlarida adabiy va ilmiy matnlardan iborat kutubxonalar paydo bo'lgan. Loy taxtachalarga podsho annallari, muhim tarixiy voqealar xronikasi, qonunlar to'plami, adabiy asarlar va ilmiy matnlar yozilgan. Arxeologik qazishmalar natijasida qadimgi Xarran viloyatidagi Sultontepadan Qurdi-Nergal degan odamning xususiy kutubxonasi topilgan. Bu kutubxonada adabiy asarlarning nusxalari, duo-afsunlar yozilgan taxtachalar, tibbiyot matnlari mavjud bo'lgan.

Qadimgi Sharqning eng mashhur kutubxonasi ossur podshosi Ashshurbanipalning (mil. avv. 669 – 635-yillar) Nineviya shahrida to'plangan 30.000 taxtachadan iborat kutubxonasi edi. Ashshurbanipalning o'zi o'qimishli odam bo'lgan. Podshoning buyrug'i va nazorati ostida kotiblar xususiy arxivlar va

ibodatxonalarda saqlanayotgan qadimgi nodir hujjat va matnlardan nusxa ko'chirganlar. Ashshurbanipal kutubxonasining alohida ilmiy qimmatini shundaki, bu kutubxonada dunyoda birinchi marta kitoblar tizimli to'plangan va ular sohaviy bilimlar asosida ma'lum tartibda joylashtirilgan. Ko'pgina kitoblar bir necha nusxada mavjud bo'lgan. Katta matnlar bir xil hajmdagi loy taxtachalarda bayon qilingan. Shunday matnlar qirqdan yuztagacha taxtachaga yozilgan. Har bir taxtachada undan foydalangandan so'ng o'z o'rniga qaytarish imkonini beradigan tartib raqamlari qo'yilgan. Ashshurbanipal kutubxonasida tarixiy mazmundagi («annallar», solnomalar), matnlar, qonunchilik hujjatlari, madhiyalar, duolar, tibbiyot va astrologiya matnlari, duoyibadlar, shumer-akkad lug'atlari, epik dostonlar va bashoratlarni to'plangan. Insoniyat sivilizatsiyasining bu nodir xazinasi mil. avv. 612-yilda Nineviya shahri Babil va Midiya qo'shinlari qamal qilib bosib olinganda yonib ketgan podsho kutubxonasi xarobalarida saqlanib qolgan 25 ming taxtachalar edi.

Arxivlar (archivum – lotincha – hujjat saqlanadigan joy). Qadimgi Mesopotamiya arxivlar makoni bo'lgan. Eng qadimgi arxivlar mil. avv. III ming yillikning birinchi choragiga tegishli. Bu davrda arxiv ma'lumotlari yozilgan taxtachalar namlikdan saqlash uchun mumlangan savatlarda saqlangan. Mil. avv. XIX asrga oid Ur shahri arxivi maxsus xonadagi yog'och tokchalarda saqlangan. Mil. avv. XVIII asrga oid boy arxiv Mari shahri podshosi saroyidan, Uruk shahridan mil. avv. VIII-VI asrlarga oid 2500 xo'jalik hujjatlari arxivi topilgan.

3. Maktab. Qadimgi Mesopotamiya shaharlarida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot natijasida savdo-hunarmandchilik ehtiyojlari va davlat xizmati savodli odamlarga bo'lgan ehtiyojni kuchaytiradi. Mixxat yozuvlarini o'qish ma'lum bir kasbiy tayyorgarlikni talab qilgan. Shu sababli, dunyo tarixida ilk maktablar Shumerda paydo bo'lgan. Ilk maktablar ibodatxonalar oldida bo'lib, keyinchalik ulardan tashqarida mavjud bo'lgan. Shumer maktabi «edubba» («taxtachalar uyi») deb atalgan. Maktabning boshida «taxtachalar uyi otasi» turgan. Bir vaqtning o'zida u o'qituvchi vazifasini ham bajargan. Maktabda o'qituvchilar – «katta akalar» hamda nazoratchi – «qamchidan foydalanadi»

gan» o'qituvchilar ham ishlagan. O'qituvchilar o'quvchilarning ota-onalari bergan mablag' hisobidan kun kechirganlar. Maktabda o'g'il bolalar ta'lim olganlar, o'quvchilar «taxtachalar uyi o'g'illari» deb atalgan. Maktabda o'qish uzoq va mashaqqatli bo'lgan. O'quvchilar shumer va akkad tillari, yozuvning murakkab tizimini o'rganishi, adabiy asarlardan nusxa ko'chirish ko'nikmasini olishi, ilohiyotshunoslik, matematika, geografiya, tabiatshunoslik va tibbiyot sohasidagi ilmiy bilimlarni o'zlashtirishlari lozim bo'lgan. Maktabda o'quvchilar ko'pincha badiiy adabiyot va ish hujjatlaridan nusxa ko'chirib, mashq qilganlar.

Bu mashq daftarlari loy taxtachalardan iborat bo'lib, ular qum ostida juda yaxshi saqlanib qolgan. Ana shu loy taxtachalarga yozilgan mashq daftarlari hozirgi kunda olimlar tomonidan o'rganilib, juda ko'p qadimgi shumer-akkad rasmiy va adabiy to'plamlari qayta tiklangan. Maktab o'quvchisining hayoti to'g'risida bizgacha bir necha matnlar, shumer maktablari inshootlari qoldiqlari yetib kelgan. Qadimgi Uruk shahriining mil. avv. IV ming yillik oxiri – III ming yillik boshlariga tegishli qatlamlari qazib ochilganda birinchi o'quv qo'llanmalari bo'lgan loy taxtachalar topilgan. Shuruppak shahri xarobalaridan mil. avv. III ming yillik o'rtalariga tegishli katta miqdordagi «maktab matnlari» mavjud. Ko'rinishidan keyinchalik maxsus kotiblik jamiyatning savodli kishilariga ehtiyoj o'sib borishi bilan maktablari butun mamlakat bo'ylab tarqalgan.

Qadimgi Shumer va keyingi davrda Bobil maktablarida asosan davlat va ibodatxonalar uchun kotiblar tayyorlangan. Maktablar ta'lim va madaniyat o'chog'i bo'lgan. Yuqori sinf o'quvchilari kelajakda tor mutaxassislashuvga qarab, grammatika, astronomiya va matematikadan bilim olganlar. O'zini fanga bag'ishlamoqchi bo'lgan o'quvchi bo'lsa, huquq, astronomiya, tibbiyot va matematikani o'rgangan. Maktabda jismoniy jazo keng qo'llanilgan. Mesopotamiya maktablari o'quvchilariining sinf xonasida fanlarni o'rganish uchun loy taxtachalarda yozgan mashq matnlari hamda maktab sinf xonalari xarobalari qazib ochilgan.

4. Adabiyot. Mesopotamiya dunyo tarixida qadimgi mifologiyaning boy adabiy yodgorliklari topilgan hudud hisoblana-

di. Shumerning birinchi adabiy matnlari mil. avv. 3 ming yillik boshlarida, akkad tilidagi adabiy matnlar mil. avv. 2 ming yillikning birinchi yarmida yozilgan. Shumer adabiyotiga oid epik asarlar, afsonalar, madhiya, doston, ertak va maqollar to'plami bizgacha yetib kelgan. Shumer shahrining qo'shni qabilalar hujumlari natijasida halokati to'g'risida ma'lumot beradigan asarlar alohida o'rin tutadi. «Ur shahri aholisining halokati motam yig'isi» (mil. avv. XX asr oxiri) asarida shahar qamali paytida ayollar, qariyalar va bolalarning ochlikdan qiynalishi, yong'indan qolgan uylarda halok bo'lganlarning tafsilotlari batafsil tavsiflangan.

Shumer adabiyotida yengil hajv ko'rinib turadi. Misol uchun, mulkdan qanday foydalanish kerak?

Baribir bu dunyodan o'tamiz, kel, barchasini xarj qilamiz!

Eh, hali uzoq yashash kerak, kel, yana jamg'aramiz!

Bizgacha bundan 5 ming yil oldin shumer maktabi o'quvchisi mixxat yo'zuvida yozgan matn yetib kelgan. Ushbu matnda o'quvchi o'ziga maktab ma'muriyatining munosabatidan shikoyat qiladi: «Maktabda menga nazoratchi darsga kechikib kelganim uchun tanbeh berdi. Men o'qituvchiga daftarimni ko'rsatganimda o'qituvchi meni o'zlashtirishim past bo'lgani uchun kaltakladi. Ko'chada yurganimda ehtiyot bo'lmaganim uchun nazoratchi menga tanbeh berdi va kiyimni yirtish kerak emas, deb meni urdi. Keyin maktab direktori menga mas-hq qilish uchun bergan matnni tushunmaganim uchun o'qiy olmadim. Shunda nazoratchi menga, nima uchun ruxsatsiz gapirding, deb meni urdi. Kuzatuvchi nima uchun ruxsatsiz ta'zim qilding, deb meni urdi, tartibni nazorat qiluvchi, nima uchun ruxsatsiz o'ringdan turding, deb meni urdi. Xizmatchi, sen nima uchun ruxsatsiz ketib qilding, deb meni urdi. Tayoqli odam, nima uchun ruxsatsiz qo'lingni cho'zding, deb meni urdi. Bunday hayotdan bezdim, kotibning taqdiri mening jonimga tegdi».

Qadimgi Bobilning «Atraxasis» poemasi odamni yaratilishi va dunyo to'foni to'g'risida hikoya qiladi. «Enuma elish» («Qachonki yuqorida...») diniy kosmologik dostoni qadimgi adabiyotning nodir namunasi.

Shumer adabiyotining eng mashhur namunasi afsonaviy qahramon Bilgamesh to'g'risidagi epik afsonalar to'plamidir. Bilgamesh to'g'risidagi ilk qo'shiq va ertaklar mil. avv. 3 ming yillikda paydo bo'lgan. Bu ertaklar shumer, akkad-bobil, xurrit va xett tillarida mixxat yozuvda yozilgan. Doston tarkibiga To'fon afsonasi ham kiradi. Bu asar akkad tilida qayta ishlangan nusxada to'laroq ko'rinishda Ashshurbanipal kutubxonasidan topilgan. Bu dostonda abadiy hayotni izlash hikoya qilinib, inson hayotining mazmuni to'g'risida fikr yuritiladi. Bu asar qadimda Old Osiyoning barcha xalqlari orasida keng tarqalgan, shu sababli uning turli tillardagi variantlari mavjud. Mil. avv. II ming yillik oxirida Bobilda akkad tilida yozilgan falsafiy mavzudagi «Ha, men donolik ilohini sharaflyman» asari saqlanib qolgan. U aybsiz, mashaqqat chekkan kishining shafqatsiz taqdiri to'g'risida hikoya qiladi.

Shu mavzuga yaqin «Bobil teoditsiyasi» (so'zma-so'z tarjimasi «xudoni oqlash») poemasi mil. avv. IX asrda paydo bo'lgan. Uning muallifi podsho saroyida kohin bo'lib xizmat qilgan Esagil qul Ubbib nomli kishi bo'lgan. Asarda bobilliklarni qiziqtirgan diniy-falsafiy g'oyalar o'z aksini topgan. Mil. avv. X asrga oid «Qul, menga bo'ysun» asari hayotga umidsizlik ruhida yozilgan. U xo'jayinning o'z quli bilan suhbat tarzida bayon qilinadi.

Katta badiiy qiymatga ega bo'lgan Ossuriya podsholarining annallari ossur jangchilari bo'lgan begona davlatlar tabiati to'g'risida ritmik tilda yozilgan. Eng mashhur ossur asarlaridan biri Ossuriya podshosining dono kotibi va maslahatchisi Axikarning qilmishlari to'g'risidagi qissadir. Bu qissada ayyor Axikar o'zini xafa qilgan kishidan uch marta qasos oladi. Qissa to'laroq holda Suriya tilida saqlanib qolgan.

5. Diniy e'tiqod. Qadimgi Mesopotamiya jamiyatining mafkuraviy hayotida diniy e'tiqod hukmron o'rinni egallagan. Mil. avv. IV-III ming yilliklar chegarasida Shumerda batafsil ishlab chiqilgan, keyinchalik, Bobilda o'zlashtirilib, rivojlantirilgan teologik tizim yuzaga kelgan. Har bir Shumer shahri o'z xudo – homiysiga ega bo'lgan. Bundan tashqari, barcha shumer shaharlari sig'ingan xudolar bo'lgan. Bu osmon xudosi Anu, yer xudosi Enlil, suv xudosi Enki yoki Ea kabi ilohlar tabiat

hodisalari kuchlarini aks ettirgan. Ko‘pincha ular koinot jis-miga o‘xshatilgan. Har bir xudoga alohida vazifa yuklatilgan. Enlil – taqdir xudosi, shaharlar asoschisi hamda motiga va omoch kashfiyotchisi; shumer quyosh xudosi Utu (akkad mi-fologiyasida Shamash); xudo Enlilning o‘g‘li Ninnar; sevgi va hosildorlik ma‘budasi Innana (Bobil va Ossuriya panteonida Ishtar); abadiy hayot, tabiat xudosi Dumuzi (Bobilda – Tam-muz) keng tarqalgan.

Urush xudosi, kasallik va o‘lim xudosi Nergal (Marsen) Mars sayyorasiga o‘xshatilgan. Bobil bosh xudosi Marduk – Yupiter sayyorasiga, Nabu (Mardukning o‘g‘li) donolik, yozuv va hisob xudosi Merkuriy sayyorasiga o‘xshatilgan.

Xudolardan tashqari ko‘p sonli ezgulik devlariga sig‘inilgan. Turli xil kasalliklar sababchisi bo‘lgan yovuz devlarni rahmdil qilishga harakat qilganlar. Devlar yarim odam, yarim hayvon tarzida tasvirlangan. Odamlar o‘zlarini odam boshli, qanotli ho‘kiz sifatida ifodalaganlar. Qanotli ulkan haykallar Ossuriya podsholari saroylariga kirish joyini qo‘riqlagan.

Shumer va akkadlar u dunyoga ishonganlar. Ularning ta-savvurida u dunyo soyalar podsholigi, qaysiki, o‘liklar ochlik va chanqoqlikdan qiynaladilar, loy, chang bilan ovqatlanadi-lar. Shuning uchun marhumlarning bolalari ularga qurbonlik keltirishga majburlar. Shumerlarning Ur va Uruk shaharlari-dagi qadimgi qabristonlar o‘rganilgan. Qabriston shahar de-avori tashqarisida joylashgan. G‘ishtdan qurilgan sag‘analar devor bo‘ylab chozilib ketgan. Sag‘analarning uzunligi 2 metr, kengligi 1 metr, balandligi 1,5 metr. Bu sag‘analarda mayitlar-ning boshi ostiga go‘sht qo‘yilgan: o‘ng qo‘li chap qo‘li ustiga qo‘yilib, barmoqlarining uchi bilan mis idishni ushlab turibdi. Sag‘ana devorlari ovqat va suv uchun ko‘zalar qo‘yilgan. Uruk shahrida mayit oval shakldagi loydan qurilgan sag‘anaga dafn etilgan. Sag‘ana tuproq supa ustiga ko‘tarilgan inshootda qu-rilgan. Sag‘analarda qurol qoldiqlari, bilaguzuklar, oltin va ku-mush uzuk va boshqa bezaklar topilgan.

6. Ilmiy bilimlar. Qadimgi Mesopotamiyada dunyoni ilmiy bilishda o‘sha davrga nisbatan yuqori yutuqlarga erishilgan. Shumerliklar sanoqning oltimishlik tizimini yaratadi. Uning

asosida 1, 60, 600, 3600 sonlari yotar edi. Keyinchalik, oʻnlik tizim – 1, 10, 100 asosida paydo boʻlgan. Mesopotamiyaning qadimgi aholisi arifmetikaning toʻrt qoidasi: boʻlish, algebraik tenglamani kvadrat va kub darajasiga koʻtarib, ildiz chiqarib yechishni bilganlar. Mesopotamiyaliklar geometriyaning asoslari bilan tanish boʻlib, «pi» sonini kashf qilganlar. Aylana uzunligi, aylana maydoni, kesik piramida hajmi, toʻgʻri burchakli uch-burchakning tomonlari oʻrtasidagi nisbatini hisoblashni bilar edilar. Uzunlik va ogʻirlik oʻlchov birliklari ishlab chiqilgan. Astronomiya asosida oy kalendari yaratildi. Har bir oy 29 yoki 30 kundan iborat boʻlib, yil 12 oy, 354 kundan iborat boʻlgan. Oy kalendarining quyosh kalendaridan farqi bir yilda 11 kunni tashkil etgan. Shu sababli, har 3 yilda qoʻshimcha oʻn uchinchi oyni kiritish talab qilindi. Yil mart-aprel oyi («nisan» oyi)dan boshlangan. Mil. avv. III ming yillikda har bir Shumer shahri-ning oʻz kalendari bor edi. Astronomlar quyosh va oy tutilishini bilar, kometa, meteoritlarning paydo boʻlishi, yer qimirlashlarini belgilar edilar. Kun quyoshning chiqishidan emas, botishidan boshlangan. U har biri 2 soatdan boʻlgan 12 qismga boʻlinib, har bir kundan yetti kunlik hafta tashkil topgan.

Bobil astronomiya va matematikasi mil. avv. V asrda katta yutuqlarga erishgan. Bu vaqtda Uruk, Sippar, Babil va Borsippada mashhur astronomiya maktablari faoliyat koʻrsatgan. Bobilda matematika fanlaridan amaliy maqsadlar uchun foydalanganlar. Zamonaviy olimlar Babil astronomiyasi taraqqiyotini sinchiklab oʻrganib, ularning bu sohadagi bilimlari yunonlarnikiga qaraganda keng boʻlganini eʼtirof etadilar. Qadimdayoq bobilliklar zikkuratlarining yuqori qavatlaridan turib osmon jismlarini muntazam kuzatganlar. Mesopotamiyaning har bir shahrida zikkurat bunyod qilingan. Zikkurat, odatda, mahalliy bosh xudo ibodatxonasi oldida uch-toʻrt qavatdan yetti qavatgacha xom gʻishtdan qurilgan minora boʻlgan. Uning yuqori qismining tashqi devori havorang sirlangan gʻishtlar bilan qoplangan boʻlib, bu yerda ziyoratgoh joylashgan. Bu xudoning istiqomatgohi boʻlib, xudo tunda bu yerda uxlab dam olgan. Kohinlar bu yerdan turib dehqonchilik uchun taqvim muddatlari bilan bogʻlangan astronomik kuza-

tishlar olib borganlar. Ana shu ko'p asrlik kuzatishlari natijasida matematik astronomiya vujudga kelgan. Astronomlar yulduzlar o'rtasidagi masofani astronomik hisoblab chiqqanlar. Bobilda ko'p sonli astronomik jadvallar vujudga kelgan. Shu davrda Bobilda mashhur astronomlar – Naburian (mil. avv. VI asr) va Kiden (mil. avv. IV asr) yashagan. Naburian oy fazalarini aniqlash tizimini ishlab chiqadi. Kiden quyosh yilini 365 kun, 5 soat, 41 daqiqa va 41,6 soniya hisobladi. U yil hisobi davomiyligida bor-yo'g'i 7 daqiqa, 17 soniyaga xato qilgan. Astronomiya astrologiya bilan bog'langan. Bobil olimi Beroyes mil. avv. 270-yilda Kos orolida astronomiya maktabini ochgan. Bu maktab orqali yunonlar Bobil matematikasi bilan tanishadilar. Yevropa astronomiyasi Uyg'onish davriga kelib faqat shu darajaga yetadi. Bobil astronomlarining bilimlari yunonlarga qaraganda keng bo'lgan. Mil. avv. VIII asrdan boshlab Bobilda yilnomalar muntazam yozib borilgan, geografik xaritalar, ma'lumotnomalar, joy rejasi tuzilgan. Hatto Bobil markazida bo'lgan dunyo xaritasini tuzishga harakat qilingan.

Bizgacha juda ko'p Bobil tibbiyot matnlari yetib kelgan. Mesopotamiya shifokorlari chiqqan va singan suyak bo'g'inlarini davolay olganlar. Jarrohlar suyaklarni amputatsiya qilish, yiringlagan yaralarni ochish va tozalash, bosh chanog'ini ochishni amalga oshirganlar. Tibbiyot duo-afsunlar, fol ochish bilan yaqin bog'langan. Tabiat hodisalari, osmon jismlari, tush ko'rish va hayvonlarning ichki organlariga (jigar, yurak) qarab fol ochish keng tarqalgan. Tabiblar afsungarlar, kohinlar deb hisoblangan. Qadimgi Mesopotamiyada terapevtlar, jarrohlar, akusherlar, veterinarlar bo'lgan. Ular ko'p kasalliklarni davolaganlar: ko'zga tushgan pardani (kataraktani) olganlar, yaralarni ochganlar, singan suyaklarni o'stirganlar, jigar, oshqozon-ichak kasalliklarini davolaganlar. Kasallik belgilarini aniqlash, tashxiz qo'yishni bilganlar. Bizgacha tibbiy ma'lumotnomalar, qo'llanmalar yetib kelgan. Dori-darmon tayyorlashda o'simlik, hayvon va minerallardan foydalanilgan. Kimyo, biologiya, botanika, minerologiya, farmatsevtika fanlari bo'yicha katta miqdorda bilimlar to'plangan. Bu to'g'risida turli atamalar, retseptlar dalolat beradi.

Mil. avv. III ming yillikdayoq mesopotamiyaliklar Hindistonga boradigan yo'lni, mil. avv. I ming yillikda Efiopiya va Ispaniyaga boradigan yo'lni bilganlar. Bizgacha yetib kelgan geografik xaritalar bobilliklarning o'z geografik bilimlarini tizimga solishga harakat qilganliklarini ko'rsatadi.

7. San'at. Qadimgi Mesopotamiya san'atining shakllanishi va keyingi taraqqiyotiga shumerlarning badiiy an'analari hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tosh o'ymakorlik mil. avv. III ming yillik boshlarida shakllandi. Toshga naqshlar o'yish (gliptika) mil. avv. I asrgacha yuksak darajada rivojlanadi. Relyef tasvirlar toshdan ishlanib, relyeflarda hayvonlar, jang manzaralari tasvirlangan. Mil. avv. XXIV-XXIII asrlarda Mesopotamiya yagona davlat bo'lib birlashgan paytda podsholarning ideallashtirilgan portret-tasvirlari paydo bo'ladi.

Mil. avv. II ming yillik boshlaridan qurbonlik keltirish, saroy hayoti manzaralari tasvirlangan freska san'ati rivojlangan. Mesopotamiya san'ati mil. avv. VIII-VII asrlarda Ossuriya davlatining gullab-yashnagan davrida o'zining yuqori cho'qqisiga chiqadi. Bu asosan relyef san'atida o'z aksini topgan. Bu davrda ulug'vor saroy va ibodatxonalar barpo qilina boshlangan.

Mil. avv. I ming yillikda Mesopotamiyada yirik savdo-hunarmandchilik madaniyat markazlari bo'lgan katta shaharlar paydo bo'ladi. Mesopotamiyadagi Ossur podshosi Sinaxxerib tomonidan mil. avv. 705 – 681-yillarda qurilgan, maydoni bo'yicha Old Osiyoda eng katta shaharlardan biri Ossuriya poytaxti Nineviya bo'lgan. Shahar 729,7 ga yerni egallab, shaharda 170 ming aholi yashagan. Amerikalik arxeolog K. Tompson 1932-yil Nineviya shahrida podsho Sinaxxerib qurgan, shaharni suv bilan ta'minlaydigan akvedukni qazib topgan.

Mesopotamiyaning eng katta madaniy va savdo-hunarmandchilik markazi Bobil shahri bo'lgan. Shahar asrlar davomida shakllanib, ulug'vor inshootlar quriladi. Bobilda 200 ming kishi yashab, shaharda 2 xiyobon, 4 katta shoh ko'cha, 53 ibodatxona va 600 ziyoratgoh bo'lgan. Ayniqsa, Bobil shahri Yangi Bobil podsholigi davrida yuksalib, yangi saroylar, ibodatxona-zikkurat va mudofaa devorlari bunyod qilingan. Mesopotamiya me'morchiligi o'zining ulug'vorligi, ulkan, ha-

shamatli inshootlari bilan ajralib turadi. Me'morchilik san'ati yuksak darajada rivojlangan. Me'morlar sho'rlash, zax va namlikka chidamli mustahkam inshootlarni qurganlar. Yangi Bobil podshosi Navuxodonosor II Bobilni o'tib bo'lmas mustahkam devor bilan o'rab olgan. Navuxodonosor II shunday yozuv qoldirgan: «Men Bobilni sharqdan mustahkam devor bilan o'rab oldim. Men handaq qazidim va uning yonbag'irlarini asfalt va pishiq g'isht bilan mustahkamladim. Handaq poydevorida baland va kuchli devor bunyod qildim. Men kedr yog'ochidan keng darvoza yasadim va ularni mis taxtacha bilan qoplادim. Yomon niyatni o'ylagan g'animlarni Bobilga yon tomonlardan kirmasliklari uchun men uni dengiz to'liqlari kabi kuchli suv bilan qurshadim. Men istehkomlarni puxta mustahkamladim va Bobil shahrini qal'aga aylantirdim».

Bobil shahrining tashqi devorlarida 100 bronza darvoza bo'lib, devorlarning qalinligi shunday ediki, devor ustida bir necha jang aravasi bir qatorda yurgan. Frot daryosini Bobil shahri bo'yicha qirg'og'i 30 km.ga cho'zilib ketgan, u ko'priklar bilan shaharga qo'shilgan. Shahar devorida 250 jangovar minorada qo'riqchilar turgan. Arxeologik qazishmalar bu fikrni tasdiqlaydi.

Mesopotamiyada shaharlar hukmdorlar tomonidan obo-donlashtirilgan. Bobildagi Ishtar darvozasi va unga boradigan tantanalar ko'chasi hashamatli qilib bezatilgan. Darvoza va ko'cha rangli sopol plitkalar bilan qoplangan. Plitkalardan birida Navuxodonosorning shunday yozuvi saqlangan: «Men Navuxodonosor, Bobil podshosi, Nabopolasarning o'g'li Bobil ko'chasini ulug' Marduk tantanalari uchun Shadudan tosh plitalar to'shadim. Marduk ilohim, bizga abadiy hayot bag'ishla». Ishtar darvozasi havorang sirlangan g'ishtlar bilan qoplanib, oq, sariq yo'l va relyef frizi bilan bezatilgan hamda sariq, qizil yo'l bilan sherlarning yurishi tasvirlangan.

Podsho Navuxodonosor II o'z rafiqasi midiyalik malika Ametis (Semiramida) uchun qurgan osma bog'lar (Afsonada malika Semiramida bog'lari) ham Bobil shahrida bo'lgan. Bu inshoot qadimgi dunyoning yetti mo'jizasidan biri hisoblangan. Umumiy maydoni 15 ming kvadrat metrni tashkil etgan ko'p qavatli katta inshoot bo'lib, unda salqin xonalar bo'lgan. Inshoot

tomiga gullar, daraxtlar, butalar o'tqazilgan. Osma bog' suv ko'tarib beradigan chig'ir bilan qullar tomonidan aylantirilib sug'orilgan. Bog'ning har bir terassasining maydoni g'ishtdan bo'lib, uni salmoqli tosh ustunlar ko'tarib turgan. G'ishtlar ustiga tosh taxtalar, keyin qalin gips qatlami, qamish va asfalt to'shalgan. Namlikdan qalin qo'rg'oshin taxtalar himoya qilgan. Bu plitalarga to'kilgan tuproqda asriy daraxtlar ildizlarini erkin qo'yishlari mumkin edi. O'simliklar uchun kerakli suv eng yuqori qavatda joylashgan hovuzga Frot daryosidan nasoslar bilan ko'tarib quyilgan.

Ossuriya kabi Bobilda ham qanotli ho'kizlar, sherlar (shadu)ning relyef tasvirlari va haykallari yuksak san'at asarlari hisoblanadi. Qanotli ho'kiz va sher haykallari saroylar oldiga qo'yilgan. Ular saroyning homiysi va himoyachisi bo'lgan. Britaniya muzeyida Ashshurbanipalning saroyidagi qanotli sher saqlanadi. Ossur podshosi Sargon saroyidan 26 juft ho'kizning alebastr haykali topilgan. Mesopotamiya rassomlari jang manzaralarining tantanali marosim yurishlarini juda yengil tasvirlaydilar. Yovvoyi hayvonlar, xonaki jonivorlar hayotiy – ingichka oyoqli, kishnab turgan otlar kabi yengil, ixcham gavdali itlar tasvirlari jonli aks ettirilgan.

Mesopotamiyada shisha ishlab chiqarish juda erta mil. avv. XVII asrda boshlanadi. Temirdan foydalanish esa kechroq – mil. avv. XI asrda boshlanadi. Mesopotamiyaning ilmiy bilimlari, san'ati, me'morchiligi, dini, yozuvi va adabiyoti qadimda ko'pgina Sharq xalqlari madaniyati ravnaqining o'lchov mezo-ni bo'lib xizmat qilgan.

Mesopotamiya sivilizatsiyasining siyosiy nazariya va amaliyoti, huquq, falsafa, tarixshunoslik sohalarida erishgan yutuqlari boshqa mamlakatlar tomonidan o'zlashtirib olinadi. Ossuriyada shakllangan ma'muriy tizimni forslar o'zlashtirib olganlar (mamlakatni satrapliklarga bo'lish, satraplikni fuqarolik va harbiy hokimiyatlarga ajratish). Ahmoniyalar, keyin esa Ellin davri hukmdorlari Mesopotamiya podsholarining saroy rasm-rusumlarini o'zlashtirib oladilar.

Qudratli Ossuriyaning oqsuyak-zodagonlari, saroy ahli qimmatbaho qizil rangli zarbof kiyimlar, oltin-kumush, qim-

matbaho toshlar bilan ziynatlangan harbiy qurollar, yelpig'ich va soyabon tutgan xizmatkorlar hamrohligida ko'chaga chiqqanlar. Podshoning o'zi toj kiyib, oq uzun kiyim orqasiga tashlangan ko'k lentalar va qo'lida podsholik ramzi bo'lgan aso bilan fuqarolar ooldiga chiqqan. Podsho oliy kohin vazifasini bajargani uchun uning kiyimida ossuriyaliklar sig'inadigan yulduzlar tasviri bo'lgan.

Qadimgi Shumerda harbiy san'at yuqori darajada rivojlangan. Dunyo harbiy san'ati tarixida ilk bor mil. avv. III ming yillikda shumer askarlari yog'ochdan to'rtburchak shakldagi, chetlari qisman mis parchalari bilan hallangan jangchi gavdasini to'la yopadigan to'rtburchakli qalqondan foydalanganlar. Bunday qalqonlar bir-biriga taqab qo'yilib, butun bir askarlar qismini himoya qilgan. Shu tarzda qadimgi davrda ilk falanga yuzaga kelgan. Shumer jangchilari dunyo tarixida birinchi bo'lib, jangovar qalpoqlardan foydalanganlar. Mil. avv. III ming yillikka oid mis va oltin qalpoqlar Ur shahri podsho qabrlaridan topilgan. Ayniqsa, Ossuriya qurol-yarog'i haqiqiy san'at asari bo'lgan, oliy navli po'lat qilichlar, xanjarlar, qalqon va kamonlar mohirona tayyorlangan. Xanjar taqib yurish nasl-nasabi ulug' ekanidan dalolat bergan. Xanjarlarning sopi hayvon kallasi tasvirida nafis ishlangan.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. A. Leo Oppenheim, *Letters from Mesopotamia*, Chikago: 1967
2. От начала начал: Антология шумерской поэзии / Пер. и комм. В.К. Афанасьевой. Спб. 1997.
3. Эпос о Гильгамеше (О все видавшем)/ Пер. и комм. И.М. Дьяконова. – М., – Л.: 1961.
4. Поэзия и проза Древнего Востока. – М.: 1973 (Библиотека всемирной литературы).
5. Н.Д. Флетчер. Культура и искусства двуречья и соседних стран. – М., Л.: 1958.
6. С. Клочков. Духовная культура Вавилона. Человек, судьба время. – М.: 1983.
7. R. Jane. Macintosh, *Ancient Mesopotamia: new perspectives*, Santa Barbara, California: 2005.

Asosiy sanalar

Mil. avv. XXIV asr	Ilk batafsil yozilgan shumer matnlari paydo bo'ldi.
Mil. avv. III ming yillik	So'nggi shumer-akkad lug'atlari paydo bo'ldi.
Mil. avv. XVII asr	Mesopotamiyada shisha ishlab chiqarila boshlandi.
Mil. avv. XI asr	Temirdan foydalanila boshlandi.
Mil. avv. 705 – 681-yillar	Nineviya shahri qurildi.
Mil. avv. VII asr	Oromiy tili va yozuvi kirib keldi.
Mil. avv. 669 – 635-yillar	Ashshurbanipalning hukmronlik yillari Nineviya shahrida kutubxona tashkil qilindi.

Mustaqil ish mavzulari

1. Qadimgi shumer-bobil tili, yozuvi va adabiyoti.
2. Bobil me'morchiligi va tasviriy san'ati.
3. Mesopotamiya diniy tasavvurlari, ilmiy bilimlari.
4. Qadimgi Mesopotamiyada ta'lim tizimi.

QADIMGI OSSURIYA

1. Mesopotamiyadagi arxeologik qazishmalar.
2. Qadimgi Ossuriya davri (mil. avv. II ming yillikning I yarmi).
3. O'rta Ossuriya davri (mil. avv. II ming yillikning II yarmi).
4. Buyuk Ossuriya harbiy davlati (mil. avv. I ming yillik).
5. Armiya.
6. Ossuriyaning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti.
7. Ossuriya madaniyati.

1. Mesopotamiyadagi arxeologik qazishmalar. Mesopotamiyada olib borilgan arxeologik qazishmalar, madaniy-tarixiy yodgorliklar va yozma manbalarni o'rganish natijasida ossurshunoslik fani yuzaga keldi. Ossurshunoslik fani faqat qadimda mavjud bo'lgan Ossuriya davlatini emas, balki Old Osiyo, Mesopotamiya, Eronda qadimda yashagan xalqlarning tili, madaniyati va tarixini o'rganadigan fanlar majmuasidir. XII asrgacha Old Osiyoning qadimgi tarixi to'g'risidagi asosiy manbalar Bibliya, Bobil kohini Beroyesning kitobidan parchalar va antik mualliflarning ma'lumotlari edi (mil. avv. IV-III asr). Ilk bor XII asrda Old Osiyoga sayohat qilgan bir ispan sayyohi ikki daryo oralig'idagi saqlanib qolgan bir necha shahar qoldiqlari to'g'risidagi ma'lumotlari saqlanib qolgan. XVII asrda italiyan sayyohi Petro de Valla Doro I ning Pasargad shahri xarobalaridan mixxat yozuvlarini Yevropaga olib kelgan. XVIII asrda daniyalik olim Karsten Nibur sayohat qilib, o'z yozuvlarida qadimgi Bobilni tasvirlaydi va mixxatlarning bir necha nusxasini oladi.

Mesopotamiyadagi arxeologik qazishmalar XIX asr o'rtalarida shimolda: dastlab qadimgi topilmalar bilan qiziqadigan ishqiboz kishilar tomonidan, keyinchalik mutaxassis – arxeologlar tomonidan amalga oshirilgan. Ikki daryo oralig'idagi birinchi shaharlar qachonlardir Ossuriya davlati mavjud bo'lgan shimolda paydo bo'lgan edi.

Ingliz arxeologi K.J. Rich 1820-yil Kunjuk tepaligida (Turkiya) qadimgi Ossuriya poytaxti Nineviyani qazishni boshlaydi. 1842-yil fransuz diplomati E.P. Botta mahalliy afsonalarda Ossuriyaning qadimgi poytaxti bilan bog'liq bo'lgan Kunjik

tepaligini (Turkiya) qazishdan boshladi, lekin hech qanday natijaga erishmaydi. 1846 – 1847-yillarda ingliz diplomati G.A. Leyyard Nimrud tepaligini qazib, qadimiy Ossuriyaning Kalku shahri qoldiqlarini ochgan. Tepalikdan podsho saroylari, odam-hoʻkiz, odam-sher haykallari va badiiy relyeflar topilgan. Y.P. Bottaning Kunjik qazishmalarini Leyard davom ettiradi. 1847-yil Leyyard Kunjik tepaligidan Nineviya xarobalarini, jumladan, podsho Sinaxxerib (mil. avv. VII asr) saroyi, uning nevarasi Ashshurbanipalning kutubxonasini topadi.

Leyyardning shogirdi U. Rassam Kunjik tepaligidan podsho Ashshurbanipalning va harbiy manzaralar tasvirlangan, ajoyib relyeflar bilan bezatilgan saroyi va podshoning boy kutubxonasini ochadi. U Nimrud tepaligi yaqinidagi Balavatdan mil. avv. IX asrga oid yodgorliklar, jumladan, harbiy yurish va xiroj toʻlash manzarasi tasvirlangan Balavat darvozalari deb atalgan 4 ta jez taxtani topadi. Fransuz arxeologi V. Andre 1903 – 1914-yillarda Ossuriyaning qadimiy poytaxti Nineviyada podsho Ashshurbanipalning saroylari, ibodatxonalar qoldiqlarini, jumladan, oliy xudo Ashshur ibodatxonasi, podsho qabrlari, turar-joy binolari va koʻchalarini qazib ochdi. XX asrning 50-60-yillarida arxeologlar Nineviya shahri xarobalaridan saroy, xoʻjalik inshootlari, koʻpgina hujjatlarni topganlar. Ossurshunoslikning yuz yillik tarixi davomida siyosiy tarix va davlat qurilishi muammolari oʻrganilgan.

Yevropa olimlari koʻp yillik arxeologik qazishmalar natijasida qadimgi Mesopotamiya davlati, jamiyati va boy madaniyatidan dalolat beradigan noyob yodgorliklarni topdilar. Topilgan yozma manbalar qadimgi Mesopotamiya davlatchiligi, ijtimoiy-madaniy, siyosiy hayotini tasavvur qilishga yordam beradi. Mesopotamiya madaniyatining yoʻnalishlari, kelib chiqishi, mifologiya, adabiy yodgorliklar, sanʼatning oʻziga xos xususiyatlari, ilmiy bilimlar toʻgʻrisidagi qator tadqiqotlar amalga oshirildi.

Tarix fanida XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi tarixchi olim Meyerning sikl nazariyasi yetakchi oʻrin egallaydi. Edvard Meyer har qanday sivilizatsiya siklik rivojlanib, yaʼni feodal tuzumdan boshlanib, kapitalizm darajasiga yetadi, keyin ichki qarama-qarshiliklar tufayli halokatga uchraydi, shundan soʻng sikl

yana qaytariladi deb tushuntiradi. Shu sababli, XX asr boshlarida taniqli nemis Ossurshunoslari B. Maysner, P.Koshaker va boshqalar qadimgi Mesopotamiya tarixini feodal jamiyat deb baho beradilar. Faqat keyingi yillarda ijtimoiy tabaqalanish, xo'jalikni tashkil qilish, shaharlar, savdo-hunarmandchilikning o'rne, ibodatxonalar xo'jaligi bo'yicha muhim ijtimoiy-iqtisodiy tadqiqotlar (A. Falkenshteyn, A.L. Oppenxeym, I. Gelba va V. Leman asarlari) paydo bo'ladi. Ossurshunoslik markazlari dastlab Angliya va Fransiyada, XX asr boshlaridan Germaniyada paydo bo'lgan. Gitler hokimiyatga kelgach, ko'pgina Ossurshunos olimlar AQShga ko'chib ketadilar. Hozir AQShda mashhur Ossurshunoslik markazlari faoliyat ko'rsatmoqda. Angliya, Fransiya va Germaniyada ham Ossurshunoslik maktablari ilmiy-tadqiqotlarni olib bormoqdalar.

2. Qadimgi Ossuriya davri (mil. avv. II ming yillikning I yarmi). Mil. avv. III ming yillikning birinchi yarmida Shimoliy Mesopotamiyada, Dajla daryosining o'ng qirg'og'ida Ashshur shahriga asos solinadi. Arxeologik qazishmalarda Ashshur shahriga mil. avv. IV ming yillikda asos solingani aniqlangan. Bu shahar nomi bilan Dajlaning o'rta oqimida joylashgan butun hudud aytila boshlanadi (Ashshur – qadimgi yunon tilida Osur). Mil. avv. III ming yillik o'rtalarida Ashshurda shumer va akkaddan kelgan aholi o'rnashib qoladi. Ashshur Mesopotamiya bilan Kichik Osiyo o'rtasidagi savdoga vositachilik qilgan Sargon I davrida Ashshur qadimgi Akkad podshohligining yetakchi ma'muriy markazlaridan biriga aylangan. Ashshur mil. avv. XVIII asrda amoriy qabilalari Shamshi-Adad davlatining markaziga aylanadi. Keyinchalik Ossuriya davlatining ilk poytaxti bo'ladi. Old Osiyoning mil. avv. II-I ming yilliklaridagi tarixida muhim rol o'ynagan Ossuriya davlati tarixi 3 davrga bo'linadi: Qadimgi Ossuriya davri – mil. avv. XX-XVI asrlar, O'rta Ossuriya davri – mil. avv. XV-XI asrlar, Yangi Ossuriya davri – mil. avv. X-VII asrlar.

Qadimgi Ossuriya Mesopotamiyaning shimoli-sharqiy yassi tog'ligida Dajla daryosining yuqori qismida joylashgan. Dajla daryosiga ikkita katta irmoq Kichik Zab va Katta Zab kelib quyiladi. Sharqda Ossuriyani Erondan Zagros tog'lari ajratib

turadi. Shimoli-g'arbda Ossuriyani Suriya – Mesopotamiya cho'llari chegaralab turadi. Ossuriya dehqonchilikda janubiy Mesopotamiyaga teng kela olmagan, lekin uzumchilik yaxshi rivojlagan. Tog'li hududlarda metall xomashyosiga, o'rmonlarga boy bo'lgan. Qadimgi davrdan Ossuriya janubiy Mesopotamiyadan Kavkazorti, Kichik Osiyo Surriya, Falastin va Misrga boradigan yo'llar ustida joylashgan. Bu xalqaro yo'llar tutashgan hududda savdogarlarning tayanch nuqtalari qadimdan yuzaga kela boshlaydi.

Ossur savdogarlari Kichik Osiyoda o'zlarining bir necha tayanch savdo manzilgohlari (koloniyalar)ni barpo qiladilar. Ularning orasidan qulay geografik joyda joylashgani sababli Ashshur shahri tez orada katta savdo-hunarmandchilik va tranzit savdo markaziga aylanadi. Bu yerdan Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'idan, Kichik Osiyo va Kavkaz ortidan Dajla bo'ylab Orta va Janubiy Mesopotamiyaga boradigan yo'llar o'tgan. Ashshur savdogarlari asosiy savdo yo'llarida o'rnashib qolish uchun mil. avv. III-II ming yilliklar oralig'ida Dajla daryosidan sharqda joylashgan sobiq shumer-akkadning Gasur koloniyasini bosib oldi. U Kichik Osiyoning sharqiy qismini faol kolonizatsiya qilgan. Bu yerdan Mesopotamiya uchun muhim bo'lgan xomashyolar: mis, qo'rg'oshin, kumush, chorva mollari, teri, va yog'och tashib ketilgan. Kichik Osiyoga g'alla, matolar, tayyor kiyimlar va hunarmandchilik mahsulotlari olib kelingan.

Mil. avv. II ming yillik boshlarida qadimgi Ossuriya markazi Ashshur bo'lgan kichik hududni o'z ichiga olgan edi. Ilk Ossuriya jamiyatida savdo yetakchi o'rin egalladi. Qadimda Ossuriya orqali Kichik Osiyo va Kavkazortidan Tigr daryosi bo'ylab O'rta va Janubiy Ikki daryo oralig'i hamda Elamga, Sharqiy O'rtayer dengizidan muhim savdo yo'llari o'tgan edi.

Qadimgi Ossuriya jamiyatida ibtidoiy quldorlik shakllangan bo'lib, ibtidoiy jamoa qoldiqlari saqlanib qolgan. Podsho va ibodatxona yerlarida jamoachi va qullar mehnat qilgan. Yerning asosiy qismini jamoa yer egaligi tashkil qilgan. Qulchilikning asosiy manbalari mulkiy tabaqalanish natijasida erkin jamoachilarning qarzi uchun qul qilish va chetdan qul sotib olish bo'lgan.

Mil. avv. XVI asrgacha Ossuriya davlati «Alum – Ashshur», ya'ni «shahar – Ashshur jamoasi» deb atalgan. «Kichik va ulug'lar» xalq yig'ini o'z ahamiyatini yo'qota borgan. Hokimiyatning oliy organi – «Shahar uyi» boylardan tuzilgan oqsoqollar kengashi edi. Kengash a'zolari ichidan bir xil muddatga alohida lavozimli shaxs – «limmu» tayinlanib, u shahar xazinasini boshqargan. Uning nomi bilan joriy yil boshlangan. Oqsoqollar kengashi sud va ma'muriy ishlar bilan shug'ullanadigan mansabdor shaxs – «ukulluma»ni tayinlagan. Shahar-davlatning merosiy hokimi «Ishshiakkum» diniy vazifalarni bajarib, ibodatxonalar qurilishiga rahbarlik qilgan va urush vaqtida harbiy boshliq bo'lgan. Mil. avv. XX asrda xalqaro vaziyat ossur savdo koloniyalari uchun noqulay kelgan. Frot daryosi havzasida Mari davlati yuksalib, Ashshurning g'arb savdosiga jiddiy to'siq bo'lgan. Xett davlati ossuriyalik savdogarlarni Kichik Osiyoda o'tkazmay qo'yg'an. Amoriy qabilalarini Ikki daryo oralig'iga yurishlari ham vaziyatni beqaror qilib, Ossuriya savdosiga zarar yetkazgan. Ashshur shahrida Ilushuma hokimligi vaqtida ashshur savdosini qayta tiklash uchun g'arbg'a Frot daryosi tomon va janubga Dajla daryosi oqimi bo'ylab ilk yurishlar uyushtirilgan.

Faqat mil. avv. 1781-yillar atrofida amoriylardan bo'lgan yo'l boshchi Shamshi-Adad Ashshur shahrini o'zining Yuqori Mesopotamiyadagi davlati markaziga aylantirgan. Natijada vaziyat Ashshur shahri foydasiga o'zgaradi. Ashshur Ikki daryo oralig'ining shimolidagi shaharlarni bosib oladi. Marini bo'ysundirib, Karxemish bilan ittifoq tuzadi. Suriya shaharlari ham bosib olinadi. Ashshur g'arb savdosida vositachilikni o'z qo'liga oladi. Davlat boshqaruvida podshoning mavqeyi kuchayadi. Shamshi-Adad davlat boshqaruvini bevosita o'z qo'liga olib, mutlaq hukmdor sifatida davlat boshlig'i, oliy harbiy boshliq va sudya vazifasini o'taydi. Boshqaruvni takomillashtirishga zaruriyat tug'iladi. Mamlakat hududi, aholisi okruglarga bo'linib, ularni boshqarish uchun noiblar yuboriladi. Uning vorislari tashqi siyosatda erishilgan yutuqlarni saqlab qola olmaganlar. Mil. avv. 1757-yilda Shamshi-Adadning o'g'li Ishme-Dagan davrida Mari shahar davlati bilan ittifoqda bo'lgan Bobil podshosi Xammurappi Ashshurni bosib oladi.

Bobil podshosi Xammurapi vafotidan so'ng Zagros tog'laridan mil. avv. 1740-yillar atrofida kassitlarning Mesopotamiyaga hujumi boshlanadi. Kassitlar yo'l boshchisi Gandash Bobilga bostirib kirib, o'ziga «to'rt iqlim podshosi, Shumer va Akkad podshosi, Bobil podshosi» hashamatli unvonlarini beradi. Lekin kassitlar amalda mamlakatni egallay olmaydilar. Bu davrda Shamshi-Adadning avlodlari hokimiyatni yana o'z qo'llariga oladilar. Ammo bu sulola tez orada hokimiyatni boshqalarga topshirishga majbur bo'ladi. Lekin Shamshi-Adad sulolasi-ning boshqaruvi Ashshur tarixining eng yorqin davri deb tan olingan. Keyinchalik Ossuriya podsholari ro'yxatida Shamshi-Adad va uning ajdodlari ham kiritiladi.

Mil. avv. XVI asrda Bobilda amoriylar sulolasi qulaydi va bu hududda kassitlar hukmronligi boshlanadi. Mil. avv. XVI asrda yosh kuchli Mitanni davlati Ossuriyani bosib olgan. Ossuriya qudratli Mitannining tazyiqiga qarshi Misr bilan diplomatik aloqa o'rnatadi. Mil. avv. 1500-yillar atrofida Mitanni davlati Shimoliy Suriya viloyatlarini bosib oladi va o'z qudratining yuqori cho'qqisiga chiqadi. Xett davlati ossuriya savdogarlarini Kichik Osiyodan siqib chiqaradi. Mil. avv. XV asr o'rtalarida Mitanni podshosi Shaushaattar Ashshurni bosib olib, uni Mitanniga qaram qiladi. Mitanni Ashshurni g'arbga chiqadigan savdo yo'lidan butunlay mahrum qiladi. Keyingi asr boshlarida Ossuriya o'z mavqeyini tiklash uchun Bobil bilan yaqinlashib, Mitanniga qarshi urush olib borgan. Lekin Bobilning hukmronligini tan olishga majbur bo'ladi. Buning evaziga Mitanni zulmidan ozod bo'ladi. Ossuriya tez orada Bobilning zaiflashib qolganidan foydalanib, o'z mustaqilligini to'la qayta tiklaydi va bu hududda Bobilga qarshi o'z ta'sirini o'tkazish uchun harbiy harakatlarni boshlaydi.

3. O'rta Ossuriya davri (mil. avv. II ming yillikning II yarmi). Mil. avv. 1353 – 1318-yillarda podsho Ashshurballit Ossuriyani qudratli davlatga aylantiradi. Zaiflashib qolgan Mitanni xetlar tazyiqiga qarshi Ossuriya bilan ittifoq tuzgan. Tez orada Ossuriya xetlarni Yuqori Mesopotamiyadan haydab chiqarib, Frot daryosiga chiqadi. Natijada Mitannining sharqiy viloyatlari, bu yerdagi diniy markaz – Nineviya bosib

olinadi. Mitanni, keyinchalik Bobil va Ossuriya ta'siri ostiga tushib qoladi. Ossuriya shahar-davlatdan qudratli davlatga aylanib, yetti yuz yil davomida o'zining talonchilik yurishlari, bosib olingan hududlar aholisiga nisbatan shafqatsizligi bilan qo'shni hududlarga qo'rquv va dahshat tug'diradi.

Ossuriya davlatining shakllanishi mil. avv. 1295 – 1264-yillarda hukmronlik qilgan podsho Adad-Nerari I davrida tugallanadi. Shimoliy Mesopotamiya, Dajla va Frot daryosi yoqalab Bobilga boradigan barcha yo'llar, Arrapxa davlati (hozirgi Kirkuk) bosib olinadi. Adad-Nerari I ossur hokimlaridan birinchi bo'lib rasmiy ravishda o'ziga podsho unvoni berib, Old Osiyo buyuk davlatlari hukmdorlariga teng bo'lgan «Buyuk podsho» unvoniga da'vo qiladi. Adadneraruning o'g'li Salmanasar I (akkad tilida Shulmanu – ashared mil. avv. 1274 – 1245-yillar) otasining Mitanniga qarshi yurishlarini davom ettiradi. U yuqori Mesopotamiyani Karxemishgacha Ossuriyaga qo'shib olgan. Salmanasar I ning o'g'li Tukulti-Ninurta I (mil. avv. 1244 – 1208-yillar) Bobilga va Kavkazortiga g'olibona harbiy yurishlar uyushtiradi. U Bobilni bosib olib, u yerga o'z noibini tayinlaydi va Bobil shahridagi Esagila ibodatxonasidan xudo Mardukning haykalini Ashshurga olib ketadi. O'zga xalqning xudosidan mahrum etish bu xalqning qaramligi ma'nosini bildirgan. Podsho Ashshur shahriga qarama-qarshi Dajla qirg'og'ida o'zi uchun yangi poytaxt – Kar-Tukulti-Ninurta shahrini qurdirgan. U bu shaharni mudofaa devorlari bilan o'rab olib, saroy va ibodatxonalar quradi. Ammo Tukulti-Ninurta I hukmronligining so'nggi yillarida xettlar va Bobil Ossuriyani u bosib olgan hududlarning katta qismidan mahrum qiladilar. Mamlakat uzoq urushlar natijasida zaiflashib qolib, ichki tartibsizliklar yuz beradi.

Mil. avv. XIII asrda Xett davlati Ossur savdogarlarini Kichik Osiyodan siqib chiqaradi. Misr Suriyada o'z ta'siridan mahrum bo'ladi. Mitanni davlati esa Ossuriya uchun g'arbgacha chiqadigan yo'lni butunlay yopadi. Mil. avv. XIII-XII asr boshlarida Ossuriya Yuqori Mesopotamiyaning qo'shni hududlarini to'rt marta o'ziga qo'shib oladi va to'rt marta yo'qotadi.

Ossur zodagonlari, ashshur kohinlari Tukulti-Ninurta I ning zaif tashqi siyosatidan norozi bo'lib, uni taxtdan tushirib,

o'ldiradilar. Ossuriya tushkunlikni boshdan kechiradi. Bolqon qabilalaridan bo'lgan mushklar Frot daryosi vodiysiga kelib, Xett davlatini halokatga uchratadilar. Keyin esa elamliklarning hujumini qaytarganlar. Qo'shni Bobilning tazyiqi kuchayadi, bir qator hududlarni bosib oladi. Faqat podsho Ashshurdan (mil. avv. 1179 – 1134-yillar) Bobilga qarshi harbiy yurishlarni boshlaydi. Ammo tashqi siyosatda haqiqiy tub burilish podsho Ashshur – resh-ishi (mil. avv. 1133 – 1116-yillar) davrida yuz bergan. Bu podsho «Ashshur qasoskori» unvonini olib, Frot daryosi qirg'oqlarida ko'chmanchilarga qarshi va Arman-Tavr, Zagros tog'laridagi ko'chmanchilarga qarshi yurish qiladi. Issin sulolasi hukmron bo'lgan Bobilning tazyiqiga qarshi mudofaa urushlarini olib borgan. Uning o'limidan keyin Ossuriya taxtiga kuchli siyosiy arbob Tikulti-anal-esharra (Tiglatpalasar 1115 – 1077-yillar) chiqadi.

Podsho Tiglatpalasar I (mil. avv. 1115 – 1077-yillar atrofi-da) davrida xalqaro vaziyat Ossuriya foydasiga o'zgargan. Bu davrda Xett podsholigi halokatga uchrab, Misr siyosiy tarqoqlik tomon yo'l tutadi. Bobil ko'chmanchi xaldey qabilalarining hujumini qaytarish bilan band bo'lgan. Lekin Xett davlatining halokati bilan mushklarning bir qismi yuqori Dajlaga kirib kelib, Ossuriyaga xavf tug'diradi. Tiglatpalasar I 20000 minglik mushklarini mag'lub etib, ularning 6000 mushkini asir oladi. Ossuriya qulay vaziyatdan foydalanib, Kichik Osiyoda xurritlarning bir necha kichik davlatlarini bosib oladi. Tiglatpalasar I ning bir necha yurishlaridan keyin Shimoliy Suriya va Shimoliy Finikiya, Kichik Osiyoning janubi-sharqiy qismi Ossuria ta'siri ostiga o'tadi. Ossuriyaning gullab-yashnashi mil. avv. XII-XI asrlarda Arabistondan oromiy qabilalarining bostirib kelishi natijasida tugagan.

4. Buyuk Ossuriya harbiy davlati (mil. avv. I ming yillik). Mil. avv. I ming yillikda Old Osiyoda temirdan keng miqyosda foydalanishning boshlanishi qadimgi Sharqda iqtisodiy o'sishga olib kelgan. Quruqlik va dengiz savdosi keng hajmda rivojlanadi. Xett va Mitanni kabi qudratli davlatlar tarix sahasidan tushib ketadi. Bobil va Misr ichki va tashqi siyosatda tushkunlikka yuz tutadi.

Mil. avv. XI asrning I choragida Arabiston yarimorolidan yarim ko'chmanchi oromiylar Mesopotamiya va qo'shni mamlakatlarga bostirib keladilar. Mil. avv. 1000-yillar atrofida ular Frot daryosidan o'tib, Ossuriyani bir necha janglarda mag'lubiyatga uchratganlar. Ossuriya davlati zaiflashib qoladi.

Mil. avv. X asr oxirlarida ossuriyaliklar Shimoliy Mesopotamiyada o'z hukmronliklarini qayta tiklaydilar va faol istilochilik yurishlarini boshladilar. Bu vaqtda Ossuriya armiyasi o'zining soni yuqori darajada tashkillashtirilganligi, qurollanish darajasi va jangovar qobiliyati bilan Old Osiyodagi eng birinchi qo'shinga aylanadi. Ossuriya podshosi Ashshurnasirpal Bobil va Suriya hududlarini istilo qilib, hatto bu yerdagi aholini ozgina qarshilik ko'rsatgani uchun ham qirib tashlaydi. Istilochilar bo'sunmaganlarning terisini shiladilar va ularni qoziqqa o'tqazganlar yoki bir-biriga bog'lab o'ldirganlar. Aholining qolgan qismini asir qilib, Ossuriyaga jo'natadilar.

Mil. avv. 876-yilda Ossuriya qo'shinlari Finikiya qirg'og'iga chiqadilar. Salmanasar III (mil. avv. 859 – 824-yillar) Suriyaga yangi yurish uyushtiradi (Salmanasar III ning harbiy yurishlari manzarasi Dajla daryosi o'ng qirg'og'idagi Balavat qishlog'idan topilgan bronza bilan qoplangan ibodatxona darvozalaridagi tasvirlarda bizgacha yetib kelgan). Bu hududda Ossuriyaning ekspansiyasiga qarshi bir necha shahar-davlatlarning Damashq podsholigi boshchiligida ittifoqi tashkil topadi. Suriya, Falastin, Finikiya, Kilikiya va Damashqning birlashgan qo'shinlari Ossur qo'shinlarini jangda mag'lubiyatga uchratganlar (mil. avv. 853-yil Oront daryosi yonidagi jang). Mil. avv. 845-yilda Salmanasar III 120 ming kishilik qo'shin bilan Suriyada yana jang harakatlarini boshlaydi. Lekin bu harbiy harakatlar kutilgan natijani bermaydi. Ossuriyaliklar vaqtinchalik Suriyadan chekinishga majbur bo'ladilar. Ammo tez orada ittifoqchi shahar-davlatlar o'rtasida kelishmovchiliklar boshlangan. Ossuriyaliklar bunday qulay vaziyatdan unumli foydalanib, mil. avv. 841-yilda harbiy harakatlarni boshlaydilar. Zaiflashgan dushman kuchlarining qarshiligini tugatib, Suriyada o'z hukmronliklarini o'rnatishga erishadilar. Mil. avv. 840-yildagina Frot daryosi ortida 16 yurishdan so'ng bu hududda kuchli bo'lgan Damashq podsholigi bo'sundiriladi.

G'olibona yurishlar boy o'ljalarni qo'lga kiritish imkoniyatini tug'dirgan. Ossuriya hukmdorlari Ashshur va Kalxu shaharlarida ulug'vor saroy va ibodatxonalar bunyod qilganlar. Bu vaqtinchalik hukmronlik uzoq davom etmaydi. O'n yoshida taxtga chiqqan Adat-Nerari III davrida uning onasi Sammuramat amalda hokimiyatni ko'p yillar davomida boshqaradi. Suriyaga yurishlar yana qayta boshlanib, Bobilda ham Ossuriyaning hukmronligi o'rnatiladi.

Ossuriya o'zining iqtisodiy, harbiy qudratini qayta tiklab, siyosiy markazlashuv va barqarorlikka erishadi. Istilochilik urushlari natijasida Ossuriya iqtisodiyoti uchun zarur bo'lgan xomashyo (metall, yog'och)ga boy bo'lgan hududlar egallangan. Rivojlanayotgan shaharlar hunarmandchiligi va dehqonchiligi hamda quldorlik xo'jaligi uchun ishchi kuchi – qullarga ehtiyoj tez o'sadi. Ossuriyaning istilochilik urushlari olib borishining yana bir sababi, mamlakat quruqlik va dengiz savdo yo'llari kesishgan hududda joylashgani uchun yetakchi o'rinni egallashga harakat qilishidir.

Ossuriya Kichik Osiyo va asosan, O'rtayer dengizining sharqiga o'z ta'sirini kuchaytirishga urinadi. Bu hududlarda savdo-hunarmandchilik, dengiz savdosi keng yo'lga qo'yilgan, tabiiy boyliklarga boy edi. Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'oqlaridan muhim xalqaro savdo yo'llari o'tgan bo'lib, bu yerda boy savdo – hunarmandchilik markazlari Tir, Sidon, Arvad, Bibl, Damashq va Karxemish kabi shaharlar mavjud bo'lgan. Ossuriya uzoq vaqt olib borilgan urushlar natijasida zaiflashib qoladi. Mil. avv. VIII asrda Ossuriya iqtisodiy tushkunlikka yuz tutadi. Ichki ziddiyatlar, qo'zg'olon va isyonlar boshlanadi.

Ossuriya davlatining uchinchi gullab-yashnashi mil. avv. VIII asrning 40-yillaridan VII asrning 40-yillari oxirigacha bo'lgan davrga to'g'ri keladi. Bu davr Ossuriya va Old Osiyo tarixida alohida o'rin tutadi. Qaysiki, Ossuriyaning faol ekspansiyasi unga qo'shni bo'lgan hududlar, davlatlar ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotiga hal qiluvchi ta'sir o'tkazgan. Ossuriyaning harbiy kuchga asoslangan davlat hokimiyatining tashqi siyosati faqat qo'shni mamlakatlarga nisbatan harbiy tazyiq o'tkazish orqali o'z ta'siri ostida ushlab turishga yo'naltirilgan edi. Bun-

day siyosat Old Osiyoning o'sha davrdagi va keyingi asrlardagi siyosiy taraqqiyotiga kuchli ta'sir etgan.

Ossuriyaning yangidan yuksalishining boshlanishi podsho hokimiyatini bosib olgan harbiy boshliq, podsho Tiglatpalasar III (mil. avv. 745 – 727-yillar) davriga to'g'ri keladi. Tiglatpalasar III istilochilik urushlaridan manfaatdor bo'lgan harbiy zodagonlar yordamida podsho Ashshurnirari VI ni taxtdan tushirib, hokimiyatga keladi. G'ayratli sarkarda, mohir tashkilotchi Tiglatpalasar III podsho hokimiyatini mustahkamlash uchun qator islohotlar o'tkazadi. Joylarda separat kayfiyatlar tug'ilmasligi uchun mamlakat va qaram hududlar kichik-kichik noibliklarga bo'lib yuboriladi. Bu noibliklar shunday darajada kichik hududni tashkil etganki, ularning mustaqil yashash imkoniyati to'g'risida hatto o'ylab ko'rish imkoniyati bo'lmagan. U yoki bu viloyat noibi o'z hokimiyatini o'z o'g'liga meros qilib qoldirmasligi uchun katta viloyatlar noibi etib haram og'alari tayinlangan. Ular bu viloyatda o'z mahalliy sulolalarini yuzaga keltira olmaganlar. Noiblar ustidan markaziy hokimiyatning nazorati o'rnatilib, noiblarning vakolatlari belgilanib, vazifalari cheklanadi. Viloyat noiblariga viloyatda soliqlarni to'plash, fuqarolarning majburiyatlarni bajarishini tashkil qilish va o'z viloyatlari harbiy qismlariga rahbarlik qilish vazifalari yuklangan.

Tiglatpalasar III xazinadan maosh oladigan ko'p sonli muntazam qo'shin tuzadi va ko'ngillilarni harbiy xizmatga chaqirishdan voz kechadi. Harbiy xizmatga aholining o'rta va past tabaqalari jalb qilingan. Ossuriya qo'shini davlat bosqinchilik siyosatining asosiy quroli bo'lgan. Qo'shin qurollariga qarab, bir necha qismlarga bo'lingan. Piyoda qo'shinlar son jihatidan eng ko'p sonli bo'lib, u yengil va og'ir qurolli qismlarga bo'lingan. Mil. avv. IX asrdan boshlab otliq qismlar paydo bo'ladi. Ular og'ir va yengil qurollantirilgan qismlarga bo'lingan. Qo'shinning zarbdor qismi jang aravalari bo'lgan. Jang aravalari qo'shinning imtiyozli qismi edi. Vaqt o'tishi bilan ularning o'rnini otliq qismlar egallaydi. Shahar va qal'alarni qamal qilishda ossuriyaliklar turli qamal qurollaridan foydalanganlar. Ossuriya qo'shinlari mustahkamlangan harbiy manzilgohlar,

harbiy qarorgohlar, yo'llar qurish malakasiga ega edilar. Ular devor buzuvchi, metallardan yasalgan qurilmalar va yondiruvchi qurollarni qo'llay olganlar.

Yaxshi qurollangan ko'p sonli qo'shin bilan Ossuriya podsholari Tiglatpalasar III (mil. avv. 745 – 727-yil), uning o'g'li Salmanasar V (mil. avv. 727 – 722), Sargon II (mil. avv. 722 – 705-yil) va Sinnaxxerib (mil. avv. 705 – 680-yil) g'olibona yurishlar olib borganlar. Mil. avv. 743 – 740-yillarda Shimoliy Suriya va Kichik Osiyo shahar-davlatlari hokimlarining birlashgan ittifoqining harbiy kuchlari tor-mor qilinadi. Urartu davlatiga qarshi g'olibona yurishlar olib boriladi va bu mamlakat talon-toroj qilingan. Sharqda Ossuriya Midiyaning bir qismiga ega bo'lib, bu yerda bir necha provinsiyalar tashkil qilinadi. Mil. avv. 729-yilda Bobilni bosib olib, Tiglatpalasar Pulu nomi bilan Bobil podshosi tojini kiygan. Sargon II (mil. avv. 722 – 705-yil) davrida mil. avv. 722-yilda Isroil podsholigi bosib olinadi. Hokimiyatni noqonuniy ravishda bosib olgan Sargon II podshoning yangi qarorgohi – Dur-Sharrukin («Sargon qal'asi»)ni qurdiradi. Uning avlodlari – Sargoniylar Ossuriyaning ayrim shaharlari imtiyozlarini qayta tiklaydilar, ibodatxonalar foydasiga soliq joriy qiladilar.

Podsho Sinaxxerib (mil. avv. 705 – 680-yillar) poytaxtni Niveiyaga ko'chirgan. Sinaxxeribga otasi Sargon II dan ulkan mamlakat meros qolgan. Lekin bu mamlakat notinch bo'lib, uning hukmronligi qaram hududlardagi g'alayon va isyonlarni bostirish bilan o'tgan. Qaram Bobil o'z mustaqilligini tiklash uchun qoshni Elam va xaldeylardan yordam oladi. Mil. avv. 689-yilda Sinaxxerib Bobilni qamal qilib uni ishg'ol qilib, Frot daryosi to'g'onlarini ochib, shaharni suv bostiradi va buzib tashlagan. G'arbiy chegaralarda ossur qo'shinlari mil. avv. 701-yilda yurish qilib, sharqiy Ortayer dengizi qirg'oqlarining janubiy qismini bosib olganlar. Yahudiyaning markazi bo'lgan Iyerusalim shahri qamal qilinadi, bu davlat hokimi Xizkiya katta tovon to'lab, Ossuriyaga qaramligini tan olgan.

Sinaxxerib ichki siyosatda podshoning mutlaq hokimiyatini kuchaytirishga harakat qilib, o'z-o'zini boshqarish huquqiga ega bo'lgan shaharlarni va zodagonlar huquqlarini cheklaydi.

Podshoning istilochilik siyosatiga qarshi bo'lmagan lekin o'zlarining huquqlari cheklanishidan zodagonlar norozi bo'lganlar. Ossuriya taxt vorisligi masalasida ham o'zaro kelishmovchiliklar kelib chiqadi. Azaldan Ossuriyada podshoning taxt vorisi birinchi navbatda podshoning katta o'g'illari bo'lgan. Lekin Sinaxxerib o'zining sevimli rafiqasi malika Zakutu va Bobilning zodagonlari tazyiqi ostida malika Zakutudan bo'lgan kichik o'g'li Asarxaddonni taxt vorisli deb rasmiy e'lon qilgan. Podsho bu qarorini xalq yig'inida ham tasdiqlatadi. Uning bu qaroridan norozi bo'lgan katta o'g'illari Adarmalik va Sharrutsur Sinaxxeribdan o'z qarorini bekor qilishga ko'ndirishga urinadilar. Sinaxxerib ikkilanib qoladi, lekin o'z qarorini bekor qilmaydi. Shunda Adarmalik va Sharrutsur Asarxaddonning yo'qligidan foydalanib, Sinaxxerib Kalxu shahrida xudo Ninurti ibodatxonasiga ziyoratga bo'rganida uni o'ldiradilar. Asarxaddon Nineviyaga qaytib taxtga o'tiradi.

Asarxaddon (ossurcha – Ashshuraxiddin mil. avv. 680 – 669-yillar) o'zining bobillik tarafdorlari ko'nglini olish uchun vayron qilingan Bobilni qayta tiklaydi. U savdo-hunarmandchilik va koinlar qatlamiga tayanib ish ko'radi. Bobil va bir necha shaharlarga imtiyozlar berib, ibodatxonalar foydasiga soliq joriy qiladi. Arabiston yarimoroli, Finikiya va Misrga harbiy yurishlar uyushtiradi. Ossuriya taxtini o'g'li Ashshur-Ega, Bobilni esa boshqa o'g'li Shamash Shmukinga vasiyat qiladi. Ossuriyaga qaram Bobilni Ossuriya bilan ittifoqda bo'lgan alohida podsholik deb e'tirof etadi. Asarxaddon mamlakat shimoli-g'arbida mil. avv. 679-yilda paydo bo'lgan kimmeriylar hujumini bartaraf qilib, Eronning shimoli-g'arbida yashagan skiflar bilan mil. avv. 672-yilda ittifoq tuzadi. U mil. avv. 671-yilda Misrni bosib olib, shimoliy arab qabilalarini bo'ysundiradi.

Bu davrda Ossuriya davlati chegaralari Nil daryosining birinchi ostonalaridan Kavkaz ortigacha, Eron pasttog'idan Kichik Osiyogacha, O'rtayer dengizidan Fors qo'ltig'igacha cho'ziladi. Bu bepoyon davlatni boshqarish Ossuriyaga juda katta qiyinchiliklarni tug'dirgan. Tiglatpalasarning vorislari Sargon II (mil. avv. 722 – 705), Sinaxxerib (mil. avv. 705 – 680), Asarxaddon (mil. avv. 681 – 669) va Ashshurbanipal (mil. avv.

669 – 629) yuz yil davomida ko‘plab istilochilik urushlari natijasida tashkil etilgan ulkan imperiyani mustahkamlashga harakat qilganlar. Ammo Ashshurbanipal hukmronligining so‘nggi yillarida imperiyaning yemirilishi boshlanadi. Mamlakat markazlari bo‘lgan Nineviya va Babil o‘zaro raqobat qila boshlaydilar. Ossuriyaga qaram bo‘lgan Bobilda Asarxaddonning o‘g‘li Ashshurbanipalning ukasi Shamash Shmukin (mil. avv 668 – 648-yillar) qo‘zg‘olon ko‘taradi. Mil. avv 653-yilda ko‘tarilgan bu qo‘zg‘olonni Ossuriyaning zaiflashuvidan manfaatdor bo‘lgan Elam, Midiya, Lidiya va Misr qo‘llab-quvvatlagan. Shamash Shmukin armiyasi mil. avv. 648-yilda Ashshurbanipal tomonidan yanchib tashlanadi va Shamash Shmukin o‘zini o‘ldiradi. Lekin Ashshurbanipal mil. avv. 629-yilda vafot etadi. Uning ukasi Sinshariskun taxtga chiqadi. Uch yildan so‘ng joylarda Ossuriyaning hukmronligiga qarshi kuchli noroziliklar boshlanib, imperiyaning jadal yemirilishi boshlanadi.

Bobil, Elam, xaldey, oromiy hokimliklari, Suriya va Finikiya shaharlari Ossuriya hukmronligiga qarshi bosh ko‘taradi. Babil va Midiya birgalikda Ossuriyaga qarshi ittifoq tuzib, mil. avv. 614-yilda Ashshurni, mil. avv. 612-yilda Nineviyani vayron qiladilar. Natijada Ossuriya halokat yoqasiga kelib qoladi. Mil. avv. 590-yilda Xarran yonidagi jangda Ossuriyaning harbiy qudrati to‘liq sindiriladi. Tarixda ilk bor butun Old Osiyoni yagona davlat tarkibida birlashtirgan va bir necha yuz yil hukmronlik qilgan o‘sha vaqtda qadimiy Sharqning eng katta davlati bo‘lgan Ossuriya tarix sahnasidan tushib ketadi. Ossuriyaning yemirilishi natijasida midiyaliklar Ossuriyaning o‘zini va Xarranni bosib olganlar. Babil Mesopotamiyada o‘rnashib, Suriya va Falastin ustidan o‘z nazoratini o‘rnatishga tayyorlanadi. Misr ham bu mamlakatlarga o‘zining o‘tmishdagi ta‘sirini qayta tiklashga harakat qiladi. Mil. avv. VII asr oxirida Old Osiyoda faqat uch qudratli davlat: Midiya, Babil va Misr, Kichik Osiyoda ikki kichkina mustaqil davlat – Lidiya va Kilikiya qolgan.

5. Armiya. Old Osiyoda Ossuriyaning qudratli davlatga aylanishining asosiy omili bu o‘sha davr uchun mukammal tuzilma va qurol-yarog‘larga ega bo‘lgan jangovar qobiliyati

yuqori boʻlgan qoʻshinning tashkil etilgani edi. Ossuriya davlat hokimiyati va hukmdorlari harbiy sohaga alohida eʼtibor berib, doimiy ravishda bu sohani takomillashtirib, qoʻshin taʼminotini yuqori darajada tashkil etganlar.

Ossuriya qoʻshinining asosiy zarbdor kuchi jang aravalari edi. Ularning vazifasi oʻz piyodalari dushmanga hujum qilganidan soʻng dushmanning buzilayotgan safini parokanda qilish edi. Jang aravalari tezkor harakat qilib, kamonchilar, nayzachilar, suvoriylar bilan hamkorlikda dushman safini toʻzitib yuborganlar.

Ossuriya qadimda birinchilardan boʻlib alohida otliq qismlarni tashkil etgan davlat boʻlgan. Otliq qismlar keyinchalik jang aravalarini siqib chiqargan. Otliq qism qoʻshinning kam sonli, lekin yaxshi qurollangan va yuqori jangovar tayyorgarlikka ega boʻlgan qismi edi. Otliqlar qisman zodagonlar vakillari, koʻpchiligi esa sak yollanma otliqlaridan tashkil topgan. Faqat otliqlargina jangda murakkab manyovrlarni qoʻllay olganlar. Sargon II davridan otliqlar soni koʻpaytirilib, ular jang aravalarini almashtirgan. Qoʻshinning tuzilishi: 200 piyodaga 10 otliq, bir jang aravasi, bir ogʻir qurollangan piyodaga ikki kamonchi toʻgʻri kelgan. Qoʻshinning tashkiliy birligi qisir (boʻlinma) 500-2000 askarni tashkil etgan. Qisir ellikka boʻlingan, ular oʻz navbatida oʻnliklarga boʻlingan, bir necha qisir emukini (kuch) tashkil etgan.

Ossur piyodalari ogʻir va yengil qurollangan qismlarga boʻlingan. Ogʻir piyodalar nayza, qilich bilan qurollangan va himoya vositalari sovut, dubulgʻa hamda katta qalqonga ega boʻlgan. Yengil piyodalar kamonchi va sopqonchilardan tashkil topgan. Ikki askar: kamonchi va oʻz safdoshini qalqon bilan himoya qiladigan qalqonbardordan bitta jangovar birlik tashkil topgan. Ossuriya piyodalari zich saf tortib harakat qilganlar, piyodalar katta qalqonli ogʻir piyodalar himoyasi ostida jangga kirganlar. Qalqonlar devori harakatga kelib, piyodalar dushmanga oʻq, tosh va kalta nayzalar yogʻdirganlar. Piyodalarning bunday harakati toʻgʻri saf tortish, ularning aniq harakatini talab qilgan. Jang aravalariga ikki yoki toʻrt ot qoʻshilgan, jang aravasi kuzovida oʻq toʻldirilgan sadoq boʻlgan. Ekipaj kamonchi va

nayza, qalqon bilan qurollangan haydovchi va ikki askardan iborat bo'lgan. Ba'zida ekipaj kamonchi va haydovchini himoya qilgan qalqonbardor bilan kuchaytirilgan.

Mil. avv. II ming yillikda Old Osiyoda shaharlar kuchli mudofaa inshootlari bilan himoya qilingan. Ossuriyaliklar himoya inshootlarini qamal qilish texnikasi va bosib olishni takomillashtiradilar. Ossur qo'shini qamal va bosib olish texnikasi, uskunalari bilan yaxshi ta'minlangan maxsus qismlarga ega bo'lgan. Devor teshadigan taranlar, qamal qiladigan ko'chma minoralar, devordan lahm kovlaydigan malakali askar bo'linmalari qo'shin tarkibida muntazam mavjud bo'lgan. Ossuriyaliklar mudofaa inshootlarini qamal qilish va shturm qilish texnikasini takomillashtiradilar. Qo'shin bilan birga qamal qilish texnikasi, maxsus asbob-uskunalar, hujum uchun ko'chma minoralar, og'ir devorteshar taranlar olib yurilgan. Minora tepasidan turib, kamonchilar dushman devorini o'qqa tutganlar. Kamonchilarning boshqa qismi esa minorani dushman buzib tashlamasligi uchun uni himoya qilganlar, shahar aholisini qo'rqitish uchun olovli o'q yog'dirganlar.

Ossuriyaliklar harbiy san'at tarixida ilk bor razvedka, ayg'oqchilik maxsus xizmat sohasini yo'lga qo'yganlar. Razvedka xizmatiga taxt vorisi shahzoda boshchilik qilgan. Ossuriya harbiy boshliqlari dushman mamlakatining ichki va tashqi siyosiy ahvoli to'g'risida batafsil ma'lumotga ega bo'lganlar. Buning uchun ular razvedka, ayg'oqchiik xizmatini nihoyatda yuqori darajada tashkil qilganlar. Dushman mamlakatlar, qo'shni davlatlar doimo ossur ayg'oqchilari bilan to'lib toshgan. Ular ichki ziddiyatlar, harbiy tadbirlar, mudofaa inshootlari, ozuqa zaxiralari, armiyaning jangovar qobiliyati, yo'llar-ko'priklar, kechuvlar to'g'risida batafsil ma'lumotlar to'plab yurganlar. Ossur armiyasi bosib olinayotgan mamlakat yoki shaharga hujum qilish arafasida yoki urush vaqtida dushman hudud aholisini vahimaga tushirish va dushman armiyasi ichida qo'rquv, vahima tug'dirishga harakat qilgan. Bunday psixologik ta'sir dushman qarshiligini susaytirib, dushman hududini ishg'ol qilishni yengillashtirgan. Ossuriya armiyasi o'sha vaqtda o'zining shafqatsizligi bilan tanilgan. Ular qattiq qar-

shilik ko'rsatgan dushman hududi aholisini yoppasiga qirib tashlaganlar. Dushmanni dahshatga solish uchun asir olingan minglab askarning ko'zini ko'r qilganlar, qo'l, oyoq, quloqlarini kesganlar, dushman terisini tiriklay shilib olganlar, qoziqqa o'tqazganlar.

6. Ossuriyaning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti. Ossuriya miloddan avvalgi XV asrda qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, savdo yuksak darajada rivojlanadi. Ossur armiyasining istilochilik yurishlari natijasida savdo yo'llari ustidan nazorat o'rnatilib, xomashyo, metall o'ljalarning mamlakatga oqib kelishi xo'jalik hayotining rivojlanishiga sabab bo'lgan. Urushlarda olingan asirlar qullarga aylantirilgan. Qarzi uchun qul qilish kuchaygan. Sudxo'rlik rivojlanib, qarz foizlari yuqori bo'lgan.

Mil. avv. XIV asrda Ossur jamiyatining asosi patriarxal oila bo'lgan. Oila boshlig'i o'zining o'g'il-qizlari, nevaralari ustidan to'la hukmronlik qilgan. U jazolashi, oila a'zolarini qulchilikka sotishi, xiyonotkor umr yo'ldoshini o'ldirishi mumkin bo'lgan. Patriarxal oila qonun bilan mustahkamlanib, to'ng'ich o'g'ilning mol-mulkka egaligi huquqi levirat nikohi odat va qonun bilan mustahkamlangan. Levirat odati, ya'ni bevaning o'z erining qarindoshlari bilan nikoh qurishga majburligi ham mol-mulkning bir oila qo'lida to'planishiga yordam bergan.

Davlat hokimiyati mamlakat hudud va chegaralari xavfsizligini ta'minlash bilan birga qishloq xo'jaligi, savdo-hunarmandchilikni rivojlantirish uchun qayg'urgan. Sug'orish inshootini qurish, ta'mirlash uchun ijtimoiy qatlamlarning manfaatlarini hisobga olib, siyosat yuritadilar. Davlat hokimiyati g'alla, jun va moy mahsulotlariga qat'iy narxlarni belgilagani to'g'risida manbalar ma'lumotlari mavjud.

Bu davrda Ossuriyada dehqonchilik rivojlangan. Bir necha katta kanallar barpo etiladi. G'allakorlik bilan bir qator da bog'dorchilik rivojlantiriladi. Tog' yonbag'irlarida meva-zor bog'lar barpo etiladi. Podsho saroyi bog'larida chet eldan keltirilgan noyob o'simlik turlari zaytun va mirta daraxtlari o'stirilgan. Ossur bog'bonlari uzum va xurmo o'simliklarini iqlimlashtirishga harakat qiladilar.

Hunarmandchilikning turli sohalari gurkirab rivojlanadi. Turli shisha idishlar, buyumlar, yasash yoʻlga qoʻyilib, har xil ranglar bilan qoplangan shisha, fayans ishlab chiqarish yoʻlga qoʻyilgan. Metallga ishlov berish, mehnat qurollari qurol-yarogʻ ishlab chiqarish yuksak darajada boʻlgan.

Ossuriya katta-katta hududlarni bosib olishi natijasida hududlar, shaharlarda savdo-hunarmandchilik, dehqonchilik va chorvachilik rivojlanadi. Mamlakatda koʻplab yerlar oʻzlashtirilgan. Irrigatsiya va suv taʼminoti yaxshilanadi. Bogʻdorchilik, uzumchilik va chorvachilik rivojlanishi uchun turtki boʻlgan temir qurollar keng tarqaladi. Talonchilik urushlaridan olingan koʻplab oʻljalar va qullardan Ossuriya shahar va qalʼalarni qurishda keng foydalaniladi. Yangi shaharlar quriladi, jumladan, Kalxu shahri qayta tiklanadi. Ossuriyaning yangi poytaxti «Tukulti-Ninurtu qalʼasi» asir olingan kassit, xurrit va urartu qabilalari kuchi bilan qayta tiklangan.

Ossuriya jamiyatining hukmron tabaqasi harbiylar, davlat xizmatidagi zodagonlar, ibodatxonalarining oliy kohinlari va savdo ahlidan iborat boʻlib, ular juda katta boylik va imtiyozlarga ega boʻlganlar va mavjud siyosiy hokimiyat bilan yaqin aloqada boʻlib, uning istilochilik siyosatini qoʻllab-quvvatlaganlar. Ossuriya jamiyatining quyi tabaqalarini kichik ishlab chiqaruvchi yer egalari, jamoa aʼzolari va hunarmandlar tashkil etgan. Ular xazinaga qishloq xoʻjaligi mahsulotlari, chorva mollari va kumush bilan soliq toʻlaganlar. Ijtimoiy tizimning eng pastidagi koʻchib kelganlar, asirlar va qullar qaram ishchilar toifasini tashkil qilganlar. Ular koʻp hollarda podsho xoʻjaligida va ayrim hollarda ibodatxonalar va xususiy yerlarda ishlaganlar. Ossuriya davlati oʻz tarixining soʻnggi davrida qadimgi Sharq davlatchiligining oʻziga xos shakliga ega boʻlgan. Podsho qoʻlida dunyoviy, harbiy va diniy sohalardagi cheklanmagan hokimiyat toʻplangan. «Podshoga hokimiyat muqaddas xudolar tomonidan topshirilib, xudolar homiyligi ostida hukmdorlar davlatni boshqaradi» tushunchasi xalq ommasi ongiga singdirilgan.

Davlatni boshqarishda Ossur hukmdorlari qoʻshin va muammal tashkil etilgan boshqaruv apparatiga tayanganlar.

Ossuriya davlati boshqaruvida harbiy va moliya muassasalari yetakchi o'rinni egallagan. Harbiy muassasa mamlakat ichida va bo'ysundirilgan hududlarda «tartib»ni saqlagan. Moliya muassasasi esa davlat xazinasiga soliq va o'lponlarni o'z vaqtida to'lovi uchun javob bergan. To'lov va majburiyatdan faqat podshoning «himoya» yorliqlariga ega bo'lganlar ozod qilingan. Ayrim shaharlar (Bobil, Borsippa, Sippar, Nippur, Xarran va Ashshur) ibodatxonalari va saroy ahllarigina bunday imtiyozlardan foydalanganlar. Mil. avv. IX-VII asrlarda Ossuriya davlati yaxshi tashkil etilgan boshqaruv tizimiga ega bo'lgan. Bosib olingan hududlarning ko'pchiligida provinsiyalar (Ossuriya, Kichik Osiyoning ayrim shahar va viloyatlari, Xaldey va Oromiy hokimliklari) tashkil qilingan. Ular Ossuriya noblari tomonidan boshqarilgan. Ba'zi hududlarda Ossuriyaga xiroj to'laydigan qaram hudud va podsholiklar (Finikiya shaharlari, Yahudiya, Moav, Edem, Tabal, Manna) saqlanib qoladi. Ossuriyadan uzoq bo'lgan bir qadar kuchli davlatlar o'z mustaqilligini ma'lum darajada saqlab qoladi (Lidiya, Urartu, Midiya, Elam va Shimoliy Arabiston yerlari). Bo'ysundirilgan Misr alohida mavqega ega bo'lgan. U 20 ta kichik hududlarga bo'linib, ularning tepasida ossur davlat hokimiyatiga hisobot beradigan mahalliy hokimlar (podsho, nomarx va kohinlar) turganlar. Shu bilan birga, bo'ysundirilgan hududlarda Ossuriyaning ko'p sonli amaldorlar apparati va harbiy ma'muriyati qoldirilgan. Bobil shahri alohida boshqarilgan. Bobil podsholigi rasman o'z mustaqilligini saqlab qolgan.

«Yangi Ossuriya davlati birinchi haqiqiy jahon imperiyasi bo'lgan. Uning hududi mil. avv. VIII asr oxiri – VII asrda Ossuriya davlatining yuksalishi davrida Anatoliyadan Misrgacha, Kiprdan Erongacha cho'zilgan. Bobilda mil. avv. VIII-VII asrlarning katta qismi davomida Ossuriya hukmronlik qilgan bo'lsa-da, u hech qachon ossuriyaliklar tomonidan ham, babiliklar tomonidan ham Ossuriyaning bir qismi deb qaralmadi. Jumladan, bu haqda shunday dalil guvohlik beradiki, Ossuriya podsholari Bobil podshosi sifatida ba'zida hatto boshqa nomni olib, toj kiyganlar. Ossuriya ma'muriy tuzilmasini joriy qilishga urinilgan bo'lsa-da, ayniqsa Bobil shaharlari ko'pgi-

na huquqiy masalalarda o'z mustaqilliklarining katta qismini saqlab qoldilar: hujjatlar Bobil usuli bilan shakllantirilgan va sanasi qo'yilgan, munisipal amaldorlar o'z an'anaviy tartiblarini saqlab qoldilar. Lekin imperiyaning boshqa qismi uchun madaniy bir xillikning yuqori darajasiga erishilgan edi. Deportatsiya qilish ommaviy siyosati yordamida ko'p millatli davlat yaratilgan edi va millatning millatchilik an'analari samarali yengib o'tildi. Imperiya markazi yo'l yo'nalishlarining yopiq tarmoqlari va yaxshi tashkillashtirilgan aloqa tarmoqlari yordami natijasida provinsiyalarning ma'muriy poytaxtlari bilan bog'langan edi. Provinsiya markazlari tog' tizmasida joylashgan shaharlar bo'yicha joylashtirilgan edi. Provinsiyalardagi oliy mansabdor shaxslar imperiya markazidan kelganlar, lekin mahalliy zodagonlar bilan juda yaqin hamkorlik qilganlar. Ossuriyada aholi orasida muloqot uchun turli tillar keng ishlatilgan bo'lsa-da, ularning ichida oromiy tili eng muhimi edi, bu yangi til imperiyaning rasmiy tili edi».

Tiglatpalasar III gacha harbiy yurishlarning asosiy maqsadi talonchilik, o'lpon olish va bosib olingan hududlar aholisining bir qismini olib ketib qul qilish bo'lgan. Bo'ysundirilgan aholiga nisbatan ham munosabat o'zgaradi. Endilikda esa bunday odamlarni ommaviy ravishda boshqa viloyatlarga ko'chirib o'tkazish, ularning o'rniga boshqa bo'ysundirilgan viloyatlardan asirlarni olib kelib joylashtirish boshlanadi. Ba'zida bo'ysundirilgan aholi o'z yerida qoldirilib, ularga og'ir majburiyatlar yuklangan. Bosib olingan hudud esa Ossuriya davlati tarkibiga kiritilgan. Qaram aholi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanib, xiroj to'laganlar. Shuningdek, qaram aholi qurilish, yo'l qurish ishlari va sug'orish inshootlarini ta'mirlash ishlariga jalb etilganlar. Bundan tashqari, ular harbiy yurishlar paytida ossur qo'shinida yordamchi qismlarga xizmat qilishlari shart bo'lgan.

7. Ossuriya madaniyati. Ossuriyaliklar birinchi zooparkni yaratganlar. Qonunchilikni joriy qiladilar. Bizgacha O'rta Ossuriya davrida yaratilgan qonunlar yetib kelgan. Bu qonunlar asosida Ossuriyaning ijtimoiy-iqtisodiy hayotini tasavvur qilish mumkin. Ossuriya yozuvni soddalashtirgan. Ular qamish

qalam bilan teriga loy, yog'och taxtacha, papirusga, toshga, metallga, ko'za va qurollarga yozganlar. Qadimgi Ossur shahri Shadupumdan matematika va geometriya fanlaridan ma'lumot beradigan loy taxtachalar topilgan. Ulardan birida to'g'ri uchburchaklarni asoslaydigan teorema asoslanadi. Matematik jadvallar topilgan. Ular yordamida ko'paytirish, kvadrat ildiz chiqarish, turli darajalarga ko'tarish, bo'lish va foiz chiqarish mumkin. Ashshurbanipal kutubxonasida podsholar Asarxaddon va Sinaxxeriblarning harbiy xizmatlari maqtalgan matnlar mavjud. Ossur ayg'oqchilarining maxfiy ma'lumotlar matnlari, turli xo'jalik huquqiy-iqtisodiy sohalar bo'yicha ma'lumotlar arxiv qilingan. O'z vaqtida Gerodot har bir ossur va bobillik fuqaro o'z shaxsiy muhriga ega deb ko'rsatgan edi.

Ossuriya tasviriy san'atida inson obraziga o'ziga xos yondashilgan, go'zallik va jasoratni yaratishga uriniladi. Barcha relyef va haykallarda jismoniy kuch, sog'lomlik rivojlangan muskullarda, qalin va uzun jingalak sochlarda ifodalanadi. Ossurlar tasviriy san'atda harbiy janrni yaratganlar. Podsho saroylari devorlaridagi relyeflarda rassomlar harbiy hayotni juda nozik san'at bilan ifodalaganlar. Ulkan jang manzaralari, jangovar Ossurlarning dushmanning chekinishga majbur qilgani tasvirlanadi. Saroy devorlaridagi alebastr taxtalarda ov, jang, harbiy yurishlar, saroy hayoti va diniy marosimlar o'z aksini topgan. Ulug'vor yaratilgan saroyga kirishda qanotli ruhlar – podsho qo'riqchilari (haykallar) qo'yilgan. Podsho saroylarida haykallarga alohida e'tibor berilgan. Ular hayotiy tasvirlangan. Ossurlarning bosh xudosi Ashshur qush patlari bilan qoplangan. Ossurlar yaratgan romansning yoshi 3400 yilga teng. Ossur musiqachilari ikki nota chiqarganlar va yetti tovushli gammadan foydalanganlar.

Ossurlar quyosh va suv soatlarini kashf qilganlar. Ular algebra asos soldilar, kvadrat va kub ildiz chiqarishni bilganlar. Ular oy kalendarini yaratdilar, oy va yerning yaqinlashuvini, quyosh va oy tutilishini oldindan aytganlar. Ossuriya olimlari o'simliklarni tanlab, ularni tizimga solganlar, qishloq xo'jaligida tadqiqot ishlarini olib borganlar. Ossurlar ilk hayvonot bog'larini tashkil qilganlar.

Ossuriyaning madaniy yutuqlari tasodifan bo'lgani yo'q. Ular o'z janubiy qo'shnilari Bobil madaniyatining hayotbaxsh ta'siri ostida ilm-fan, madaniyatni rivojlantirganlar. Ossurlar shumer mixxatini soddalashtiradilar, Bobil matematikasini o'rganib, o'z matematik ilmiy kashfiyotlarini amalga oshiradilar. Ilm-fan diniy e'tiqod darg'asi bo'lgan ossur kohinlari o'z hamkasblari – bobillik kohinlar bilan yaqin hamkorlik qilganlar. Kohinlar Mesopotamiya orqali Kichik Osiyo, Misr bilan aloqa o'rnatganlar va hamkorlik qilganlar.

Poytaxt Nineviyadagi Ashshurbanipal kutubxonasida Bobil adabiyotining eng noyob namunalari, jumladan, Gilgamesh dostoni matni loy taxtacha-kitoblarda saqlangan. Ossuriyaning mashhur hukmdori Ashshurbanipal adabiyot ishqibozi bo'lgan bo'lishi mumkin. U shunday yozuv qoldirgan: «Shumerlarning chiroyli, lekin tushunarsiz yozuvlarini va akkadlarning chalkash matnlarini takrorlash men uchun katta quvonch bo'lar edi». Ossuriyaliklar haykaltaroshlik san'atini yuksak darajada rivojlantirganlar. Xabur daryosi qirg'oqlaridan topilgan sher haykallari ossurlarning ilk haykaltaroshlik namunalari hisoblanadi. Ossur podsho saroylari, poytaxt Nineviya shahridagi saroylar, maydonlar, darvozalar oldida sherlar, odam boshli sher haykallari bezab turgan. Nimrud va Xorsabadda topilgan haykallar ossur haykaltaroshligining ajoyib namunalari hisoblanadi. Ayniqsa, Nineviya shahridagi podsho Sargon II ning saroyi odam boshli, qanotli ulkan buqa haykallari bilan bezatilgan.

Ossuriyada me'morchilik san'ati yuksak rivojlangan. Bobil shahridan so'ng Old Osiyoda aholi soni bo'yicha (170 ming kishi) ikkinchi o'rinda bo'lgan Nineviya shahrida hukmdorlarning hashamatli saroylari va ulkan ibodatxonalar qurilgan. Ossur saroylari relyef tasvirlarida dunyoviy syujetlar yetakchi o'rin tutadi. Tasvirlarda ossur podsholarining janglarda erishgan g'alaba va yurishlari, kuch-qudrati o'z ifodasini topgan. Hukmdor ulug'vor jiddiy yuz ifodasi bilan ovda va jangda hamda soqolsiz haram og'alari hamrohligida malika bilan dushman ustidan g'alaba sharafiga bazmda tasvirlanadi. Relyeflarda podsho ishtirokida dushmanlarni qoziqqa o'tqazish,

asirlarning tilini sugʻurib olish va terisini shilish manzaralari tasvirlanadi. Ovda yirtqich hayvonlar, boʻkirayotgan sher, sahroda tuya, yugurib ketayotgan otlar tasviri, hayotiy ifodalanadi.

Qadimgi ossurlarning uylari iqlimga mos holda Misr uylariga oʻxshab yassi tomli va ochiq ayvonli qurilgan. Xonalarning poliga gilamlar toʻshalgan, xona devorlariga va ayvon eshiklariga ham gilamlar ilingan. Ossurlarning kiyimi iqlimga mos boʻlgan. Koʻylaklar tovongacha tushib, baʼzida tizzagacha qisqartirilgan va belbogʻ bilan bogʻlangan. Ustki kiyimni faqat zodagonlar kiyganlar.

Ossur saroy aʼyonlari, oqsuyak-zodagonlar saroy etike-tiga mos kiyinganlar. Qizil zarbof kiyim, yelpigʻich, yaraqlagan qurol-yarogʻ, soyabonlar bilan saroy amaldorlari oʻzlarini koʻz-koʻz qilganlar. Ossur podshosi fuqarolar quyi qismi oldiga qimmatbaho toshlar qadalgan oltin toj, orqaga tushadigan uzun tasmalar bilan uzun oq qalpoqda chiqqan. Qoʻlida podsholik ramzi boʻlgan, oltin bilan hallangan aso tutgan. Podsho bir vaqtning oʻzida oliy kohin vazifasini bajargani uchun uning kiyimida ossurlar sigʻinadigan oy va yulduzlar tasviri tushirilgan. Ossur harbiy sanʼati yuksak darajada rivojlangan.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. З.А. Рагозина. Древняя Ассирия. – М.: 1998.
2. З.А. Рагозина. История Халдеи: с отдаленнейших времен до возвышения Ассирии. – М.: 1998.
3. И.М. Дьяконов. Законы Вавилона, Ассирии и Хеттского царства. ВДИ 1952. №3-4.

Asosiy sanalar

Mil. avv. 722-yil	Isroil podsholigi bosib olinishi.
Mil. avv. XX-XVI asrlar	Ossuriya tarixida qadimgi Ossuriya davri.
Mil. avv. XV-XI asrlar	Oʻrta Ossuriya davri.
Mil. avv. XV-XIV asrlar	Ossuriya qonunlari toʻplamining tuzilishi.

Mil. avv. X-VII asrlar	Yangi Ossuriya davri. Buyuk Ossuriya davlati.
Mil. avv. 745 – 727-yillar	Tiglatpalasar III ning hukmronligi. Ossuriya qo‘shini qayta tuzildi.
Mil. avv. 681 – 669-yillar	Asarxaddon hukmronligi. Misrning bosib olinishi. Ossuriya davlatining gulab-yashnashi.
Mil. avv. 669 – 629-yillar	Ashshurbanipal hukmronligi. Nineviya kutubxonasining tashkil etilishi.
Mil. avv. 612-yil	Ossuriya poytaxti Nineviyaning Midiya va Bobil qo‘shinlari tomonidan bosib olinishi.
Mil. avv. 590-yil	Ossuriyaning tarix sahnasidan ketishi.

Mustaqil ish mavzulari

1. Ossuriya davlatining paydo bo‘lishi.
2. Ossuriya davlati va jamiyati.
3. Ossur qonunchiligida ijtimoiy hayot.
4. Ossuriya madaniyati va san’ati.

III BOB

QADIMGI DAVRDA KICHIK OSIYO

1. **Iqlim va aholi.**
2. **Ibtidoiy jamoa davri.**
3. **Frigiya.**
4. **Lidiya.**
5. **Urartu.**

1. Iqlim va aholi. Kichik Osiyo to'rt dengiz (Qora, Marmar, Egey, O'rtayer dengizlari) bilan o'ralib, Yevropadan Bosfor va Dardanell bo'g'ozlari bilan ajralgan. Yarimorolning sharqiy qismi Shimoliy Pont, Tavr va Anti Tavr tog'lari bilan o'ralgan, cho'l yassi tog'ligidan iborat. G'arbiy qismida qulay buxtalar ko'p bo'lgan dengiz qirg'oqlari bor. Tog'lar daryo vodiylari bilan almashib keladi. Yarimorolda kichikroq Galis (hozirgi Qizil irmoq), Germ, Paktol daryolari mavjud. Kichik Osiyoda qayin va kedr daraxtlari qadimdan o'sgan. Tog'larda oltin, kumush, qo'rg'oshin, mis va temir xomashyosi qadimdan qazib olingan. Qurilish xomashyolaridan marmar, tog' billuri, slyuda va obsidian uchraydi. Ko'llardan tuz qazib olingan. Kichik Osiyo Yevropa va Osiyo qit'alari oralig'ida joylashgani uchun qadimda hunarmandchilik, savdo etnik migratsiyalar va madaniy aloqalar rivojlanishida muhim rol o'ynagan.

Bir necha ming yil davomida Qora dengizning ikki bo'g'oz va Kavkaz dovonlari orqali ko'plab etnoslar Kichik Osiyoga migratsiya qilgan va bu yerda o'rnashib qolishga urinadilar. Kichik Osiyoning eng qadimgi aholisi Qora dengiz bo'g'ozlari va Kavkaz tog'laridan kirib kelgan xalqlar xettlarning ilk ajdodlari (nesiyalar, luviya, palay), kask yoki kashklar, mil. avv. XIV asrlarda axeylar, keyin friglar, ko'chmanchi kimmeriyalar va Kichik Osiyoning g'arbiy sohillarida yunonlar ko'chib keldilar.

2. Ibtidoiy jamoa davri. Kichik Osiyoning tabiiy sharoitga mos ravishda bu yerda bir vaqtning o'zida o'nga yaqin madaniyatning mavjudligidan dalolat beradi.

Kichik Osiyo paleolit davridan o'zlashtirilgan. Ilk paleolit ovchilari yarimorolni o'zlashtirib, keyin ibtidoiy dehqonchilik

bilan mashg'ul bo'ladilar. Hozirgi Antaliya shahri yonidan mil. avv. XIX ming yilliklarga oid g'alla o'roqlari tishlari topilgan. Mil. avv. VIII-VI ming yilliklarda Kichik Osiyoda paxsa uylardan iborat qo'rg'onlarda ovchi va dehqonlar yashaganlar (Xojalar, Chayon, Tapa qatlamlari).

Koniya tekisligida mil. avv. VII-VI ming yilliklarda Chatal-Guyuk madaniyati shakllanadi. Bu yerda yuksak rivojlangan dehqonchilik madaniyati bo'lgan. Bu madaniyatga 20 dan ortiq qo'rg'onlar tegishli bo'lib, ularning eng kattasi Chatal-Guyuk edi. Chatal-Guyuk manzilgohi (13 gektar)da uylar bir xil o'lchamda, xom g'ishtdan qurilgan. Uylarning tomi tepasida yorug'lik tushishi uchun tuynuk ochilgan, tomdan ochilgan boshqa tuynuk kirib chiqish uchun eshik vazifasini o'tagan. Devorga ichki va tashqi tomondan zinapoya qo'yilgan. Chatal-Guyukda bundan 14-15 ming yil oldin qurilgan ibodatxona topilgan. Bu ibodatxonani o'troq ovchi-terimchilar qurganlar.

Ovchi-terimchilarning qurollari toshdan bo'lgan. Bu yerda bundan 12 ming yil oldin qurilgan don ombori topilgan. Chatal-Guyukda 12 xil o'simlik o'stirilgan, echki, qo'y boqilgan. Mis va qo'rg'oshindan turli buyumlar tayyorlangan. Bu yerda mavjud bo'lgan ibodatxona yuksak injenerlik tafakkuri asosida qurilgan. Quruvchilar geologiya fanidan yaxshi xabardor bo'lgan, ibodatxona quruvchilari richag yordamida balandligi 5 metr, og'irligi 4 tonnalik ustunlarni ko'targanlar, 10 tonna og'irlikdagi ustunlarga relyef tasvirlar tushirilgan. Ibodatxonaga kiradigan darvoza tosh taxtadan bo'lib, har bir taxtaga odam va hayvon tasvirlari tushirilgan 20 dan ortiq relyef tasvir mavjud. Ibodatxonada hayvon suyaklari juda ko'p. Odamlar ibodatxonada bayram va marosimlar vaqtida to'planganlar.

Chatal-Guyukdan 400 km uzoqlikda shimolda joylashgan Tubeklitepaga (Turkiya) Chatal-Guyukdagi ho'kiz, buqa tasviri ko'chib o'tgan. Tubeklitepadan bundan 3 ming yil oldin yasalgan haykal topilgan. Kichik Osiyo qadimdan kichik viloyatlarga bo'lingan: Pifiya, Paflagoniya, Kilikiya, Kappadokiya, Vifiniya, Likiya, Misiya, Frigiya, Lidiya va Luviya. Mil. avv. III ming yillikda Kichik Osiyoda hunarmandchilik va savdo markazlari bo'lgan shaharlar paydo bo'lgan. Kichik Osiyoda mil.

avv. III ming yillikda shahar-davlatlar mavjud bo'lgani to'g'risida Anatoliyadan topilgan loy taxtacha matnlari guvohlik beradi. Matnlar savdogarlarning faoliyati mahalliy Anatoliya davlatlari hokimlari nazorati ostida bo'lganini tasdiqlaydi. Kichik Osiyo hokimlari tranzit savdoda faol ishtirok etganlar. Hunarmandlar mahalliy mehnat qurollari, mis boltalar va tilla ko'zalar yasaganlar.

Hunarmandchilik markazlarida arxeologlar Boltiq bo'yi-da uchraydigan qahrabo (yantar), Afg'onistondan keltirilgan qimmatbaho tosh – la'l, Misrdan olib kelingan yog'och qutichalarni topganlar. Kichik Osiyodan metall xomashyosi Suriya va Mesopotamiyaga chiqarilgan. Ilk temir xomashyosi Kichik Osiyoda mil. avv. XIV asrda xettlar tomonidan kashf qilingan. Kichik Osiyoda metallga ishlov berish, zargarlik yuqori darajada rivojlangan, mehnat qurollari hamda xanjar, qilich, jang boltalari va metall qalpoqlar ishlab chiqarish keng tarqalgan.

3. Frigiya. Mil. avv. XIII asr o'rtalarida Bolqon yarimorollaridan o'zini frig deb atagan qabilalar Kichik Osiyoga kirib keladilar. Hududda mavjud bo'lgan Xett davlati yemirilishida ham Frigiya ma'lum bir rol o'ynagan bo'lishi mumkin. Xettlar hududining bir qismi friglarga o'tgan. Friglar mahalliy etnoslarning bir qismi – qisman mushklar bilan aralashib ketadi, oqibatda ossuriyaliklar o'z yozuvlarida Frigiyani «mushklar mamlakati» deb tilga oladi. Yuz yildan keyin boshqa Bolqon qabilasi Qora dengizbo'yi friglari Kichik Osiyoga kelib, bu yerdagi birinchi to'lqin – friglarni qisman assimilatsiya qilib, qisman siqib chiqaradi. Yangi etnos friglar Ilion (Troya) shahrini to'la buzib tashladilar.

Mil. avv. VIII asr o'rtalarida Frigiya davlati amalda butun Kichik Osiyoni Egey dengizidan Tavr tog'lari va Urartugacha bosib olib, o'zining gullab-yashnagan davriga kiradi. Frigiyaning poytaxti Sangariya daryosi yoqasidagi Gordion shahri bo'lgan. Shahar Frigiya davlatining asoschisi, kelib chiqishi dehqon bo'lgan Gordiy nomiga qo'yilgan. Bu g'isht va toshdan qurilgan, keng darvoza va katta qal'a minoralariga ega kuchli qal'a-shahar bo'lgan. Gordiyning o'g'li – Frigiya podshosi Midas otasi ilk marta shaharga kirgan jang aravasini markaziy

maydonga qo'yadi. Otlar qo'shilgan bo'yinturuqqa bog'langan arqonlarning tug'ilgan uchlarini ko'rish mumkin emas edi. Aytishlaricha, kim bu tugunlarni yecha olsa, butun Osiyoning hukmroni bo'lar ekan. Aleksandr tugunni qilich bilan chopib tashlaydi va mana endi tugun yechildi, deb xitob qiladi.

Gordiyning o'g'li Midas davrida (mil. avv. 725 – 696-yillar atrofi) Frigiya o'z taraqqiyotining eng yuqori cho'qqisiga chiqadi. Mil. avv. 717-yil atrofida Midas qo'shni Tavr va Kilikiyani bo'ysundiradi. Frigiya xalqaro savdo yo'llari kesishgan hududda joylashgan edi. Dehqonchilik, savdo-hunarmandchilik aholining asosiy mashg'uloti bo'lgan. Davlat hokimiyati aholining keng qatlamlari manfaatini himoya qilib, faol tashqi siyosat olib borgan.

Ossuriya mil. avv. XII asrda Frigiyaning Sharqqa yurishini yuqori Frotida to'xtatgan. Frigiya Ossuriya bilan raqobat qilib, qo'shni Tabal va Karxamish davlatlari bilan birga Ossuriyaga qarshi kurash olib boradi. Lekin Ossuriya o'z raqiblarni yakka tartibda yanchib tashlagan. Sargon II yilnomasida Frigiya qarshi g'olibona urush olib borilgani aytiladi. Tog'lik hududdagi jang natijasida Ossur qo'shinlari 300 qal'a, 10 shaharni egallab, 2400 asir oladilar. Natijada Frigiya Ossuriya hokimiyatini tan olib, o'lpon to'laydi. Shu bilan birga, mil. avv. VIII asr oxirida Frigiya g'arbdan yunonlar, Misiya va Vifiniya, sharqdan kimmeriy qabilalari hujum qiladilar. Afsonaga ko'ra, urushda Midas yengiladi, o'z joniga suiqasd qiladi. Oqibatda Frigiya podsholigi yemiriladi. Uning hududi Lidiyaga o'tdi, mil. avv. 546-yilda Lidiya bilan birga Frigiya Ahmoniylar davlati tarkibiga kirgan. Mil. avv. V asrning oxiri IV asr boshlarida Frigiya ikki qismga: Buyuk Frigiya va Kichik Frigiya bo'lingan.

O'z tarixiy taraqqiyoti davomida Frigiya o'ziga xos madaniyat yaratiladi. Frigiyaning moddiy madaniyati, tasviriy san'ati namunalari mavjud. Frigiya ibodatxona va maqbaralarni qoyatoshda bunyod qilish rasm bo'lgan. «Midas maqbarasi» qoyatoshga qurilgan, uning peshtoqi turar-joy ko'rinishida ishlangan. Frigiya san'ati o'ziga xos loy relyeflar, rangli keramika, muhrlar va haykallar tarzida berilgan.

Bo'g'oz qoyada ma'buda bilan birga musiqa asboblarini chalayotgan ikki musiqachi haykallari guruhi topilgan. Frigiya

musiqasini sharqiy Oʻrtayer dengizida yaxshi bilganlar va frigiya-lyaliklarning musiqa asboblariidan foydalanganlar. Frigiya-lyalilar alfavitli yozuvni yaratadilar, fanda hozirgacha frigiya-lyalilarning alfavitli yozuvini yunonlar oʻzlashtirgani yoki frigiya-lyalilar orqali qadimgi Sharq xalqlari alfavitini yunonlar olgani faraz qilinadi. Yunon mualliflari Gomergacha Frigiya-lyada Iliada dostonini yozgan shoir Daret toʻgʻrisida yozib qoldirganlar. Agar hozirgacha yunon shoiri Gomerning qachon va qayerda tugʻilgani va hayot faoliyati toʻgʻrisida aniq bir maʼlumotlar yoʻqligi hisobga olinsa, Iliada dostoni kimning qalamiga mansubligi aniq boʻladi.

Frigiya-lyada ona-maʼbuda Qubaba (Kibela) va yosh xudo Atisa muhim oʻrin tutgan. Maʼbuda Attisa va Buyuk ona Kibela oʻsha davrda Old Osiyo va Gʻarb madaniyatiga kuchli taʼsir oʻtkazganlar. Bu maʼbudalarga Old Osiyoning boshqa hududlaridagi aholi ham eʼtiqod qilgan. Maʼbuda Atissa oʻlayotgan va tirilayotgan yangi hayotni aks ettirgan. Bu maʼbudga asosan haram ogʻalari va turli ijtimoiy qatlamga mansub boʻlgan boshqa bichilgan odamlar va qullar eʼtiqod qilganlar. Atissaga eʼtiqod uzoq vaqt davom etib, Gʻarbdan Rimgacha tarqaladi. Oʻsha vaqtda Sharq va Gʻarbda hukmdorlar saroyi va davlat boshqaruvida, ibodatxonalarda minglab haram ogʻalari boʻlgan. Haram ogʻalari va bichilgan qullardan hukmdorlar davlat ishlarida oliy amaldor, harbiy boshliq, kotib va viloyat noiblari lavozimlarida foydalanganlar. Bu toifadagi odamlar oʻz ahvollarini maʼnaviy-mafkuraviy jihatdan oqlash va ruhan tinchlanish uchun gʻoyaviy tayanch sifatida xudo Atissaga eʼtiqod qilishda koʻrganlar. Ular insoniyatning har qanday kulfati uning ehtiros va his-tuygʻularga berilishida deb tushunib, bunday kulfatlardan xoli boʻlish uchun oʻzlarini oliy eʼtiqodga bagʻishlashda koʻrganlar. Atissaga sigʻinishda oʻzlarini xudoga bagʻishlagan kohinlarning oʻz-ozini bichishlari va orgastik rasm-rusumlar keng oʻrin olgan. Atissaga toʻlaqonli rivollangan ayol va erkaklar ham eʼtiqod qilganlar.

4. Lidiya. Poytaxti Sard boʻlgan Lidiya podsholigi taxminlarga koʻra, mil. avv. XII asrda Anatoliyada (hozirgi Turkiya hududi) egey-bolqon bosqinlaridan soʻng xett koloniyalari mahalliy luviya qabilasi boʻlgan meonlar tomonidan tashkil etilgan.

Mil. avv. VIII asrda Lidiya Frigiyaga bo'ysunadi. Keyin esa Lidiya mustaqillikka erishadi. Mil. avv. 685-yillar atrofida taxtni podsho navkari Gig (Gug) egallab olib, yangi Mermnad sulolasiga asos solgan. Bu sulola davrida Lidiya buyuk davlat mavqeyini oladi. Mil. avv. 675-yildan Lidiya to'la mustaqil bo'ladi. Biroz vaqt o'tmay, Lidiyaga kimmeriyalar bostirib kiradi. Lidiya podshosi Gig Ossuriyaga yordam so'rab murojat qiladi va Ashshurbanipal (mil. avv. 667-yil) hokimiyatini rasman tan oladi. Ossuriya bilan ittifoq bo'lib, kimmeriyalar hujumi qaytarilgan. Mil. avv. 654-yil Lidiya zaiflashgan Ossuriya tarkibidan chiqib, Misr bilan ittifoq tuzadi. Mil. avv. 644-yilda kimmeriyalar Sardni bosib olganlar. Gig o'ldiriladi, uning vorisi yana Ossuriyaga tobe bo'ladi. Kimmeriyalar skiflar tomonidan tor-mor qilinadi (mil. avv. 643-yil). Ossuriya va lidiya qo'shinlari Osiyo provinsiyasidan kimmeriy qabilalarini siqib chiqaradilar. Skif – Ossuriya urushi (mil. avv. 630-yillar oxiri) Lidiyaning mustaqilligini tiklashga imkon yaratadi.

Lidiya Midiya podshosi Kayxusravga Kichik Osiyoga midiyaliklardan qochib kelgan skiflar yo'lboshchisini berishdan bosh tortadi. Natijada Midiya bilan 6 yilga cho'zilib ketgan urush boshlanadi. Urush mil. avv 585-yilda tugaydi va tuzilgan shartnoma asosida Lidiya va Midiya o'rtasidagi chegara Galis daryosi bo'ylab o'tgan. Kayxusravning o'g'li Aliattning qiziga uylanadi. Kayxusrav Kichik Osiyodagi Milet shahriga qarshi boshlangan urushni davom ettiradi. Aliatt (mil. avv. 617 – 560-yillar) mermnad sulolasidan bo'lgan. Lidiya podsholari Aliatt va uning vorisi Krez (mil. avv. 561 – 547-yillar) davrida Kichik Osiyodagi Paflagoniya, Vifiniya viloyatlari bo'ysundiriladi. Lidiya, Galis daryosidan g'arbdagi Likiyadan tashqari butun Kichik Osiyoni bo'ysundiradi. Kichik Osiyodagi yunon shaharlari podsho Krez davrida Lidiyaga xiroj to'lagan. Faqat Kilikiya va Likiya o'z mustaqilliklarini saqlab qolganlar.

Lidiya jamiyatini katta yer egalari, boy savdogarlar, harbiylar va kohinlar tabaqasi, erkin dehqonlar, hunarmandlar va cho'ponlar tashkil etgan. Lidiya iqtisodiyotida savdo-hunarmandchilik yetakchi o'rin tutgan. Kichik Osiyoning qo'shni

hududlar bilan savdosida Lidiya yetakchi o'rin tutgan. Lidiya hokimlari savdo-hunarmandchilikka homiylik qilganlar.

Lidiya dunyoda birinchi oltin va kumushning tabiiy qo'shilmasi – elektron (mil. avv. VI asr) tangani zarb qilgan. Lidiya hokimi Krezning (mil. avv. 561 – 546-yil) zarb qilgan tangasi og'irligi 10,8 g bo'lgan. Tanga-pul aversida sher va buqa tasviri mavjud, reversida tasvir bo'lmagan. Krez davrida savdo-hunarmandchilik gullab-yashnaydi. Partol daryosining o'ng qirg'og'ida joylashgan Lidiyaning poytaxti Sard shahri yirik savdo-hunarmandchilik markazi bo'lgan. U jun matolar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Ammo mil. avv. 547-yilda Krez Sard shahri yonida Kayxusrav boshchiligidagi fors qo'shinlari tomonidan tor-mor qilinadi va Lidiya fors davlati tarkibiga kirgan. Krez o'limiga qadar Ahmoniyalar saroyida xizmat qilgan

Lidiya arxaik harbiy davlat edi. Podsho otliq qo'riqchi va muntazam qo'shinga tayanib, davlatni boshqargan. Lidiyaning jang aravalari va otliq qismlarining dong'i ketgan. Podsho oldida zodagonlar kengashi va xalq yig'ini mavjud bo'lgan. Savdo-hunarmandchilik rivojlanishi bilan podshoning hokimiyati kuchaygan.

Poytaxt Sard shahri Kichik Osiyoda savdo, madaniyat o'chog'i bo'lgan. Lidiya tarixga musiqa san'ati rivojlangan mamlakat sifatida kirgan. Fleyta, nay, ko'p torli lira va urib chalinadigan musiqa asboblari, xalq qo'shiqlari lidiyaliklarni Kichik Osiyoda mashhur qilgan. Lidiyada gimnastikadan harbiy o'yinlar, suyak, kub, koptok o'yinlari lidiyaliklarda keng tarqalgan. Lidiya me'morlari mustahkam qal'alar, o'z hukmdorlari Gig va Aliatt uchun ulug'vor maqbaralar barpo qilganlar. Gigeya ko'lida murakkab sun'iy suv inshooti qurganlar. Lidiyada mohir tabiblar bo'lib, dori tayyorlash ilmiga ega bo'lganlar. Tasviriy san'atda ko'p rangli terrakota relyeflari, tog' billuridan zargarlik buyumlari, syujetli tasvirli vazalar ishlangan.

Lidiya diniy e'tiqodida o'layotgan-tirilayotgan ilohlar (Sandan, Attas, Sabaziy) ilohlar va ularning sharafiga o'tkaziladigan marosimlar keng tarqalgan. Lidiyaning hosildorlik ramzini ifodalaydigan va urush ma'budalarini aks ettiradigan Buyuk

Ona, Xudolar onasi, Kibela, Ma nomlaridagi ilohalariga butun Old Osiyoda e'tiqod qilingan.

5. Urartu. Urartu tarixiga oid Ossur, urartu hujjatlari, podsho yozuvlari mavjud. Shuningdek, oz miqdorda xo'jalik hujjatlari ma'lum. Xurritlarga qarindosh bo'lgan Urartu (Uruatriy) qabilalari mil. avv. 1300-yillar atrofida qabilalar ittifoqiga birlashganlar. Mil. avv. IX asr o'rtalarida bu ittifoq Biayneli («Van»; Ossurlar Urartu deb atagan) nomli davlatni barpo qiladilar. Uning markazi Tushpa bo'lib, Van ko'lining sharqida joylashgan edi.

Urartu davlati taraqqiyotining gullab-yashnagan davri podsho Menua (810 – 786-yil) va uning vorislari hukmronligi vaqtiga (mil. avv. IX asr oxirida), zaiflashgan davri Rusa I podshohligiga to'g'ri keladi. Davlat xo'jaligining asosi sug'orma dehqonchilik bo'lib, ekinzorlarda erkin dehqonlar mehnat qilganlar. Asir qullar ko'p sonli bo'lgan. Ular podsho xo'jaligi, dehqonchilik va hunarmandchilik sohalarida ishlaganlar. Urartuning davlat boshqaruvi podshoning yakka hukmronligiga asoslangan. Podsholarning eng birinchi vazifasi mamlakatni qudratli dushman – Ossuriya bosqinidan himoya qilish edi.

Urartu davlati uzoq vaqt Ossuriya davlatining bosqiniga uchradi. Ossuriyaning ko'p sonli qo'shinlari Urartu qal'a, shaharlarini talon-toroj qilganlar. Mil. avv. VIII asr oxirida Urartuning diniy markazi – Musasir Ossuriya qo'shinlari tomonidan bosib olingan. Podsholar Argishti va Sarduri II Ossuriyaga qarshilik ko'rsatishga harakat qiladilar. Ular Ossuriyaga qarshi turli koalitsiya (ittifoq)larga kirganlar, lekin Ossuriya Kichik Urartuni o'ziga tobe qiladi. Bundan tashqari, ko'chmanchi kimmeriyalar Urartu shahar, qishloqlarini talaganlar. Zaiflashib qolgan Urartu mil. avv. VI asrda Midiya tomonidan bosib olinadi. Urartuning madaniyati va iqtisodi to'g'risida arxeologik qazishmalar boy ma'lumot beradi. Teyshebani (Karmir Bilur), Eribuni (qadimgi Yerevan) va Argishtixinili (podsho Argishti qurgan shahar) shaharlari kuchli fortifikatsiya inshootlari bilan o'rab olingan. Teyshebani qal'asidagi ombor va oziq-ovqat saqlanadigan omborlarda birdaniga 5000 gektarlik dala va uzumzorlar hosilini saqlash mumkin edi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. И. А. Ладынин. и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», «ЭксмоЭ. – М.: 2004.
2. Г.А. Меликашвили. Урартские клинообразные надписи. – М.: 1960.

Asosiy sanalar

Mil. avv. XIII asr o'rtalari	Bolqon yarimorolidan frigiya qabilalari Kichik Osiyoga kirib keldi.
Mil. avv. 1300-yil	Urartu qabilalari ittifoqi.
Mil. avv. IX asr	Urartu davlati vujudga keldi.
Mil. avv. 1120-yil atrofi	Frigiyaliklar Ilion shahrini to'la buzib tashladi.
Mil. avv. 810 – 786-yillar	Menua – Urartu gullab-yashnagan davr.
Mil. avv. 725 – 696-yillar	Midas davrida Frigiya gullab-yashnadi.
Mil. avv. 675-yil	Frigiya davlati quladi.
Mil. avv. 685-yil	Lidiyada navkar Gig Mermnad sulolasiga asos soldi.
Mil. avv. 667-yil	Lidiya Ossuriyaga qaram bo'ldi.
Mil. avv. 630-yil	Lidiya mustaqilligini qayta tikladi.
Mil. avv. VI asr	Midiya Urartu davlatini bosib oldi.
Mil. avv. 547-yil	Lidiya Fors davlati tarkibiga kirdi.

Mustaqil ish mavzulari

1. Frigiya davlati va jamiyati.
2. Gerodot tarixida Lidiya davlati.
3. Kichik Osiyo va qo'shni mamlakatlar (mil. avv. I ming yillik).

XETT DAVLATI VA JAMIYATI. MITANNI DAVLATI

- 1. Xett davlati tarixiy manbalari va tarixnavisligi.**
- 2. Davlat va jamiyatning vujudga kelishi. Qadimgi Xett podsholigi (mil. avv. XVIII-XVI asrlar)**
- 3. Yangi Xett podsholigi davrida Buyuk Xett davlati (mil. avv. XIV-XII asrlar).**
- 4. Xett davlati harbiy tashkiloti.**
- 5. Xett diplomatiyasi.**
- 6. Yangi Xett podsholigi davrida iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlar.**
- 7. Xett madaniyati.**
- 8. Mitanni (mil. avv. 1560 – 1260).**

1. Xett davlati tarixiy manbalari va tarixnavisligi. Mil. avv. II ming yillikda Kichik Osiyo va unga qo‘shni hududlarini o‘z tarkibiga olgan qudratli Xett davlati to‘g‘risida tarixiy ma‘lumotlar XX asr boshlarigacha deyarli yo‘q darajada edi. Bu vaqtgacha Kichik Osiyo va Shimoliy Suriyada sirli iyeroglif yozuvlar va tasvirlar topilgan edi. 1887-yil tadqiqotchilar Tell-Amarna arxividagi diplomatik yozishmalarda Xett podshosining Misr fir‘avniga tengligi (uning birodari) eslatib o‘tiladi. Bu kashfiyot Old Osiyoda qadimda yana bir buyuk davlat mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. 1906-yil nemis olimi Y.G. Vinkler Bo‘g‘ozqoyada (Turkiyadagi Markaziy Anatoliya) xettlar poytaxti Xattusi xarobalarida arxeologik qazishmalarga kirishadi. Arxeologik qazishmalar natijasida Yaqin Sharq tillarida bitilgan o‘n besh mingdan ortiq taxtachadan iborat arxiv topiladi. Bo‘g‘ozqoya arxivi loy taxtachalarida asosan xett mixxat yozuvida turli mazmundagi hujjatlar va matnlar mavjud: Xett – Misr tinchlik shartnomasining mixxat variant qadimgi, Liviya, Palay – Xett tillaridagi marosim matnlari parchalari, podsho annallari, farmonlari, podsholar ro‘yxati, lavozimli shaxslarga yo‘riqnomalar, qonunlar to‘plami, sud majlisi qarorlari, yilqichilik to‘g‘risida qo‘llanma, mifologik va poetik matnlar, astrologik bashoratlar, madhiya va duolar, rasm-rusumlar, diniy bayramlar tasviri, shumer-akkad-xett lug‘atlari, bu arxivning

hujjatlari katalogi va alohida hujjatlarga yorliqlar. Bo'g'ozqoya arxiv hujjatlari mil. avv XIV-XIII asrlarga tegishli. O'sha davrda Bo'g'ozqoya o'rnida Xett davlati poytaxti bo'lgan.

Chex tadqiqotchisi B. Groznyi 1915-yilda chuqur tadqiqotlar natijasida xett tili hind-yevropa tillar oilasiga mansub degan xulosaga keladi. Natijada Xett davlati tarixini o'rganish kuchayib ketadi. Olim A. Getse 1933-yil Xett davlati tarixining umumiy ocherkini yaratgan. Bundan tashqari A. Getse 1933-yilda Kichik Osiyo tarixi umumiy ocherkini chop etadi. Muallif Xett davlatining harbiy va sulola tarixiga asosiy e'tiborini qaratadi. U Xett jamiyatining bir qancha ijtimoiy-siyosiy muassasalari o'xshashligiga (yer-mulk, majburiyatli yer egaligi) asoslanib, xettlarning ijtimoiy tizimini feodal tuzum deb ta'riflaydi. Lingvist va arxeologlar Xett madaniyati asoslarini yaratishda protoxettlar, xurrit qabilalari o'rnini ko'rsatadigan dalillarni topganlar.

2. Davlat va jamiyatning vujudga kelishi. Qadimgi Xett podsholigi (mil. avv. XVIII-XVI asrlar). Qadimda Kichik Osiyodagi Tavr tog'lari mis, qo'rgoshin, kumush va keyinchalik temir xomashyosi qazib olingan. Mahalliy aholi temir qazib olinadigan hududlarni begonalardan sir tutganlar. Boshda qalay Ashshur shahri orqali hozirgi Afg'onistondan keyin esa mil. avv. II ming yillik oxirida finikiyaliklar vositachiligida Ispaniyadan olib kelingan. Bu hududni metall va yog'och xomashyosiga boyligi savdogarlarni o'ziga tortgan. Qadimgi Kichik Osiyoda dehqonchilikni rivojlantirish uchun yetarli imkoniyatlarga ega bo'lgan. Markaziy ko'l Tuz va hozirgi Qaysariya shahri oralig'idagi tekislikda donli ekinlar mil. avv. II ming yillikda ekilgan, tog'oldi hududlarda uzum, zaytun va bodom ekilgan. Chorva mollaridan qo'y, echki, cho'chqa va qoramol boqilgan. Arxeologik qazishmalar hududda mil. avv. II ming yillikda yilqichilik mavjud bo'lgani to'g'risida ma'lumot beradi. Mil. avv. XXXVIII asrlarda Kichik Osiyoning sharqida Kichik Osiyoga kirib kelgan xett-luviya qabilalari chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Ashshur shahri savdogarlari bir necha savdo koloniyalarini barpo qiladilar. Bu savdo koloniyalari orqali xalqaro savdo olib boriladi. Metall xomashyosi va yuqori sifatli gazlamalar savdosi amalga oshiriladi.

Bu davrda Sharqiy Kichik Osiyoda xett qabilalari boshqa mahalliy tub joy aholini assimillatsiya qiladilar. Urug'chilik munosabatlari emirilin, ijtimoiy tabaqalanish jarayoni boradi. Mil. avv. II ming yillik boshlarida Kichik Osiyoda Nesa (Kanes), Amkuva, Samuxa, Burusxan, Qussar va Xattusi kabi shahar-davlatlar vujudga kela boshlagan. Ular kelgindi savdogarlar bilan va o'zaro bitimlar tuzganlar va urushlar olib boradilar. Ashshur shahridan mixxat o'zlashtiriladi. Kichik Osiyoning bu shahar-davlatlarning ilk birlashuvi natijasida mil. avv. XVIII asrning birinchi yarmida xettlar davlati tashkil topadi. Qussar davlati hokimi Pitxan Nesa shahrini bosib olgan. Pitxanning vorisi Anita o'z qarorgohini Nesa shahriga ko'chiradi. Tez orada Salpa, Xattusi va Burusxan bosib olinadi. Anita Nesa shahrini markaz qilib, Qora dengizdan Kichik Osiyodagi Tuz ko'ligacha bo'lgan hududlarni egallab, xett davlatini barpo qiladi. Bizgacha Anitaning yozuvi yetib kelgan. Anita yozuvida shunday ma'lumot beriladi: «...otam Pitxandan keyin o'sha yil men jang qildim. Qaysi bir mamlakatlar quyosh ma'budasi tomonidan (ko'tarilmasin, men ularni yengdim. Bu so'zlar va yozuv bilan jadvalni men shahar darvozalarimga [joylashtirdim]. Kelajakda [hech kim (ularni) buzmaydi. Kim ularni buzsa, o'sha uning (podshoning) dushmani bo'ladi. Keyin ikkinchi marta Piyusti, Xatti shahri podshosi keldi]. U olib kelgan yo'ldoshlarini ham yo'q qildim. Butun mamlakatni Salpuvi shahri (dan) dengizlargacha (?) men yanch[dim]».

Anita istilochilik yurishlarini amalga oshirish maqsadida jangovar qobiliyatga ega bo'lgan qo'shin tuzgan. Manbalarining birida Anitaning 1400 piyoda qo'shini va 40 jang aravasi to'g'risida ma'lumot keltiriladi. Bu davr tarixchilar tomonidan Qadimgi Xett davri (mil. avv. XVIII-XVI asrlar) deb ataladi.

Qadimgi Xettlar davlatida urug'chilik tuzumi qoldiqlari hali kuchli bo'lgan. Xett podsholari o'z hokimiyatlarini xalq kengashlariga tayanib amalga oshirganlar. Qurol ko'tarishga qobiliyatli bo'lgan barcha erkaklar podsho chaqiradigan «pankus» nomli yig'ilishda muntazam ishtirok etganlar. Zodagonlar davlat boshqaruvida faol qatnashib, o'zlarining kuchli tayanchi bo'lgan zodagonlar kengashi (tuliya) orqali xalq yig'iniga boshchilik qilgan-

lar. Zodagonlardan tashqari, davlat boshqaruvida podsho oilasi: aka-ukalari va boshqa qarindoshlari muhim rol o'ynaganlar.

Qadimgi Xett an'anasiga ko'ra, podshoning vorisi podsho oilasidan tayinlangan. O'rnatilgan qoidaga ko'ra, ona avlod vakillari taxtga birinchi navbatdagi da'vogar bo'lganlar. Sulolaning asoschisi ayol kishi hisoblangan va u tavanannas unvoniga ega bo'lgan. Tavanannas oliy kohina bo'lgan, o'z ismini bo'lg'usi xett malikasiga martaba sifatida uzatgan. Bu martabaga podshoning har qanday rafiqasi ega bo'lmagan. Qaysiki bu martaba umrbod bo'lib, unga faqat beva malika sazovor bo'lgan. Tavanannas diniy marosimlar va siyosatda muhim rol o'ynagan va o'zining saroyi, daromadiga ega bo'lgan. Yosh malika bunday mavqega da'vo qila olmagan. Shu sababli taxt vorisligi masalasi juda muhim bo'lib, vorislik uchun sulolaning ona va ota avlodlari o'rtasida kurash ochiq va yashirin olib borilgan. Podsho qizining o'g'li taxt vorisi bo'lgan. Ko'pincha voris tanlashda podshoning opa-singillarining o'g'illariga imtiyoz berilgan. Odatga ko'ra, davlatni ikki hukmdor: podsho va malika boshqargan. Agar podsho vafot etsa, malika o'z unvonini yangi podsho hukmronligi davrida ham saqlab qolgan. Yangi podshoning rafiqasi malika bo'lish uchun sobiq podshoning bevasi – malikaning o'limini kutib turgan.

Anita vafotidan keyin mil. avv. XVII asr oxirida boshqa Xett urug'i hokimiyat tepasiga keladi. Xett davlati asoschilarining birlashtiruvchi siyosatini istilochi va islohotchi podsho Labarna (yoki Tabarna, mil. avv. 1675 – 1650-yillar atrofida boshqargan) tugallaydi. Labarna istilochilik yurishlarini davom ettirib, Tavr tog' tizmasining shimoliy qismini egallaydi va Shimoliy Qora dengizga chiqadi. Xett davlati chegaralarini «dengizdan-dengizgacha» kengaytiradi. Xett davlati bu istilolar va islohotlar natijasida o'z taraqqiyotida yuqori natijalarga erishadi, mamlakatda iqtisodiyot va jamiyat barqaror rivojlangan. Labarnaning ichki va tashqi siyosatidan kuchli ta'sirlangan va tan bergan keyingi vorislari Labarna va uning rafiqasi Tavanannas nomlarini o'zlariga unvon sifatida qabul qilganlar.

Labarna mavjud Xett an'alariga zid ravishda o'g'li Xattusilini o'z vorisi deb e'lon qiladi. Xattusili I (mil. avv. 1650 – 1625-yil-

lar atrofida) poytaxtni xettlarning sobiq bosh markazi Xattusiga ko'chiradi (shu voqeadan keyin davlat rasmiy ravishda «Xatti», zamonaviy fanda «Xett» deb atala boshlaydi). U faol tashqi siyosat yuritishga harakat qilib, Oront daryosining quyi oqimidagi Allalax va Ursha shaharlarini bosib oladi. Chorva mollari, kumush haykallar va hunarmandchilik mahsulotlari o'lja olingan. Xattusili bu yurishlar to'g'risida o'z yozuvlarida Frot daryosining yuqori oqimidagi Xaxxu shahriga o't qo'yib, uning hokimini aravaga qo'shgani to'g'risida maqtanib yozadi. Shimoliy Suriyadagi savdo markazi Xalpa shahrini egallash uchun qo'shin tortadi, lekin yurish natijasiz tugaydi. Xattusili kasallik bahonasi bilan yurishdan qaytadi. Bu podsho Qussar shahrida kasal yotib, taxt vorisligi to'g'risida vasiyatnoma tuzadi. O'zining isyonchi ikki o'g'li va qizini taxt vorisligidan va o'zi taxt vorisi deb e'lon qilgan singlisining o'g'li Labarna II ni taxt vorisligidan chetlashtiradi. Ularning barchasi surgun qilinadi. Xattusili I «o'g'li» va taxt vorisi etib o'zining nevarasi Mursilini tayinlagan.

Xattusining vorisi Mursili I (mil. avv. 1625 – 1590-yillar atrofida) davrida Xett podsholigida markazlashuv jarayoni kuchayadi. U davlat hokimiyatini kuchaytirib, mahalliy hokimlarning o'zboshimchaligiga chek qo'yadi. Mursili I g'olibona urushlar olib boradi. U Mesopotamiyadan Finikiyaga boradigan yo'ldagi asosiy savdo markazi bo'lgan Shimoliy Suriyadagi Xalpa (Xalab) shahrini bosib oladi. Mursili I mil. avv. 1595-yilda uzoq Bobilga yurish qilib, Xammurapi sulolasini tugatadi. Podshoning markazlashtirish siyosatidan zodagonlar norozi bo'ladilar. Mamlakatda keskin siyosiy vaziyat vujudga keladi. Saroy fitnachilari podsho hokimiyatining kuchayishini istamay, taxt vorisligiga ko'pgina da'vogarlar bo'lishiga imkoniyat beradigan an'analarni saqlab qolishga urinadilar. Oqibatda Mursili I o'z singlisining eri tomonidan o'ldirilgan. Taxt vorisligi masalasida podsho oilasi va xett zodagonlari orasida o'zaro kelishmovchiliklar boshlanib, mamlakatda siyosiy beqarorlik boshlanadi. Xett taxtiga podsho oilasidan bo'lmagan Xandilis chiqadi. Ko'rinishidan u podsho unvonini qabul qilmay davlatni boshqargan. Bu podshodan Keyin qisqa vaqt ichida xett taxtida bir necha podsho almashgan. Xett davlati zaiflashib, mamlakatda parokandalik avj olgan.

Bu parokandalikka podsho Telepin (mil. avv. 1520 – 1490-yillar atrofida) chek qo'yadi. Telepingacha podshoning ota avlodi tomonidan biror-bir nomzod taxtga birinchi voris bo'la olmagan. Asrlar davomida mavjud bo'lgan bu odatga xett podshosi Telepin aniqlik kiritgan. Telepin I o'z farmoni bilan bu muammoga chek qo'yadi. Uning farmoniga ko'ra, faqat podshoning katta o'g'li taxt vorisi bo'lish huquqiga ega bo'ladi. Agar podshoning katta o'g'li vafot etsa, podshoning boshqa o'g'illari jumladan uning joriyasining o'g'li ham, agar podshoning o'g'li bo'lmasa, podsho katta qizining eri taxt vorisi bo'lishi mumkin bo'lgan. Shu tarzda podshoning qizi va qizlarining o'g'illari to'g'ridan-to'g'ri taxtga vorislik huquqidan mahrum etilganlar. Podshoning ota urug'i erkak vakillari o'lib ketgan taqdirda podsho katta qizining eri taxtga voris bo'lishi mumkin bo'lgan.

Taxt vorisligining bunday qat'iy o'rnatilgan tartibi zodagonlar kengashi «pankus»ning taxt vorisligi masalasidagi rolini tugatgan. Telepin farmoni yana bir yangi holatni qayd etgan. Farmonning yana bir bandiga ko'ra, podsho o'z sulolasining boshqa biror-bir a'zosini o'lim jazosiga hukm qilishi mumkin bo'lmagan. Agar podsho o'z qarindoshini o'limga hukm qilsa, podshoning o'zi pankus sudiga tortilib, o'lim jazosiga hukm qilinishi mumkin bo'lgan. Agar podsho oilasining biror a'zosi jiddiy ayb ish qilsa u pankus sudiga tortilgan. Shu bilan birga, faqat aybdor shaxsan o'z qilmishi uchun javobgar bo'lib, uning oila a'zolari jazoga tortilmagan va mulkidan mahrum etilmagan. Telepinning o'zi bu farmonni pankusning tasdig'idan o'tkazib qonunlashtirgan.

Boshqa masalalarda pankus o'z vakolatlarini saqlab qolgan. Pankusning yuqori pog'onasi bo'lgan «tuliya» o'z ahamiyatini yo'qotgan. Tuliyaning ruxsatisiz uning biror-bir a'zosi bo'lgan zodagonni podsho qatl qila olmas edi. Agarda tuliyaning ruxsati bilan uning biror a'zosiga podsho tomonidan o'lim jazosi berilgan taqdirda ham podsho aybdorning oilasini ta'qib ostiga olish va mol-mulkini musodara qilish huquqidan mahrum bo'lgan.

Telepin va uning o'g'li hukmronligidan so'ng Xett davlatining inqiroz davri boshlanadi. Bu davr O'rta Xett podsholigi davri (mil. avv. XV asr) yoki qorong'i davr deb nomlanadi. Xett

davlati va jamiyatining davriga oid manbalar deyarli yo'q. Bu davrda Xett podsholigining tashqi va ichki ahvoli yana og'irlashadi. Bir asr davomida Xett davlati va jamiyati go'yoki tushkunlikni boshdan kechiradi.

Mil. avv. 1450-yillar atrofida kelib chiqishi xurrit bo'lgan omadli amaldor taxtni egallab, yangi Xett sulolasiga asos soladi. Yangi sulola podsholari qadimgi Xett davlati qudratini qayta tiklashga harakat qilganlar. Podsho ilohiylashtirilgan mutlaq hukmdorga aylanadi va o'ziga voris tayinlaydi (bu voris alohida «Tuxkante» lavozimiga ega bo'lgan, bu vazifadagi kishini zarur bo'lganda almashtirish mumkin edi). Endilikda saroy to'ntarishlari isyonga aylanib ketmaydi. Shu vaqtdan boshlab podsho alohida samoviy ilohiylik egasi hisoblanib, «quyoshim» deb ulug'langan.

3. Yangi Xett podsholigi davrida Buyuk Xett davlati (mil. avv. XIV-XII asrlar).

Mil. avv. XIV asr boshlarida Old Osiyoda Misr, kassitlar Babil va Mitanni davlatlari zaiflashib, xalqaro munosabatlarda Xett davlatining kuchayishi uchun qulay shart-sharoit tug'iladi. Mil. avv. XIV asr qulay xalqaro vaziyat xett davlatini faol tashqi siyosat olib borishiga shart-sharoit yaratadi. Xettlarning azaliy dushmani Mitanni bu vaqtda zaiflashgan. Xett podsholari ichida diplomat, uzoqni ko'ra oladigan siyosatchi va mohir sarkarda Suppilium I (mil. avv. 1380 – 1335-yillar atrofida) davlatni tiklash uchun kurash boshlaydi. Suppilium I mamlakatni tushkunlikdan olib chiqish uchun asosiy raqib bo'lgan Mitanni, Suriya shahar-davlatlari va kasklarga qarshi g'olibona urushlarni olib boradi. Holdan toygan, halokat yoqasiga kelib qolgan davlatni oyoqqa turg'azadi.

Xett davlatining so'nggi yuksalishi asoslarini Suppilium I qo'yan. U yengil, tez yuradigan jang aravalari bilan armiyani kuchaytiradi. Xett shaharlari, ayniqsa, poytaxt Xattusining mudofaa inshootlari mustahkamlanadi.

Xettlar uchun Suriyada o'z mavqeyini tiklash hayot-mamot masalasi bo'lgan. Suppilium podsholigining birinchi o'n yilligida bu muammo yechilmagan. Faqat 10 yildan so'ng xettlarning kuchli armiyasi Suriyaga bostirib kirib, bu yerdagi sha-

har-davlatlar qaram qilinadi. Suriya hokimlari o'qpon to'lab, xett podshosiga sodiqlik qasamyodini keltirganlar. Qochoqlarni berish, harbiy yordam ko'rsatish majburiyatini olganlar. Mitanni davlati Suriyada o'z ta'sirini yo'qotadi. Uning sobiq ittifoqchisi Misr mamlakat ichida vaziyat og'ir bo'lgani uchun yordam ko'rsata olmaydi. Suppilium I o'z kuyovini Mitanni taxtiga o'tqazadi. Mitannining qonuniy taxt vorisi Shattuvasa Bobilning kassit sulolasi podshosi Buria Buriash II dan yordam so'raydi. Lekin u yordam bermagan. Oxir-oqibat Shattuvasa yana xett podshosi Suppilium I ga yordam so'rab murojaat qilgan. Shattuvasa keyinroq Mitanni taxtiga o'tiradi, lekin xett davlatiga qaram bo'ladi. Suppilium I Suriyani boshqarish va bu yerdagi vaziyatni kuzatib turish uchun alohida noiblik tashkil etadi, noib etib o'g'lini tayinlaydi. Strategik jihatdan muhim bo'lgan Kaxxemish shahri noiblik markazi bo'ladi.

Podsho Suppilium I Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i mayda davlatchalarini o'ziga bo'ysundiradi. Bobil va Axey (Miken Yunonistoni) davlatlari Suppilium I bilan do'stlik aloqalarini o'rnatishga majbur bo'ladilar.

Bu vaqtda islohotchi fir'avni Exnatondan keyin Misr qiyin ahvolda bo'lgan. Taxt vorisi masalasida Misrning oqsuyak-zodagonlari o'rtasida turli ixtiloflar natijasida mamlakat podshosiz qoladi. Marhum fir'avn Tutanxamonning bevasi atrofidagi bir guruh zodagonlar siyosiy maqsadlarni ko'zlab, xett shahzodasini beva malikaga uylantirish rejasini tuzganlar. Yoshi 19 ga bormay vafot etgan Tutanxamonning bevasi, Misr malikasi xett podshosi Suppilium I ga shunday mazmunda maktub yo'llaydi: «Mening turmush o'rtog'im vafot etdi, mening o'g'lim yo'q, aytilshlaricha, sening o'g'illaring ko'p ekan. Agar sen o'g'illaringdan birortasini yuborsang edi, u menga turmush o'rtog'i bo'lar edi. Men o'z qullarimning birortasini er qilmayman, bundan men nafratlanaman». Misr malikasining maktubini olgan Suppilium I o'z a'yonlari bilan maslahatlashadi. Uning o'g'illari ko'p bo'lgan. Suppilium I faqat malikaning ikkinchi maktubidan keyin o'zining kenja o'g'li Sannansi Misrga jo'natgan. Lekin bu vaqtda Misrda siyosiy vaziyat o'zgarib, hokimiyat Eveda o'tgan. Xett shahzodasi Sannansa

yoʻlda oʻldiriladi. Shahzodaning oʻldirilishi ikki davlat oʻrtasida urush keltirib chiqaradi. Ammo bu urush xettlarga gʻalaba olib kelmaydi. Shu vaqtda xett mamlakatida yuqumli kasallik tarqaladi, Suppiliumning oʻzi ham shu kasallikdan vafot qiladi.

Suppilium I oʻsha vaqtda Suriyada odat boʻlgan ekzogam nikohlarga qarshi boʻlgan. U oʻziga qaram boʻlgan kichik bir davlat hokimiga quyidagi mazmunda maktub yollagan: «Xatti mamlakatida muhim bir qonun mavjud, aka singlisiga uylanishi mumkin emas, bu notoʻgʻri. Kim agar shunday qilsa, u oʻlimga mahkum boʻladi. Sizning mamlakatingiz esa varvar va u yerda aka oʻz singlisi va qayinsinglisiga uylanishi – bu odat, lekin Xattusida bu ruxsat etilmaydi».

Gʻolibona olib borilgan urushlar katta oʻljalar olib kelgan boʻlsa-da, lekin muntazam urushlar mamlakatni holdan toydirgan. Aholi oʻrta va quyi qatlamlari uchun urushlar ogʻir yuk boʻlgan. Kasklar urushdan magʻlub boʻlgan boʻlsalar-da ularning xettlarning shimoli-sharqiy chegaralaridagi tahdidi saqlanib qolgan. Bundan tashqari, Old Osiyoning yetakchi davlatlari Misr va Ossuriya uchun kuchli Xett davlati bu davlatlarning hududdagi manfaatlari uchun tomoqqa tiqilgan suyak kabi boʻlgan. Suppilium I ning vorisi Mursili II (mil. avv. 1335 – 1305-yillar atrofida) otasining davlati hududiy yaxlitligini saqlab qoladi, lekin qaram hududlardagi isyonlar, qoʻzgʻolonlar va boshqa qudratli davlatlarning mamlakat hududiga tazyiqiga qarshi toʻxtovsiz urushlar olib borishga majbur boʻladi. Mursili II Kichik Osiyodagi Janubiy Frigiya va Lidiya, Milavan (Milet) hokimlarini boʻysundiradi. U anʻanaviy raqib Arsava podsholigiga (Kichik Osiyo) qarshi gʻolibona yurish qilib, Egey dengizi qirgʻogʻigacha chiqadi.

Ammo Mursili II podsholigining soʻnggi yillarida Exnaton davrida yoʻqotilgan Sharqiy Oʻrtayer dengizi qirgʻogʻi va Suriyada Misrning taʼsirini qayta tiklash uchun firʼavnlr Xoremxeb va Seti faol harakat boshlaydilar. Mursilining vorisi Muvatalli Misrga qarshi Suriyada urush harakatlarini boshlaydi. Muva-tallining vafotidan soʻng xett taxtini uning joriyasidan boʻlgan oʻgʻli Mursili III egallaydi. Biroz vaqt oʻtgach, uning amakisi Xattusili III isyon koʻtaradi. Kasklarning yordami bilan Xat-

tusili taxtni egallaydi. Muvatalli Suriyaga surgun qilinadi, lekin u Suriyadan Misrga qochib ketadi, bir necha yildan so'ng shu yerda vafot etgan. Xattusili aslida kasalmand bo'lgani uchun kohinlik vazifasiga tayyorlangan, akasi Mursili II davrida mamlakatning shimoliy chegara hududida cheksiz hokim bo'lgan. Mil. avv. 1286-yilda Kadesh shahri yonida Misr va Xetlar uchun hal qiluvchi janglardan biri bo'lib o'tadi. Xett armiyasi 35 000 piyoda, 3500 jang aravasi va qaram hudud va davlatlarning harbiy qismlari Kadesh yonidagi jangda Misr armiyasiga qarshi turgan. Jangda Misr qo'shinlari yengiladi. Shunga qaramasdan Misr fir'avni, iste'dodli sarkarda Ramzes II yana urushga tayyorlanib, xetlarni Falastin, Finikiya va Suriyaning katta qismidan siqib chiqaradi. Oxir-oqibatda Misr va Xett davlati mil. avv. 1280-yilda tinchlik shartnomasini imzolaganlar. Shartnoma bo'yicha Suriyaning bir qismi, Shimoliy Finikiya Xett davlati ta'siri ostida qoladi. Har ikki davlat o'rtasida savdo aloqalari kuchayadi.

Xattusili III kuchayib borayotgan Ossuriyaning harbiy tazyiqiga qarshi Bobil bilan ittifoq tuzishga harakat qiladi. Bobilning Misr bilan yaqinlashuviga qarshi chiqadi. Xattusili III Mitanni podshosi Shattuar II ni qo'llab-quvvatlashga harakat qilgan, lekin zaif Mitanni ossuriyaliklardan to'la mag'lub bo'lgan. Xetlar Ossuriya podsholari Adadnerari I keyin Salmanasar I qo'shinlarini Yuqori Mesopotamiyadan siqib chiqara olmaydi. Xett davlati kuchli qo'shinga ega bo'lgan Ossuriya tazyiqini qiyinchilik bilan qaytargan.

So'nggi Xett podsholari Tutxaliya IV va uning ikki o'g'li davrida axeylar, Bolqondan kelgan frigiyaliklarni Kichik Osiyoning g'arbida hujumi zo'rg'a qaytaradilar. Axeylar tor-mor qilinganidan keyin Kichik Osiyo g'arbidagi Ilion shahri bosib olinadi. So'nggi Xett podshosi Suppilium II Kipr orolini yana qayta bosib oladi. Mil. avv. XII asr oxirida Egey dengizi qirg'oqlari va orollarining etnik jihatdan ola-quroq «dengiz xalqlari» Xett davlatini tor-mor qiladilar (mil. avv. 1190-yillar). Shunday qilib, Xett davlati tarix sahnasidan abadiy tushib ketadi. Markazlari Karxemish va Melida bo'lgan so'nggi Xett podsholiklari qoldiqlari mil. avv. VIII asr oxirlarida Ossuriya tomonidan tugatilgan.

4. Xett davlati harbiy tashkiloti. Xett davlati kuch-qudratining asosi yuqori darajada tashkil etilgan jangovar qo'shin bo'lgan. Xett davlati istilochilik siyosati muntazam va ko'ngillilardan tashkil topgan, yaxshi qurollangan qo'shinga tayanib amalga oshiradi. Harbiy yurishlar asosan bahorda boshlanib, kech kuzda tugagan. Yurishlar o'rtasida muntazam qo'shinlarning bir qismi maxsus harbiy qarorgohlarga joylashtirilgan. Xettlarning chegara shaharlarida maxsus harbiy garnizonlar joylashtirilgan. Qaram davlatlar Xett garnizonlarini ozuqa bilan ta'minlashga majbur bo'lganlar.

Qo'shin asosan og'ir qurollangan piyodalar va jang aravalaridan tuzilgan. Harbiy san'at tarixida xettlar qo'shinda yengil jang aravalarini birinchi bo'lib qo'llaganlar. Xett jang aravasi-da ikki ot qo'shilgan bo'lib, arava haydovchi, nayzali jangchi va uni himoya qilib turadigan qalqonbardordan iborat bo'lgan. Xettlarning jang aravalarining harbiy jangda qo'llanishi podsho Anitaning qadimgi Xett matnida uchraydi. Matnda Anitaning 1400 piyoda askari va 40 jang aravasi bo'lganligi aytiladi. Kadesh yonidagi jang to'g'risidagi manbalarda Xett podshosi Muvatalli qo'shinlari taxminan 20 ming piyoda askarlar va 2500 jang aravalaridan tashkil topgani to'g'risida ma'lumot beriladi.

Jang aravaları yuqori darajada texnik mohirlik bilan yasalgan bo'lib, juda qimmat turgan. Ularni yasash uchun yog'ochning alohida navlari, teri va metallar talab qilingan. Ko'rinishidan jang aravalarini ishlab chiqarish markazlashgan holda davlatning maxsus ustaxonalarida tashkil qilingan. Ustalar uchun jang aravalarini yasash bo'yicha Xett podsholarining yo'riqnomalari saqlanib qolgan. Jang aravalariga qo'shiladigan otlarni tayyorlashning maxsus usullari bo'lgan. Xettlar jang aravasini takomillashtirib, uni yengil va chaqqon harakat qiladigan qildilar. Xettlar shaharlarni bosib olish uchun maxsus qamal qurollaridan foydalanganlar.

5. Xett diplomatiyasi. Xettlarning tashqi siyosatida diplomatiya muhim o'rin tutgan. Ular Kichik Osiyo va Old Osiyoning ko'p davlatlari bilan diplomatik aloqalar o'rnatganlar. Bu aloqalar ko'p hollarda maxsus shartnomalar bilan mustahkamlangan. Xett arxivlarida Old Osiyoning boshqa mamla-

katlari arxivlariga qaraganda, bir necha marta ko'p miqdorda diplomatik hujjatlar saqlanib qolgan. Xetlar boshqa mamlakatlar bilan davriy ravishda elchilar orqali maktublar, sovg'a-salomlar almashib turganlar. Davlatlar o'rtasidagi aloqalar sulolaviy nikoh shartnomalari bilan mustahkamlangan.

Podsho devonxonasida xalqaro aloqalarga maxsus muasasa rahbarlik qilgan. Bu yerda elchilar, tarjimonlar, mirzolar ishlagan va shartnomalar matnlari tuzilgan. Shartnomalar, odatda, ikki tilda: biri xett tili, ikkinchisi akkad tilida tuzilgan. Davlatlararo shartnomalar matnlari podsho oldidagi kengashda muhokama qilingan. Shartnomalarga podsholar muhrlari tushirilgan. Matnlar loy, metall (kumush, jez, temir) taxtachalarga bitilgan. Shartnomalar matnlari yozilgan taxtachalar mamlakatning oliy xudolari haykallari oldida saqlangan. Chunki xudolar shartnomaning bosh guvohlari sifatida kim uni buzsa, jazolash huquqiga ega bo'lganlar.

Xetlarning xalqaro shartnomalarining ko'pchiligida Xett qo'shinlarining harbiy g'alabalari mustahkamlangan. Shu sababli, ularda ko'p hollarda tomonlarning o'zaro munosabatlari teng huquqda bo'lmagani ko'rinadi. Xett podsholari ko'pincha qaram davlatni o'lpon to'lashga majbur qilganlar. O'lpon to'lovchilar har yili Xett podshosi oldiga kelishga, qaram davlat hududida joylashtirilgan Xett garnizonlariga g'amxo'rlik qilishga, birinchi chaqiriq bilan Xett hukmdoriga qo'shin bilan yordamga kelishga majbur qilinganlar.

Qaram davlat har yili (ba'zida yilida uch marta) shartnomani o'qishga majbur bo'lgan. Qaram mamlakat hukmdorining o'g'illari, nevaralari va evaralari shartnomaga rioya qilishlari shart qilib qo'yilgan. Xett diplomatik amaliyotining o'ziga xos xususiyatlaridan biri xetlarning sulolaviy nikohlariga jiddiy e'tibor berganlaridir. Xett podsholari o'z qizlari va opa-singillarini boshqa podsholarning nikohiga berishga harakat qilganlar. Bu nikohlar har ikki tomonning o'zaro munosabatlari barqaror bo'lishini ta'minlagan. Xetlar Xett malikalari turmushga chiqqanda, albatta, bosh rafiq bo'lishi shartnomada alohida qayd qilingan. Sulolaviy nikohlar vositasida Xett podsholari boshqa davlatlarda o'z ta'sirlarini mustahkamlagan-

lar. Bundan tashqari, chet davlat taxtining qonuniy vorislari hukmdorning bosh rafiqasining o'g'illari bo'lgan.

6. Yangi Xett podsholigi davrida iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlar. Yangi Xett davrining xo'jalik va ijtimoiy munosabatlarini tavsiflovchi asosiy manba Xett qonunlaridir.

Suppilium I ning vorisi Mursili II (mil. avv. 1335 – 1305-yillar atrofida), Muvatalli, Xattusili III (mil. avv 1305 – 1280) hukmronliklari davri Xett davlatining yuksalish davri bo'lgan. Olib borilgan istilochilik urushlari natijasida Kichik Osiyodan, Suriyadan otadigan savdo yo'llari ustidan nazoratning o'rnatilishi, qaram hududlardan olinadigan o'lponlar hamda metallurgiya-ning rivojlanishi iqtisodiyotning jadal o'sishiga olib kelgan. Xo'jalikning asosini dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik (metallurgiya va metallardan mehnat qurollari tayyorlash, kulolchilik, quruvchilik ishlari va h.k.) tashkil qilgan. Dehqonchilikda sun'iy sug'orish sezilarli bo'lmagan. Sun'iy sug'orish inshootlari cheklangan holatda barpo qilingan. Xo'jalikda savdo ham muhim o'rin tutgan. Yer egaligi podsho yerlari, ibodatxona yerlari, jamoa yerlaridan iborat bo'lgan. Davlat yerlariga egalik qilish va foydalanish natural (saxan) va mehnat (lussi) majburiyatlarini o'tash bilan bog'langan. Saxan va lussidan ibodatxona yerlari ozod qilingan. Podsho xizmatida bo'lgan xususiy kishilarning yerlari, podshodan hadyaga olingan yerlar ham saxan va lussi bilan bog'langan majburiyatlardan ozod qilinishi mumkin bo'lgan. Davlatning diniy markazlari bo'lgan Arinna, Nerika va Siplanda shaharlarining kohinlari, to'quvchilari, xizmatchilari majburiyatlarni o'tashdan ozod qilinganlar.

Hunarmandchilikning rivojlangani to'g'risida ma'lumot beradigan qonunlar va boshqa hujjatlarda temirchi, kulol, duradgor va tikuvchi kasblari tilga olinadi. Mehnat qurollari va harbiy qurol-aslahalar ishlab chiqarish uchun asosiy xomashyo dastlab mis, keyinchalik qalay bo'lgan. Temirdan faqat diniy marosimlar uchun haykalcha va boshqa marosim buyumlari yasashda oz miqdorda foydalanilgan.

Xettlar davlatida podsho oilasi va podsho bosh kohin sifatida juda katta miqdorda yerga egalik qilgan. Podsho va ibodatxona yerlarida ishlovchilar o'z yerlariga birlashtirib qo'yilib, turli soliq va majburiyatlarni o'taganlar. Xett davlati ma'muriyati qarori-

ga ko'ra, ekin yerlari ishlovchilar va o'z foydasiga soliq yig'ish huquqi bilan podsho amaldorlari va ibodatxonalar ixtiyoriga berilgan. Ayrim ibodatxonalar umumdavlat soliqlaridan ozod qiluvchi immunitet yorliqlarini olgan. Davlat va ibodatxona yerlaridan tashqari, boshqa yerlar xususiy mulk bo'lib, oldi-sotdi qilingan.

Xettlar jamiyatida barcha aholi ikki guruhga bo'lingan: soliq to'lovlari va boshqa majburiyatlarni o'tovchi (podsho, ibodatxona yoki xususiy shaxs foydasiga) kishilar erkin bo'lmagan mavqega ega bo'lib, kamsitilganlar. To'la ma'noda erkin kishilar deb zodagonlar, amaldorlar, kohinlar va katta yer egalari hisoblanganlar. Xett davlati ma'muriyati tomonidan bosib olgan hududlar boshqarilmagan, balki ulardan faqat xiroj olish bilan cheklangan. Qaram hududlar, davlatlarni o'z mahalliy hokimlari boshqargan. Lekin ular turli to'lov va majburiyatlarni o'tashga majbur bo'lganlar.

7. Xett madaniyati. Xettlar o'ziga xos madaniyatni yaratdilar. Xettlar jamiyatida qonunlar shakllantirilgani, xett yozuvining mavjudligi madaniyatning ravnaqidan dalolat beradi. Mixxat va iyerogliflardan keng foydalanilgan. Xett jamiyatining o'z madaniy taraqqiyotida Misr va Mesopotamiyaning yuksak madaniyatlari ta'siri yaqqol seziladi. Xett madaniyatida ayniqsa, xurritlarning ta'siri kuchli bo'lgan.

Xett dini o'ziga xos belgilarga ega bo'lgan. Xettlarning 1000 ma'bud va ma'budalari to'g'risida manbalarda eslatishlar mavjud. Amalda esa cheklangan miqdorda ilohlarga sig'inilgan. Poytaxt Xattusining oliy homiysi chaqmoq xudosi bo'lgan. U bilan birga, xurritlarning chaqmoq xudosi Teshubga ham sig'inilgan. Xattusida quyosh, hosildorlik xudosi Telepinga va mahalliy Kilikiya hosil xudosi Sandanga e'tiqod qilingan. Podsho quyoshga o'xshatilib ilohiylashtirilgan. Shu sababli, xettlar o'z podsholarini «quyoshim» deb sig'inganlar.

Jahon adabiyotidagi eng birinchi yozilgan tarjimayi hol Xattusili III ning tarjimayi holi matni hisoblanadi. Xett yozma asarlaridan bizgacha yetib kelgan podsholarning «tarjimayi hollari» juda qiziqarli va batafsil bayon qilingan. Ularda yorqin obrazlar, chuqur kechinmalar va o'ziga xos axloqiy qarashlar seziladi. Xett yilnomalarida mamlakat tarixini uch davr-

ga bo'lishga urinish yaqqol ko'zga tashlanadi. Xett arxivlarida boshqa mamlakatlar, masalan, Akkad tarixi to'g'risida ma'lumotlar ham mavjud. O'rta va Yangi Xett podsholiklari davrida Xett adabiyotida duo-afsunlar alohida o'rin tutadi. Qadimgi xett dafn qo'shig'i xett poeziyasining yagona namunasi. Xett podsholigining boshqa xalqlar bilan yaqin aloqalarining yaxshi yo'lga qo'yilganidan dalolat beradigan yana bir madaniy yodgorlik – uch tilli shumer-babil-xett lug'atlarining tuzilishidir.

Xett adabiyoti, ayniqsa, mifologiya janri juda boy, bizgacha poemalar, ertaklar, marosim qo'shiqlari yetib kelgan. O'rta va Yangi Xett podsholiklari davrida Kichik Osiyo janubidagi xurrit-luviya va Anatoliyaning janubi-g'arbidagi aholi madaniyati xett madaniyatiga hayotbaxsh ta'sir qiladi. Xetlar bu xalqning adabiyotidan qator asarlarni o'zlashtirib olganlar. Xurrit adabiyoti xett madaniyati orqali hozirgacha yetib kelgan. Yana bizga qadar Xett podshosining bosh otboqari Kikkuli ismli kishi tuzgan yilqichilik to'g'risidagi ajoyib qo'llanma yetib kelgan. Qo'llanma qadimgi Xett davlati iqtisodiy hayotida yilqichilik muhim o'rin tutganligidan dalolat beradi. Ushbu qo'llanma dunyo tarixida yilqichilik sohasi bo'yicha yaratilgan ilk asardir.

Xett haykal va relyeflari vazminligi va ulug'vorligi bilan ajralib turadi. Mamlakatda mudofaa inshootlari, qal'a devorlarini qurish yuqori darajada bo'lgan. Xett madaniyati ko'p asrlik Shimoliy Mesopotamiyada va unga yaqin boshqa hududlarda yashagan qabila va xalqlarning madaniyatini o'zida aks ettirgan va boshqa madaniyatlarga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Xett davlati halokatidan keyingi asrlarda ham xetlarning madaniy merosi boshqa qo'shni mamlakatlar madaniyatiga ijobiy ta'sir o'tkazgan.

Yaqin Sharqning yuksak madaniyatini tashuvchisi xett madaniyati bo'lg'usi yunon madaniyatining shakllanishi va keyingi rivoji uchun vositachi rolini bajargan. Yunon qabilalari mil. avv. I ming yillikda Kichik Osiyoga kirib kelganlar. Yunon mifologiyasining ko'plab motiv va syujetlari xett mifologiyasidan o'zlashtirib olingani olimlarning tadqiqotlarida aniqlangan. Misol uchun, xett chaqmoq xudosining Ilon bilan jangi yunonlarning afsonasidagi Zevsning ilonga o'xshash Tifon bilan jangi tasviri o'xshash. Xurrit eposidagi «Ullikumi to'g'risidagi qo'shiq»da

tosh maxluq Ullikumi bilan birinchi jangdan keyin Chaqmoq xudosi Xassi tog'iga ko'chib o'tadi. Yunon mifida ham Kasion tog'ida xudo Zevsning Tifon bilan jangi tasvirlanadi. Xurritlarning samoda xudolarning navbat bilan hukmronlik qilishlari to'g'risidagi hikoyalar sikli mavjud. Siklda quyi dunyo bilan aloqada bo'lgan xudo Alalu hukmronlik qilgani va uning samo hukmdori Anu tomonidan ag'darilgani aytiladi. Anuning o'rniga xudo Kumarbu keladi, o'z navbatida u ham Chaqmoq xudosi Teshub tomonidan taxtdan ag'dariladi. Xudolarning har biri 9 asrdan hukmronlik qilgan. Xudolar Alalu – Anu – Kumarbu – chaqmoq xudosi Teshubning almashuvi yunon mifologiyasida Okean – Uran – Kron – Zevsda aynan takrorlanadi. Motivlar va syujetlar, xudolarning vazifalari ham bir xil. Xett afsonasida pahlavon Upelluri Osmon va Yerni ko'tarib turadi, yunon pahlavoni Atlant ham xuddi shu vazifani bajaradi. Pahlavon Upellurining yelkasida maxluq Ullikumi o'sib chiqadi, xudo Ea maxsus keskich bilan Upellurining yelkasidan maxluqni ajratib olib, Ullikumini kuchidan mahrum qiladi. Yunon afsonasida ham xuddi shunday syujet va motiv bor.

8. Mitanni (mil. avv. 1560 – 1260-yillar). Yuqori Mesopotamiyada mil. avv. XVIII-XVII asrlarda O'rta Osiyo yoki Kavkaz ortidan Kichik Osiyoga oriyalar kirib keladilar. Ular Suriya va Falastin Yuqori Mesopotamiya va Kichik Osiyoning janubi-sharqini egallaganlar. Mil. avv. XVI asrda oriylardan bo'lgan mitannilar Mitanni (akkad tilida – Xanigalbat) davlatiga (mil. avv. 1560 – 1260-yillarda mavjud bo'lgan) asos soladilar. Mitanni poytaxti Yuqori Xaburda joylashgan Vassokanda shahari bo'lgan. Mitanni podsholari oriy sulola ismlarini saqlab qolib, «Mand jangchilari podshosi» va «Xurri jangchilari podshosi» unvonlariga ega bo'lganlar. Oriy ma'budlari Indra, Mitra-Varuna va Nasati hukmron sulolalarning homiy xudolari edi. XIV asr o'rtalarida Mitanni podshosi Mattuvaza bilan xett davlati hulkmdori Suppiliium o'rtasida ikki mamlakat o'rtasida munosabatlarni yaxshilash uchun sulolaviy nikoh shartnomasi imzolandi. Bu shartnomaga binoan Suppiliiumning qizi Mattuvazaga turmushga berilgan. Tomonlar oriylarning xudolari Mitra, Varuna va Indraning nomini keltirib qasam ichadilar.

Mitanni davlati mil. avv. XVI-XV asrlarda Old Osiyo siyosatida yetakchi o'rinni egallaydi. Misr, Xett davlatlari Mitanni bilan hisoblashishga majbur bo'lganlar. Mitanni mil. avv. XVI asr oxirida podsho Shuttarni I davrida Zagros va Nineviyadan Shimoliy Suriyagacha bo'lgan hududni egallab, ulkan davlatga aylanadi. Shu vaqtdan boshlab bir yuz ellik yil davomida Old Osiyoda Mitannidan kuchli bo'lgan qudratli davlat yo'q edi. Mitanni kuchli qo'shinga ega bo'lib, qo'shin asosini qattiq intizomga bo'ysungan otliq qismlar tashkil etgan. Mitanni yuz yil davomida (mil. avv. XVI asr oxiridan boshlab XV asr nihoyasigacha) qudratli davlat sifatida Old Osiyoning eng kuchli davlatlari Misr va Xettlar bilan raqobat qilgan. Podsho Shuttarna davrida (mil. avv. XVI asr oxiri) Mitanni hududi Zagros tog'lari va Parratarna (mil. avv. 1471-yillar atrofi) Misrning zaifligidan foydalanib, butun Sharqiy O'rtayer dengizini Kilikiyadan Markaziy Falastingacha bo'lgan hududlarni egallaydi. Mil. avv. XV asr o'rtalarida Misr bilan Mitanni o'rtasidagi chegaralar Kadesh shahri atrofidan o'tgan. Taxminan mil. avv. XV asr o'rtalarida Mitanni Suriya uchun xettlar bilan to'qnashadi. Podsho Ardadama xettlarni to'la yanchib tashlab, Mitanni chegaralarini Kichik Osiyodagi Tavr va Yuqori Galisgacha cho'zgan (mil. avv. XV asr oxiri). Bu davrda Mitanni Mesopotamiya va Sharqiy O'rtayer dengizi havzasi uchun o'zining asosiy raqibi Misrga qarshi uzoq kurash olib boradi.

Mil. avv. XV asrda xalqaro vaziyat o'zgarib, Misr bilan Mitanni o'rtasida ittifoqchilik munosabatlari o'rnatiladi. Bu bitimni mustahkamlash uchun ikki o'rtada sulolaviy nikohlar tuzilgan. Tutmos IV va Amenemxotep III Mitanni malikalariga uylanadilar va Mitanniga oltin va turli sovg'a-salomlar jo'natganlar.

Mil. avv. XIV asr boshlarida Mitannidagi sulolaviy nizo, saroy fitnalari hamda tashqi dushmanlar Xett va Misr davlatlarining xurujlari davlatni zaiflashtiradi. Saroy fitnasi natijasida o'smir Tushratti taxtga chiqadi. Tushratti Misr bilan uzilib bo'lgan diplomatik aloqani qayta tiklaydi, qizi Tado-Xebani Misr fir'avni Amenxotep III ga turmushga beradi. Xett podshosi Suppilium I Mitanniga bostirib kiradi. Boshda Tushratti xettlarning hujumini qaytaradi, lekin hukmronligining so'n-

ggi yillarida xett podshosi Suppilium I qo'shinlaridan yengilgan. Oqibatda Mitanning bir qismini xettlar zabt qiladilar, Tushratti qochishga majbur bo'ladi va o'ldiriladi. Yordamga chaqirilgan Ossuriya hukmdori Ashshurballit I mamlakatning sharqiy viloyatlarini anneksiya qiladi. Shu vaqtdan Mitanni Shimoliy Mesopotamiyadagi kichik bir davlatchaga aylanib qoladi. Uning ustidan nazorat qilish uchun ossur va xettlar o'zaro kurash olib borganlar. Qachonlardir qudratli davlat bo'lgan Mitanni qoldiqlari mil. avv. 1260-yilda Ossuriya podshosi Salmanasar I tomonidan tugatilgan.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. А. Вудли. Забытое царство. – М.: 1986.
2. О.Р. Герни. Хетты. – М.: 1987.
3. Г.Г. Гиоргадзе. Очерки по социально-экономической истории хеттского государства. – Тбилиси: 1973.

Asosiy sanalar

Mil. avv. XVIII-XVI asrlar	Qadimgi Xett podsholigi.
Mil. avv. XVI asr oxiri	Telepin hukmronligi. Taxt vorisi to'g'ri-sidagi farmon.
Mil. avv. XV asr	Xett davlatining tushkunligi. «O'rta Xett podsholigi» davri.
Mil. avv. XIV-XII asrlar	Yangi Xett davlati. Buyuk davlatning yaratilishi.
Mil. avv. XVI asr	Yuqori Mesopotamiyada xurrit qabilasi mitannilar Mitanni davlatiga asos soldi.
Mil. avv. 1280-yil	Misr – Xett tinchlik shartnomasi.
Mil. avv. 1260-yil	Mitanni davlati Ossuriya podshosi Salmanasar I tomonidan tugatildi.

Mustaqil ish mavzulari

1. Qadimgi Xett davlati va jamiyatining shakllanishi.
2. Old Osiyoda eramizdan avvalgi XIV-XIII asrlarda siyosiy yetakchilik uchun kurash.
3. Xett jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti.
4. Xett madaniyati.

SURIYA. SHARQIY O'RTAYER DENGIZI DAVLATLARI

- 1. Mil. avv. III-II ming yilliklarda Suriyadagi davlat uyushmalari.**
- 2. Yamxad davlati va Giksoslar birlashmasi.**
- 3. Damashq podsholigi.**
- 4. Finikiya.**
- 5. Isroil – Yahudiya davlatlari.**
- 6. Sharqiy O'rtayer dengizi madaniyati.**

1. Mil. avv. III-II ming yilliklarda Suriyadagi davlat uyushmalari. XX asrda Suriya va Falastin hududlarida bir necha shaharlarni arxeologlar qazib ochdilar. Fransuz arxeologi Klod Shefer shimoliy Suriyada Ugarit shahri (hozirgi Ras Shamra)ni ochdi. Bu shaharda mil. avv. II ming yillik o'rtalariga tegishli mixxat yozuvlar topilgan loy taxtachalar mifologik, diniy matnlar, xo'jalik hujjatlaridan iborat. Finikiya shahri Biblda 1921-yildan arxeologik qazishmalar olib borilgan. Bu shahar orqali qadimda Finikiya mahsulotlari Misrga chiqarilgan. Suriya va Qadimda Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i tarixi to'g'risida Misrning Tell-Emarna arxivi, Xett hujjatlari, Ossuriya ma'muriy yozishmalari va iudaviylik e'tiqodi yodgorligi bo'lgan Bibliya (yunon tilida «kitoblar» ma'nosini bildiradi) ma'lumot beradi. Yahudiy bibliyasi xristian bibliyasining bir qismi bilan to'liq mos keladi va Vetxiy Zavet deb ataladi. Yangi Zavet Iso payg'ambar hayoti va uning o'quvchilari faoliyati to'g'risidagi xristian kitoblaridan iborat. Vetxiy Zavet yangi asr boshlarida rasmiylashadi. U an'anaviy 3 bo'lim: qonun yoki ta'limot (Tora), payg'ambarlar va yozuv (Pisaniya)dan iborat.

Tavr tog'laridan va Frot daryosining o'rta oqimidan Misrgacha bo'lgan Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i hududi va Suriyani qadimda yunonlar Finikiya, Falastin va Suriya cho'llari deb ataganlar. Suriya, Finikiya va Falastin qadimda bu hozirgi Suriya davlatining faqat g'arbiy qismi, Turkiyaning Tavr tog'laridan janubiga tutashgan hududlarining bir qismi; Finikiya hozirgi Livan davlati hududi, Falastin hozirgi Falastin muxtor davlati, Isroil va Iordaniya davlatlari hududlari. Qadimda Falastin iqlimi turlicha bo'lib, Misrdan sahro bilan ajralgan, Falastin

hududining o'zi hosildor vodiylar shimolda qor bilan qoplangan Jordan tog'lari O'lik dengiz va uning qumloq qirg'oqlari va Suriya – Arabiston yarim cho'liga o'tadi. Livan tog'lari Falastinni qolgan Old Osiyodan ajratib turadi. Mil. avv. XI-IX asrlarda Falastinda Natufiy dehqonchilik madaniyati paydo bo'lgan. Mil. avv. III ming yillikda bu hududda oromiy va xurrit qabilalari yashagan. Shimoliy Arabistondan III ming yillik oxirida keyinchalik finkiyaliklar deb atalgan qabilalar ko'chib kelgan.

Misrdan Kichik Osiyoga va Mesopotamiyaga o'tadigan karvon yo'llari Falastindan o'tgan. O'sha vaqtda yuklar ko'pincha eshak, xachirlarda va tuyalarda tashilgan. Suruya orqali Misr va Mesopotamiya va Kichik Osiyo bilan quruqlikdagi savdo muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Suriya yog'och, yuk ko'taradigan eshaklar va fil suyagi bilan savdo qilgan. O'sha vaqtda Suriyada fillar mavjud bo'lgan.

Bu yerda katta suv havzalari bo'lmay, mahalliy miqyosida uncha katta bo'lmagan Falastindagi Jordan, Suriyadagi Oront daryolari oqib o'tadi. Suv havzalarining taqchilligi dehqonchilikning rivojiga imkon tug'dirmagan. Livan tog'lari Sharqiy O'rtayer dengizini bir qancha tumanlarga bo'lib, bir-biridan ajratgan. Shu bilan birga, Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i temir rudasi, keng o'rmonlar, jumladan, mashhur Livan kedriga boy edi.

Mil. avv. IV ming yillik oxirida Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i jamoalarida hunarmandchilik va dehqonchilik rivojlanadi. Dastlab shimol, so'ng janubda kulolchilik charxi va sopol kuydirish uchun maxsus o'choqlardan foydalana boshlangan. Metall buyumlar keng tarqalgan. Dehqonchilikda g'alla, zaytun daraxti va uzum yetishtirila boshlangan.

Dehqonchilik, hunarmandchilik va savdoning rivojlanishi mil. avv. III ming yillikda shahar ko'rinishidagi manzilgohlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Ana shunday manzilgohlardan biri Finikiyada Bibl shahri bo'lgan. Bibl toshdevor bilan o'rab olingan edi. Shahar tosh to'shalgan ko'cha va tosh devorlar bilan birga, ibodatxonalarga ega edi. Bibldan Misrga kedr yog'ochi, smola, zaytun moyi olib ketilgan. Misrda smoladan mo'miyolashda foydalanilar edi. Misrdan Biblga badiiy buyumlar, munchoqlar, alebastr va diorit ko'zalar, qimmatbaho

qutichalar, tilla va kumushdan ziynatlangan qurollar olib kelingan. Qirg'oc shaharlarida mulkiy tabaqalanish natijasida ijtimoiy qatlamlarning paydo bo'lishi kuchayib boradi. Taxminlarga ko'ra, shu davrda shahar-davlatlarning ilk uyushmasi paydo bo'ladi. Asta-sekin qirg'ocda Bibldan tashqari, boshqa Finikiyada Ugarit, Sidon va Tir shaharlari paydo bo'ladi.

Mil. avv. XVIII-XVII asrlar atrofida Yuqori Mesopotamiyada xurritlar xira shishani kashf qilganlar. Xira rangli shishadan mayda idishlar tayyorlashning bunday usuli keyin Finikiya, Quyi Mesopotamiya va Misrga tarqalgan. Ma'lum bir vaqtda xurrit va finikiyaliklar xalqaro savdoda shisha idishlar tayyorlashda monopol mavqega ega bo'lganlar. Mil. avv. XVI asrda finikiyaliklar junni dengiz chig'anog'idan olinadigan qizil bo'yoq bilan binafsharang-qizil, binafsharang-ko'kka bo'yash usulini topganlar. Finikiyaga arzon bo'yalmagan jun shu vaqtdan katta miqdorda olib kelinadigan bo'lgan. Finikiyaliklar junni bo'yab, chetga chiqarganlar. Bo'yoqning o'zini chetga chiqarib bo'lmagan. Qizil bo'yoqqa bo'yalgan matolarning bozori chaqqon bo'lib, uning evaziga finikiyaga g'alla va metallar olib kelingan. Finikiyaliklar Old Osiyoda gavjum savdo bilan shug'ullanganlar. Misr fir'avnlari Suriya va Falastinga talonchilik urushlari olib borganlar. Ularning o'ljasi yog'och, fil suyagi va uning soxtalashtirilgani, rangli matolar oltin va kumush buyumlar, jang aravalari, g'alla, xushbo'y yog', chorva mollari va minglab qullardan iborat bo'lgan. Mil. avv. XVI asrda Misr fir'avni Tutmos IV Mitanni podshosi Artadama bilan Suriya, Finikiya va Falastinda ta'sir doirasini bo'lishga majbur bo'lgan. Shimoliy Suriya O'rtayer dengiziga chiqish bilan Mitanni ta'sir doirasiga o'tgan.

Alalax. Mamlakatning ichkarisi Shimoliy Suriyada Oront daryosi qirg'og'ida Alalax shahri (mil. avv. IV ming yilliklar oxiri – III ming yillikning I yarmida) shakllanadi. Alalax Orontning boshlanishida o'z gavani va keng qishloq xo'jaligi yerlariga ega bo'lgan. Mitanni davlati bilan yaqin aloqada bo'lib, o'z-o'zini boshqarish huquqiga ega bo'ladi. Alalax qo'shni shahar-davlatlar bilan hudud masalasida keskin munosabatlarda bo'ladi. Qo'shni Ugarit bilan munozarali chegara muammosini hal qi-

lish uchun o'sha vaqtdagi xett podshosi Mursili II ga murojaat qiladi. Bu shahar aholisini xurritlar tashkil qilgan. Shahar qoldiqlarida hokimning mixxat taxtachalardagi podsho arxivi taniqli arxeolog L. Vulli tomonidan qazib ochildan,

Ebla. Ebla shahar davlati Mari shahridan Frotning o'rtasidan Ebla shahri hokimi malik unvoniga ega bo'lgan. Ebla maliki oldida 3 maslahatchi, bir necha boshliq bo'lgan. Janubiy Suriyadagi Katna shahrigacha kuchli shahar-davlat bo'lgan. Shahar atrofida chorvador amoriylar yashagan. Mil. avv. III ming yillikda Suriyadagi Ebla shahrida (hududi 56 ga) taxminan 20-30 ming aholi yashagan. Eblada asosan hunarmandchilik va savdo rivojlanadi. Mil. avv. XIV-XIII asrda bu shaharda saroy ansambllari shakllanadi. Bu yerda arxivlar, xomashyo zaxiralari, qimmatli chet el mollari saqlanadi. Ebladan Misr fir'avnlari nomlari yozilgan alebastr xumlari, 32 kg lazurit topiladi. Ebla Akkad hokimlari tazyiqiga uchraydi. Mil. avv. 2225-yilda Eblani Akkad podshosi Naram-Suen bosib oladi. Ijtimoiy jihatdan Ebla shahar-davlat edi. Davlat tepasida podsho turgan va u taxminan diniy vazifalarni bajargan. Uning oldida maslahatchilar bo'lgan.

Madaniy jihatdan Ebla Shumer sivilizatsiyasi yutuqlarini o'zlashtiradi. Shumer-Ebla lug'ati tuziladi. Ebla saroy devorlarining bezalishida Mesopotamiya me'morchiligi bilan aloqa yaqqol ko'rinadi. Mil. avv. III ming yillikda Falastinda Megiddo, Quddus va Laxesh shaharlari shakllanadi. Barcha shaharlar mustahkam devorlar bilan o'rab olinadi. Iordan daryosi vodiysida Xasor shahri yirik markazga aylanadi. Mil. avv. III ming yillikda Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i aholisi o'z tarkibiga ko'ra xilma-xil edi. Shimolda xurrit qabilalari yashagan. Mil. avv. II ming yilliklarda bu yerga xettlar kirib keladi. Ammo mil. avv. IV ming yilliklarda asosiy aholi semit shaxobchasi tillarida so'zlashadi. Tadqiqotchilar, Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'ida mil. avv. III-II ming yilliklarda mavjud bo'lgan eblaid, qadimgi xanaan, ugarit va amoriy tillarini ko'rsatadilar.

Ugarit. Ugarit davlati Orontning quyi oqimi va O'rtayer dengizi bilan cheklanib, bu hududda g'allachilik, bog'dorchilik, vino, zaytun moyi ishlab chiqarish rivojlangan. Qishloq jamo-

asi soliqni mis va kumush bilan toʻlagan. Mil. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmida Ugarit shahri dengizboʻyi shahar davlati boʻlib, Mesopotamiya, Misr, Kichik Osiyo, Falastin bilan qizgʻin savdo aloqalarini olib boradi.

Ugaritning aholisi uch toifaga boʻlingan: 1. Jamoachi dehqonlar. 2. Podsho yaqinlari «podsho qullari». Ular podshodan yer ulushlari olganlar. «Podsho qullari»ning koʻpchiligi oʻz ota meros yerlariga ega boʻlib, qishloq jamoasi bilan rasman aloqani uz-maganlar. 3. «Podsho qulining quli» – oʻz yerlariga ega boʻlmay, zodagonlarning yerida ishlaydigan qatlam. Ular oʻz yeridan ajralib, jamoa bilan aloqani uzganlar va qisman kelgindilardan iborat boʻlgan. Qulchilik mavjud boʻlib, uning manbasi oldi-sotdi va qarzi uchun qul qilish mavjud boʻlgan. Ugarit arxividan topilgan hujjatlarga koʻra aholi harbiy, kemada xizmat qilish va davlat ishlarini bajarish majburiyatlarini oʻtagan. Bunday majburiyatlarni oʻtagan odamlarga xazinadan oziq-ovqat berilgan. Davlat xazinasiga turli soliqlar mahsulot hisobida gʻalla, yogʻ, vino, sabzavot, chorva bilan toʻlangan.

Mil. avv. XII asr boshlarida «dengiz xalqlari» hujumi natijasida Ugarit toʻla buzib tashlanadi va qayta tiklanmaydi. Shu vaqtda Sidon shahri ham bosqinga uchraydi, lekin qayta tiklanadi. Sidon mil. avv. XI asr oʻrtalarida katta port shaharga aylanadi. Dengiz xalqlarining ikki shoxchasi – filimstinlar va chakarlar dengiz boʻyida oʻrnashib, mahalliy aholi bilan aralashib ketadilar.

2. Yamxad davlati va Giksoslar birlashmasi. Mil. avv. XVIII asrda Shimoliy Suriyaga bostirib kirgan amoriy qabilalaridan biri bir necha shahar va davlatlarni birlashtirgan yirik davlatni barpo qilishga urinadi. Bu siyosiy birlashma Yamxad nomini oladi. Dastlab bu birlashma qabilalar ittifoqi shaklida edi. Uning asoschisi doimiy qarorgohga ega boʻlmagan. Yamxad davlati shimolda Karxemishdan janubda Oront dar-yosigacha boʻlgan bepoyon hududga hukmronlik qilgan (tax. mil. avv. XVII asrning II yarmida). Xalpa (hozirgi Aleppo) shahri poytaxt vazifasini oʻtagan. Mesopotamiya shimolidagi Mari shahri bilan serqatnov savdo aloqasi oʻrnatiladi. Mil. avv. XVII asrda Yamxad zaiflashib, tushkunlikka yuz tutadi. Mil. avv. 1600-yillar atrofida Yamxad davlatini xetlar bosib oladilar.

Mil. avv. XVII-XIII asrda Yamxaddan janubroqda bir qancha shaharlarni birlashtirgan qudratli giksoslar ittifoqi vujudga keladi. Qo‘shinning zarbdor qismi jang aravalariga ega bo‘lgan giksoslar o‘z hokimiyatlarini Misrda o‘rnatdilar. Ular Falastin va Suriyada ham egalik qiladilar. Giksoslar ittifoqiga Kadesh va Megiddo shaharlari ham kirgan. Giksoslar davlati qurama bo‘lib, unda semit qabilalari yetakchi o‘rinni egallaydi. Bu davlat birlashmasiga xurrit va xett qabilalari qo‘shilganlar.

Giksoslar Misrdan haydalgach, Falastin va Suriyaga chekinib, bu yerda yana qariyb yuz yil hukmronlik qiladilar. Shimoliy Suriyada xetlar hokimiyatni qo‘lga oladilar, lekin tez orada Mitanni davlati bu hududni egallab oladi. Mil. avv. XVI asr oxiriga kelib, Sharqiy O‘rtayer dengizi Misr va Mitanni tomonidan bo‘lib olinadi. Bu ikki davlat hududda to‘la hukmronlikni qo‘lga kiritish uchun to‘xtovsiz urushlar olib boradilar. Mil. avv. XV asr oxiriga kelib, bu raqobat Shimoliy Suriyaning Mitanniga, Janubiy Suriya va Falastinning Misrga o‘tishi bilan yakunlanadi. Mil. avv. XV-XIV asrlarda Sharqiy O‘rtayer dengizi siyosiy tarqoqlik, o‘zaro urushlar girdobida qoladi. Bu hududda halokatga uchragan Mitanni davlatining o‘rniga xetlar keladi. Mil. avv. XIII-XII asr boshlarida Suriya va Falastin O‘rtayer dengizi qirg‘og‘ida Egey-Anatoliya xalqlari («dengiz xalqlari») bosqiniga uchraydi. Ular Kipr, Karxemish va Ugarit flotini tor-mor qiladilar.

Mil. avv. XII asrda Egey-Anatoliya xalqlari («dengiz xalqlari») Suriya chegarasidagi savdo-hunarmandchilik markazi bo‘lgan Ugarit shahrini batamom vayron qiladilar. Livandagi Amurri davlatini tugatadilar. Sidon va Tir shaharlarini talon-toroj qiladilar. Shundan so‘ng ular mil. avv. 1180-yillar atrofida Misrga hujum qiladilar, lekin misrliklar hujumni qaytaradilar. Misrdan uloqtirib tashlangan kelgindilar Falastin qirg‘og‘iga o‘rnashib, Filistim («Peleshet») nomi bilan davlat tuzadilar. Shundan «Falastin» nomi kelib chiqadi. Tez orada ular mahalliy aholining tili va madaniyatini o‘zlashtiradilar.

3. Damashq podsholigi. Damashqning yuksalishi mil. avv. II ming yillik oxirida Arabistondan kelgan somiy qabilalaridan biri oromiylar bilan bog‘liq. Ular Arabistonda tuyay boqish va ko‘pay-

tirish bilan mashgʻul boʻlganlar. Mil. avv. I ming yillik boshlarida oromiylar Suriya va Shimoliy Mesopotamiyada oromiy-xurrit aholisini toʻla assimillatsiya qiladilar. Bu vaqtga kelib, oromiy tili Old Osiyoda asosiy tillardan biriga aylanadi. Mil. avv. II ming yillik oxirlarida kontinental Suriyaning savdo yoʻllari kesishgan nuqtasida Arabistondan kelgan somiy qabilalaridan biri oromiylarning Suriyadagi bosh markazi Damashq shahri kuchayib ketadi. Damashq podsholigining iqtisodiyoti rivojlangan chorvachilik, butun Yaqin Sharqqa mashhur boʻlgan qurolsozlik va oliy navli jun bilan vositachilik savdosiga asoslangan. Damashq podsholari qadimgi xurrit podsholari unvonlarini eslatadigan «Xudo Boʻri Oʻgʻli» («Ben-Xadad») unvonini olganlar.

Damashq hunarmandlari Kichik Osiyodagi Kappadokiya-dan temir rudasini olib, yuqori navli qilich va boshqa qurol-yarogʻlarni tayyorlaganlar. Qoʻshni choʻllardan yuqori sifatli jun olib kelingan. Bir necha xalqaro karvon yoʻllari kesishgan hududda joylashgan Damashq vositachilik savdosida faol qatnashib, kuchayib ketadi. Damashq podshosi Ben-Xadad III Damashq podsholigining kuch-qudratini mustahkamlashga jiddiy eʼtibor beradi. Mil. avv. IX asrning II yarmida Ben-Xadad III faol tashqi siyosat yuritib, Isroilning Iordan daryosi ortidagi mulklarini bosib oladi. Damashq Janubiy Falastinga ham kirib boradi va Yahudiyadan xiroj ola boshlaydi. U Shimoliy Suriyaning 17 hokimini birlashtirib, ularni Orontdagi raqibi Xamat podshosiga qarshi qoʻygan.

Mil. avv. IX asr oʻrtalarida Damashq davlati ossur podsholari Ashshurnasirpal II (mil. avv. 884 – 859-yillar) va Salmanasar III ning Sharqiy Oʻrtayer dengizi hududida bosqinchilik urushlariga qarshi kurashda yetakchi orinda boʻlgan. Damashq podshosi Ben-Xadad II boshchiligida Suriya, Finikiya shahar davlatlarining birlashgan qoʻshini mil. avv. 853-yilda Suriyadagi Oront daryosi boʻyidagi Qarqara yonida ossur podshosi Salmanasarning 120 ming kishilik qoʻshini bilan jang qilgan. Jangda ossuriyaliklar toʻla gʻalabaga erishmaganlar.

Mil. avv. 840-yilda esa Salmanasar III ning Frot daryosi ortiga 16 yurishidan soʻng ossur qoʻshinlarining qoʻli baland kelgan. Damashq podshosi Xazail janglarning birida magʻlub

bo'lgan, poytaxt Damashqni ossur qo'shini qamal qilgan, lekin ishg'ol qila olmagan. Damashq podsholigining harbiy kuch-qudrati sindirilgan. Damashqning ittifoqchilari ossurlarga boshqa qarshilik ko'rsatmay shosha-pisha ossurlarga o'lon to'laganlar. Lekin Damashq podsholigining gullab-yashnashi uzoqqa cho'zilmaydi. Nisbatan kichik hududni egallagan Damashq podsholigi Old Osiyoning qudratli Ossuriya davlati tazyiqiga dosh bera olmaydi. Mil. avv. IX asr oxirida zaiflashib qolgan Damashq ossur podshosi Adadnerari III qo'shinlari tomonidan bosib olinadi. Ossuriyaliklar Damshqdan ulkan miqdorda temirni o'lja sifatida olganlar.

Sharqiy O'rtayer dengizida birinchilikni da'vo qilgan kuchli shahar-davlatlar bo'lgan Tir, Sidon va Damashq bilan bir qatorda kichik davlatlar ham mavjud bo'lgan. Jumladan, shunday shaharlardan biri Shimoliy Suriyadagi Karxemish boy savdo hunarmandchilik markazi bo'lgan. Xett davlati yemirilgach, mustaqil bo'lgan va xett tili hamda madaniy an'analarini saqlab qolgan.

4. Finikiya. Sharqiy O'rtayer dengizi mil. avv. II ming yillikda doimiy ravishda Old Osiyodagi Misr, Ossuriya, Xett, Bobil kabi qudratli davlatlarning raqobat maydoni bo'lib qoladi. Hududda katta-kichik davlatlar, shahar-davlatlar bir-biri bilan muntazam o'zaro urushlar olib borar edilar. Finikiyadagi Sidon shahri Tirni o'ziga bo'ysundirib, keyin uning yordamida Bobilga tazyiq o'tkazib, shimoldan dengiz orqali g'alla olib kelishga xalaqit bergan. Shu vaqtda Sidon shahri ham bosqinga uchraydi, lekin qayta tiklanadi. Sidon mil. avv. XI asr o'rtalarida katta port shaharga aylanadi. Dengiz xalqlarining ikki shoxchasi – filistimlar va chakarlar dengiz bo'yida o'rnashib, mahalliy aholi bilan aralashib ketadilar. Mil. avv. XIII-XII asrlarda Sharqiy Ortayer dengizi havzasiga oromiy va boshqa etnoslarning migratsiyasi Finikiyaga ta'sir etadi. Sidon shahri filistimlar tomonidan vayron qilingan, uning aholisi Tir shahriga ko'chib o'tgan. Finikiyaning shimolidagi Ugari shahri ham tushkinlikka uchradi. Tir shahriga qo'shni shaharlarning halokati ijobiy ta'sir qildi. Tir shahri Ortayer dengizi havzasi va Egey dengizi orollarida tayanch nuqta (koloniya)larni barpo qilgan.

Finikiya shaharlarida hunarmandlar ichki va tashqi savdo uchun mahsulot tayyorlaganlar. Tir shahri o'z bo'yoqchilik ustaxonalari bilan tanilgan edi. Ustaxonalarda dengiz chig'anoqlaridan siqib olinadigan qizil bo'yoq bilan chetdan keltirilgan jundan tayyorlangan mato bo'yalar edi. Finikiya bo'yog'i butun Old Osiyoda yuqori baholangan. Sidon shisha buyumlar tayyorlash markazi bo'lgan. Qadimgi Sharq va G'arbda Finikiya zargarlik buyumlari (oltin va kumush jomlar, fil suyagiga o'yilgan relyef tasvirlar, tilla zeb-ziynatlar)ning bozori chaqqon edi.

Tir shahri hunarmandlari chig'anoqdan qizil bo'yoq olganlar, bu bo'yoq butun Old Osiyoda bozori chaqqon bo'lgan, qaysiki bu bo'yoq bilan bo'yalgan mato hech qachon hatto to'zib ketganda ham rangini yo'qotmagan. Tir hunarmandlari chetdan kelgan junni qizil rang bilan bo'yaganlar. Sidon shisha buyumlar ishlab chiqaradigan markaz bo'lgan. Finikiya zargarlarining oltin, kumushdan yasagan jomlari, taqinchoqlari fil suyagidan tayyorlagan nozik buyumlari tashqi bozorda yuqori baholangan. Finikiya shaharlarida kemasozlik, dengizchilik yuqori darajada rivojlanadi. Finikiya kemasozlari turli xil hajmdagi kema va qayiq'larni qurganlar. Bu kemalarga Misr, Ossuriya va boshqa davlatlar buyurtma berganlar. Finikiya shahar-davlatlari portlarida minglab yuk tashuvchi, kema quruvchi va ta'mirlovchi usta-hunarmandlar, dengizchilar bilan doimo gavjum bo'lgan.

Mil. avv. I ming yillikning birinchi yarmida Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i shaharlari siyosiy kelishmovchiliklar bir qadar to'xtagan. Bu vaqtda finikiyaliklar amalda Sharqiy O'rtayer dengiziga hukmron bo'lib, xalqaro savdoni to'la o'z qo'llariga oladilar. Misr tashqi savdosi Finikiya qo'lida bo'lgan. Finikiyaliklar O'rtayer dengizi havzasida o'zlarining o'nlab koloniyalarini barpo qiladilar. Tir va Sidon shaharlari bu yo'nalishga boshchilik qiladi. Mil. avv. 1100-yilda Tir Shimoliy Afrikada Utika koloniyasini, mil. avv. 825 – 814-yillar atrofida Shimoliy Afrikada Karfagen (Karxemish – yangi shahar) koloniyasini tashkil qiladi. Taxminan shu vaqtda Tir shahri Ispaniyada o'zining Gades koloniyasiga asos soladi. Finikiyaliklar G'arbiy Sitsiliya, Sardiniya, Malta va Balear orollarida ham o'zlarining tayanch nuqtalarini yaratganlar.

Finikiya shaharlari o'rtasida kuchli raqobat borgan. Finikiya janubidagi Tir shahri kuchyib, Sidonni o'ziga bo'ysundirdi. Tir hokimlari o'zlariga sidon podshosi unvonini qabul qildilar. Tir-Sidon davlatining eng rivojlangan davri podsho Xiram (mil. avv. 989 – 936-yillar) davriga to'g'ri keladi. Sharqda Xiram diplomatik yo'l bilan Falastinning bir qismini Tir-Sidon davlati mulkiga aylantiradi. Kipr orolidagi Kitiy shahri hokimi o'zini Axiramni (Xiram) quli (ya'ni fuqarosi) deb hisoblagan. Xiram davrida katta miqyosda qurilish ishlari olib boriladi. Melkart va Astart ibodatxonalari quriladi. Podsholarning mutlaq hokimiyatga intilishiga boy savdogar-hunarmandlar qarshi turganlar. Natijada Tirda podsho hokimiyati zaiflashib, boy savdogar-hunarmandlar va kema egalarining davlat boshqaruvidagi mavqeyi kuchayadi. Boy savdogarlar o'z savdo flotlariga ega bo'lib, mustaqil ravishda dengiz savdo ekspeditsiyalarini amalga oshirganlar.

Tir davlatida turli ijtimoiy tabaqalar o'rtasidagi ziddiyatlar podsho va ibodatxona kohinlari o'rtasidagi ixtiloflar va hokimiyat uchun kurashda aks etgan. Xiramning nevarasi Abdastart o'z enagasining o'g'illari tomonidan o'ldirilgan va ularning kattasi 12 yil hukmronlik qilgan. Undan keyin hokimiyat tepasiga eski sulola keladi. Bu sulolaning so'nggi vakili Felet taxtdan tushirilib, o'ldirilgan. Hokimiyatni bosib olgan Astarta ibodatxonasi kohini Itobal yangi sulolaga asos solgan. Podsho Itobal (mil. avv. 873 – 847-yillar) Xiramning siyosatini davom ettirib, Shimoliy Afrikada (Utikadan g'arb tomonda) Avzu koloniyasini barpo qiladi. Hokimiyat uchun kurash davom etgan. Itobalning evarasi Pigmalion davrida podsho hokimiyati bilan kohinlar o'rtasidagi ixtilofda Melkart ibodatxonasi kohini Axerba qatl etilgan (mil. avv. 830-20-yillar atrofi). Axerbaning bevasi va podshoning singlisi Melissa Tirdan qochib ketib, Shimoliy Afrikada Karfagen koloniyasiga asos solgan.

Finikiya shaharlari Tir, Sidon va Bibl tranzit savdo bilan shug'ullanib, Misr va Bobilda ishlab chiqarilgan mahsulotlarni Yunonistonga, yunon hunarmandchilik mahsulotlarini Sharqqa yetkazib berganlar.

Finikiya dengiz savdosi dengiz qaroqchiligi bilan birgalikda olib borilgan. Chet elliklarni aldab qullikka sotish, olish, ishonuvchan odamlarni o'z kemalariga aldab olib kelish va ularni qullikka sotish finikiyalik savdogar-dengiz qaroqchilariga xos xususiyat edi. Shu sababli, boshqa hududlarda finikiyaliklarga nisbatan munosabat yomon bo'lgan. Dengizda va dengizbo'yi qishloq-shaharlarida vaziyatga qarab, finikiyaliklar odamlarni bosib olar yoki o'g'irlab ketganlar. O'g'irlangan odamlardan bir qismi qul qilib sotilgan, qolganlari Finikiyaga olib ketilib, portda yukchi, eshkak eshuvchi va ustaxonada qora ishchi sifatida ishlatilgan.

Finikiya shaharlari Old Osiyodagi qudratli davlatlarning doimiy diqqat markazida edi. Bu shaharlarga egalik qilish uchun Misr, Bobil, Xett va Ossuriya, keyinchalik Ahmoniyalar Eroni o'rtasida kuchli raqobat mavjud bo'lgan. Ayniqsa, Misr, Bobil va Xett davlatlarining tashqi savdosida finikiyaliklar yetakchi o'rinni egallaganlar. Misr fir'avnlari doimo finikiyaning sudxo'r-savdogarlaridan qarz olganlar. Finikiyalik kemasozlar Misr, Ossuriya va Ahmoniyalar Eroni harbiy dengiz floti uchun habiy kemalar qurib berganlar va dengizchilik ishini yo'lga qo'yishda yordam berib, dengiz sayohatlarini uyushtirishda faol ishtirok etganlar.

Misr va Xett davlatlari o'rtasida Finikiya uchun o'zaro raqobat, uzoq kurash olib borganlar. Mil. avv. VIII asrda Finikiya kuchayib ketgan Ossuriyaga qaram bo'ladi. Tir podshosi Merten shaharni vayron bo'lishdan saqlab qolish uchun Tiglatpalasar II ga 150 talant tilla miqdorida katta o'lpon to'laydi. Ossuriya zaiflashgandan keyin Misr va Bobil o'rtasida Finikiya uchun raqobat qiladilar va raqobatda Bobil g'olib chiqadi.

Mil. avv. VI asrda ulkan Ahmoniyalar Eroni davrida ahvol o'zgargan. Finikiya Ahmoniyalar hokimiyatini ko'ngilli ittifoqchilar huquqida tan oladi. Buning evaziga Ahmoniyalar Finikiya hududini shimolda Iss qo'ltig'igacha, janubda Askalongacha kengaytirganlar. Ahmoniyalar hukmronligi davrida Tir, Sidon va Arvad shaharlari federatsiyasi, uning oliy organi Umumfinikiya kengashi tashkil etiladi. Finikiya shaharlari Fors davlatining asosiy iqtisodiy markazlaridan biriga aylanadi. Finikiya savdogarlari

Ahmoniyilar davlati tashqi savdosining katta qismini o'z qo'llarida to'playdilar. Shaharlarda kumush tangalar zarb qilinadi. Ahmoniyilar Finikiya shaharlaridan katta miqdorda soliq, to'lov-larni talab qilar edilar. Shu sababli, finikiyaliklar bu zo'ravonlikka qarshi norozilik kayfiyati kuchli bo'lgan.

Mil. avv. 343-yilda Sidon shahri forslarga qarshi qo'zg'olon ko'taradi. Qo'zg'olon bostirilib, shahar buzib tashlanadi. Tir shahri esa makedoniyalik Aleksandr tomonidan vayron qilingan. Finikiya shaharlari mil. avv. III ming yillikdan to makedoniyalik Aleksandr yurishlariga qadar Old Osiyo, Shimoliy Afrika va O'rtayer dengizi havzasi xalqaro savdosida yetakchi o'rinni egallagan. Finikiyaliklar dunyo tarixida birinchi bo'lib, koloniyalarni barpo qilganlar, Ortayer dengizi savdosida ming yillar davomida yetakchi o'rinni egallab, mil. avv. I ming yillikdan boshda etrusklar, keyin esa yunonlar bilan raqobat qiladilar. Mil. avv. IV asrda makedoniyalik Aleksandr yurishlari davrida Finikiyaning bosh shahri Tir ishg'ol etilib, butunlay buzib tashlangan. Shu vaqtdan Finikiya shaharlari o'z mavqeyini yo'qotadi va Finikiya tarixi tugaydi.

5. Isroil – Yahudiya davlatlari. Falastinda isroil qabilalari Misrdan kelib o'rnashganlar. Mil. avv. XIII asrda 12 yahudiy qabilalari Falastinga bostirib kirib, mahalliy Xanaan shahar-davlatlarini bo'ysundiradilar. «Yahudiy» so'zi etimologik jihatdan «daryo ortidagi aholi» degan ma'noni bildiradi. Saylab qo'yiladigan yo'l boshchi – shofetlar («qozi») oliy kohin vazifasini bajarib, qabilaning ko'ngilli qo'shinlariga boshchilik qilganlar. Tinchlik vaqtida esa ajrim ishlari bilan shug'ullanganlar. Mil. avv. XI asrning oxirida yahudiy jamiyatida ibtidoiy jamoa tuzumidan sinfiy jamiyatga o'tish yuz beradi. Saylab qo'yiladigan yo'l boshchilar o'rniga merosiy podsho hokimiyati shakllanadi. Mil. avv. XII asrda Falastin hududida kelgindi ko'chmanchi Isroil qabilalari va mahalliy xanaanlar birlashib, 12 qabila ittifoqini shakllantirganlar.

Mil. avv. XI asr boshlarida Falastinda temir qurollar ishlab chiqarishda yetakchi bo'lgan filistimlar hukmronligi o'rnatilgan. Isroil qabilalari filistimlarga qarshilik ko'rsata olmaydi. Filistimlar bilan bo'lgan janglar davomida podsho qilib Saul

saylangan. U podsho hokimiyatini mustahkamlab, birinchi merosiy podsho bo'lgan. Saul filistimlar bilan bir necha g'olibona urushlar olib boradi. Lekin navbatdagi urushda mag'lub bo'lgani uchun o'zini o'ldiradi. Mil. avv. 1000-yillar atrofida Saulning oddiy jangchisi bo'lgan Dovud Isroil podshosi bo'ladi. Dovud markazlashgan harbiy-byurokratik davlat tuzishga harakat qiladi. Dovud (1010 – 970-yillar) podsholigi davrida markazlashgan davlat tuzilgan. Bosib olingan Quddus yangi davlatning poytaxtiga aylanadi. Mamlakatni boshqarish uchun markaziy davlat organlari tuziladi. Podsho kritiklik va filistimlardan o'ziga sodiq yollanma qo'shin tuzadi. Dovud faol tashqi siyosat olib borgan. U filistimlar bilan sulh tuzadi. Iordan daryosi ortidagi yerlar, filistimlar va Janubiy Suriya oromiylarini bo'sundirib, davlat chegarasini Aqab qo'ltig'igacha kengaytiradi.

Dovudning taxtini uning kichik o'g'li Sulaymon (mil. avv. 970 – 930-yillar atrofida) egallaydi. Sulaymon davrida qurilish ishlari keng yo'lga qo'yiladi, shuningdek, Quddusda bosh xudo Yaxva sharafiga ibodatxona qurilgan. Davlat hududi 12 okrugga bo'linadi. Ularning har biri yilda bir oy podsho saroyiga oziq-ovqat yetkazish majburiyatini oladi. Mehnat majburiyati joriy qilinadi. Rivoyatlarga ko'ra, Sulaymon dono va adolatli podsho deb ta'riflanadi. Haqiqatda esa Sulaymon hokimiyatparast hukmdor bo'lib, aholiga ko'plab soliq va majburiyatlarni yuklaydi. Boshqa xalqlarga nisbatan shafqatsiz siyosat olib boradi.

Sulaymon podsholigining so'nggi yillarida shimolda Damashq podsholigi kuchayadi. Sulaymonning shafqatsiz siyosatidan norozi bo'lgan o'n shimoliy yahudiy qabilalari ajralib chiqib, mustaqil Isroil podsholigini tashkil qilganlar. Uning poytaxti yangi qurilgan Samariya shahri bo'ldi. Dovud sulolasi hukmdor bo'lgan Quddus podsholigi uning bosh qabilasi nomi bilan Yahudiya davlati deb atalgan. Ikkala podsholik ham bir-biri bilan dushmanlik munosabatida bo'lib, vaqti-vaqti bilan konfederatsiya tashkil qiladilar. Yahudiyaning parchalanganidan foydalangan Misr fir'avni Sheshonk I mil. avv. 926-yilda Falastinga yurish qilib, Yahudiya va Isroilni bosib oladi.

Mil. avv. VIII asr o'rtalaridan VI asrgacha Sharqiy O'rtayer dengizi havzasiga Old Osiyodagi siyosiy vaziyat katta ta'sir o'tkazgan. Mil. avv. VIII asr o'rtalarida Ossuriya (mil. avv. 732 – 722-yillar) Damashq va Isroil davlatlarini tor-mor qiladi. Tir-Sidon podsholigining katta qismi Ossuriya tomonidan bosib olinib, tobe hududga aylantiriladi. Finikiyaliklar Ossuriya zulmiga qarshi kuchli qarshilik ko'rsatganlar. Yuz yil davomida Tir shahri 5 marta Ossuriya tobeligidan qutulishga harakat qiladi. Mil. avv. 701-yilda Ossur podshosi Sinaxxerib Tirning ikkinchi qarshiligini bostirishi natijasida Tir shahri o'ta zaiflashib qoladi. Finikiyada yetakchi mavqeni egallagan Tir shahri boshqa shaharlardan butunlay ajratib tashlanadi. Natijada Tir-Sidon podsholigi dengizorti hududlari bilan tugatiladi. Ossuriyaning g'arbiy qismiga skiflarning hujumi Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'ida Ossuriya hukmronligiga chek qo'ygan.

Yahudiya podshosi Iosiya (mil. avv. 640 – 609-yillar) Ossuriya hukmronligiga chek qo'yadi. U davlat mustaqilligini tiklab, podshohlar – Dovud va Sulaymon davridagi davlat chegaralarini tiklaydi. Misr esa Frot daryosigacha bo'lgan yerlarni bosib olib, mil. avv. 616-yilda bobilliklarga qarshi Mesopotamiyada ossuriyaliklarga yordamga keladi. Bu vaqtda Tir shahri yana vaqtinchalik butun Finikiyada yetakchi davlatga aylanadi. Iosiya davrida Yahudiyada yakka xudolik harakati boshlangan. Yaxva yagona xudo deb e'lon qilinadi.

Ossuriyaning halokatidan keyin Sharqiy O'rtayer dengizi Misr va Bobil o'rtasidagi raqobat maydoniga aylanadi. Mil. avv. 609-yilda fir'avn Nexo II Megiddo yonidagi jangda Iosiy qo'shinlarini yengib, natijada Yahudiya Misrga tobe bo'ladi. Misr va Bobil o'rtasidagi raqobat oxir-oqibatda mil. avv. 587-yilda Yahudiyaning halokati, yahudiylarning Mesopotamiyaga asir qilib olib ketilishi, butun Sharqiy O'rtayer dengizining Bobilga tobe bo'lishi bilan yakunlangan. Mil. avv. 539-yilda Ahmoniyalar tomonidan Bobilning bosib olinishi bilan bu hududda forslar hukmronligi o'rnatiladi. Ahmoniyalar Quddus va uning atrofidagi hududlarga cheklangan muxtoriyatlar berganlar.

Mil. avv. I ming yillikda Falastinda Filistim, Yahudiya va Isroil davlatlari vujudga kelishi natijasida jamiyatning ijtimoiy-iq-

tisodiy hayotida turli o'zgarishlar ro'y beradi. Savdo-hunarmandchilik, dehqonchilik rivoj topadi. Tashqi savdo kuchayib, ortiqcha g'alla va boshqa mahsulotlar Tir shahriga sotiladi. Yerga xususiy mulkchilik paydo bo'ladi. Jamiyatning ijtimoiy qatlam va guruhlar shakllanadi.

Mil. avv. VIII-VI asrlarda Falastinda quyidagi 4 toifa mavjud bo'lgan:

1. Dunyoviy zodagonlar, diniy zodagonlar (kohinlar, payg'ambarlar).

2. Yerli xalq (erkin aholining asosiy qismi).

3. Begona yurtliklar (kelgindi va ko'chib kelganlar).

4. Qullar.

6. Sharqiy O'rtayer dengizi madaniyati. Sharqiy O'rtayer dengizi hududining eng katta madaniy yutug'i alfavitli yozuvning yaratilishi edi. Mil. avv. II ming yillikda Sharqiy O'rtayer dengizi shaharlarida savdo-hunarmandchilik, dengiz yo'li orqali savdo aloqalari barcha ishlarni tez yuritishga imkon beradigan oddiy yozuvni yaratishni talab qilgan. Mil. avv. XV-XII asrlardayoq Ugaritda 30 belgili mixxat alfaviti qo'llanildigan. Finikiya yozuvining shakllanishi mil. avv. II ming yillik o'rtalariga to'g'ri keladi. Finikiyada qulay O'rtayer dengizi portlarining mavjud bo'lishi boshqa xalqlar bilan gavjum savdo aloqalarini o'rnatishga va dengizchilikning rivojlanishiga sabab bo'lgan. Savdo-sotiq yozuvlari va hisob-kitoblarni olib borish zaruriyati o'qish, o'rganish uchun qulay bo'lgan yozuvni yaratishni tezlashtiradi.

Finikiya yozuvining eng qadimgi yodgorliklari (Xiram, Azerbal, Abibal, Elibal, Shafatbal yozuvlari) mil. avv. XI-X asrlarga tegishli. Yozuv 22 grafik belgidan iborat bo'lib, har bir harf ma'lum bir undosh yoki yarim undosh tovushdan tashkil topgan edi. Dunyo tarixida ilk sof tovushli yozuv paydo bo'ladi. Nisbatan kam sonli belgilar yordamida har qanday so'zni uzatish mumkin edi. Finikiya yozuvining paydo bo'lishi insoniyat ma'naviy taraqqiyotida tub burilish yasagan. Endilikda yozuv faqat ayrim toifalar foydalanadigan tushunarsiz, sirli san'at bo'lmay qoladi. U jamiyat uchun zarur va unga tegishli, hamma foydalanishi mumkin bo'lgan boylikka aylanadi. Ana shu

sababli, finikiya yozuvi tez va jadal sur'atda boshqa xalqlar o'rtasida mil. avv. VIII asrdan boshlab tarqaladi. Hisoblarga ko'ra, bizga ma'lum alfavitli yozuv tizimlarining 4/5 qismi bevosita yoki bilvosita finikiya yozuvidan kelib chiqqan. Qadimgi finikiya yozuvi asosida oromiy, yunon, janubiy arab, yahudiy, karfagen, braxma yozuvlari kelib chiqqan.

Sharqiy O'rtayer dengizi xudolar panteoni tabiat kuchlarini aks ettiradi. Har bir shaharning o'z homiy ma'budi bor edi: Bal (hokim) yoki El (xudo), ba'zida Melek («podsho», boshqacha aytilishi Molox), Tir shahrida Melkart («shahar podshosi»), ayol ma'buda Astarta (Mesopotamiyada Ishtar). Falastinda mil. avv. VIII-VI asrlarda monoteistik ta'limot keng tarqaladi. Ugarit va Ebla shaharlarida hashamatli me'morchilik inshootlari saroylari bunyod qilinadi. Dengizchilik, kemasozlik sohalari yuksak darajaga ko'tarilgan. Yog'och va toshdan podsho va ma'budalar haykallari yasaladi.

Finikiyaliklar dunyodagi birinchi dengizchilar edi. Ular kemasozlikka asos solganlar. Finikiya dengizchilari va kemalaridan butun Old Osiyo mamlakatlari foydalangan. Finikiyaliklar dunyo tarixida birinchi bo'lib, uzoq dengiz sayohatlarini uyushtirganlar. Mil. avv. 600-yillar atrofida fir'avn Nexo buyrug'i bilan finikiyaliklarning dengizchilik tarixida ilk bor Gibraltar bo'g'ozini orqali Atlantika okeaniga chiqib, Afrikani ay-lanib o'tishlari buyuk kashfiyot edi.

Finikiyada hunarmandchilik yuqori darajada rivojlanadi. Finikiya hunarmandlari chig'anoqlarning alohida turidan olinadigan qizil bo'yoqni kashf qiladilar. Ular shisha buyumlarni ishlab chiqarishni yuqori darajada takomillashtirganlar. Finikiya bo'yoqlari, shisha buyumlari va kulolchilik mahsulotlari Old Osiyoda yuqori baholangan.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. И.С. Шифман. Финикийская историческая традиция в греческой и римской историографии (проблемы происхождения финикияня). – М.: 1981. стр. 103-106.
2. И.С. Шифман. Финикийские мореходы. – М.: 1965.
3. Д. Харден. Финикийцы. основатели Карфагена. – М.: 2002.

Asosiy sanalar

Mil. avv. 1600-yil	Yamxad davlatini xetlar bosib olishi.
Mil. avv. III ming yillik	Ebla davlati.
II ming yillikning II yarmi	Ugarit shahar-davlati.
Mil. avv. XIII-VII ming yilliklar	Iyerixon dehqon va chorvadorlar madaniyati.
Mil. avv. XIII asr	Falastinga qadimgi yahudiy qabilalari- ning bostirib kirishi.
Mil. avv. X-IX asrlar	Tir-Sidon davlatining gullab-yashnashi.
Mil. avv. IX asr	Damashq podsholigining yuksalishi.
Mil. avv. 722-yil	Ossuriya tomonidan Isroilning bosib olinishi.
Mil. avv. 622-yil	Yahudiya podshosi Iosiyning diniy islohoti.
Mil. avv. 587-yil	Iyerusalimning Bobil tomonidan bosib olinishi.
Mil. avv. VIII asr	Finikiyaning Ossuriyaga qaram bo'lishi.

Mustaqil ish mavzulari

1. Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'ining qadimgi etnik tarkibi, ta-
biiy sharoiti va geografiyasi.
2. Isroil va Yahudiya davlatlari.
3. Qadimgi Sharqiy O'rtayer dengizi mamlakatlarining Old Osi-
yoda tutgan o'ri.
4. Qadimgi Sharq va Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'i xalqlari
madaniyatlari muloqoti.

ARABISTON YARIMOROLINING QADIMGI DAVLATLARI

- 1. Arabiston yarimorolining geografik o'рни, iqlimi va aholisi.**
- 2. Qadimgi Arabiston tarixi manbalari va tarixshunosligi.**
- 3. Shimoliy Arabiston.**
- 4. Janubiy Arabistonning qadimgi davlatlari.**
- 5. Janubiy Arabistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti.**
- 6. Qadimgi Arabiston madaniyati.**

1. Arabiston yarimorolining geografik o'рни, iqlimi va aholisi. Arabiston Osiyodagi eng katta yarimorol bo'lib, 3 mln kv/km hududni egallaydi. Uni g'arbda Qizil dengiz, sharqda Fors va Ommon qo'ltiqlari suvi, janubda Adan qo'ltig'i va Arabiston dengizi yuvadi. Arabistonning bepoyon yerlari asosan sahrolardan iborat. Daryolar juda kam. Arabiston yarimoroli tabiiy boyliklarga boy. Qadimgi Sharqda o'zining ziravorlari va xushbo'y moylari bilan mashhur edi. Ziravor va xushbo'y moylardan qadimda kosmetika va parfyumeriya, tibbiyot, diniy marosimlarni bajarishda foydalanilar edi. Arabistonni o'rab turgan dengizlardan qadimdan marvarid, qizil va qora marjonlar olingan. Yarimorolda oltin, temir, qalay, mis va surma kabi xomashyolar va tuz konlari mavjud bo'lgan. Janubi-g'arb va janubi-sharqda qadimda oq marmar, oniks, alebastr; qimmatbaho toshlar: zumrad, berulliy, feruza bor edi.

Arabiston yarimorolining mil. avv. IV-III ming yilliklardagi aholisi to'g'risida aniq ma'lumotlar yo'q. Shumer hujjatlarida Magan va Meluxxa (ba'zi tadqiqotchilar, Magan Arabiston yarimorolining sharqi deb taxmin qiladilar) mamlakatlari to'g'risida eslatib o'tiladi. Arabiston yarimorolining janubiy qismidan ilk paleolit olduvay qurollariga o'xshash qurollar topilgan. Bu topilmalar Janubiy Arabiston Sharqiy Afrikadan boshlangan odamlarning tarqalish yo'llaridan biri bo'lganidan guvohlik beradi.

Qadimda Arabiston yarimoroli sersuv daryo vodiylari, boy flora va faunaga ega bo'lgan. Mil. avv. VIII-VII ming yilliklardan boshlab yarimorolning qariyb butun hududida qurg'oqchil iqlimning mutlaq hukmronligi boshlanadi. Odamlar Arabistonni tashlab ketadilar. Faqat uning chekka janubida va

sharqida bir-biri bilan zaif aloqada bo'lgan alohida suvli vodiylar saqlanib qoladi. Mil. avv. VII ming yillikdan odamlar yashashi uchun qulay iqlim faqat yarimorolning sharqiy qirg'oq qismi (Qatar), keyin mil. avv. VII-VI ming yilliklarda Markaziy va Janubiy Arabiston (Rub-el-Xalilning janubi-sharqiy qismi, Shimoliy Yaman, Xadramaut)da vujudga kelib, bu hududlarga odamlar kelib o'rnasha boshlaganlar. Arabistonning sharqiy qirg'og'i bo'ylab mil. avv. V ming yillikdan El-Ubayd madaniyati, keyin Jamdat-Nasr madaniyati odamlari joylashadilar. Sharqiy Arabiston mil. avv. III ming yillikda, ayniqsa, Magan (Omon) Janubiy Mesopotamiya, Bahrayn va Shimoli-g'arbiy Hindiston bilan dengiz savdosiga kirishadi.

Arabiston yarimoroli orqali qadimda xalqaro savdo yo'llari o'tgan. Bosh savdo yo'li «Xushbo'y moy yo'li» deb atalgan. Arabistonning janubi-sharqi ikki yo'nalish bilan Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'iga borgan: biri G'azo va Ashdod, boshqasi Tir va Damashqqa yo'nalgan. Yana bir savdo yo'li Janubiy Arabistondan Janubiy Mesopotamiyaga borgan. Bundan tashqari, Arabiston qadimda Qizil dengiz va Fors qo'ltig'i dengiz yo'li orqali Sharqiy Afrika va Hindiston bilan savdo aloqalarini o'rnatadi.

Mil. avv. II ming yillikda Arabiston yarimorolining janubi-g'arbida somiy tillarining janubiy arab shevasida so'zlashadigan Saba, Mina va Kataban qabila ittifoqlari vujudga kelgan. Arabistonning shimoli-g'arbiy qismida mil. avv. II ming yillikda midianit qabilalari yashagan.

2. Qadimgi Arabiston tarixi manbalari va tarixshunosligi. Arabiston yarimorolining qadimgi tarixiga oid manbalar to'rt asosiy qismdan iborat: 1. Epigrafik ma'lumotlar. 2. Ashyoviy yodgorliklar. 3. Yozma manbalar. 4. Antik mualliflar ma'lumotlari.

Janubiy Arabistonning tosh, jez, sopolga yozilgan va o'z mazmuniga ko'ra, ikki guruhga bo'linadigan davlat hujjatlari (podsho farmonlari, podsholarning harbiy va ichki siyosatga oid yozuvlari) va xususiy-huquqiy qabrtosh lavhalari, sun'iy sug'orish inshootlaridagi yozuvlardan 2500 tasi saqlanib qolgan.

Arxeologik qazishmalar bizga boy ma'lumotlar beradi. Qadimgi Saba podsholigining bosh shahri Marib xarobalari (Yaman Arab Respublikasi poytaxti Sanaga yaqin joy) o'rganilgan.

Shahardan saroy qoldiqlari, devorlar va haykallar topilgan. Shaharning g'arbidagi ulkan Marib to'g'oni qoldiqlari kishini hayratga soladi. Kataban poytaxti Timna shahri ibodatxonalari, nekropol va qal'a qoldiqlari qazib ochildi. Nabatey podsholigi poytaxti Petra shahridan me'morchilik inshootlari va haykallar topilgan.

Bundan tashqari, Arabiston va arablar to'g'risidagi qisqa ma'lumotlar Ossuriya, Yangi Bobil, Eron manbalari va Bibliyada uchraydi. Antik tarixchilar Gerodot (mil. avv. V asr)ning «Tarix» asarida, Feofrastning (mil. avv. IV asr) «O'simliklar tarixi», Diodorning (mil. avv. I asr) «Tarixiy kutubxona» va Strabonning (mil. avv. I asr) «Geografiya» kabi asarlarida qadimgi Arabiston to'g'risida qator ma'lumotlar bor.

Yevropada Daniya qiroligining 1760-yilda olim Karsted Nibur boshchiligidagi ilmiy ekspeditsiyasi Yamanni tekshiradi. K. Nibur bu sayohat to'g'risida «Arabiston va unga qo'shni mamlakatlarga sayohat tasviri» asarini yozadi. Qadimgi Arabiston tarixi XIX asrdan boshlab atroflicha o'rganila boshlandi. Dastlab epigrafik yozuvlar tadqiq qilinadi. XX asrda Belgiya, Fransiya, Avstriya va AQShda Arabiston xalqlarining geografiyasi, madaniyati, dini va xronologiyasiga bag'ishlangan qator tadqiqotlar e'lon qilingan.

3. Shimoliy Arabiston. Qadimda Shimoliy Arabiston, Suriya va Mesopotamiya cho'llarining keng hududlarida odamlarning asosiy mashg'uloti chorvachilik bo'lib, it, eshak, yirik shoxli qoramollar boqilgan. Bu hududda yashagan urug' va qabilalar qabilalar ittifoqi va kichik davlat birlashmalarini shakllantiradilar. Ularning hokimlari Ossuriya hujjatlarida «podsho» deb ataladi. Qadimgi davlat birlashmalari asta-sekin harbiy san'atni va qo'shinlarni shakllantirgan. Jangchilar tuyaga ikki kishidan minib, jang qilganlar. Arablar o'zlarining kuchli qo'shnilari Misr, Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'og'ining kichik davlatlari va Ossuriya bilan xalqaro ziddiyatlarga tortilganlar.

Mil. avv. 853-yilda Qarqara yonida bo'lgan jangda ossuriyaliklar arablar ham kirgan koalitsiya qo'shinlarini tor-mor keltirganlar. Arablar Ossuriyaning Misrga qarshi yurishida asosiy to'siq bo'lgan. Bir necha arab qabilalari Ossuriya tomo-

nidan bo'ysundiriladi. Arablar Ossuriyaning raqiblari – Misr va Bobil bilan ittifoq tuzadilar. Ossuriya mil. avv. VII asrning 40-yillarida arab qabilalarini to'liq bo'ysundirishga erishadi. Yangi Bobil podsholigi ham Arabiston yarimorolida o'rnashib olishga uringan.

Bobil podshosi Nabonid Shimoliy Arabistonning bosh markazlaridan biri Teymu shahrini bo'ysundirib, uni o'z qarorgohiga aylantiradi. U bir necha qo'shni arab qabilalarining shahar va vodiylarini o'ziga bo'ysundiradi. Mil. avv. VI asrda Eron davlatining kuchayishi va uning bosqinchilik yurishlari rejasi Arabiston yarimorolining shimoliy qismida forslarning arablar bilan aloqa o'rnatishiga olib kelgan. Shartnoma bo'yicha, fors podshosi Kambiz mil. avv. 525-yil Misrga yurish vaqtida arab nabateylari yeridan o'tish huquqini va sahrodan o'tish davrida ulardan fors qo'shinlarini suv bilan ta'minlashga roziligini oladi. Arab qabilalari Ahmoniyalar Eroniga bir yilda ming talant (30 tonna) miqdorida xiroj to'lash majburiyatini oladilar. Arablar harbiy yurishlar davrida fors qo'shinlari tarkibiga kiritilganlar. Ular yunon-fors urushlari davrida fors qo'shinlari tarkibiga kiradilar. Arablar G'azo shahri uchun jangda (mil. avv. IV asr) yunon-makedon qo'shinlariga qattiq qarshilik ko'rsatadilar. Aleksandrning Misrga yurishi davrida arab qabilalarining ko'pchiligi yunon-makedonlarga bo'ysunmagan. Shu sababli, Aleksandr Sharqqa yurishini tugatgach, unga bo'ysunganliklarini bildirib, elchi yubormagan arablarga qarshi yurish qilishni rejalashtirgan. Lekin bu reja amalga oshmay qoladi. Arablar Rim davlati bilan ham aloqada bo'lganlar. Rimliklar mil. avv. 106-yillar atrofida Yamanga suqilib kirishga urindilar va Nabatey davlatini bosib oladilar.

Qadimgi Nabatey davlati hozirgi Iordaniya hududida shakllangan. Nabatey qabilalarida mil. avv. VI asrda davlat va jamiyat shakllanadi. Boshda nabateylar ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Asta-sekin dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo rivojlanadi. Nabatey podsholigi Arabiston, Afrika va Old Osiyo o'rtasidagi xalqaro savdo yo'llarining qoq markazida turganlari uchun tashqi savdo yuqori tashkil etilgan. Nabateylarda harbiy ish yaxshi yo'lga qo'yilgan. Naba-

teylarning kuchli otliq qismlari Old Osiyo davlatlari qo'shinlari tarkibida harbiy yurishlarga qatnashganlar. Nabateylar davlatida esa bu otliq qismlar mamlakat hududini himoya qilib, karvon yo'llarida savdo karvonlarining xavfsizligini ta'minlagan. Nabatey davlati bu qo'shin bilan Damashq shahrigacha bo'lgan hududlar ustidan nazorat o'rnatgan. Podsho Xaritat III (mil. avv. 87 – 62-yillar) davrida Damashq shahri ham Nabatey davlatiga qo'shib olinadi. Janubiy Arabistondan Suriya va Sharqiy O'rtayer dengizi qirg'oqlariga boradigan savdo yo'llari ustidagi yirik savdo markaziga aylangan. Podsho Xaritat IV (milodiy 9 – 40-yillar) davrida mamlakatning yuksalish davri cho'qqisi bo'ladi.

Mil. avv. III asrda nabateylar Salavkiylar davlati bilan murakkab munosabatda bo'lganlar, salavkiylar xalqaro savdo yo'llari ustida joylashgan bu davlatni bosib olishga harakat qilgan. Nabateylar bu davlat bilan urush olib borganlar, dushman bilan bo'lgan ikki urushda g'olib chiqadi. Qadimgi Misr bilan yaqin aloqada bo'lib, ko'p hollarda Misrga qarshi dushman hujumlarini qaytarib turganlar. Bu mamlakatning boy an'anaviy madaniyatidan bahramand bo'lganlar. Misrda ptolemeylari bilan yaqin aloqada bo'lganlar va bu davlat ittifoq tuzganlar.

Rim davlati bilan boshda tinch aloqalar yo'lga qo'yilgan. Yuliy Sezar Misrga yurishi vaqtida nabatey podshosi Malikdan otliq qismlar bilan yordam ko'rsatishni so'ragan. Nabateylar rim imperatori Gallning harbiy yurishlarida ishtirok etganlar. Lekin pimliklar milodiy I asrdan boshlab bu davlatning hududini o'z nazoratlari ostiga olishga urinib, bosqinchilik yurishlarini boshlaganlar. Nabatey podsholigi o'z mustaqilligini saqlab qolish bilan uchun rimliklarga qarshi kurash olib boradi. Mil. avv. 25 yilda Avgustning Arabistonni bosib olish uchun Misrdan harbiy yurishni boshlagan Rim legionlari mag'lub etiladi. Ammo kuchlar teng bo'lmagani uchun 106 yilda imperator Trayan legionlari mamlakatni bosib oladi. Nabatey davlati hududi Rim provinsiyasiga aylantiriladi.

Nabateylarning poytaxti Petra shahri tashqi tomondan tabiatning o'zi bilan yaxshi himoyalangan tog' darasida bunyod qilingan. Shahar savdo-hunarmandchilik va madaniyat markazi

boʻlgan. Arabistondan keladigan har bir karvon bu shaharda toʻxtab oʻtgan. Nabateylar oromiy tilida soʻzlashganlar va ularda oromiy yozuvidagi alfavit boʻlgan. Poytaxt Petra (yunon tilida – tosh) shahri noyob meʼmorchilik namunasi boʻlgan. Boshda qoya toshlarda sagʻanalar oʻyilgan. Keyin ibodatxona bunyod qilinadi. Asta-sekin uylar ham qurila boshlydi. Vaqt oʻtishi bilan Petra shahrining yaxlit manzarasi shakllanadi. Qoyatoshlarda ibodatxona, hokim saroyi, zodagonlarning hashamatli uylari, oddiy odamlarning uylari qiriladi. Uylar ikki qavatli boʻlgan. Inshootlarning peshtoqlarini ajoyib ustunlar koʻtarib turadi. Qurilishda boshda binoning peshtoqi oʻyilib keyin ichkari xonalar oʻyilgan. Nabatey savdogarlari Sharqning eng katta shaharlarida savdo ishlari bilan borib, meʼmorchilik sanʼatida erishilgan yutuqlari bilan tanishganlar va ularning eng yaxshi yutuqlarini oʻzlashtirganlar. Bu yutuqlardan oʻz shaharlarida meʼmorchilik inshootlarini qurishda foydalanganlar. Petra shahrida ochiq teatr binosi bunyod etilgan. Shaharda suv saqlanadigan katta hovuzlar, fontanlar uchun togʻdan suv keltirilgan. Nabateylar bir necha asrlar davomida oziga xos, betakror madaniyatni yaratganlar. Bu madaniyatning yutuqlarini qoʻshni mamlakatlar, hududlar oʻzlashtirganlar. Nabatey madaniyati namunasidagi meʼmoriy inshootlar – ibodatxona qoldiqlari Iordaniya (Xirbet Tannur. mil. avv. I asr – milodiy II asrlar) hududida va Suriya (Jabal Hayron mil. avv. I asr – milodiy II asrlar)da hozirgacha saqlanib qolgan.

4. Janubiy Arabistonning qadimgi davlatlari. Arabiston yarimoroli janubi va janubi-gʻarbida (hozirgi Yaman Respublikasi hududi) mil. avv. X-IX asrlarda bir necha davlatlar vujudga keladi. Janubiy Arabistonning chekka shimolida bosh shaharlari Isil va Karnava boʻlgan Main davlati tashkil topadi. Maından janubroqda markazi Marib shahri boʻlgan Saba, undan janubroqda poytaxti Timna boʻlgan Kataban, Katabandan janubroqda Ausan davlati, sharqroqda markazi Shabva boʻlgan Xadramaut davlatlari bor edi.

Qadimgi Yaman davlatlari mil. avv. IX-VIII asrlarda shakllana boshlagan. Mil. avv. VI-V asrlarda Main, Kataban, Saba va Xadramaut davlatlari oʻrtasida yetakchilik uchun kurash bosh-

lanadi. Saba, Kataban va Xadramaut dastlab Ausanga qarshi birlashib, kurash boshlaydilar. Natijada Ausan Katabanga qo'shib olinadi. Main davlati Kataban va Sabaning tazyiqiga zo'rg'a bardosh beradi. Mil. avv. III-I asrlarda zaiflashib qolgan Kataban Arabistondagi eng kuchli davlatlar Saba va Xadramaut tomonidan bo'lib olinadi. Saba shaharlari mil. avv. II ming yillikda paydo bo'lgan. Saba podsholigi esa 1600 yil yashaydi.

Mil. avv II asrda janubdagi eng qudratli davlat Saba podsholigi bo'lgan. Saba davlati Arabiston yarimorolining eng janubida joylashgan bo'lib, janubiy dengizlarning finikiyaliklari bo'lgan ular janubdagi eng mohir dengizchilari bo'lganlar. Ular Fors qo'ltig'i suvlarida suzishni mutlaq egallaganlar. Dengizdan kelgan mahsulotlar sabey portlarida tushirilib, keyin quuruqlik bilan Shimoliy Arabistondagi Petra shahri va Suriyaga; g'arbg'a Sinay orqali Misrga; shimoli-g'arbg'a – Mesopotamiya va Hindistonga borgan. Bu yo'llar ham birinchi bor sabeyliklar tomonidan tekshirilgan. Sabaliklarning shahar, qo'rg'onlari Yaqin Sharq va Yevropani Hindistonga boradigan yo'llar ustida joylashgan. Bu hudud orqali Fors qo'ltig'idan olinadigan marvarid, Hindistondan nafis gazlamalar, ziravorlar, Efiopiya-dan fil suyagi, maymunlar, oltin, tuyaqush patlari tashilgan va butun Old Osiyo va Yevropaga tarqalgan. Saba podsholigining hududi ham qadimgi dunyo uchun eng qimmatbaho mahsulotlar bo'lgan xushbo'y moylar, mirra va ziravorlar o'stirilgan. Milodiy III asrda Saba butun Janubiy Arabistonni bitta davlatga birlashtirgan. Saba gullab-yashnagan davrida uning hududi Qizil dengizdan Xadramautgacha, Markaziy Arabistondan Hind okeanigacha cho'ziladi. Bu davlat Yaqin Sharq bilan yaqin aloqalarni o'rnatgan.

Mil. avv. II asr oxirida shu vaqtgacha Kataban tarkibidagi, poytaxti Zafar bo'lgan yangi Ximyarit davlati yetakchi o'ringa chiqadi. Milodiy IV asr boshlarida Ximyarit davlati butun Janubiy Arabistonga o'z hukmronligini o'rnatadi. Ximyarit fors qo'ltig'i orqali Mesopotamiya bilan, Bob-el Mandib qo'ltig'i orqali Sharqiy Afrika bilan Saba va Maindan mustaqil holda aloqa o'rnatganlar. Ximyarit davlati davrida Janubiy Arabiston va Efiopiya o'rtasida urush va tinchlik munosabatlari hukm surgan.

Mil. avv. I ming yillik o'rtalaridan milodiy I ming yillik o'rtalarigacha Arabiston Yunoniston, Ptolomeylar Misr va Rim imperiyasi bilan savdo aloqalarini olib boradi. Bu aloqalar hududda savdo-hunarmandchilikning rivojlanishiga ijobiy ta'sir qilgan. Ko'chmanchi chorvadorlarning harbiy qismlari savdo yo'llari va karvonlarni qo'riqlashda faol ishtirok etadilar.

Janubiy Arabiston davlatlari iqtisodiyoti birinchi navbatda, sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik va ko'chmanchi chorvachilik bilan belgilanadi. Saba davlati hududidagi Marib to'g'oni (uzunligi 600 metr, balandligi 15 metr) mil. avv VII asrda qurilgan va XIII asr davomida hududning sug'orma dehqonchiligida suv ta'minotini amalga oshirishda yetakchi o'rin tutadi. G'alla, poliz ekinlari, xurmo o'stirilgan. Yirik va mayda chorva mollari va tuya boqilgan. Hunarmandchilik sohalaridan toshga ishlov berish, qurilish ishlari, metallarni qayta ishlash, kulolchilik, to'quvchilik va teriga ishlov berish yuqori darajada rivojlanadi.

Mil. avv. I ming yillikda Janubiy Arabiston iqtisodiyoti inqirozga uchrashiga bir necha omillar sabab bo'ladi. Ulardan biri yunonlar, misrliklar va forslarning Arabistonni chetlab o'tib, bevosita Hindiston bilan aloqa o'rnatishlari edi. Endilikda quuruqlikdagi xavfli savdo yo'lidan ko'ra, xavfsizroq bo'lgan dengiz yo'li yetakchi o'rinni egallaydi. Inqirozga sabab bo'lgan ikkinchi omil mavjud sun'iy sug'orish tizimlarining yemirilishi, iqlimning o'zgarishi bilan hosildor yerlarning sahroga aylanishi edi. Bundan tashqari, ichki va tashqi urushlar Janubiy Arabiston davlatlarining iqtisodiga katta zarar yetkazadi.

5. Janubiy Arabistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti. Mil. avv. II ming yillik o'rtalarida Mina, Saba va Kataban qabilalari ittifoqi shakllana boshlaydi. Mil. avv. I ming yillik boshida ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiyoti natijasida sinfiy tengsizlik kuchayadi. Siyosiy hokimiyatni o'z qo'lga to'plagan kohin va savdogarlardan iborat hukmron siyosiy qatlam paydo bo'ladi. Asosiy ishlab chiqarish vositasi bo'lgan yer qishloq va shahar jamoalari qo'lida edi. Asosiy xo'jalik bo'g'ini patriarxal oila (yoki katta oilali jamoa) edi.

Eng katta yer egalari ibodatxonalar va davlat edi. Qullar urushlarda asir olish va sotib olish orqali paydo bo'lgan. Qarzi uchun qul qilish kabi holatlar deyarli yo'q edi.

Jamiyatning ijtimoiy tabaqalanishi qabila ittifoqlarining davlatga aylanishiga olib kelgan. Janubiy Arabiston davlatlari siyosiy tuzulishini Saba podsholigi misolida ko'rish mumkin. Sabada davlat hokimiyatini tashkil etishda 6 qabila: Odil, Xalil, Nazxat imtiyozli, boshqa uch Fayshan, Arban va Axsaran qabilalari qaram o'rinda bo'lgan. Qabilani urug'-qabilaning zodagonlaridan bo'lgan kabir boshqargan. Har bir qabila katta shaxobchaga, u yana kichik va alohida urug'larga bo'linar edi. Qabilalar zodagon boshliqlar (kabirlar) va ular tashkil qilgan kollegial tashkilotlar orqali boshqarilgan. Qabilalarda oqsoqollar kengashi bo'lgan degan farazlar mavjud.

Imtiyozli qabilalar o'zlarining zodagon urug'laridan ma'lum muddatga (Sabada 7 yil, Katabanda 2 yilga) davlatning oliy mansabdor shaxslari – eponimlarni saylaganlar. Ular oliy xudo Astar bilan bog'liq kohinlik vazifalarini ham bajarganlar. Astronomik va astrologik taqvim nazoratlarini va yer-suvdan foydalanishni tashkil etishdek ba'zi xo'jalik ishlarini boshqarish ham ularning zimmasida edi.

Eponimlar bo'yicha davlat va xususiy-huquqiy hujjatlar raqamlangan yil hisobi bilan olib boriladi. Ular 30 yoshdan mansabga chiqib, vakolat muddati tugagach, oqsoqollar kengashiga a'zo bo'lgan.

Mil. avv. III-II asrlargacha Saba podsholigining boshqaruv ishlari va ijroiya hokimiyatiga ega bo'lgan mansabdor shaxslar – mug'arriblar bo'lgan. Ularning vazifasiga qurilish faoliyati, sakral vazifalar (qurbonlik keltirish, diniy ovqatlanish marosimlarini tashkil etish) va davlatni tashkil qilgan qabila ittifoqlarini davriy yangilash, davlat hujjatlarini e'lon qilish, huquqiy qoidalar, shahar hududlari, xususiy mulk chegaralarini aniqlash va boshqalar kirgan. Mug'arrib mansabi merosiy edi. Urush davrida mug'arriblar ko'ngillilarga boshchilik qilganlar va vaqtinchalik unvon – malik, ya'ni podsho unvoniga ega bo'lganlar. Mug'arriblar asta-sekin o'z qo'llarida butun hokimiyat vakolatlarini to'plab, mil. avv. I ming yillik oxirida amalda

mutlaq podsholarga aylanganlar. Boshqa janubiy arab qabilalari ham shunday shakldagi davlat tuzilmalariga ega bo'lgan.

6. Qadimgi Arabiston madaniyati. Qadimgi Arabiston sivilizatsiyasining eng katta yutuqlaridan biri yozuvning alfavit tizimi yaratilishidir. Bu yozuv farazlarga ko'ra, Finikiya protosinay (Sinaydan topilgan yozuvlarga ko'ra) alfavitlaridan kelib chiqqan. Janubiy Arabiston yozuvlarida har bir belgi harfni bildirgan, alfavitda 28 belgi bo'lgan. Bu alfavit mutlaqo mustaqil rivojlangan. Shimoliy Arabiston aholisi nabateylar ham oromiy yozuvlariga o'xshash o'z alfavitlarini yaratganlar. Yozuvlar toshga, qoyatoshlarga o'yilgan; yog'och va loy taxtachalarga yozilgan; jez buyumga quyilgan; yumshoq buyumlarga bitilgan. Tarixiy voqealar bayoni, qonunlarning moddalari yozilgan bitiklar topilgan. Bag'ishlov va qurilish matnlari, sag'ana yozuvlari, ish yozishmalari bizgacha yetib kelgan.

Monumental me'morchilik sohasida katta yutuqlarga erishildi. Marib, Timna, Shabva va Karnava shaharlari xarobalariga ko'ra, shaharlar to'g'rito'rtburchak shaklida qurilib, balandligi 10-12 metrli toshdevorlar bilan o'rab olinadi. Shahar devorlarida kvadrat shaklida minoralar bunyod qilinadi. Petra shahri qoyatosh bag'rida bunyod qilinib, uning inshootlari qoyalarda qurilgan. Alebastr, jez va loydan haykallar yasalgan. Hayvonlar (ho'kiz, tuya, ot) tasviri dinamik va ifodali tasvirlanadi.

Arabiston yarimoroli dini politeistik xususiyatda bo'lgan. Janubiy Arabistonda bosh xudo tong yulduzi xudosi Astar hisoblangan. Sabada Almakaxon oy xudosi hisoblanib, unga ho'kiz qurbonlik keltirilgan. Xadramautda Bobildagi kabi Sin, Katabanda xudo Amm – oy xudosi hisoblangan. Osmon, quyosh va bir necha sayyoralarga ham e'tiqod qilingan. Nabateylar Ilaxu yoki Alloh («xudo»), Dusharg (chaqmoq xudosi, dunyo boshqaruvchisi)ga sig'inganlar. Arablarning xudolar panteonida xudolar turli darajada bo'lgan, ularga bag'ishlab ziyoratgohlar qurilgan, shunday inshootlardan biri Saba poytaxti Maribda topilgan bo'lib, u toshdan oval shaklda qurilgan.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. История Древнего Востока. /Под редакции Кузищина. – М.: 2002.
2. А.Г. Лундин. Государство Мукарибов Саба. – М.: 1971.

Asosiy sanalar

Mil. avv. II ming yillik	Arabiston yarimorolining janubi-g'arbida Mina, Saba va Kataban qabilalari ittifoqining shakllanishi.
Mil. avv. IX-VIII asrlar	Qadimgi Yaman davlatlarining shakllanishi.
Mil. avv. X-IX asrlar	Janubiy Arabistonning ilk davlatlari paydo bo'lishi.
Mil. avv. VII asr	Uzunligi 600 metr, balandligi 15 metr bo'lgan Marib to'g'onining qurilishi.
Mil. avv. VI-V asrlar	Main, Kataban, Saba va Xadramaut davlatlari o'rtasida yetakchilik uchun kurash.
Mil. avv. II asr	Saba podshohligining yuksalishi.
Mil. avv. II asr oxirida	Ximyarit podshohligining yuksalishi.
Mil. avv. 106-yil	Rimliklar Nabatey davlatini bosib oldi.

Mustaqil ish mavzulari

1. Qadimgi Arabiston yarimorolining siyosiy tarixi.
2. Qadimgi Arabiston va Old Osiyo.
3. Qadimgi Janubiy Arabiston ijtimoiy-iqtisodiy hayoti.
4. Qadimgi Arabiston madaniyati.

KARFAGEN MIL. AVV. IX-III ASRLARDA

1. **Karfagen tarixining ilk davri.**
2. **Karfagen – G‘arbiy O‘rtayer dengizidagi shahar-davlat.**
3. **Karfagen davlatining tashkil topishi.**
4. **Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar (mil. avv. V-III asrlar).**
5. **Karfagenning siyosiy tuzumi.**
6. **Qadimgi Karfagen madaniyati.**

1. Karfagen tarixining ilk davri. Mil. avv. II-I ming yilliklar oralig‘ida finikiyaliklar G‘arbiy O‘rtayer dengizida ilk koloniyalarni barpo qila boshlaganlar. Mil. avv. I ming yillik boshlaridagi Finikiyaning Ispaniyadagi koloniyalari Gades, Afrikadagi Utika shaharlari yirik savdo-hunarmandchilik markazlariga aylanadi. Tir shahri podshosiga qarshi muxolifatda bo‘lgan bir guruh zodagonlar podshoning singlisi Melissa boshchiligida Tirni tashlab ketadilar. Ular mil. avv. 814 – 825-yillar atrofida Shimoliy Afrikada (hozirgi Tunis hududi) Karfagen (Karxamish – «Yangi shahar») koloniyasiga asos soladilar. Tir podshosining singlisi Melissa boshchiligida kelgan tirlik zodagonlar asos solgan Karfagen boshqa koloniyalardan farq qilmagan kichik bir shaharcha bo‘lgan. Ulardan farqi faqat bu shahar Tir davlati tarkibiga kirmagan. Shahar vositachilik savdosi bilan shug‘ullanib, boshda hunarmandchilik va dehqonchilik rivojlanmagan. Karfagen shahri mahalliy aholining yeri bo‘lgani uchun yerdan foydalanganlari uchun to‘lov to‘laganlar. Boshda Karfagen shahriga Melissa hokim bo‘lgan, uning o‘limidan keyin yakka hokimlik tugatilib, demokratik boshqaruv tartibi qaror topgan.

O‘rtayer dengizida savdo va dengiz yo‘llari kesishgan qulay joyda joylashgan Karfagen uzoq va yaqin hududlar bilan savdo aloqalarini o‘rnata boshlaydi. Karfagen tarixida birinchi davr koloniya sifatida shakllanishi bilan tavsiflanadi. Bu davrda shahar boshqaruvi, ijtimoiy iqtisodiy hayot yo‘lga qo‘yilgan.

Ikkinchi bosqichda Karfagen shahar-davlat sifatida shakllanishini tugallab, mahalliy tub joy aholi bilan hudud uchun to‘qnashuvlar va tranzit savdo yo‘llari va hududlar uchun yunonlar bilan raqobat bilan tavsiflanadi. Mil. avv. VII asr o‘rtalarida Karfagen Shimoliy Afrikada rivojlangan hunarmandchilik

markazi, Markaziy O'rtayer dengizining ko'p havzalarini savdo munosabatlari bilan bog'lagan eng shahar-davlatga aylangan. Shahar hududi va aholisi tez o'sib ketadi. Karfagenning qulay tabiiy gavani kemalarga mo'ljallangan sun'iy gavan qurish hisobiga kengayadi.

Karfagen shahri mahalliy liviyaliklarning hududida qurilgan bo'lib, karfagenliklar ma'lum miqdorda to'lov to'lab turganlar. Karfagen oyoqqa turgandan so'ng bu to'lovni to'lashdan bosh tortadi. Oqibatda ikki o'rtada urush boshlanib, sarkarda Malx liviyaliklarning qo'shini ustidan g'alaba qilgan va to'lov to'lash to'xtatilgan. Karfagen o'z koloniyalarini barpo qilishni boshlaydi. Karfagenning Afrikadan tashqaridagi birinchi koloniyasi Ispaniya yaqinidagi Pitius orollaridagi Ebes (mil. avv. VII asr o'rtalari) bo'lgan. Ebesni tayanch nuqta qilgan holda Karfagen Ispaniyaga kirishga yo'l bermayotgan Finikiya koloniyasi Gadesni tor-mor qilib, mil. avv. VII-VI asrlarda Pireney yarimoroli janubiga o'rnashadi. Yunonlar Karfagenni Ispaniya sharqiy qirg'og'ida o'rnashib qolishiga yo'l bermaydilar. Ispaniya yaqinidagi Ebes orolida birinchi koloniya barpo etiladi. Lekin yunonlar bu havzada karfagenliklarning faol harakatiga to'sqinlik qilganlar. Shu sababli Karfagen nigohini Finikiyaning Afrikadagi eski koloniyalariga qaratadi va ularni bosib oladi.

Mil. avv. V asr oxirida Karfagen tarixining 3 bosqichi boshlanadi. Karfagen shahar-davlat chegarasidan chiqib, to'laqonli davlatga aylanadi. Bu davrda Karfagen g'arbiy O'rtayer dengizi havzasida hukmronlik qilish uchun yunonlar va etrusklar bilan raqobatga kirishadi.

2. Karfagen – G'arbiy O'rtayer dengizidagi shahar-davlat. Mil. avv. VII asrdan boshlab Karfagen tarixida ikki yuz yilga yaqin davom etgan yangi davr boshlanadi. Bu davrda Karfagenda kichik bir shahar doirasidan chiqib, shahar davlat va haqiqiy davlatga aylanish uchun uzoq 200 yilga cho'zilgan jarayon boshlanadi. Karfagen mil. avv. VI asrda Old Osiyoda vujudga kelgan xalqaro vaziyatdan unumli foydalanadi. Finikiyaning Ossuriya, keyin Ahmoniylar davlatiga qaram bo'lishi uning o'z koloniyalari bilan aloqalarining zaiflashuviga olib keldi. Karfagen Afrikadagi Finikiya koloniyalarini qaram qila-

di. Finikiya koloniyalari ichida Karfagen yetakchi bo'lishining bir qancha sabablari bor edi:

1. Mil. avv. VIII asrda shakllana boshlagan yunon shahar davlatlari xomashyo va ortiqcha aholini joylashtirish uchun Janubiy Italiya va G'arbiy O'rtayer dengizini faol kolonizatsiya qilishi Karfagen uchun muhim xalqaro savdo va dengiz yo'llarida yunonlarning hukmron bo'lish xavfi paydo bo'lgan. 2. Karfagen G'arbiy O'rtayer dengizi havzasida savdo yo'llarini egallashi uchun qulay shart-sharoit vujudga keladi, bu vaqtda bu havzada yosh Karfagen davlati bilan raqobat qiladigan biror-bir davlat mavjud bo'lmagan.

Karfagen shahar-davlat doirasidan chiqib, G'arbiy O'rtayer dengizi havzasining katta davlatiga aylangan va faol tashqi siyosat olib boradi. U G'arbiy O'rtayer dengizining boshqa qismlarida o'z koloniyalarini barpo qila boshlaydi. Karfagen Sitsiliyada faol harakat qilib, orol g'arbidagi Finikiya koloniyalarini o'z nazorati ostiga oladi. Karfagen mil. avv. VI asr o'rtalariga kelib, Ispaniyadagi mulklari bilan Janubiy Sitsiliyaning g'arbi, Pitius orollari va Shimoliy Afrikagacha cho'zilib ketgan yirik davlat birlashmasi markaziga aylangan.

Karfagen mil. avv. VI asr oxirida Yaqin Sharqda o'zgargan xalqaro ahvoldan yaxshi foydalanadi. Bu vaqtda Old Osiyoda o'tmishda qudratli bo'lgan Ossuriya, Misr kabi davlatlar zaiflashib qoladi. Yangi qudratli davlat Ahmoniylar Eroni butun Old Osiyoda va Shimoliy Afrikada o'z ta'sirini o'tkaza boshlaydi. Karfagen Ahmoniylar Eroni bilan aloqa o'rnatadi. Bu aloqa Karfagen uchun noqulay bo'lsa-da, lekin Karfagen Sitsiliya va uning janubiy qismini, Janubiy Italiya, Korsika va Sardiniyaning yunon shaharlariga qaram bo'lishiga qarshi faol siyosat olib borish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Mil. avv. VI asr o'rtalarida Karfagen Markaziy Italiyadagi etrusklar bilan do'stona shartnoma tuzadi. Mil. avv. 535-yilda Karfagen-etrusklarning birlashgan floti Korsika yonidagi Alali jangida yunon flotini yanchib tashlaganlar. Karfagen Sardiniya janubini egallashga muvaffaq bo'ladi. Natijada yunonlarning Ispaniyaga ta'siri kamaygan. Mil. avv. V asrda Bolqon yarimorolida yunon shahar-davlatlarining zaiflashuvi natija-

sida Kichik Osiyoning g'arbidagi barcha yunon shahar-davlatlari Ahmoniyalar Eroni ta'siri ostiga tushib qoladi. Ahmoniyalar Yevropa tomon yurish qilib, Bolqon yarimoroliga ham bostirib kirgan. Mil. avv. V asrda Eronning Yunonistonga bostirib kirishidan foydalangan Karfagen Sitsiliyadagi yunon shaharlariga hujum qiladi. Hujum muvaffaqiyatsiz chiqadi. Oqibatda Karfagen Sitsiliyaning g'arbida o'zining bir necha shaharlarini zo'rg'a saqlab qolgan.

3. Karfagen davlatining tashkil topishi. Mil. avv. V asr oxirida Karfagen tarixining 3 bosqichi boshlanadi. Bu davrda Karfagen shahar-davlat chegarasidan chiqib, to'laqonli davlatga aylanadi. Mil. avv. V asr o'rtalarida shakllangan Karfagen davlati tarkibiga Afrikaning shimoliy qirg'og'i yunonlar egallagan Kirenaikadan g'arb tomon, Afrika qit'asining qator ichki hududlari, uncha katta bo'lmagan Atlantika qirg'og'i, Ispaniyaning janubi-g'arbiy qismi va Ispaniyaning sharqiy qirg'og'idagi Balear orollarining katta qismi; Sardiniyaning bir qismi, Sitsiliyaning g'arbidagi Finikiya koloniyalari, Sitsiliya va Afrika o'rtasidagi orollar kirgan. Davlatning markazi Karfagen shahri va unga bevosita bo'ysundirilgan hudud – xora bo'lgan. Xora shahar atrofidan boshlanib alohida hududiy okruglarga bo'lingan.

Bu davrda Karfagen G'arbiy Ortayer dengizi havzasida hukmronlik qilish uchun yunonlar va etrusklar bilan raqobatga kirishadi. Karfagenning dengiz davlati sifatida yuksalish davri mil. avv. V asr o'rtalaridan mil. avv. III asr o'rtalariga to'g'ri keladi. Sitsiliyadagi yurishlarda mag'lub bo'lgan Karfagen o'z tashqi siyosatining asosiy yo'nalishini Shimoliy Afrikaga qaratadi. Karfagen hozirgi Tunis va Jazoir qirg'oqlarini va bu hududlarning ichki hosildor yerlarini kolonizatsiya qila boshlaydi. Afrikada katta-katta hududlarning bosib olinishi, Ispaniya janubidagi, Sardiniya orolidagi va Sitsiliya g'arbidagi koloniyalar Karfagenni ko'p sonli aholiga, iqtisodiy va siyosiy jihatdan qudratli va katta imkoniyatlarga ega qudratli davlatga aylantirgan. O'z savdogarlarini himoya qilish, muhim savdo yo'llarini o'z qo'lida saqlab turish uchun Karfagen boshqa davlatlar bilan o'nlab shartnomalar tuzgan. Xalqaro qulay vaziyat,

faol tashqi siyosat, kuchli yollanma qo'shin Karfagen davlatining qudratini ta'minlagan. Bu Karfagenning G'arbiy O'rtayer dengizi havzasida uzoq vaqt yetakchi o'rinni egallashiga qulay shart-sharoit yaratadi. Bu hududda boshqa biror-bir kuchli davlat yo'q edi.

4. Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar (mil. avv. V-III asrlar). Mil. avv. V-IV asrlarda Karfagen O'rtayer dengizidagi vositachi savdoning markazi edi. Karfagen Sharqiy O'rtayer dengizining turli viloyatlariga, yunon shaharlariga va Pireney yarimorolining Atlantika qirg'oqlariga turli mahsulotlar yetkazib bergan. G'arbiy O'rtayer dengizida Karfagenning savdo manfaatlarini himoya qiladigan Rim bilan uchta shartnoma tuziladi. Mil. avv. V-III asrlarda Karfagen yirik hunarmandchilik markazi edi. Kulolchilik, zargarlik va qurolsozlik ustaxonalarida oliy navli mahsulotlar tayyorlangan. Karfagenliklar mohir quruvchi bo'lganlar. Karfagen shahri mustahkam devorlar bilan o'rab olingan edi. Shahar ichida ibodatxonalar, saroylar, zodagonlar, oddiy fuqarolar uylari, ombor va doklar (kema ta'mirlanadigan va quriladigan joy) quriladi. Kemasozlik yuqori darajada rivojlangan.

Karfagen bepoyon ekin yerlariga ega bolib, dehqonchilik iqtisodiyotning asosiy sohalaridan bo'lgan. Tokzorlar, zaytun daraxtlari, bog' va polizlar mo'l-ko'l hosil bergan. Mil. avv. VI-II asrlarda Karfagenda rivojlangan jamiyat mavjud bo'lib, erkin ishlab chiqaruvchilar ko'p bo'lgan. Dehqonchilik, hunarmandchilik ishlab chiqarishida qullar va yarim qaram kishilar – bodular mehnatidan keng foydalanilgan. Xususiyl ustaxonalar bilan birga davlat korxonalari ham mavjud bo'lib, bunday korxonalarda qul mehnatidan foydalanilgan. Karfagenga qaram bo'lgan dehqonlar davlatga donli ekinlar hosilidan 0,1 miqdorda soliq to'laganlar. Karfagen tarkibiga kirgan Finikiya koloniyalari ichki avtonomiyadan foydalanganlar, lekin o'z savdolaridan soliq – boj to'laganlar. Qaram hududlar aholisi, ayniqsa, liviya dehqonlari zulmga qarshi tez-tez qo'zg'olon ko'targanlar. Karfagen shahrining o'zida 200 ming aholi yashar edi. Oliy tabaqa yirik yer egalari, katta savdogarlar, hunarmandlar va kohinlardan tashkil topgan. Sharq mamlakat-

laridan farq qilgan holda Karfagenda byurokratik boshqaruv apparati yo'q edi. Mamlakatning iqtisodiy qudrati asosini ko'p sonli qullar va qaram aholini shafqatsiz talash tashkil qiladi.

5. Karfagenning siyosiy tuzumi. Karfagenning siyosiy tuzumi eng boy savdogar – hunarmand, katta yer egalari bo'lgan Karfagen oilalarining tor guruhi manfaatlarini aks ettiradigan oligarxiya boshqaruvi bo'lgan. Karfagenning ichki siyosiy hayoti tarixi hokimiyatni bosib olish uchun oliy tabaqa zodagon guruhleri o'rtasidagi doimiy kurashdan iborat edi. Karfagen tarixining boshlang'ich davrida sarkardalar shahar boshqaruvida muhim pol o'ynaganlar. Sarkarda Malx mil. avv. VI asrning 60 – 50-yillarida Karfagenni mahalliy aholiga yer uchun to'lov to'lashdan ozod qilgan. Malx Sitsiliyada Finikiya koloniyalarini Karfagenga bo'ysundiradi, lekin Sardiniyada mag'lub bo'lgan. Malxning harbiy yutuqlari natijasida obro'-e'tibori kuchayib ketishidan qo'rqib qolgan Karfagen zodagonlari Malxni quvg'in-ga hukm qilganlar. Malx Karfagenga qaytib hokimiyatni qo'lga olgan, lekin tez orada hokimiyatdan chetlashtirilib qatl etilgan. Malxning o'rniga hokimiyatni zodagon Magon egallaydi. Magon va uning vorislari boshqaruvi davrida amalda Karfagen davlat sifatida shakllangan. Lekin Karfagen oligarxiyasi kuchayib ketgan Magon oilasining 50 yillik boshqaruvidan keyin hokimiyatdan chetlashtirilgan, Magonning nevarasi quvg'in qilinadi. Magon oilasi boshqaruvidan keyin sarkardalarning hokimiyatni bosib olishidan qo'rqib qolgan hukmron tabaqa harbiy hokimiyatni fuqarolik hokimiyatidan ajratgan. Magonidlardan so'ng Karfagenda davlat boshqaruvining respublika shakli o'rnatilgan. Bu davrda Karfagenda zodagonlarning 2 guruhi Gannon boshchilik qilgan Gannonidlar va Gamilkar boshchilik qilgan Barkidlar (Barka – yashin) oilasi o'rtasida hokimiyat uchun kurash borgan.

Karfagenda mil. avv. V-IV asrlarda birdaniga ikki sufet – oliy mansabdor bir vaqtda bir yil muddatga saylanib, ijroiya va sud hokimiyatini boshqarganlar. Bu lavozim G'arbiy O'rtayer dengizidagi boshqa Finikiya shaharlarida ham mavjud bo'lgan. Sufetlar zodagonlarning 104 kengashi oldida hisobot berganlar. Odatda, sufetlar Karfagenning oqsuyak-zodagon

Magonlar, Barkidlar oilalaridan chiqqan. Sufet lavozimi begʻaraz bajarilgan. Barcha davlat ishlarini 30 lar kengashi va 300 aʻzodan iborat oqsoqollar kengashi hal qilgan. Oliy nazorat organi 104 lar kengashi boʻlib, u sudyalik vazifalarini ham bajaragan. Karfagenning xalq yigʻini ahyon-ahyonda chaqirilgan. U siyosiy hayotda sezilarli ahamiyatga ega boʻlmagan. Faqat oliy magistratlar orasida kelishmovchiliklar chiqqan paytda xalq yigʻini oʻz hokimiyatini namoyon qilib, oʻz takliflarini ham ilgari surgan. Magistratlar «oqsuyaklik va boylik» tamoyili asosida saylangan. Karfagen siyosiy hayotida poraxoʻrlik va korupsiya keng tarqalgan.

Mil. avv. V asr ikkinchi yarmidan – III asr oʻrtalarigacha Karfagen Oʻrtayer dengizi gʻarbidagi eng qudratli davlat boʻlib, uning qudratining asosi yuqori rivojlangan iqtisodiyot, dinamik ijtimoiy tuzilish, oligarxiyaning barqaror tizimi edi. Karfagenning boy savdogar-hunarmandlari va kema egalari Oʻrtayer dengizi Gʻarbiy va Shimoliy Afrikada faol tashqi savdo bilan shugʻullanganlar. Ahmoniyalar Eron va Rim bilan bir necha savdo shartnomalari tuzishgan. Karfagen Gʻarbiy Oʻrtayer dengizi havzasida oʻz mutlaq hukmronligini taʼminlash maqsadida faol tashqi siyosat olib boradi. U etrusklar bilan ittifoq boʻlib, mil. avv. 535-yil yunonlarning dengiz flotini Alali oroli yonida tor-mor qiladi. Natijada Karfagen Gʻarbiy Oʻrtayer dengizi savdosida toʻla hukmron boʻladi. Lekin mil. avv. 480-yilda yunonlardan Gimera yonida magʻlubiyatga uchrab, gʻarbda yunonlarga qarshi urush harakatini uzoq vaqt toʻxtatishga majbur boʻlgan. Mil. avv. V asr oʻrtalaridan Karfagen Sitsiliyani egallash uchun yuz yil davom etgan kurashni boshlaydi. Mil. avv. III asr boshlarida Sirakuzadan tashqari butun Sitsiliya oroli Karfagen tasarrufiga oʻtadi.

Ammo mil. avv. III asrning 60-yillariga kelib, Karfagen Gʻarbiy Oʻrtayer dengizi havzasida hukmronlik uchun Rim bilan keskin kurashga kirishgan. Sitsiliya uchun raqobat birinchi Rim – Karfagen urushiga (mil. avv. 264 – 241-yillar) olib keladi. Mil. avv. III-II asr oʻrtalarida Rim – Karfagen oʻrtasidagi uch urush (Puni urushlari) natijasida Karfagen batamom tor-mor qilinib, uning hududi Rim Respublikasining Afrika

provinsiyasiga aylantirilgan (mil. avv. 146-yil). Utika, Gadrument va boshqa bir necha shaharlardan tashqari butun Afrika provinsiyasini Rim senati ager publikuc – ya’ni Rim xalqining mulki deb e’lon qiladi. Shundan so’ng mil. avv. 122-yildan Afrika provinsiyasi jadal kolonizatsiya qilina boshlanadi. Uzoq vaqt bu hudud Rimning g’alla omboriga aylangan. Mahalliy urug’-qabilalar Rim hukmronligiga qarshi kurashganlar. Milodiy V asrda bu hududni vandallar bosib oladilar va o’z davlatini tuzganlar.

6. Qadimgi Karfagen madaniyati. Karfagenda amaliy fanlardan agronomiya, geografiya, matematika, fortifikatsiya va astronomiya sezilarli rivojlangan. Karfagenda Magonidlar boshqaruvi davrida Karfagen Afrika va Yevropaning Atlantika qirg’og’iga o’rnashib qolishga harakat qilgan. Shu maqsadda mil. avv. V asrda Gannon boshliq 60 kema va 30 ming kishilik dengiz ekspeditsiyasi bilan Mavritaniya, Marokkning Atlantika qirg’oqlarini tekshiradi. Ikkinchi ekspeditsiya shimoliy yo’nalishda Gimilkon boshchiligida Britaniyaga dengiz sayohati uyushtiriladi. Karfagenliklar qadimda Afrika, O’rtayer dengizi, Atlantika qirg’og’i, Kanar va Azor orollarining eng aniq geografik xaritasiga ega bo’lganlar. Karfagen dengizchilarining sayohatlari va Karfagen atrofini yuqori darajada mohirona qurilgan mudofaa devorlari bilan o’rab olish tabiiy fanlarning taraqqiyoti natijasi edi.

Karfagen qishloq xo’jaligining dehqonchilik sohasida katta yutuqlarga erishadi. Karfagenda dehqonchilik sohasidagi qadimgi asarlardan biri Magon tomonidan maxsus yozilgan agronomiya traktati paydo bo’lib, u lotin tiliga tarjima qilingan. Karfagen qadimiy Misr, Xett, Bobil va Ossuriya madaniyatlarining doimiy ta’siri ostida bo’lgan va shu sababli uning madaniyati sinkretik (madaniyatlar qo’shilmasi hosilasi) xususiyatiga ega bo’lgan. Karfagen aholisi savdo-hunarmandchilik bilan shug’ullanib, faqatgina iqtisodiyot ehtiyojlariga xizmat qiladigan aniq va tabiiy fanlarga e’tibor berganlar. Adabiyot, tasviriy san’at va falsafa zaif rivojlangan.

Diniy e’tiqod qadimgi Finikiya an’analari asosida rivojlanadi. Karfagen panteonining bosh xudolari ma’buda Tinnit va Va-

al-Melkart edi. Tinnit shahar homiysi, donolik, mo'l-ko'chilik va tirilayotgan tabiat, hayotbaxsh ne'matlar yaratuvchisi edi. Dushmanlarni qo'rqituvchi Molox urush xudosi bo'lib, bu iloh odamlarni qurbonlikka keltirishni talab qilgan. Qurbonlikka katta odamlar va go'daklar keltirilgan. Bu xudolar sharafiga Finikiya an'analarini, Misr motivlarini va yunon me'morchiligi usullarini o'zida to'plagan sinkretik uslubda ibodatxonalar qurilgan. Karfagen madaniyati G'arbiy O'rtayer dengizi va Shimoliy Afrika tarixida muhim iz qoldirgan.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Й.Б. Сиркин. Карфаген и его культура. – М.: 1986.
2. Д. Харден. Финикийцы. Основатели Карфагена. – М.: 2002.

Asosiy sanalar

Mil. avv. IX asr oxiri	Karfagen shahriga asos solinishi.
Mil. avv. VI asr o'rtalari	Karfagenda lashkarboshi Malx o'z hokimiyatini o'rnatdi.
Mil. avv. 535-yil	Alali jangi.
Mil. avv. V-III asr o'rtalari	Karfagen davlatining gullab-yashnashi
Mil. avv. V asr	Karfagen dengizchisi Gannon 60 kema va 30 ming kishilik dengiz ekspeditsiyasi bilan Atlantika qirg'oqlarini tekshirdi.
Mil. avv. VI asr o'rtalarida	Karfagen markaziy Italiyadagi etrusklar bilan do'stlik shartnomasini tuzgan.
Mil. avv. 146-yil	Rimliklar tomonidan Karfagenning bosib olinishi.

Mustaqil ish mavzulari

1. Karfagen davlati boshqaruvi.
2. Karfagenning tashqi siyosati.
3. Karfagenning ijtimoiy-iqtisodi.

**SAK-SKIF SIVILIZATSIYASI. AFG'ONISTON VA ERON
SAK-SKIF SIVILIZATSIYASI.**

- 1. Sak-skif sivilizatsiyasini o'rganish manbalari.**
- 2. Asosiy siyosiy voqealar.**
- 3. Ijtimoiy hayot.**
- 4. Sak-skif madaniyati.**

1. Sak-skif sivilizatsiyasini o'rganish manbalari. Eng qadimgi sivilizatsiyalar qatorida sak-skif sivilizatsiyasini o'rganmaslik insoniyatning eng qadimgi madaniyatining ajralmas bir qismini e'tibordan chetda qoldirish yoki uning bir qismini unutish demakdir. Qolaversa, O'rta Osiyo xalqlarining ajdodlari ana shu saklar bo'ladi. Mil. avv. II-I ming yilliklardan Shimoliy Xitoydan O'rta Osiyo, Sibir, Oltoy, Uraldan toki Shimoliy Qora dengiz, Dnepr bo'ylarigacha cho'zilib ketgan bepoyon cho'l-dasht, tog'lik hududlarda yashagan ko'chmanchi sak-skif xalqlari betakror, ulug'vor sivilizatsiyani yaratganlar. Bu sivilizatsiya insoniyatning keyingi taraqqiyotiga, madaniy-etnik, siyosiy tuzilishiga katta ta'sir o'tkazadi. Bu sivilizatsiya fanda Buyuk cho'llar sivilizatsiyasi yoki sak-skif sivilizatsiyasi deb nomlanadi. Sak-skif sivilizatsiyasini buyuk cho'llarda yashagan ko'chmanchi, yarim o'troq va o'troq yashagan yuzlab etnik birliklar bir necha ming yillar davomida o'ziga xos yuksak bir sivilizatsiyani yaratganlar.

Sak-skif atamasi ilmiy adabiyotda qabul qilingan bo'lib, yuqorida ko'rsatilgan bepoyon hududlarda yashagan, qon-qarindosh, umumiy iqtisodiy, ijtimoiy hayot va madaniyatga ega bo'lgan o'nlab urug', qabila, elat, xalqlarning umumiy nomi-dir. Shimoliy Qora dengiz, Azov bo'yida yashagan qabilalarni antik mualliflar skiflar deb ataganlar. Antik mualliflar Qora dengizbo'yi qabilalarini boshqa ularga qarindosh qabilalar – saklar, savromatlar, massagetlar va isседonlardan ajratish uchun skiflar deb ataganlar. Skiflar o'zlarini qanday ataganini bizga noma'lum. Sak-skiflar tarixi va madaniyati to'g'risida Gerodot, Strabon, Katta Pliniy va boshqa mualliflar boy ma'lumot beradilar. Sak-skif yozuvlari bo'lgan, lekin saqlanib

qolmagan. Shu sababli, ularning ijtimoiy-siyosiy tarixi qo'shni mamlakatda saqlanib qolgan yozma manba mifologiya va arxeologik qazilma topilmalar asosida o'rganiladi. Bu topilmalar juda boy, xilma-xil, juda katta davrni o'z ichiga oladi. Birgina Sankt-Peterburg shahridagi Ermitaj muzeyida sak-skif madaniyatiga oid 40 mingdan ortiq buyum saqlanadi.

Yunon tarixchilari Sirdaryoning o'rta oqimini Tanais deb atashgan. Arrianning yozishicha, Sirdaryoni qadimda «Yak-sart» deb atashgan. Bu qadimgi nom mahalliy sak qabilalari o'rtasida tarqalgan bo'lishi ehtimol.

Qadimgi yunon tarixchilarining ma'lumotiga ko'ra, sobiq SSSRning Yevropa qismida, Qozog'iston va O'rta Osiyo, Oltoy chegaralarigacha bo'lgan hududda yashagan sak qabilalarini skiflar degan umumiy nom bilan atashgan. Ayrim yunon tarixchilarining asarlaridan shu narsa ma'lumki, yuqorida aytilgan hududlarning turli qismlarida yashagan skiflar boshqa-boshqa nomlar bilan atalgan va turli tillarda gaplashgan.

Mil. avv. I ming yillikning o'rtalarida O'rta Osiyoda yashagan ko'chmanchi va dehqonlar na yashash tarziga ko'ra, na til jihatidan hali bir-biridan ajralib ketmagan edi. O'rta Osiyoning, shu jumladan, O'zbekiston hududining mil. avv. I ming yillik o'rtalaridagi iqtisodiy-geografik va etnografik xaritalari quyidagi ko'rinishga ega: Girkaniya, Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya, Xorazm, So'g'd, Gurgon, Murg'ob, Qunduz, Amudaryoning quyi oqimi, Zarafshon daryolarining vohalarini tashkil qilar edi.

Amudaryo ostonasining quyi tomonida – g'arbda Sariqamish va sharqda Janidaryoda yashagan apasakilar (apasiaki, pasiki, abiyalar, skiflar, saka-tiay-tara-darayya) O'rta Osiyoning janubida saka ravakilar (saka-xaumavaraka, skif-amurgiyalar va boshqalar) yashaganlar. Amudaryo qadimda bir necha nomga ega bo'lgan. Avestoda u «Raxa», «Ranxa» yoki «Aranxa» nomi bilan tilga olinadi. Yunon tarixchilari Gerodotdan boshlab Amudaryoni Araks deb ataydilar. Gerodot Araks (Amudaryo)ning 360 ta kanalga ajralishi, 40 ta tarmog'i botqoqliklar orasida yo'q bo'lib ketishi, tarmoqlaridan birigina ochiq joylardan oqib borib, Kaspiy dengiziga quyilishi haqida ma'lumot beradi.

Sak-skiflarning kelib chiqishini yuzlab yozma va arxeologik manbalar ma'lumotlari orqali aniqlashtirish mumkin. Antik mualliflardan Gerodot Shimoliy Qora dengizbo'yi skiflarining kelib chiqishi to'g'risida batafsil ma'lumot beradi. Uning ma'lumotiga ko'ra, skiflar Qora dengiz bo'yiga Markaziy Osiyodan kelganlar va bu yerda yashagan kimmeriy qabilalarini siqib chiqarganlar. Yana bir taniqli antik muallif sitsiliyalik Diodor Gerodotning fikrini yanada aniqlashtiradi. Diodor skiflar qachonlardir Araks (Amudaryo) qirg'og'ida yashaydigan zaif xalq bo'lib, keyinchalik kuchayib ketib, Kavkaz oldi va Qora dengizning shimoliy sohili-ni egallaganlari to'g'risida ma'lumot beradi.

Antik mualliflar asarlarida keltirilgan ma'lumotlar orqali sak-skif siyosiy tarixi to'g'risida tushuncha hosil qilish mumkin. Ularning ma'lumotlari sak-skif mifologiyasi asosida keltirilgan. Gerodot malika To'marisning Kayxusravga qarshi ozodlik urushini, yunon Polien saklarining Ahmoniylarga qarshi kurashini sak afsona-hikoyalari asosida quradi. Gerodot Doro I ning skiflar ustiga yurishining batafsil tasvirini skif hikoyalari asosida tuzgan. Bundan tashqari, sak-skiflarning O'rta Osiyo, Oltoy, Sibir, Kavkazorti, Dnepr va Qora dengizbo'yi cho'l-dashtlaridagi qo'rg'on qabrlaridan topilgan boy arxeologik topilmalar sak-skiflarda davlat tashkiloti shakllanganidan dalolat beradi. Qo'rg'on qabrlardagi qimmatbaho qurol-aslahalar, noyob toshlar, oltin, kumush bilan ziynatlangan xanjar-qilichlar, kamon sadoqlari, gilam qoldiqlari sinfiy jamiyat, davlat tashkiloti shakllanganidan guvohlik beradi. Doro I ning Behustun yozuvlarida sak hukmdori Skunxani tor-mor qilgani (mil. avv. 519-yil), uning o'rniga boshqa podsho tayinlaganini yozib qoldirgan. Saklarning o'tliq qo'shinlari jangda yengilmas, tutqich bermaydigan harakatchan edi. Sak otliqlari ulkan Ahmoniylar imperiyasining yaxshi qurollangan qo'shinlarini yanchib tashlagan edi. Saklarning harbiy san'atiga tan bergan Ahmoniylar ularni harbiy xizmatidan foydalanadilar.

Arxeologik qazishmalar natijasida to'plangan ma'lumotlar antik mualliflarning matnlarini tanqidiy o'rganishga yordam beradi. Hozirgi kunda Osiyo va Yevropaning cho'l-dasht hududlaridan juda katta miqdorda to'plangan boy madaniy topil-

malar sak-skif madaniyatini yaxlit tasavvur qilishga yordam beradi. Sak-skif tili to'g'risida ilmiy-tadqiqotlar mavjud. Shaxsiy ismlar, joylar, hududlar, daryolarning nomlari boshqa tilda yozilgan matnlarda saqlanib qolgan. Bu ism va nomlar bilan sak-skif tilini olimlar aniqlashga harakat qiladilar. Osiyo va Yevropaning bepoyon hududlarida yashagan ko'chmanchi qabila-elatlarning tillari asosida keyingi davrda turkiy til shakllangan. Toponomika ma'lumotlari ham bu fikrni tasdiqlaydi. Etnik va til jihatidan sak-skiflar bir-biriga qarindosh bo'lgan Osiyo, Sharqiy Yevropa cho'l-dashtlarida yashagan ko'chmanchi qabila-elat va xalqlarning ulkan konglomerati edi. Ularning urf-odat, an'ana, marosimlari mazmunan bir xil, shaklan esa turli ko'rinishda bo'lgan. Ularning shaklan har xil bo'lishiga sabab, iqlim, atrof-muhit, joylashgan joyi ta'siri natijasi edi. Ular bir tilda, lekin turli shevalarda so'zlashganlar. Buning dalili Osiyo, Yevropa cho'l-dashtlarida yashagan etnoslarning ismlari, geografik nomlarning har xilligidir.

2. Asosiy siyosiy voqealar. Vaqt o'tishi bilan urug'larda odamlar ko'payib, o'tloq yaylovlar tor bo'lib qolganda, katta urug'dan kichik urug' ajralib chiqib, boshqa yaylovlarni izlagan. Qon-qarindosh urug'lar birlashib qabilani, qabilalar birlashib, qabilalar ittifoqini tashkil etganlar. Qabilalar ittifoqi yo'l boshchisi birlashgan qabilalarning yig'ini -qurultoylarda ittifoqqa kirgan odamlari ko'p va kuchli urug'dan saylangan. Cho'l sharoitida qabila ittifoqi yo'l boshchisi yoki podsho mutlaq hukmdor emas edi, uning oldida «oqsoqollar kengashi» va xalq yig'ini mavjud bo'lgan.

Sak-skif qabilalari ittifoqi mil. avv. I ming yillikning birinchi yarmida vujudga keladi. Bu ittifoqqa kirgan qabilalar sharqda hozirgi O'zbekiston, Qozog'iston hududlaridan Volga, Don, Dnepr, Kavkazorti va Shimoliy Qora dengiz qirg'oqlari orqali Yaqin Sharq tomon jadal siljiydilar. Ular mil. avv. VIII asrdan boshlab qadimgi Old Osiyo siyosatida faol ishtirok eta boshlaydilar. Hozirgi Afg'oniston hududida saklar bir necha davlatlarni barpo qilganlar.

Diodor va Gerodot skiflar (saklar)ni Markaziy Osiyodan (ya'ni O'rta Osiyodan) Qora dengiz bo'yiga kelganlari to'g'risida

ma'lumot beradilar. Diodor ularning asl vatani Araks (Amudaryo antik manbalarda shunday atalgan) qirg'oqlarida deb guvohlik beradi. Gerodot «podsho skiflari» deb atagan sak-skiflar boshqa skiflar ustidan hukmron bo'lib, ularni o'z qullari deb hisoblaganini yozadi. Demak, kuchli qabila ittifoqini vujudga keltirgan yetakchi sak-skiflar davlat birlashmasidagi boshqa qaram sak-skiflarning ustidan hukmronlik qilganlar. Gerodot hikoyalariga ko'ra, Qora dengiz bo'yini bo'ysundirgan sak-skiflar o'zlaridan chekingan kimmeriylarni ta'qib qilib, Old Osiyoga bostirib kiradilar. Midiya bilan saklarning aloqasi azaliy edi. Mil. avv. VII asrning oxirida Orol ko'li bo'ylarida sak (skif)larning bir qismi Midiyaga migratsiya qilganlar. Midiyada saklarni kutib olgan podsho Kiaksar saklarga midiyalik bolalarni o'q-yoy otishga va sak-skif tilini o'rgatishni topshirgani aytiladi.

«Podsho Artinning davrida, – deb yozadi Diodor, – Ktesiyning so'zlariga muvofiq, parfiyaliklar yer va shaharlarini saklarga topshirib, midiyaliklardan ajralib chiqdilar. Shunda saklar bilan midiyaliklar o'rtasida urush chiqadi. Sak podsholari midiyalik asirlarni Tanaisga ko'chirganlar». Ma'lumotlarga ko'ra, saklarning bir necha davlatlari buyuk cho'llarda mavjud bo'lgan.

Sharq yozuvchilari shimoldan kelgan barcha kelgindilarni «gimiri» – kimmeriylar deb ataganlar. Skiflar va kimmeriylar etnik va madaniy jihatdan bir-birlariga yaqin bo'lganlar. Old Osiyoga sak-skif va kimmeriylarning bosqini mil. avv. VIII asrdan bir necha marta yuz beradi. Shu davrdan boshlab, ular Old Osiyodagi davlatlar o'rtasidagi to'qnashuvlarda faol ishtirok etadilar. Misol uchun, skiflar (saklar) Ossuriya bilan ittifoqda Midiyaga qarshi urushda qatnashib, uning hududida mil. avv. 653 – 624-yillarda hukmronlik qildilar. Sak-skiflar, ayniqsa, Eron Ahmoniyolari davrida bu davlat bilan yaqin aloqada bo'ladilar.

Ktesiy bizga Kir tomonidan asir olingan sak podshosi Amorg va uning rafiqasi Sparetra to'g'risida ma'lumot beradi. Ktesiyning yozishicha, Sparetra erkak va ayollardan askar to'plab, jangda Kirni tor-mor keltirgan va Amorgni ozod qilgan. Shundan so'ng saklar Kir bilan ittifoq tuzganlar va podsho Amorg Kirning dahlar hamda Midiyaga qarshi kurashida yordam bergan.

Ahmoniyalar Eroni sak-skiflarni bo'ysundirishga bir necha bor urinib, yurishlar uyushtirganlar. Lekin yurishlarda forslar yengilgan. Tarixdan ma'lumki, Kayxusrav qo'shinlari massagetlar tomonidan (mil. avv. VI asr) tor-mor qilinadi. Saklar fors qo'shinlarini bir necha bor yengadilar (Polien-Shiroq). Doro I mil. avv. 519-yilda saklarni qiyinchilik bilan bo'ysundiradi. Doroning saka-tigraxaudalarga qarshi yurishi to'g'risida Behustun yozuvlarida ma'lumot keltirilgan. Anchagina o'chib ketgan yozuvda shunday deyilgan: «Men katta daryo tomonga... saka-tigraxaudalarga qarshi yurdim... O'tdim... o'ldirdim... boshqasini tutib olishdi va oyoq-qo'lini bog'lab, mening oldimga keltirishdi. Men uni hukm qildim... nomi Skunxu edi, uni tutishdi, u yerda men o'z xohishimga muvofiq boshqa odamni bosh qilib qo'ydim. Shundan keyin mamlakat meniki bo'ldi». Bu yozuvlar mil. avv. VI asrda o'lkamizda saklarning davlati bo'lgani, saklarning rivojlangan davlat va jamiyatda yashaganlaridan dalolat beradi. Doro I saklarga qarshi mil. avv. 519-yilda yurish qilib, ularning podshosi Skunxani asir olgan. Va uning o'rniga boshqa podshoni tayinlagani Behustun yozuvlarida keltirilgan. Saklar Ahmoniyalar davlati bilan alohida munosabatda bo'lganlar. Saklar forslarga o'lpon to'lagan qaram xalqlar orasida tilga olinmaydi. Mil. avv. IV asrda saklar forslarning ittifoqchilariga aylanadi. Saklarning harbiy san'ati yuqori darajada bo'lgan. Ular mohir chavandoz bo'lib, fors qo'shinlari tarkibida ilg'or kamonchi otliq qismlarni tashkil qilib, qo'shinning zarbdor qanoti edilar. Biror-bir xalq yelib borayotgan yaydoq ot ustida kamondan bexato nishonga urishga saklarga tenglasha olmas edi. Sak-skiflar erksevar xalq bo'lib, bosqinchilar tazyiqiga doimo munosib zarba berar, o'z mustaqilliklarini e'zozlar edilar. Mil. avv. 339-yilda makedoniyalik Filipp II skif qo'shinlari bilan to'qnashadi. Skif qo'shinlariga ularning 90 yoshli podshosi Atey boshchilik qiladi. Doro I ning Shimoliy Qora dengizbo'yi skiflari ustiga yurishi natijasiz tugaydi.

Sak-skiflarning katta-katta davlat birlashmalari mil. avv. I asrlargacha Osiyo va Yevropa dasht-cho'llarida jiddiy harbiy-siyosiy kuch bo'lgan. Mil. avv. III asrdan milodiy IV asrgacha O'rta Osiyo Volgabo'yi va Uralda yashagan ko'chmanchi

qabilalar (tarixiy adabiyotda sarmatlar) kuchli qabilalar ittifoqini tuzganlar. Ular Kavkaz oldi tekisligi, Don va Shimoliy Qora dengiz cho'llarini o'zlashtiradilar. Sharqiy Yevropa cho'llari egallanib, sarmatlar siyosat maydonida kuchli mavqeni egallaydilar. Bosfor podsholigidagi o'zaro urushlarga aralashadilar. Sarmat podshosi Gatal mil. avv. 179-yil Kichik Osiyo shahar-davlatlar ittifoqiga qo'shiladi. Mil. avv. I asrda sarmatlar Pont podshosining Rimga qarshi ittifoqchisi bo'lgan. Sarmatlar bu davrda O'rta Osiyodagi davlatlar, ayniqsa, Xorazm bilan juda yaqin iqtisodiy-siyosiy hamkorlikda bo'ladilar. Sak-skiflarning o'z qo'shnilari bilan munosabatlari murakkab, shu bilan birga, barqaror bo'lgan. Ular qo'shni o'troq qabila-xalqlar bilan muntazam ayirboshlash, oila-nikoh, madaniy-etnik aloqalarda bo'lganlar. O'rta Osiyo, Qozog'iston va boshqa atrof hududlarda etnik birliklar yashagan, ko'chmanchi va o'troq turmush tarzida kun kechirganlar. Sak-skiflarning iqtisodiy-madaniy taraqqiyoti natijasida so'g'diylar, xorazmiylar, farg'onaliklar, parfiyaliklar, baqtriyaliklar deb nomlangan etnik yaxlitlik vujudga kelgan. Boshqacha aytganda, hozirgi O'rta Osiyo hududida xalqlarning etnik genezisida ham sak-skif etnosi qatnashgan. Kelgusi turkiy xalqlarning shakllanishida ham sak-skiflar ustuvor o'rinni egallaydilar. Bu jarayon ularning turmush tarzi, ijtimoiy-siyosiy, madaniy rivojlanishida o'z ta'sirini o'tkazadi.

Sibir, Shimoliy Kavkaz, Shimoliy Qora dengizbo'yi sak-skiflari o'troqlashuv jarayonini boshdan kechirganlar. Lekin ularning bir qismi ko'chmanchi chorvador, ovchi va baliqchi turmush tarzini saqlab qoladilar. Mil. avv. II asrdan Sharqiy Yevropa tomon O'rta Osiyo, Uraldan siljigan sak-skiflarning bir qismi bo'lgan sarmatlar yoki savromatlar Dnepr qirg'oqlarini egallaydilar. Ular Dneprning o'ng qirg'oqini ham o'zlashtirib, bu yerdagi skiflarning bir qismini qirib tashlaganlar. Qolgan bir qismi o'zini saqlab qoladi. Sarmatlar o'zlariga qarindosh bo'lgan skif madaniyatini o'zlashtirganlar.

3. Ijtimoiy hayot. Ko'chmanchi sak-skiflar chorvachilik bilan shug'ullanib, hududning iqlimiga mos holda o'tovlarda, ba'zi hududlarda aravalarda yashaganlar. Yilqi, qo'y, tuya, ech-

ki boqilgan. Go'sht, sut va ulardan tayyorlangan qazi, pishloq, suzma, qimiz, quritilgan go'shti asosiy oziq-ovqat va ichimlik edi. Asosiy ovqat qo'y-echki, biya va tuyadan olinadigan sut, pishloq va go'sht bo'lgan. «Ular qaynatilgan go'sht yeydilar, yilqi sutini ichadilar va ippaki yeydilar», deb yozgan edi antik mualliflar. Idish-tovoqlar juda oddiy bo'lib, yog'och, mis, jez va temirdan edi. Katta jez qozonlarda ovqat tayyorlanar edi. Hayvon terisiga ishlov berilib, ulardan kiyim-kechak, oyoq kiyim, uy-ro'zg'or buyumlari (teridan qilingan mesh, ovqat saqlanadigan, yeyiladigan, tayyorlanadigan, pishiriladigan idishlar) tayyorlangan. Shuningdek, hayvon terisidan qamchi, xurjun, arqon, egar-jabduq, bosh kiyim, ko'rpa-to'shak, gilam va boshqalar tayyorlangan.

Daryo vodiylari havzasida chorvachilik va dehqonchilik uchun juda qulay bo'lgan. Arxeologik qazishmalar natijasida ko'plab o'troq manzilgohlar topilgan. Hayvonot dunyosi sak-skiflar bilan uyg'un bog'langan edi. Sak-skiflar ko'chmanchi chorvachilik bilan birga, ovchilik bilan shug'ullanar edilar. Ov ularning doimiy hamrohi bo'lib, ular yovvoyi hayvon va parrandalarning tabiatini yaxshi bilganlar.

Cho'l-dashtlardagi parranda-qushlar, hayvonlar asosiy ov o'ljalari bo'lgan. Daryo qirg'og'ida yashagan urug'-qabilalar baliqchilik bilan shug'ullanganlar.

Cho'l-dasht, tog' oldi hududlarida yashagan sak-skiflar qisman dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Chunki qurg'oqchilik yillarida cho'l va dasht hududlarida chorva mollari qirilib ketgan va ochlik ko'chmanchi chorvadorlarning doimiy hamrohi bo'lgan. Shuning uchun ishonchli oziq-ovqat manbalarini izlashga majbur edilar. Ular tog' oldi daryo vodiylarida o'zlariga kerakli oziq-ovqat manbalari – g'alla, sabzavot-poliz ekinlarini ekib olganlar. Qo'shni xalqlar, davlatlar bilan faol ayirboshlash, madaniy va harbiy aloqalar o'rnatilgan. Qo'shni bilan munosabatlar bir tekisda bo'lmay ba'zida tinch, ba'zida ziddiyatli ham bo'lgan.

Sak-skiflarda mulkiy tabaqalanish asosida boy chorvadorlar, urug'-qabila oqsoqollari ko'plab chorva mollariga egalik qilib, urug' zodagonlar qatlami va oddiy chorvador cho'ponlar –

jangchilar qatlami shakllanadi. Antik mualliflar asarlarida bir necha sak-skif yo'lboshchilari nomlari tilga olinadi. Uchinchi qatlam diniy urf-odat, an'analarni bajaradigan kohinlar, shomonlar (turkiy xalqlarda – to'yinlar) har bir ovulda bo'lgan. Sak-skiflarning qabila ittifoqlari va davlat birlashmalarining boshlang'ich asosi asosi urug' edi. Urug'ni 3-4 avlod vakillari yashagan oilalar tashkil etgan. Oila o'ta xavfli muhit, noqulay tabiat sharoitida yashay olmas edi. Bir necha patriarxal oilalardan tashkil topgan urug' o'z urf-odati, rasm-rusum marosimlari va e'tiqodi bilan xavf-xatarga to'la tashqi muhitga moslashib yashagan. Urug' o'zining saylab qo'yiladigan oqsoqol-yo'lboshchisi va yaxshi qurollangan jangchilariga ega bo'lgan.

Shimoliy Qora dengiz bo'yi dasht, cho'llarida yashagan skiflarning turmush tarzi to'g'risida qadimgi yozuvlar va buyumlardagi tasvirlar orqali tasavvur qilish mumkin. Skiflar 4 yoki 6 g'ildirakli aravalarda yashaganlar. Aravalar hamma tomondan kigiz-namatlar bilan yopilgan uy shaklida bo'lib 2, 3 bo'limga bo'lingan; arava ichiga na yorug'lik, na suv va shamol kirgan. Arava oilaning turar-joyi, har qanday ob-havo sharoitida ham harakatda bo'ladigan uy va himoya vositasi bo'lgan. Dushman yaqinlashib kelganda aravalar doira shaklida qo'yilgan va chorva mollari, ayollar va bolalar panoh topgan. Arava ayollar va bolalarning doimiy turar-joyi. Aravaga 2 juft yoki 4 juft shoxsiz ho'kiz qo'shilgan.

Arxeologik qazishmalarda topilgan sak-skif qabrlarida ta-baqalanishning izlarini ko'rish mumkin. Zodagonlarning qabrida buyumlar boy va xilma-xil. Aqinak (xanjar) va uning qini, o'q-yoy sadoqlariga marosim, mifologik tasvirlar tushirilgan hamda oltin plastinkalar bilan bezatilgan. Sag'ananing o'lik qo'yilgan xonasi devorlari marhumning zarbof kiyimlari, so'z-analar va gilamlar bilan bezatilgan. Zodagonlarning qabrlarida marosim buyumlari bo'lgan ko'zalar – sharsimon qadah-ritonlar, ikki gorizontall quloqli ochiq jomlar ko'p uchraydi. Bunday jom-qadahlar oltin, kumushdan yoki yog'ochdan metall bilan mustahkamlanib ishlangan.

Sak-skif yo'lboshchilari vafot etganda ularning xotinlari, qurolbardorlari, xizmatkorlari, jangovar otlari va yo'lbosh-

chining qurol-yarogʻlari, shaxsiy buyumlari bilan birga ulkan qabr qoʻrgʻonda dafn qilingan. Gerodot hikoyasi boʻyicha, yoʻlboshchilarning dafn marosimida uning barcha fuqarolari ishtirok etgan. Yoʻlboshchi qabri ustiga ulkan qoʻrgʻon – tepalik bunyod qilingan. Dafn marosimidan keyin marhumni xotirlash uchun shu yerning oʻzida jamoa umumiy ovqatlanish marosimini oʻtkazgan. Uning izlari arxeologik qazilmalarda topilgan. Ukrainadan arxeologlar «Tolstaya Mogila» qoʻrgʻon-qabrni tekshirganlarida, dafndan keyin isteʼmol qilingan xonaki va yovvoyi hayvon suyaklarining ulkan miqdoriga qarab, dafn marosimiga 2,5-3 ming kishi qatnashgan deb faraz qiladilar.

Seroʻt yaylov-oʻtloqlar uchun doimiy toʻqnashuvlar yuz berib, hududlar qabila-urugʻlar oʻrtasida nisbatan barqaror taqsimlangan. Sak-skiplar qaynoq, keskin va yorqin hayot kechirganlar. Doimiy xavfli tahdidlar bilan kurash, doimo bepoyon kengliklarda oʻzini himoya qilish moddiy va maʼnaviy madaniyatga ham taʼsir qilgan. Sak-skiplar oʻtroq dehqon qoʻshnilari bilan oʻzlariga zarur boʻlgan don, meva, poliz mahsulotlari, gazlama, uy-roʻzgʻor buyumlarini ayirboshlar edilar.

Qurol-yarogʻ har bir kishi uchun hayotiy zarurat edi. Sakning oʻng biqiniga taqiladigan yogʻoch qinda kalta qilich (aqinak) boʻlib, qini egasining ijtimoiy mavqeyiga qarab qilichning sopiga baʼzida tilla, kumush qoplangan hamda hayvonlarning oʻyib tushirilgan tasvirlari bilan bezatilgan. Uzun nayzalarining uchlari temirdan boʻlib, uzoqqa otadigan qurol – oʻq-yoy edi. Kamon oʻqining uchi suyak, jez va temirdan yasalgan. Sak kamoni yengil boʻlib, uncha katta boʻlmagan. Bunday kamondan otdan turib nishonga olib otish qulay edi. Kamon belda, chap tomondagi kamarga taqiladigan sadoqda saqlangan. Kamon oʻqi ham shu sadoqda saqlanar edi. Sadoq jang manzarasi, hayvonlarning nafis tasvirlari tushirilgan tilla, kumush qoplama bilan bezatilgan. Uzunligi 2 metr boʻlgan yaproqsimon yoki tor yaproqli temir uchli nayza keng tarqalgan. Kalta uchli, kalta nayzalar boʻlgan. Kalta, temir dastali qilich sopi tilla, kumush bilan bezatilgan. Qilichning sopi trapetsiya, uchburchak shaklida boʻlib, hayvon tasviri boʻlgan. Qilichning qini ham sadoq kabi jang manzarasi, hayvon tasvirlari bilan bezal-

gan. Sak-skif temir pichogʻi bukri yelkali boʻlib, odatda, sopi suyakdan yasalgan.

Ot – sak uchun minish, urushda jangovar yoʻldosh, doimo yonidagi oziq-ovqat manbayi. Sak oti uncha katta boʻlmagan, qaynoq va oʻynoqi, chidamli edi. Ot anjomlari temir yoki jez jilov, egardan iborat boʻlgan. Otning koʻkragi qoʻngʻiroqchalar bilan bezatilgan. Boshda otlar yaydod minilgan. Yumshoq egarlarning asosi yogʻochdan ishlanib, oltin yoki kumush, yapaloq boshli mixlar bilan bezatilgan. Harbiy yurishlarda jangchi doimo 2 otni olib yurgan. Sak-skiflar harbiy qurol-yarogʻlarni tayyorlashning mukammal sanʼatiga ega boʻlganlar. Ularning kamon, qilich, nayza, temir, jez, charm sovutlari nihoyatda pishiq va nozik did bilan yasalgan. Mohir temirchilar, qurol-yarogʻ ustalari urugʻ-qabilaning eng hurmatli aʼzolari hisoblangan.

Xavf-xatarga toʻla hayot, urugʻ-qabilalar oʻrtasida seroʻt yaylovlar uchun kurash, qurgʻoqchilik, qahraton qish kabi tabiiy ofatlar, ov oʻljalari boʻlgan hayvonlarning qirilib ketishi urugʻ-qabila turmush tarzini belgilagan. Har qanday vaziyatga tayyor turish, sabr-toqat va chidam, ogʻir holatlarda ham urugʻ-qabilani, tirik qolish zaruriy ehtiyoj boʻlgan. Sak-skif urugʻ-qabilasining har bir aʼzosi boʻlgan erkak-ayoli oʻzini, oʻz oilasi – urugʻi va yurtini dushmandan himoya qila olishi, buning uchun jang sanʼatini bilishi lozim boʻlgan. Har bir sak bolasi 5 yoshidan kamondan oʻq otishni oʻrganib, qushlarni ov qilib, oʻziga ovqat topish koʻnikmasi shakllantirilgan. Otda yurish, otda jang qilish, kamondan oʻq otish va merganlik sanʼatiga bolalikdan oʻrgatilgan. Kamondan uzoq masofaga bexato nishonga urish, yugurib ketayotgan otda kamondan oʻq otish koʻnikmasi bolaga yoshligidan singdirilgan. Urugʻ-qabilada yoshlar oʻrtasida kuch sinash bellashuvlari muntazam oʻtkazilgan. Oʻsmirlar oriyatli, oʻz yurtiga sadoqatli, or-nomusli qilib tarbiyalangan. Yengilgan dushmanga nisbatan shafqatli boʻlish singdirilgan. Shu tarzda har bir sak bolasi ovchi, choʻpon va jangchi qilib tarbiyalangan,

4. Sak-skif madaniyati. Hozirgi kunda Osiyo va Yevropaning choʻl-dasht hududlaridan juda katta miqdorda toʻplangan

boy madaniy topilmalar sak-skif madaniyatini yaxlit tasavvur qilishga yordam beradi. Sak-skif tili to'g'risida ilmiy-tadqiqotlar mavjud. Shaxsiy ismlar, joylar, hududlar, daryolarning nomlari boshqa tilda yozilgan matnlarda saqlanib qolgan. Bu ism va nomlar bilan sak-skif tilini olimlar aniqlashga harakat qiladilar. Osiyo va Yevropaning bepoyon hududlarida yashagan ko'chmanchi qabila-elatlarning tillari asosida keyingi davrda turkiy til shakllangan.

Toponomika ma'lumotlari ham bu fikrni tasdiqlaydi. Sak-skiflar bir necha ming yillar davomida o'ziga xos noyob madaniyat yaratganlar. Sak-skif mifologiyasi boy va mazmunli bo'lib, antik mualliflar tomonidan o'zlashtirilgan. Osiyo va Yevropaning cho'l va dasht hududlarida sak-skiflarning moddiy madaniyat yodgorliklari bo'lgan yuzlab, minglab qo'rg'onlar topib o'rganilgan. Sirdaryoning quyi oqimi, Markaziy Qozog'iston, Tyan-Shan, Pomir, Oltoy, Shimoliy Qora dengizbo'yi, Dnepr daryosi dashtlaridan qazib o'rganilgan qabr-qo'rg'onlardagi topilmalar sak-skif madaniyatining bepoyon dasht-cho'l hududlarida an'anaviy bir xil shakllangani, syujetlar, uslublar, tasvirlar bir xilligi, bir-birini takrorlab kelishi bilan bu madaniyatning yaxlitligidan dalolat beradi.

Chunki yaxlit etnik birlik xo'jalik hayotining bir xilligini, an'anaviy turmush tarzi, dunyoqarash va diniy e'tiqodning ham bir xilligini ta'minlaydi. Minglab kilometrlarga cho'zilib ketgan bepoyon kenglikda iqlim, landshaft, geografik muhitning har xilligi madaniyatda shaklan o'ziga xoslikni yaratgan. Arxeologik qazilma topilmalarida harbiy qurol-yarog'larning tuzilishi, ularga tushirilgan hayvon tasvirlari bir-biriga o'xshash.

Sak-skif madaniyatining gullab-yashnashi mil. avv. VII-VI asrlarga to'g'ri keladi. Abadiy muzlik sababli Tog'li Oltoydan topilgan juda yaxshi saqlanib qolgan Paziriq madaniyati yodgorligi bu san'atning ajoyib namunasi hisoblanadi. Paziriq va hududdagi boshqa qabrlardagi buyumlar yaxshi saqlangan. Bu buyumlar ichida marhumlarning kiyimi, taqinchoqlar va yog'ochdan o'yilgan ashyolar, kigiz, patli gilamlar va boshqa buyumlar bor. Dafn qilingan odamlarning badanlariga chizilgan (tatuirovka). Bular barchasi abadiy muzlik sharoitida yax-

shi saqlanib qolgan. Kuban dashtlarida mil. avv. VI-IV asrlarga oid skif qo'rg'on va qabrlarida odamlar jasadi bilan birga, katta miqdorda hayvon suyaklari, jez qozonlar, egar-jabduqlar, harbiy va mehnat qurollari, turli xil oltin zeb-ziynatlar topilgan. Sak-skif qabrlarida qurol-yarog'lar muntazam uchraydi: kamon o'qi uchlari, kamon qoldiqlari, nayza va qilich-aqinaklar. Ayollar qabridan baldoq, uzuklar, bilaguzuklar va oynalar topilgan.

O'rta Osiyo, Qozog'iston, Sibir va Qora dengizbo'yi cho'l-dashtlarida yashagan sak-skif qabilalari urf-odat an'analari, turmush tarzini o'z madaniyatlarida ifodali aks ettirganlar. Bu madaniyatning tasviriy san'at sohasida hayvon uslubi nihoyatda mukammallikda o'z ifodasini topadi. Sak-skiflar tabiat qo'ynida bir umr hayvonot dunyosi bilan birgalikda uyg'un yashaganlar. Xonaki va yovvoyi hayvonlar ko'chmanchi, yarim o'troq urug'-qabilalar uchun hayot manbayi edi. Kiyim-kechaklar, egar-jabduqlar, qurol-yarog'lar va turar-joy, o'tovlar hayvonlar tasvirlari bilan bezatilgan.

Hayvonot dunyosi sak san'atida guruh-guruh qilib tasvirlangan. Kiyik, bug'u, tog' echkisi, qo'y, ot, sher, yo'lbars, qoplon, qushlar sher gavdali, burgut boshli qilib afsonaviy qanotli mavjudotlar kabi tasvirlanar edi. Hayvonlarning olishayotgan tasvirlari sak-skiflarning tabiat dunyosini uzoq kuzatib, uning borlig'ini aks ettirishga harakat qilganlarini ko'rsatadi. Ular o'zlarining uzoq ajdodlari totemlari, asoschilari, homiylari qilib hayvonlarni tanlaydilar. Hayvonlarda sehrli kuch mavjudligiga ishonganlar. Hayvonlar tasviri urug'-jamoaga, uning a'zosi – odamga yordam berishi, homiylik qilishi, balo-qazolardan, yovuz kuchlardan saqlashi va qutqarishi lozim edi.

Har bir buyum – mehnat quroli, harbiy qurol-yarog'da badiiy san'at namunasini ko'rish mumkin. Tasvirlar jonli, uyg'un, hayotiy bo'lib, ularda sak-skiflarning dunyo-jamiyat va tabiat to'g'risidagi tasavvurlari o'z aksini topgan. Qrimdagi Ko'loba qo'rg'onidan bundan 170 yil oldin topilgan elektron qadahda o'z yarasini davolayotgan uch odamning tasviri hayotiy ifodalangan. Shunday manzara Voronej yaqinidagi qo'rg'onidan topilgan kumush xumda tasvirlangan. Bu har ikkala topilmada tasvirlangan manzara bepoyon cho'l-dashtlarda yashagan sak-skif-

larning tuzmush tarzi, urf-odat, an'analari, marosimlari bir xil bo'lgan xalqning yaxlit madaniyatni shakllantirganini ko'ramiz.

Sak-skiflar tabiat kuchlariga e'tiqod qilganlar. Olov, suv, havo, hayvonlarga sig'inish keng tarqalgan. Gerodotning guvohlik berishicha, temir qilichga singdirilgan xudo ruhiga e'tiqod qilingan. Uning yozishicha, skiflarning har bir viloyatida yog'och va shoxlardan ulkan mehrob qilinib, uning tepasiga qo'yilgan qilich – aqinakka xonaki hayvonlar, har yuz asirdan biri qurbonlik keltirilgan. Sak-skiflarning bir qismi bo'lgan massa-getlar osmon xudosi Ko'k tangriga sig'inganlar. Unga uchqur otni qurbonlik keltirganlar. Homiy hayvon sharafiga marosimlar o'tkazish, qurbonlik qilish an'ana bo'lib qolgan. Chertomlik qo'rg'onidan topilgan katta kumush ko'zada otni qurbonlik keltirish marosimi tasvirlangan. Diniy aqidalar yuqori darajada shakllanganini sak-skif turmush tarzi, urf-odat, an'analari namoyon etsa, tabiat kuchlariga e'tiqodning singib ketganini arxeologik topilmalar, mifologiya, mozor-qo'rg'onlar, shakllangan dafn marosimlari yaqqol ko'rsatadi.

Uzoq Norvegiyada Oseberg qo'rg'onida topilgan XI asrga tegishli kema san'at namunasi hisoblanadi. Kema hayvon uslubidagi yog'och o'yma ornament bilan bezalgan. Ajdarning mohirona yo'nib ishlangan, ochilib turgan og'zi sak-skif xanjari sopidagi hayvon tasviri bilan o'xshash. Sak-skif madaniyati Old Osiyo, Yevropa va Sharqning boshqa mamlakatlari madaniyatiga asrlar davomida hayotbaxsh ta'sir qilgan. O'rta Osiyo, Eronda topilgan noyob san'at asari bo'lgan oltin, kumush, jez ko'za, jom, qadahlarda ot kallasi, kiyik va tog' echkisi tasviri tushirilgan.

Cho'llar, dasht va tog' oldi hududlarida yashagan ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullangan sak-skiflar o'zlarini bilan yonma-yon yashagan o'troq etnik birliklar bilan faol hamkorlik qilganlar. Ko'chmanchilar ko'p hollarda birgalikda yashab, o'troq aholi tinchligini himoya qilganlar. O'zaro yaqin aloqalar har ikki tomonning turmush tarzi va madaniyatlariga ta'sir qiladi. Yevropaning ilk sivilizatsiyasi hisoblangan yunon dunyosi madaniyatida sak-skiflar, Sharqning ilk sivilizatsiyalarining ta'siri yaqqol ko'rinadi. San'atdagi hayvon uslubi

Xitoy san'atining eng qadimgi yodgorliklarida, Yevropaning so'nggi temir davridagi kelt qabilalarining dekorativ san'atida yaqqol namoyon bo'ladi.

Hozirgi O'rta Osiyo, Afg'oniston va Eron xalqlarining san'ati va madaniyatida sak-skiflarning san'atidagi ko'chib yuradigan obrazlar: ot, kiyik, tog' echkisi, sher, qo'y tasvirlari, geometrik shakllar asrdan-asrga, avloddan-avlodga o'tib keladi. Ko'chmanchi xalqlarning harbiy san'at namunalari bo'lgan jez, kumush, tilla sopli qilich, xanjar va qalqonlarda tasviriy san'atning hayvon uslubi mustahkam o'rinni egallagan. Milodiy IV asrga oid Amudaryo xazinasidagi oltin buyumlarning barchasida sak-skif san'atining qaynoq nafasi yaqqol sezilib turadi.

Sak-skif sivilizatsiyasining moddiy va ma'naviy madaniyatida tasviriy san'atning hayvon uslubi ustuvor yo'nalishi edi. Qaysiki sak-skiflar tabiat bilan uyg'un yashab, tabiatni ilohiy deb hisoblaganlar. Hayvonot, o'simlik dunyosini o'zlari uchun, ilohiy buyuk ne'mat sifatida e'zozlab asrab, unga hurmat-ehtiromlar ko'rsatganlar. Sak-skiflar hayvonlarda ilohiy kuchni ko'rganlar. Odamlar ana shu ilohiy kuchni o'zlashtirishlari lozim deb tasavvur qilganlar. Bu xalqlarning mifologiyasida ma'budlar antropomorf qiyofada gavdalanadi. Antropomorf qiyofa o'ziga xos shaklda sak-skiflarning vatani bo'lgan keng dasht-cho'l-lar, atrof dunyoni ramziy yaxlit aks ettirgan qurol-yarog', uy-ro'zg'or buyumlari, haykalchalar, qabr-qo'rg'onlar va mifologiyada aks etadi. Hayvon obrazi, uslubi bu xalqning moddiy va ma'naviy madaniyatining ustuvor yo'nalishi edi.

Saklarning kiyimlari ko'chmanchi turmush tarziga mos edi. Kiyimlar ishlov berilgan charm, jun, bo'zdan bo'lgan. Charm etik, boshga cho'qqi qalpoq kiyilgan. Kalta kamzul, belda kamar, tor yoki keng charm ishton etikka tiqilgan. Boy ko'chmanchilar kiyimlarida tilla, kumush bezaklar, otlarning egar-jabduqlari ham shunday ziynatlangan. Ayollar belda kamar bilan uzun tor yengli ko'ylak, kalta kamzul kiyganlar. Ularning bo'yinlariga munchoq, qo'llariga bilaguzuk, barmoqlariga uzuklar taqilgan. Oyoqlariga ham halqa taqqanlar.

Sak-skif san'atining eng noyob namunalaridan biri – Tog'li Oltoydagi qabr-qo'rg'ondan yoshi 2500 yilga teng, hajmi

83x2.00 metrli qadimgi gilam topilgan. Bu qabrdan yana bir katta – 4,5x6,5 m kigiz gilam topilgan. Uning oq rang bilan bo‘yalgan yuzasidagi ikki qatorli tasvirda taxtda o‘tirgan malika qo‘lida gullab turgan shoxcha oldida otliq turibdi. Suvoriy yo‘lboshchi kalta kamzul, tor ishton va yumshoq oyoq kiyimda, kamarida sadoq osilgan bo‘lgan. Ehtimol, gilam yo‘lboshchi chodiri – qarorgohi devoriga ilingan bo‘lgan. Topilmalardan yana biri foytun. Foytun bir necha qismlardan tuzilgan. Butun foytunni tashkil etgan barcha qismlar faqat yog‘ochdan bo‘lib, qayish bilan bir-biriga puxta bog‘langan. Katta g‘ildiraklar qo‘yilib, ular o‘rtasiga ayvon qilingan bo‘lib, foytunning balandligi uch metrga yetadi. To‘rt ot foytunni tortgan. Pazirliq qo‘rg‘onlarida ham otlar qabrga dafn qilingan. Otning egar-jabduqlari bug‘u terisidan qilinib, ichiga jun to‘ldirilgan charm yostiqlar bilan otning jasadini o‘ziga xos, otning dumi charm g‘ilof, yoliga xo‘rozlar tasvirlangan kigiz g‘ilof kiydirilgan. Otning tumshug‘idan kiydirilgan niqobning davomida kallasiga charmdan tikilgan bug‘uning tarmoqlanib ketgan shoxlari turibdi. Charm niqob, kigiz va teri otning burni va peshonasi ustida yashil rangda bo‘yalgan sher tasviri bilan bezalgan. Bu topilmalar sak-skif san‘atining yuksak darajada rivojlanganidan dalolat beradi. Gilamlardagi tasvirlar, rasmlar, hayvonlar, naqshlar, geometrik shakllar an‘anaviy ravishda sak-skiflarning keyingi avlodlari bo‘lgan barcha turkiy xalqlarning madaniyatida to‘la saqlanib qolgan va yanada rivojlangan.

Hozirgi kunda Osiyo va Yevropaning cho‘l-dasht hududlaridan juda katta miqdorda to‘plangan boy madaniy topilmalar sak-skif madaniyatini yaxlit tasavvur qilishga yordam beradi. Sak-skif tili to‘g‘risida ilmiy-tadqiqotlar mavjud. Shaxsiy ismlar, joylar, hududlar, daryolarning nomlari boshqa tilda yozilgan matnlarda saqlanib qolgan. Bu ism va nomlar bilan sak-skif tilini olimlar aniqlashga harakat qiladilar. Osiyo va Yevropaning bepoyon hududlarida yashagan ko‘chmanchi qabila-elatlarning tillari asosida keyingi davrda turkiy til shakllangan. Toponomika ma‘lumotlari ham bu fikrni tasdiqlaydi.

Sak-skiflar Osiyo va Yevropa hududlarida ko‘payib, turli xalq-etnoslarning keyingi shakllanishida poydevor bo‘lganlar.

Bu madaniyat insonni tabiat qo'ynidagi erkin dunyoqarashi, uning tabiat bilan uyg'un munosabatini o'zida aks ettiradi. Ayniqsa, hayvonot dunyosi sak-skiflar bilan uyg'un bog'langan edi. Sak-skiflar ko'chmanchi chorvachilik bilan birga, ovchilik bilan shug'ullanar edilar. Ov ularning doimiy hamrohi bo'lib, ular yovvoyi hayvon va parrandalarning tabiatini yaxshi bilganlar.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Oriylar muammosi: yangicha qarashlar va yondashuvlar. – Toshkent: «Fan» nashriyoti, 2005.
2. A. Аскарлов. Антинаучная позиция пан-ираниста (ответ на статью Р. Масова «Тюркизация арийцев») 25.01.2006. Источник – Центр Азия Постоянный адрес статьи -<http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1138149000>

Asosiy sanalar

Mil. avv. II-I ming yilliklar	Sak-skif sivilizatsiyasining shakllanishi va rivojlanishi.
Mil. avv. I ming yillikning I yarmi	Sak-skif qabilalari ittifoqining vujudga kelishi.
Mil. avv. VIII asrdan	Old sak-skif va kimmeriyalarning Osiyoga yurishi.
Mil. avv. VII-VI asrlar	Sak-skif madaniyatining gullab-yashnashi.
Mil. avv 519-yil	Doro I ning saklar podshosi Skunxaga qarshi yurishi.
Mil. avv. VI-IV asrlar	Sak-skif qo'rg'on va qabrlari.
Mil. avv. II asr	Sharqiy Yevropaga O'rta Osiyo, Uraldan sak-skiflar bir qismining migratsiyasi.

Mustaqil ish mavzulari

1. Sak-skif sivilizatsiyasining mazmun-mohiyati.
2. Sak-skiflarning joylashuv geografiyasi.
3. Ilk sak-skif davlat birlashmalari.
4. Sak-skif san'atida hayvon uslubi.
5. Sak-skif sivilizatsiyasi va Old Osiyo bilan hamkorligi.

QADIMGI AFG‘ONISTON

1. **Hududi, geografik o‘rni va tabiiy sharoiti.**
2. **Asosiy siyosiy voqealar.**
3. **Ijtimoiy-iqtisodiy hayot.**
4. **Qadimgi Afg‘oniston madaniyati.**

1. Hududi, geografik o‘rni va tabiiy sharoiti. Afg‘oniston Osiyo qit‘asining markazida joylashgan bo‘lib, qadimda O‘rta Osiyo, Eron, Hindiston va Xitoy sivilizatsiyalari bilan aloqani ta‘minlagan nuqta bo‘ldi. Afg‘oniston hududida ilk odamlar bundan 200 – 100 ming yil oldin yashagani G‘azna viloyatidagi Dashti Navurda topilgan tosh qurollar dalolat beradi. Shimoli-sharqiy Afg‘onistonda Darran-g‘u darasida o‘rta paleolitning mustye bosqichiga tegishli tosh qurollarning yoshi mil. avv. 60 – 35 ming yilliklarni tashkil etadi. Manzilgohda xuddi O‘zbekistonda Teshiktosh g‘orida topilgan neandertal odam qoldiqlari topilgan.

So‘nggi paleolitga tegishli manzilgohlar Qora Kamar Toshqo‘rg‘onga boradigan Puli Xumri yo‘lidagi g‘orlarda mavjud. Qora Kamar darasining mezolit ovchilari qo‘y, jayron, turli qushlarni ovlaganlar (mil. avv. 10000 – 7000 ming yilliklar), bu davrga tegishli ikki g‘or va bir ochiq manzilgoh Mozori Sharif shahridan pastroqda topilgan. Shimoliy Afg‘onistonning so‘nggi mezolit topilmalari bu davrdagi O‘rta Osiyodagi mezolit yodgorliklariga o‘xshash. Paleolit yodgorliklari Hindiqush tog‘ etaklaridagi Baqtriya tekisligida, Shimoliy Afg‘onistonda joylashgan manzilgohlarda tosh qurollar bilan idishlar, yorg‘ichoq va tosh motigalar topilgan. Mil. avv. I ming yillikda Afg‘onistonda turli etnik guruhlar yashagan: Ariya viloyatida oriy-lar, sak-amarglar (everget), paktlar. Bo‘lg‘usi Afg‘oniston etnik birliklarining shakllanishida sak qabilalari muhim o‘rin tutadi. Amudaryoning har ikkala qirg‘og‘ida yashagan saklar toki Hind daryosi vodiysigacha migratsiya qilganlar.

Akademik N.I. Vavilov Afg‘oniston hududidagi Hirot va Qandahorda ilk dehqonchilik rivojlanishini ko‘rsatadi. Afg‘onistonda eng qadimgi dehqonchilik va chorvachilik yodgorliklari mil.

avv. IV-III ming yilliklarga tegishli (Qandahor viloyati). Janubiy Afg'onistonda ilk dehqonchilik madaniyatining rivoji fransuz arxeologi J.M. Kasalning arxeologik qazishmalari natijasida ochilgan. Mil. avv. III ming yillikning birinchi yarmida O'rta Osiyodan qabilalarning Afg'onistonning janubi-sharqiy tomon migratsiyasi kuzatiladi. Afg'onistonning shimoli-g'arbidagi qadimgi Ariya (hozirgi Hirot vodiysi) viloyati Baqtriya va Parfiya madaniyatlarining o'zaro qo'shilib ketishini aks ettiradi. Afg'onistonning g'arbiy hududlarini qadimdan shimoldan migratsiya qilgan ko'chmanchi saklar o'zlashtirganlar va bu hududda ko'chmanchilar va o'troq madaniyatlarning sintezi yuz bergan.

Janubi-g'arbda hozirgi Qandahor va G'azna hududlarida qadimda o'ziga xos madaniyat shakllanadi. Qandahorda yuzaga kelgan dehqonchilik madaniyati metallardan keng foydalangan. Bu hududda Afg'onistonning o'zida mavjud bo'lgan xomashyodan mis va jez boltalar, xanjar va turli taqinchoqlar tayyorlash boshlanadi. Bu davrda ko'rinishidan mulkiy tabaqalanish kuchaygani Mingquduq hududi dehqon jamoasining manzilgohi va ilk shaharda ko'rinadi. Mungquduq qo'rg'oni mahalliy yerda katta inshootlar barpo qilinadi. Shunday inshootlardan biri mahalliy hokimning qarorgohi bo'lgan. Bu yerdagi ikkinchi yana bir inshoot – ibodatxona qurilgan. Hozirgi Pokiston hududida joylashgan qadimgi Xarappa shahriga Afg'onistondan mashhur la'l toshi keltirilgan.

Ariya viloyati shimoli-g'arbiy Afg'onistondagi Herirud daryo vodiysida joylashgan bo'lib, bu hududda paydo bo'lgan davlat mil. avv. I asrdan uzoq vaqt mustaqilligini saqlab qolgan. Dehqonchilik, hunarmandchilik rivojlanib, davlat hokimiyati o'z tanga-pullarini zarb qilgan.

Janubiy Afg'onistonning Seyiston viloyatida (Gilmen viloyati) ham dehqonchilik rivojlanadi. Mil. avv. II ming yillikda Shimolda Mozori Sharif hududida bir necha vodiylarda dehqonchilik va chorvachilik o'choqlari paydo bo'ladi. «Avesto»da Afg'onistondagi qator tarixiy-madaniy viloyatlar nomlari mavjud: Qandahor viloyati «Avesto»da Xaraxvati (yunon tilida Araxosiya), Seyiston viloyati «Avesto»da Xaytumanta (hozirgi Gilmend), Hirot viloyati «Avesto»da Xaroyva (yunon tilida Ari-

ya), Amudaryoning oʻrta oqimi Oʻzbekiston va Tojikistonning janubi bilan Baqtriya «Avesto»da Baxdu (yunon tilida Baqtriana), Murgʻob va Turkmanistonning janubi-sharqiy Margʻiyona «Avesto»da Mouru deb ataladi (yunon tilida Margiana). «Avesto»da Afgʻoniston, Oʻzbekiston, Turkmaniston, Tojikiston hududlarini oʻz ichiga olgan Baqtriya davlatining shakllangani toʻgʻrisida qimmatli maʼlumotlar mavjud. «Avesto»ning «Mixr yasht» qismida (Mitraga bagʻishlangan qism) bir necha viloyatlarni birlashtirgan davlat tepasida turgan Daxyanat toʻgʻrisida soʻz boradi. Oriylar mamlakati Soʻgʻd, Margʻiyona, Ariya, Xorazm va Afgʻonistonning togʻli hududlaridagi viloyat tavsiflanadi.

Baqtriya iqtisodiyotida dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo yuqori darajada rivojlanib, urbanizatsiya jarayonlari kuchayadi. Yangi shaharlar paydo boʻladi, «Avesto»da Baqtriya bayroqlari baland koʻtarilgan ming shaharli mamlakat deb tavsiflanadi.

Mil. avv. II ming yillikda Afgʻonistonning shimolida Baqtriya tekisligida qadimgi Sharqning yangi bir sivilizatsiyasi oʻchogʻi yuzaga kelgan. Hindiqush togʻlaridan boshlangan daryolarning suvlari bilan sugʻoriladigan yerlar moʻl hosil bergan. Bu hududda mil. avv. II ming yillikning boshlarida yuzlab dehqonchilik manzilgohlari paydo boʻladi. Manzilgohlarda qurilgan turar-joy binolari xom gʻishtdan boʻlib, yuqori darajadagi meʼmorchilik sanʼati asosida bunyod qilinadi. Uylarning ichki devorlaridagi olov yoqiladigan oʻchoqlarning tutuni devor ichidagi tutun chiqadigan maxsus qurilma orqali tashqariga chiqarib yuborilgan. Manzilgohlarda zax suvlarni chetga chiqarib tashlaydigan drenaj tizimi qurilgan. Manzilgohlar mudofaa devorlari bilan oʻralmagan, lekin alohida mustahkam devorlar bilan oʻrab olingan, burchaklarida minoralar bilan kuchaytirilgan qoʻrgʻon-qalʼalar bunyod etilgan. Aholi asta-sekin iqtisodiyot va madaniyat markazlari boʻlgan shahar koʻrinishidagi qoʻrgʻonlarda toʻplana boshlaydi. Arxeologlar tekshirgan Baqtriyaning poytaxti Baqtra shahrining hududi shahar atrofisiz 120 gektar maydonni tashkil etadi. Koʻpgina devorlar bilan oʻralgan shaharlarda mustahkamlangan qalʼa – arklar bunyod qilingan.

Baqtriya iqtisodiyotida sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo yuqori darajada rivojlanib, urbanizatsiya jarayonlari kuchayadi. Yangi shaharlar paydo bo'ladi, «Avesto»da Baqtriya bayroqlari baland ko'tarilgan ming shaharli mamlakat deb tavsiflanadi. Metall buyumlar ishlab chiqarish sohasi jadal rivojlanadi.

2. Asosiy siyosiy voqealar. Mil. avv. VII asrda bu hududda Afg'oniston, hozirgi O'zbekiston va Tojikistonning janubiy hududlarini o'z ichiga olgan Baqtriya davlati tashkil topadi. Yunon muallifi Knidlik Ktesiy Baqtriyani qudratli davlat deb tasvirlab, Baqtriyaning Ossuriya davlati bilan urushi to'g'risida hikoya qiladi. Baqtriyaning poytaxti Mozori Sharif yaqinidagi Baqtra (hozirgi Bolou Hisor) juda yaxshi mustahkamlangan shahar bo'lgan. Shaharda hokim qarorgohi bo'lgan ark mavjud bo'lgan. Baqtriya davlati O'rta Osiyodagi siyosiy-iqtisodiy hayotida faol ishtirok etgan.

Ahmoniylarning Baqtriyani bosib olgani to'g'risida yozma ma'lumotlar yo'q. Ahmoniylar Eroni mil. avv. VI asrda Afg'onistonning Ariya, Baqtriya, Drangiana, Araxosiya va Hindistonning Gandxara viloyatlarini o'z ta'sir doirasiga oladi. Aholi Ahmoniylar zulmiga qarshi kurashib, o'z mustaqilligini tiklashga harakat qilgan. Kayxusrav hozirgi Bag'ram viloyatidagi Kapisa shahrining bosqinchilarga qarshi ko'targan qo'zg'olonni shafqatsizlik bilan bostiradi. Baqtriya satrapligi tashkil etiladi. Boy o'lka bo'lgan Baqtriya satrapligi fors xazinasiga har yili 360 talant (1 talant 30 kg kumush) o'lpon to'lagan.

Mil. avv. I ming yillik o'rtalarida Afg'oniston hududidagi sug'orma dehqonchilik va chorvachilik rivojlangan. Sun'iy sug'orish inshootlari, korizlar barpo qilinadi. Ahmoniylar koriz qurgan dehqonlarni ma'lum muddatga soliqlardan ozod qilganlar. Afg'onistonning Farax-giruh hududidagi korizlar mil. avv. I ming yillik o'rtalariga to'g'ri keladi. Yuejilar Baqtriya hududini to'liq egallaydilar. Sak qabilalari janubiy viloyatlar – Drangiana Araxosiya va Gandxarani egallab, bu hududda o'zlarining bir qancha davlatlarini tuzadilar. Kashmir va Gandxarani birlashtirgan sak davlati hukmdori Mayes zarb qilgan tangalar bizgacha yetib kelgan.

Ahmoniyalar davlati halokatidan soʻng (mil. avv. 330-yil), Baqtriya satrapi Bess oʻzini «Osiyo hukmdori» deb eʼlon qiladi. Uning davlati tarkibiga Baqtriyadan tashqari Ariya va Drangiana (Afgʻonistondagi viloyatlar) ham kirgan. Ariya satrapi Aribarzan boshda Aleksandrغا boʻysunadi, lekin keyin qoʻzgʻolon koʻtaradi. Aleksandr Araxosiya va Baqtriyağa kiradi. Bess Amudaryodan kechib, hozirgi Oʻzbekiston janubiga oʻtadi. Lekin «Osiyo hukmdori»ni oʻz yaqinlari Aleksandrğa ushlab berganlar. Aleksandr Oʻrta Osiyoda sak-massagetlar va soʻgʻdlarning kuchli qarshiligiga duch kelib, bu yerda mil. avv. 327-yillargacha qolib ketadi. Mil. avv. 327-yil bahorida Hindiqush togʻlaridan oʻtib, Qobil hududiga aspasiy, guriy va assakenning togʻlik qabilalari qarshiligiga uchraydi. Paronomisad togʻli viloyatiga oʻzining qaynotasi soʻgʻd zodagoni Oksiarini hokim etib tayinlaydi. Shundan soʻng u Hind vodiysi tomon yurish qiladi.

Rivoyatlarda aytilishicha, Aleksandr Afgʻoniston hududida Ariya, Araxosiya (Gʻazna hududi), Hindiqush togʻi yonbagʻrida (Chorikor hududida boʻlishi mumkin) shaharlar barpo qiladi. Shahar albatta bir yoki ikki yilda barpo qilinmaydi. Shahar qurish juda katta mablagʻ va ishchi kuchi talab qiladigan, uzoq yillar davom etadigan jarayon. Toʻgʻrirogʻi, Aleksandr bu yerlarda Yunon-makedon harbiy qismi turadigan tayanch nuqta – himoyalangan qalʼa qurgan boʻlishi mumkin, xolos. Qolaversa, Aleksandrning faoliyati, uning yurishlari qadimgi Yunon va Rim adabiyotida koʻpirtirib tavsiflash anʼanasi mavjud boʻlib, bu anʼana oʻrta asrlar va undan keyin ham Gʻarb adabiyotida hozirgacha davom etib kelmoqda.

Afgʻoniston hududi taxminan mil. avv. 306 yoki 305-yillar Salavk ixtiyoriga oʻtadi. Salavkning oʻgʻli Antiox hukmronligi davrida (mil. avv. 281 – 260-yillar) Baqtra shahri Antioxning qarorgohi boʻlgan. Mil. avv. 250-yillar atrofida sarkarda Diodot Baqtriyani Salavkiylar davlatidan ajratib oladi. Bu davlat tarixga Yunon-Baqtriya nomi bilan kiradi. Yunon-Baqtriya davlati mil. avv. 250-yillar atrofida paydo boʻladi. Afgʻoniston, Oʻrta Osiyo janubi va Shimoliy Hindistonni oʻz ichiga olgan Yunon-Baqtriya davlati shakllangan boshqaruv tizimiga ega

edi. Hukmdorlar faol tashqi siyosat olib boradilar, savdo-hunarmandchilikning rivojlanishiga qulay shart-sharoit yarata-dilar va tangalar zarb qiladilar.

Diodot faol tashqi siyosat yuritishga harakat qilib, Parfiyaga ham tazyiq o'tkazadi. Mil. avv. 230-yilda Diodot sulolasini Yevtidem qirib tashlab, o'z hukmronligini o'rnatadi. Yevtidemning o'g'li Demetriy (190 – 171-yillar) Araxosiyani va Hind vodiysidagi Gandxarani bosib oladi. Demetriy Maurilar davlatiga kirgan bir necha viloyatlarni bosib olishga harakat qilgan. U mil. avv. 171-yilda hind yurishida bo'lganida hokimiyatni uning sarkardasi Yevkratid bosib oladi. Yevkratid (171 – 155-yillar) o'z hokimiyatini mustahkamlab, hind yurishini davom ettiradi va qator viloyatlarni bosib oldi. Yunon-Baqtriyaning g'arbiy qo'shnisi Parfiya bu vaqtda kuchayib ketib, Yunon-Baqtriyaning bir necha viloyatlarini bosib oladi.

Yevkratid mil. avv. 155-yillar atrofida harbiy yurishdan qaytayotgan paytda o'z o'g'li Geliokl tomonidan o'ldirilgan. Geliokl otasining o'ligi ustidan jang aravasi bilan bosib o'tadi. Bu hol ramziy ma'no kasb etib, hokimiyatni boshqaga o'tganini bildirish yoki e'lon qilish bo'lgan xolos. Yangi noqonuniy hukmdor Geliokl Yunon-Baqtriyaning so'nggi qudratli vakili edi. Tez orada mil. avv. 140 – 130-yillar atrofida shimoldan kelgan ko'chmanchi yueji qabilalari Yunon-Baqtriya davlatini tugatganlar. Uning xarobalarida 100 yildan so'ng Kushon davlati barpo qilinadi.

Mil. avv. I ming yillikda Sharqiy Turkiston, Turon hududlaridan Afg'onistonga qabila-elatlarning muntazam migratsiyasi Afg'onistonda etnik-siyosiy vaziyatni o'zgartiradi. Afg'onistonda mil. avv. III-II asrlarda zaiflashgan Yunon-Baqtriya davlati o'rnida alohida 5 mustaqil davlat paydo bo'ladi. O'rta Osiyodan kelgan qabilalar Shimoliy Hindistonda bir necha davlatni tashkil qiladilar. Davlat hokimiyatiga ega bo'lgan hokimlar aholining oliy tabaqasi vakili bo'lib, hashamatli hayot kechirganlar.

Mil. avv. I asr o'rtalarida Kashmir va Gandxaraga saklar kirib keladilar va bu hududda o'z davlatlariga asos soladilar. Bu davlat o'z tangasiga ega bo'lib, tanganing orqa tomonida ot tasviri, keyinchalik otda nayza ushlab turgan hukmdor tasvir-

langan. Ilk tangalardan birida sak hukmdori Maues (hind yozuvchilarida Moga) tasvirlangan. Boshda Maues o'zini podsho deb, keyin «podsholar podshosi» deb ulug'laydi. Maues uzoq hukmronlik qilgan, uning vorisi Aza (mil. avv. I asrning ikkinchi yarmi) davrida sak davlati gullab-yashnaydi. Azaning tangalari 1500 dona Gandxara poytaxti Taksilada, 4 mingga yaqini Mir Zahokda (Drangiana) topilgan. Bu tangalarning o'ng tomonida podsho og'ir qurol-aslahada nayza yoki jangovar bolta bilan otda tasvirlangan. Bu vaqtda hind-saklar davlati tarkibiga Araxosiya va Sakistonning sharqiy qismi kirgan. Azaning vorislari davrida davlat zaiflashadi va hokimiyat boshqa sulolaga o'tadi. Sulolaning birinchi vakili Gondofar milodiy I asrning birinchi yarmida hukmronlik qilgan.

Afg'onistonda milodiy I asrdan Kushonlar davlati hukm suradi. Hozirgi Afg'onistonning butun hududi bu davlat tarkibiga kirgan. Bu davlatning birinchi hukmdori Geray podsho unvoniga ega bo'lmagan. Kushonlar davri qadimgi Afg'oniston sivilizatsiyasining eng yuqori cho'qqisiga chiqqan davri edi. Sug'orma dehqonchilik, yuqori darajada ixtisoslashgan hunarmandchilik xo'jalikning yuksalishiga olib kelgan. Shahar madaniyati yuqori darajada rivojlanadi. Baqtriyaning aholisi mil. avv. II asrda 1 mln kishi bo'lsa, keyingi asrlarda ham aholi soni jadal o'sadi. Baqtriyaning o'zida 18 shahar qoldiqlari qolgan. Kushonlar davrida Baqtra shahri iqtisodiy va madaniy markazi bo'lgan. Shahar yangi devor bilan o'rab olinadi. Shaharsozlik rivojlanib, o'nlab shaharlar quriladi. Bu davrda Afg'oniston G'arb va Sharq dunyosining iqtisodiy-madaniy aloqalari kesishgan chorrahaga aylanadi.

3. Ijtimoiy-iqtisodiy hayot. Afg'oniston hududida mil. avv. I ming yillikda bunday mustahkamlangan qo'rg'onlarning mavjudligi mulkiy tabaqalanish natijasida ilk jamiyat va davlatning paydo bo'lganligidan dalolat beradi. Daryo vodiylarida savdo-hunarmandchilik markazlari bo'lgan shaharlar, dehqonchilik bilan shug'ullangan qishloq jamoalari rivojlanadi. Qishloqlarda kulolchilik ustaxonalarida turli shakldagi idishlar tayyorlangan. Nafis, baland oyoqli ko'za, qadahlar, to-

voq va kichkina tovoqchalar yasaladi. Tog' va dashtlarda aholi o'troq va ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanadilar.

XX asrning 80-yillarida Afg'onistondagi mil. avv. II asrlarda yashagan kichik davlat hukmdorining sag'anasidan qimmatbaho metallardan yasalgan 20 ming buyumlar topilgan. Topilgan buyumlarning barchasi yuksak mahorat bilan nafis, turli xil badiiy uslubdagi an'analar ruhida yasalgan. Sherda o'tirgan ma'buda Kibela tasviri tushirilgan jomlar, afsonaviy yirtqich qush (grifon)ni eslatadigan qandaydir maxluqqa mingan ma'budlar ifodalanadi.

Buyumlarda mahalliy o'troq va ko'chmanchi aholining an'analari, dunyoqarashlari, ijodkor ruhi yuqori darajada aks etadi. O'rta Osiyoda shu davrlarga oid san'at asarlari topilmalari Afg'onistondagi topilmalar bilan ishlanish uslubi aynan bir xil. Bu O'rta Osiyo va Afg'oniston hududlarida qadimgi davrda bir-biri bilan qon-qarindosh bo'lgan madaniyat vakillari hayot kechirganidan dalolat beradi.

Bu vaqtda Shimoliy Baqtriyaning eng muhim markazi Termez (janubiy O'zbekiston) bo'lib, uning atrofidagi Qoratepa, Fayoztepada ibodatxonalar va monastrlariga ega bo'lgan budda markazlari ochilgan. Kushon davlat hokimiyati savdo-hunarmandchilik, dehqonchilikka homiylik qilgan. Shimoliy Baqtriyada sug'orma dehqonchilik yaxshi rivojlangan. Katta qishloqlarda ko'p xonali uylarda katta oilalar yashagan. Qo'rg'on qishloqlar shahar ko'rinishida to'g'ri burchakli kvadrat shaklida qurilgan bo'lib, ularda vino, don mahsulotlari saqlanadigan katta omborlar qazib ochilgan. Dalvarzin, Dilberjin Kushon shaharlarida shahar zodagonlarining katta-katta uylari, xo'jalik binolari bilan bunyod qilingan. Davlat hokimiyati zodagonlarga katta yer mulklarini hadya qilgan. Katta yer egalarining siyosiy mavqelari kuchli bo'lgan. Ma'lumotlarga ko'ra, Kushon jamiyati zodagonlar, hunarmand-savdogar, jamoachi dehqonlar, ruhoniy-kohinlar, chorvadorlar, qaram kishilardan tashkil topgan.

Ichki va tashqi savdo rivojlangan. Kushonlar Xitoy, Rim, Parfiya bilan savdo qilganlar. Savdo yo'llari ko'p tarmoqli bo'lib, quruqlikdagi savdo Hirot orqali Parfiyaga, janubda Sa-

kiston, boshqasi tog‘ dovonlari bilan Kapisa-Baqramga, undan Qobul va Gandxaraga yo‘nalgan dengiz yo‘li Hindiston portlari orqali Qizil dengizga, Misrga va Rimning sharqiy viloyatlariga chiqqan. Baqtriyadan Xitoyga mahsulotlar chiqarilgan. Qadimgi mualliflarning ma‘lumotlariga ko‘ra, Rim viloyatlaridan Hindistonga 55 mln sestersiylik mahsulot chiqarilgan. Kushon davlati ichki va tashqi savdo uchun turli qiymatdagi tanga pullarni zarb qilgan. Yunon-Baqtriya hukmdorlarining tangalari portret san‘atining noyob namunalari hisoblanadi.

Afg‘onistonning barcha shahar va qishloqlaridan ko‘p sonli loy haykalchalar topilgan. Ko‘pincha uzun kiyimdagi ma‘budaning qo‘lida diniy e‘tiqod buyumi – ko‘za yoki meva bilan haykalchasi ko‘proq uchraydi. Bu hosildorlik homiysi va uy o‘chog‘i saqlovchisi ramzi hisoblanib, bunday haykalchalar har bir uyda mavjud bo‘lgan. Otliq suvoriylar, egarlangan ot haykalchalari ham ko‘p uchraydi.

4. Qadimgi Afg‘oniston madaniyati. Afg‘oniston bizning eng yaqin qo‘shnilarimizdan biri bo‘lib, uning eng qadimgi, o‘rta asrlar, yangi va eng yangi tarixi bizning tariximiz bilan chambarchas bog‘langan. Qadimgi Afg‘oniston madaniyati bizning madaniyatimiz bilan yonma-yon, ko‘p vaqtlar birgalikda yashab o‘tgan qon-qarindosh etnoslarning hamkorlikda shakllantirgan boy va o‘ziga xos mazmunga ega bo‘lgan taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan.

Afg‘onistonning shimolidagi Baqtriya viloyati Amudaryoning o‘ng va so‘l qirg‘og‘ini qamrab olgan edi. Shimoli-g‘arbda Ariya viloyati (Hirot vodiysi) Baqtriya va Parfiya madaniyatlarini o‘zida aks ettiradi. Ko‘chmanchi saklar yashagan g‘arbdagi cho‘l hududlarida Sakiston sivilizatsiyasi shakllanadi. Bu sivilizatsiya qadimgi dehqonchilik va shimoldagi ko‘chmanchi etnoslar madaniyatlarining o‘zaro ta‘siri natijasida shakllangan yaxlit bir madaniyatni tashkil qiladi. Qadimda Afg‘onistonning janubi-g‘arbida hozirgi G‘azna va Qandahor viloyatlarida o‘ziga xos madaniyat shakllanadi. Markaziy Afg‘onistonning tog‘li viloyatlarida (antik mualliflar bu hududni Paropamus deb ataydilar) ko‘chmanchi chorvadorlarning an‘anaviy madaniyati shakllanadi. Hozirgi Qobul va Jalolobod viloyatlari hududi-

da O'rta Osiyo va hind madaniyatlarining o'zaro ta'siri yaqqol ko'rinadi. Afg'oniston hududidagi qadimgi madaniyatlar turli darajada va turli vaqtda rivojlanib, qadimgi davr oxirida bir-biriga yaqinlashib rivojlanadi.

Mil. avv. II ming yillik oxirida Afg'onistonning shimoli Baqtriyada iqtisodiy o'sish boshlanadi. Baqtriya tekisligida qadimgi madaniyat o'choqlari vujudga keladi. Hindiqush tog' etaklaridan boshlanadigan sersuv daryo vodiylarida mil. avv. II ming yillik boshlaridan qadimgi dehqonlarning o'nlab, yuzlab turar-joy – manzilgohlari paydo bo'ladi. Uy-joylar to'g'ri to'rtburchakli reja asosida xom g'ishtdan qurilgan. Uy qurish san'ati yuqori darajada rivojlanib, uyni isitishda uy devorlari oralig'ida tutunni xonadan tashqariga chiqaradigan mo'rili o'choqlar quriladi. Qo'rg'onlarda zax suvlarni haydaydigan drenaj tizimi mavjud bo'lgan. To'g'ri to'rtburchakli qilib qurilgan, qalinligi 4 m.gacha bo'lgan mustahkam devorlar bilan o'ralgan qal'alar paydo bo'la boshlaydi. Devorlar burchaklarida aylana minoralar mavjud bo'lgan.

Jez davrida topilgan yuzlab mis-jezdan tayyorlangan mehnat qurollari, har xil taqinchoqlar Afg'onistonda metallurgiya rivojlanganini ko'rsatadi. Ko'p hollarda marosimlarda foydalanish uchun yasalgan og'ir oyboltalarga qushlar, hayvonlar va odam tasviri tushiriladi. Ayniqsa, Afg'oniston hududidan topilgan qushboshli, to'ng'iz va qanotli ajdarho tasviri tushirilgan kumush oybolta haqiqiy san'at asaridir. Tog' echkisi, to'ng'iz, to'g'nog'ichlar, qushlar shakli, odamlar tasviri tabiiy ishlanadi. Oltin va kumush ko'zalarda manzaralar o'yib tushiriladi. Haykalchalar bilan misdan yasalgan atir-upa idishlarning kolleksiyasi jez davri badiiy san'atining yuksak namunasidir. Qadimgi Baqtriyaning qabrlaridan topilgan metall buyumlar, garpunlar Elam, Mesopotamiya topilmalariga o'xshash. Baqtriyada tosh yo'nish san'ati yuqori darajada rivojlangan. Rangli marmarsimon tosh jinsidan turli shakldagi ko'zalar yo'niladi. Qora, yumshoq steatitdan juda kichik idish (flakon) va atir-upa qutichalari tayyorlangan. Ular turli tasvirlar, jumladan, to'lg'anayotgan ajdar ko'rinishida bezaladi. Tosh o'yishning yuksak namunasi sifatida qora steatitdan

yoʻnilib, oq toshdan boshchalar koʻrinishidagi haykalchalarni koʻrish mumkin. Sanʼat buyumlari «hayvon» uslubida juda nafis ishlangan boʻlib, hayoti motivlar, tabiat manzaralari aks etgan. Tillatepada topilgan arxarning tilla haykalchasi, sherning oltin boshlari bilan oltin bilaguzuk, tilla bilan hallangan kameya va oltin lagan noyob sanʼat asarlaridir. Bu betakror sanʼat asarlarida mil. avv. II-I asrlardagi sanʼatning anʼana va uslublari aks etadi.

Baqtriyaning tosh tumorlari, muhrlarida oʻyilgan ajdarholarning ilon bilan kurashi ezgulikning yovuzlik bilan kurashini ifodalaydi. Mis muhrlarda qadimgi Baqtriya maʼbudlari, ularning baʼzilarida qush boshli qanotli maʼbudlar tasvirlangan. Qadimgi Baqtriyada jez davrida meʼmorchilik yuqori darajada rivojlangan. Saroy va ibodatxonalar qurilishida Baqtriyaning oʻziga xos uslubi shakllanadi. Janubiy Baqtriyadagi Qutlugʻtepadan topilgan ulkan inshootda aylana zallar tizimi inshoot asosini tashkil qilgan. Dashlin vodiysida ham katta meʼmoriy inshoot tadqiq qilinib, u Oltin-10 deb ataladi. Inshoot bir necha mustaqil binolardan tashkil topgan. Ulardan biri 80x55 m, toʻrt burchagining har birining markazida tayanch ustunli bittadan kvadrat bino joylashadi. Bu xonalarning tashqi burchaklari keng plyastrlar bilan jihozlanadi. Barcha inshootlar oʻrtasida choʻzilgan xonalar tizimi bilan chegaralangan, oʻz navbatida, ularning teng yarmi bilan boʻlingan. Ularning har biri uch tomondan ayvon bilan oʻraladi.

Ikkinchi inshoot uncha katta boʻlmagan bino boʻlib, ichki hovli va hovuzga ega. Uch yoʻnalishdagi binolar hovli tomondan yoʻlak bilan cheklanadi. Bu inshoot mahalliy hokimning qishki saroyi va bir vaqtning oʻzida ibodatxona vazifasini ham oʻtagan boʻlishi mumkin. Mil. avv. IV asrning 20-yillarida makedoniyalik Aleksandr yurishi davrida Afgʻoniston hududida bir necha shaharlar yoki toʻgʻrirogʻi mustahkamlangan qalʼalar qurilgani toʻgʻrisida antik yozuvchilar maʼlumot beradilar. Shahar hududida uy-joy va jamoat binolari qurilgan. Bu yerda 6 ming kishilik teatr binosi, maktab mashgʻulotlari uchun gimnaziya va sport mashgʻulotlari uchun bino va hovuz joylashgan.

Oyxonum shahri Yunon-Baqtriyaning eng koʻzga koʻringan savdo-hunarmandchilik, madaniy va maʼmuriy markazlaridan biri edi. Shaharning 1/3 qismini ulkan saroy egallagan. Saroy tarkibiga rasmiy tantanalar oʻtkaziladigan binolar, turar-joy va xizmat xonalari kirgan. Saroy oldidagi keng hovli doriy uslubidagi ustunlar (kolonnalar) bilan oʻralgan. Saroy qurilishida sharqona uygʻunlik, barqarorlik yunoncha qurilish uslublari bilan uygʻunlikda gavdalanadi. Saroyga xazina binosi yopishib turadi. Bu binoda loy taxtachaga tush bilan yozilgan moliyaviy hisobot boʻyicha bir necha hujjatlar saqlanib qolgan. Shahardagi ibodatxonalar Sharq meʼmorchiligi uslubida qurilgan. Bu yerda sharqona diniy urf-odat va anʼanalar bajarilgan. Ibodatxona haykallari ham mahalliy uslubda yasalgan.

Bu davrning eng mashhur yodgorligi Afgʻonistonning eng janubida joylashgan Surx Qoʻtal sulolaviy muqaddas ziyoratgohidir. Ziyoratgoh baland tepalikda joylashgan. Tepalikka chiqishda bir-biriga tutashgan uch ulkan supa bunyod qilingan. Supalar markazida tepalikning eng yuqorisida qurilgan ibodatxonaga boradigan zinapoyasimon yoʻl mavjud. Ibodatxona katta maydon oʻrtasida joylashgan boʻlib, toʻrt tomoni ayvon bilan oʻralgan. Ravoqlarda koʻrinishidan hukmron sulola aʼzolarining tasvirlarini aks ettiradigan haykallar va haykal guruhlari joylashtirilgan. Olimlarning fikricha, bu zardushtiylik ibodatxonasi boʻlgan.

Boshqa bir yirik madaniy markaz – Bagram shahri boʻlgan. Bagramda shahar devori yonidan inshoot qazib ochildi. Bu binoda dunyoning turli burchaklaridan keltirilgan sanʼat buyumlari saqlangan ulkan ombor binosi topilgan. Arxeologik qazishmalar natijasida Hindistondan olib kelingan fil suyagidan yasalgan panno, laklangan Xitoy qutichalari, Rim imperiyasi hududlaridan olib kelingan buyumlar qazib ochildi. Bagramdan topilgan katta miqdordagi jez haykalchalar, tasvirlar tushirilgan shisha koʻzachalar, kumush idishlar ajoyib taassurot qoldiradi. Bagram viloyatidan topib tadqiq qilingan shahar qoldigʻi va turli buyumlar bu yer xalqaro savdo yoʻllari tutashgan yirik savdo-hunarmandchilik markazi boʻlganidan dalolat beradi.

Afg'oniston Kushonlar davlati tarkibiga kirgan milodiy I-V asrlarga tegishli budda san'atining noyob namunalari Afg'oniston hududidan topilgan. O'rta Osiyoning boshqa hududlari, jumladan, O'zbekistonning janubiy va g'arbiy hududlarida yashagan etnik guruhlarining Afg'oniston bilan etnik-madaniy yaxlitligi va madaniyatlarning o'zaro aloqasi kuzatiladi. Bu Afg'oniston va O'rta Osiyoning milodiy I-II ming yilliklarda bir-birini boyitgan yaxlit bir madaniy muhit mavjud bo'lganidan dalolat beradi.

Me'morchilik. Baqtriya yuzlab shaharlar mamlakati edi. Bu shaharning qoldiqlari Afg'oniston, O'zbekistonning janubida ko'plab qazib ochiladi. Ana shunday shaharlardan biri Ko'kcha daryosining Amudaryoga quyilish joyida qurilgan shahar g'ishtdan bunyod qilingan. Shahar devorlar bilan o'rab olingan. Devorlarda minoralar mavjud bo'lgan. Shaharning daryoning tik qirg'oqlari bilan himoyalangan baland tepaligida mustahkamlangan qal'a qurilgan.

Mudofaa inshootlari, qal'alar, shahar, ibodatxonalar va uy-joy qurishda ma'lum bir me'morchilik qonun-qoidalari asosida qurilgan. Shaharlar reja asosida to'rtburchakli kvadrat shaklida qurilib, bir-biri bilan kesishgan to'g'ri ko'chalar bo'lgan. Baqtriya, Araxosiya, Gandxara va boshqa viloyatlarda ko'plab aholi gavjum, hunarmandchilik, savdo va madaniy o'choq bo'lgan shaharlar bo'lgan. Davlat hokimiyati shaharsozlikka, uning devorlari, asosiy qismlarini qurishni yo'naltirib turgan. Qunduz viloyatida Oksdagi Aleksandriya (hozirgi nomi Oyxonum), Shimoliy Baqtriyada Qayqubodshoh, Dalvarzintepa, Zartepa (hozirgi O'zbekiston), Kapisa shahri (Bagram viloyati) Dilberjin (Mozori-Sharif yonida) qazib ochilgan. Qazib ochilgan shaharlarda san'at asarlarining ajoyib namunalari, turli o'lchamdagi haykallar topilgan. Oks Aleksandriyasi (Oyxonum) shahrida hokim saroyining hashamatli zalida balandligi 1 metrdan 1,5 metrgacha bo'lgan 15 haykal devor bo'ylab qo'yilgan. Boshqa inshootda odam bo'yidan 2-3 marta baland bo'lgan ulkan haykallar ansambli mavjud. Bosh ko'chaning nihoyasidagi ibodatxonada ulkan ma'bud haykali qo'yilgan. Haykallar marmar va loydan ishlangan.

Qadimgi Afgʻoniston madaniyati mil. avv. IV-II asrlarda oʻz taraqqiyotining yuqori choʻqqisiga chiqadi. Bu madaniyatda Afgʻoniston, Oʻrta Osiyo oʻtroq va koʻchmanchi etnoslari va Hind madaniyatining hayotbaxsh sintezi yaqqol koʻrinadi. Kushonlar davri yaxlit, ulugʻvor madaniyatining namunasi – Tillatepa yodgorligidir. Tillatepa yodgorligida Kushon shaharlari madaniy hayoti, uy-roʻzgʻor buyumlari diniy eʼtiqod ash-yolari namunalarida bu davr Afgʻoniston yoki umuman, Oʻrta Sharq madaniyatining mezon-oʻlchamlari oʻz ifodasini topgan. Bu davrda Oʻrta Sharqning ommaviy shahar madaniyati barcha Kushon yodgorliklarida oʻz aksini topadi.

Diniy eʼtiqod. Qadimgi Afgʻoniston hududida anʼanaviy diniy eʼtiqod zardushtiylik boʻlgan. Oʻtroq va koʻchmanchi aholi Oʻrta Osiyo va Eronda mavjud boʻlgan diniy eʼtiqod va rasm-rusumlar, urf-odatlar bilan mazmun va shakl bir xillik yaxlitligida koʻrinadi. Kushonlar davrida buddaviylik diniy eʼtiqodi va hind madaniyati kirib kelgan. Shu bilan birga, Afgʻoniston orqali Hindistonga kirib borgan migratsiya toʻlqinlari Oʻrta Osiyo madaniyatini olib kelgan.

Budda madaniyati haykallar, relyeflar va tasviriy sanʼatda oʻz aksini topgan. Hozirgi Jalolobod yaqinidagi budda ibodatxonalari, monastrlari va boshqa yodgorliklari atroflicha tadqiq qilingan. Shimoliy Afgʻonistondagi Puli Xumrida Kushon sulolasiga tegishli tosh haykallar mustahkamlangan ibodatxonada topilgan. Afgʻonistonning barcha hududlarida topilgan Kushon yozuvi, Yunon-Baqtriya va Baqtriya yozuvlarining yuzlab namunalari qadimgi Oʻrta Sharq madaniyatining yuqori darajadagi taraqqiyotidan dalolat beradi. Qadimgi Afgʻoniston madaniyati Oʻrta Osiyoda yashagan qadimgi oʻtroq va koʻchmanchi etnoslarning ming yillar davomida yaratgan madaniyatining bir qismi, uning yorqin namunalaridan biri edi. Afgʻoniston hududi Sharqning boshqa hududlarini Janubi-sharqiy Osiyo bilan bogʻlagan koʻpriklar vaqifasini oʻtadi. Bu koʻpriklardan asrlar davomida turli etnoslar, madaniyatlar oʻtib qaytib, madaniyatlar muloqotini amalga oshirib, oʻzaro bir-biridan bahramand boʻldi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. В.Н. Никифоров. Восток и всемирная история. – М.: 1977.
2. История Афганистана с древнейших времен до наших дней / Отв.ред. Ю.В. Ганковский. – М.: Мысль, 1982.

Asosiy sanalar

Mil. avv. II ming yillik boshlari	Hindiqush tog‘ etaklarida qadimgi dehqonchilik manzilgohlari.
Mil. avv. II ming yillik oxiri	Afg‘onistonning shimolidagi Baqtriya-da taraqqiyotning jadallashuvi.
Mil. avv. I ming yillik	Mustahkamlangan qo‘rg‘onlar.
Mil. avv. III-II asrlar	Araxosiya va Shimoliy Afg‘onistonda zaiflashgan Yunon-Baqtriya davlati o‘rnida 5 mustaqil davlatlarning paydo bo‘lishi.
Milodiy I asrda	Yunon-Baqtriya davlati paydo bo‘lishi.
Mil. avv. I-IV asrlar	Afg‘oniston Kushon davlati tarkibiga kirdi.

Mustaqil ish mavzulari

1. Qadimgi Afg‘oniston hududidagi etnik jarayonlar.
2. Qadimgi Afg‘onistondagi davlat birlashmalari.
3. Qadimgi Afg‘oniston va O‘rta Osiyo.
4. Qadimgi Afg‘oniston san‘ati.

QADIMGI ERON: ELAM, MIDIYA VA PARSUASH

- 1. Eron iqlimi va aholisi.**
- 2. Qadimgi Eron tarixi manbalari va tarixnavisligi.**
- 3. Qadimgi Elam.**
- 4. Midiya podsholigi (mil. avv. VII-VI asrlar).**
- 5. Parsuash mamlakati.**

1. Eron iqlimi va aholisi. Eron bepoyon tog'li va ko'p cho'l-lardan iborat kontinental iqlimli mamlakat. Dehqonchilik uchun qulay vodiylar, tog' oldi hududlari juda ko'p. Shimolda Elburs tog' tizimi va unga Turkman, Xuroson tog'lari qo'shiladi. G'arbdan va janubdan Zagros va Janubiy Eron tog'lari o'rab turadi. Janubi-g'arbiy Eronda (Xuziston) Qorun va Qerxa daryolari vodiysida yuqori hosil beradigan yerlar mavjud.

Qadimgi G'arbiy Eronda hind-yevropa tillarida so'zlashadigan elam, lulubey, qutiy (gutiy) va kassit qabilalari yashagan. «Eron» so'zi «ariana» – oriylar mamlakati degan ma'noni bildiradi. Oriylar mil. avv. II ming yillikda O'rta Osiyodan Eron, Afg'oniston, Hindistongacha tarqalganlar. Ular ko'chmanchi chorvadorlik bilan shug'ullanib, bepoyon hududlarda yashaganlar. Bu davrda sak-skif qabilalari Osiyo va Yevropa sharqini Qora dengiz bo'yigacha bo'lgan hududlarni egallagan edilar. Iqlimning o'zgarishi, mehnat qurollarining takomillashuvi, aholi sonining ko'payishi sak-skiflarning bo'sh yotgan yerlarni egallash uchun siljishlariga sabab bo'ladi. Ular bir necha ming yil davomida Shimoliy Xitoydan Qora dengizigacha cho'zilib ketgan, fanda Buyuk cho'llar deb atalgan bepoyon hududlarda yashaganlar. Oriylar sak-skiflarning mil. avv. II ming yillikdagi migratsiya to'liqini bo'lib, Hindistongacha bo'lgan hududlarda yuz beradi. Oriylarning turmush tarzi, madaniyati, urf-odat va an'analari sak-skiflar bilan aynan mos tushadi. Arxeologik topilmalar bu fikrning yaqqol dalilidir.

2. Qadimgi Eron tarixi manbalari va tarixnavisligi. Eron tarixining alohida davrlari turli xil yozma manbalarga boy. Yozuvlardan eng qadimgilari mil. avv. III-I ming yilliklardagi janubi-g'arbiy Eron hududi bo'lgan Elam tarixini yoritadi: ular

podsho yozuvlari, huquqiy hujjatlar, bag'ishlov matnlari, davlatlararo shartnomalardir.

Qadimgi fors davlati tarixi bo'yicha manbalar xilma-xil: xo'jalik hujjatlari, tarixiy yozuvlar, podsho Doro I ning tosh bitiklari, amaldorlarning rasmiy yozishmalari. Hozirgi vaqtda qadimgi fors tilidan elam va akkad tillariga tarjima qilingan (podsholarning) 200 ga yaqin mixxat yozuvi chop etilgan. 1972-yilda fransuz arxeologlari Suzadan Doro I ning ulkan haykalini topdilar. Haykal qadimgi fors, elam, akkad va misr iyeroglif matnlari bilan qoplangan. Qadimgi Eron poytaxtlaridan biri Persepoldan podsho Kserks yozuvlari nusxalari hamda mil. avv. III ming yillikka oid elam tilida mixxat bilan yozilgan 800 ta hujjat topilgan.

Mil. avv. I ming yillikda O'rta Osiyo va Eronda hukmron bo'lgan zardushtiylik e'tiqodining muqaddas kitobi «Avesto» Eronning qadimgi tarixini o'rganishda eng muhim tarixiy manbalardan biri bo'ladi. «Avesto» oromiy alfavitida yozilgan bo'lib, bizgacha uning ayrim qismlari yetib kelgan.

Fors qabilalarining Old Osiyo chegaralaridagi migratsiyasi to'g'risida mil. avv. IX-VII asrlarga oid Ossuriya yozuvlari ma'lumot beradi. Bobil tarixiy xronikasi Mesopotamiyaning forslar tomonidan bosib olinishi haqida hikoya qiladi. Forslar davriga oid loy taxtachalarda yozilgan 100 ming Bobil xususiy-huquqiy va ma'muriy xo'jalik hujjatlari mavjud. Misrdan forslar davriga oid turli xil ma'muriy xo'jalik hujjatlari, podsho Kambizning Misr ibodatxona mulklarini cheklash to'g'risidagi farmoni, Doro I ning Misr qonunlarini kodifikatsiya qilish to'g'risidagi farmoni katta qiziqish uyg'otadi.

Midiya va Eron tarixi bo'yicha ma'lumot beradigan manbalardan biri bu – yunon mualliflarining asarlari hisoblanadi. Gerodot (mil. avv. V asr)ning asari, Fukidid (mil. avv. V asr) tarixi, Ksenofontning «Yunon tarixi» asari, uning «Anabasis» memuari, sitsiliyalik Diodorning «Tarixiy kutubxona»si kabi asarlar qadimgi fors tarixiga oid boy siyosiy, ijtimoiy, harbiy-diplomatik ma'lumotlar beradi. Ksenofontning «Anabasis» (yunon tilida – mamlakat ichkarisiga yurish) asarida mil. avv. 401-yilda shahzoda Kayxusrav yollagan yunon yollanma as-

karlarining Kichik Osiyodan Mesopotamiyaga borishi, Kunaks yaqinidagi jangdan so'ng yunon askarlarining Qora dengiz bo'yiga ketishi hamda fors davlatining tarixi to'g'risida ma'lumotlar beriladi.

Eronda mezolit va neolit davriga oid manzilgohlar, arxeologik topilmalar, kulolchilik buyumlari, Suza shahrining ilk qatlamlari yodgorliklari, Eron poytaxt shaharlari – Suza, Ekbatana, Persepol xarobalaridan topilgan ulug'vor haykallar, qoyatosh relyeflari, qimmatbaho metallardan qilingan buyumlar: riton-qadahlar, harbiy qurollar va taqinchoq-bezaklar topib o'rganilgan.

Qadimgi Eron tarixi bo'yicha Yevropa olimlari qator tadqiqotlarni amalga oshirganlar. Italiyalik yosh sayyoh, keyinchalik papa Urban VIII ning kamergeri (tan mahram) bo'lgan Petro della Valle 1614-yilda Eronga sayohat qilib, qadimgi Persepol shahri xarobalari va undagi yozuvlar to'g'risida qiziqarli ma'lumotlarni Yevropaga olib keladi. Daniyalik olim Karsted Nubur 1760-yilda Persepol yozuvlarini o'rganib, bu yozuv uch tilda yozilganini aniqladi. Shundan so'ng nemis olimi O.G. Tixsen bu yozuvlarni o'qishga harakat qildi. Persepol yozuvlarini o'qishga nemis olimi Gpotefend, ingliz Roulingson va boshqa olimlar o'z hissalarini qo'shdilar. Yevropa olimlari J. de Margo va Grishman qadimgi shaharlar xarobalarini o'rganib, eronshunoslik faniga muhim hissa qo'shdilar.

Qadimgi Elam poytaxti Suzada 1807-yil fransuz arxeologi De Morgan arxeologik qazishmalarni olib bordi. De Morgan Suzada Xammurapining qonunlari yozilgan bazalt toshini topdi. M.M. Dandamayevning «Qadimgi Eron tarixi ocherklari», amerikalik R. Frayning «Eron merosi» asarlari hamda J. Kameron, V. Xinks va Y.B. Yusupovlarning asarlarida qadimgi Elamning siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy tarixi yoritiladi. I.M. Dyakonov, E.A. Granovskiylarning asarlarida Eronda ilk qabilalar migratsiyasi, I.M. Dyankonov, I.G. Aliyevning asarlarida Midiya tarixi va madaniyati yoritiladi. Qadimgi Eron diniy e'tiqodlari V.I. Abayev, V.V. Struve, A. Dandamayev, J. Dyushen-Gilmen va G. Videgren asarlarida o'z aksini topgan.

Manbalar asosida qadimgi Eron tarixini to‘rt davrga bo‘lish mumkin:

1. Elam sivilizatsiyasining paydo bo‘lishi va gullab-yashnagan davri (mil. avv. IV ming yillikning oxiridan – mil. avv. VII asr oxirigacha).

2. Midiya davri (mil. avv VIII – mil. avv. VI asr o‘rtalari).

3. Ahmoniyalar davri (mil. avv. VI asr o‘rtalarida – mil. avv. 330-yilgacha).

4. Parfiya davri (mil. avv. III asr o‘rtalari – milodiy 224-yilgacha).

3. Qadimgi Elam. Qadimgi Elam tarixi 3 davrga bo‘linadi: qadimgi mil. avv. III ming yillikdan – mil. avv. XIV asrgacha, o‘rta elam davri mil. avv. XIV asrning II yarmidan – mil. avv. VIII asrgacha, yangi elam davri mil. avv. VII – mil. avv. VI asr o‘rtalari. Mil. avv. VII-VI ming yilliklarda G‘arbiy Eronda dehqonchilik bilan shug‘ullanadigan o‘troq va ko‘chmanchi chorvador qabilalar yashaganlar. Aholining ko‘payishi natijasida ushbu qabilalarning bir qismi mil. avv. VI-V ming yilliklarda Eronning boshqa hududida tarqaladilar. Mil. avv. III ming yillik boshlarida janubi-g‘arbiy Eronda elam qabilalarining Elamtu (bobil va ossur tilida «mamlakat») yoki Elam ilk davlat birlashmasi shakllanadi. Elam Mesopotamiya hamda Shimoliy va Sharqiy Eron bilan bog‘langan Qorun va Qerxa daryolari vodiylarida joylashgan edi. Suza shahri poytaxtga aylanadi. Elam davlati mil. avv. XXIV-XXII asrlarda Akkad davlatiga bevosita qaram bo‘lgan.

Elamning tekislik qismi Qorun va Qerxa daryolari bilan sug‘orilib, mil. avv. IV-III ming yilliklarda tariq, emmer va mevalar yetishtirilgan. Shu vaqtda hunarmandchilik, ayniqsa, kulolchilik rivojlanadi. Tog‘li Baxtiyor hududlari mis, qo‘rg‘oshinga boy bo‘lgan. Tog‘li hududlar aholisining asosiy mashg‘uloti chorvachilik edi. Bundan tashqari, Elamda qadimda Avan, Anshan, Qimash va Simash kichik davlatlari mavjud bo‘lgan. Ular asta-sekin bir davlatga birlashtiriladi.

Elamning siyosiy tarixi uning butun tarixi davomida Mesopotamiya tarixi bilan yaqin bog‘langan. Har ikkala hudud bir-biri bilan yaqin siyosiy-iqtisodiy, savdo va madaniy aloqa-

larda boʻladi. Mil. avv. XXIV-XXIII asrlarda Elam Mesopotamiyani birlashtirgan Akkad davlati tarkibiga kirgan. Oʻsha davrda Elamdagi koʻpchilik hujjatlar va yozuvlar akkad tilida tuziladi. Mil. avv. XXII-XXI asrlarda III Ur sulolasi davrida Elam Mesopotamiya tarkibida qoladi. Mil. avv. XXI asrning II yarmida Elam yana mustaqilligini tiklaydi. Podsho Kutir-Naxxunte I davrida (mil. avv. 1730 – 1700-yillar) Elam Mesopotamiyani bosib oladi.

Elam mil. avv. XIV asrgacha mustaqil davlat sifatida mavjud boʻlgan. Mil. avv. XIV asrdan – mil. avv. XII asrgacha Elam kassitlar hukmron boʻlgan Bobilga qaram boʻladi. Elam mil. avv. 1155-yildan – mil. avv. 1115-yillarda oʻz mustaqilligini qayta tiklaydi. Elam podshosi Shutrak-Naxxunte I Bobilga gʻolibona yurish qilib, shaharni talaydi va boy oʻlja bilan Suzaga qaytadi. Bu oʻljalar ichida Xammurapi qonunlari bitilgan tosh lavha bor edi. XIX asr boshlarida Suzada fransuz arxeologlari olib borgan qazishmalarda bu lavha topiladi. Elam podshosi Kutir-Naxxunte III mil. avv. 1159 – 1157-yillar kassitlar Bobil bilan urushlar olib boradi. Urush Bobil, Sippar, Nippur va boshqa shaharlarning elamliklar tomonidan bosib olinishi bilan tugaydi. Bu davr Elamning gullab-yashnagan davri edi. Elam davlatining hududi Eronning oʻzida hukmronligi janubda Fors qoʻltigʻigacha, shimolda Hamadon shahrigacha choʻzilgan. Mil. avv. VIII asrda Elam Bobil va Ossuriyaga qarshi urushlar olib boradi hamda mil. avv. 720-yilda Elam qoʻshinlari Der yonidagi jangda ossuriyaliklarga kuchli zarba beradi. Oʻn yil oʻtgandan soʻng Ossuriya podshosi Sargon II Elamga bostirib kirib, uning qoʻshinini yanchib tashlaydi.

Mil. avv. VII asrda ham Elam Ossuriyaga qarshi kurashda Bobilga bir necha marta yordam bergan. Ashshurbanipal Elamga olti marta yurish qilib, Elam shaharlarini vayron qiladi. Elam Ossuriyaga rasman boʻysundiriladi. Ossuriyaning halokatidan soʻng, oʻzaro urushlar girdobida qolgan Elamni Midiya bosib olgan. Keyinchalik midiyalik mil. avv. 549-yil atrofida Elam forslar tomonidan bosib olinib, oʻz mustaqilligini abadiy yoʻqotadi.

Qadimgi manbalarda Elam – Xatamti deb aytiladi. Elamning eng muhim viloyatlari Baraxishi, Simashki, Anshan, asosiy shaharlari Avan (bu shahardan Elam hukmdorlari kelib chiqqan. Shumer hujjatlari Mesopotamiyaning Elam bilan savdo aloqalari mil. avv. III ming yillikdan oʻrnatilgani toʻgʻrisida maʼlumot beradi. Elamdan shumer shaharlari qimmatli yogʻoch, kumush va mis olib ketganlar, tariq va metall eksport qilganlar. Elamda hunarmandchilik mil. avv. II ming yillikdan yuqori darajada rivojlanadi, hujjatlarda quruvchi, duradgor, kulol va novvoy kasblari keltiriladi. Podsho yerlari, ibodatxona xoʻjaligi va uy xoʻjaligida mil. avv. II ming yillikdan boshlab qul mehnatidan foydalaniladi.

Qadimgi Elamda shakllangan davlat boshqaruvi mavjud boʻlgan. Podsho sukkalmax («buyuk elchi») unvoni bilan Suzadan turib davlatni boshqaradi. Davlatni boshqarishda yordam bergan podshoning kenja ukasi sukkalom («elchi») deb atalib, Simash (elam tilida Nishanki) shahrini qarorgoh qilib, Elam va Simashni boshqaradi. Kichik viloyatlarni «otalar» («adda») boshqaradilar. Hukmdor dunyodan oʻtgach, uning oʻrniga podshoning ona urugʻidan jiyani yoki singlisining oʻgʻli taxtga oʻtirgan. Elam podsholari oilasida boʻlgʻusi hukmdorlar oʻz singillari bilan turmush qurganlar (levirat). Podsho vafot etgach, uning ukasi akasining beva ayoliga uylanib, podsho boʻlish huquqiga ega boʻlgan. Mil. avv. XIII asrdan boshlab podsholik taxti ota urugʻi boʻyicha podshoning katta oʻgʻliga meros boʻlib oʻtadigan boʻladi.

Elamda mil. avv. III ming yillikda qishloq dehqon jamoasi asosiy iqtisodiy-ijtimoiy tashkilot shakli edi. Qishloq jamoasiga qon-qarindoshligidan qatʼi nazar yerga jamoa egalik qilib, jamoa tarkibiga barcha erkin kishilar kirar edi. Jamoa xalq yigʻinida saylangan oqsoqol tomonidan boshqarilgan. Xalq yigʻini va ular saylagan vakolatli kishilar mulkiy muammolarni va boshqa muammoli masalalarni hal qilib, jinoyatchilarni sud qilganlar. Mil. avv. II ming yillik boshlarida qishloq jamoalari mulkiy tabaqalanish natijasida yemirila boshlagan. Yer boy oilalar qoʻlida toʻplanib, qaram dehqonlar paydo boʻla boshlaydi. Elamda jamoa yer egaligi oʻrniga xususiy xoʻjalik, podsho va ibodatxona xoʻjaliklari paydo boʻladi.

Elam o'zining uch ming yillik tarixi davomida yuksak madaniyatni yaratadi. Elamliklar mil. avv. III ming yillik boshlarida shumer mixxatini o'zlashtirib piktografik (rasm) yozuvni yaratganlar. U 150 belgidan iborat bo'lib, ko'pincha xo'jalik hujjatlarini yozishda 400 yil davomida foydalanib kelinadi. Yozuv takomillashib borib, mil. avv. III ming yillikning ikkinchi yarmida Elamda 80 belgili chiziqli yozuv vujudga kelgan. Bu yozuvda siyosiy matnlar bitilgan. Elam tilidagi bizgacha yetib kelgan eng qadimgi mixxat matni bu Akkad podshosi Naram-Suen bilan shartnomasi mil. avv. XXIII asrga tegishli.

Elam jamiyati rivojlangan diniy e'tiqodga ega bo'lgan. Mil. avv. XXIII asrga bir matnda Elamning 37 ilohi nomlari keltirilgan. Iloh va ma'budalarga bag'ishlab hashamatli ibodatxonalar qurilgan. Elamning diniy markazi Suza shahri bo'lib, bu shaharning homiysi xudo Inshushinak edi. Dastlab Elam xudolari panteonida «ulug' ma'buda», xudolar onasi ma'buda Pinekir birinchi o'rinda turgan. Bu Elam jamiyatida matriarxat an'analari ustuvor bo'lganini ko'rsatadi. Keyinchalik xudo Xumban yetakchi mavqeyini egallaydi. Quyosh xudosi Naxunta kunning yaratuvchisi hisoblangan. Ibodatxona, zikkuratlar qurilib, ularda ilohlarning haykallari qo'yilgan.

Elam uch ming yil ichida yuqori darajada shakllangan san'atni yaratgan. Elam xum va ko'zalari geometrik chiziqlar, qushlar va mavjudotlar va odamlarning geometrik shakldagi tasvirlar bilan bezatilgan. Muhrlarda grifonlar (yirtqich qush), qanotli sherlar va devlar, tosh ko'zalarda yirik qoramol, qushlar va yovvoyi hayvonlar tasviri tushirilgan. Elamda haykaltaroshlik san'ati rivojlangan bo'lib, ilohlarning haykallari oltin, kumush va jezdani ishlangan. Malika Napirasuning 1800 kg vaznli jez haykali Elam san'atining noyob namunasi hisoblanadi. Elam haykaltaroshlik san'atida Bobilning ta'siri seziladi.

Elamliklar mohir me'morlar bo'lib, jamoa inshootlari, mudofaa devorlari qurganlar. Elam me'morchiligining eng katta yodgorligi bu – Suza shahridan 30 km masofada bo'lgan Dur-Untash shaharida qurilgan zikkuratdir (mil. avv. XIII asr). Zikkuratga kirishda sherlar, buqalar, kalxatlar, oltin va kumushdan quyilgan xudo va podsholarning haykallari qo'yil-

gan. Zikkuratning pastki qavati tomonlarining uzunligi 105 metrga teng. Zikkurat 7 darvozaga ega bo'lib, 4 qavatli edi. Inshootning umumiy balandligi 42 metrni tashkil etadi. Uning qurilishiga millionlab g'isht, yuz minglab toshlar ishlatilgan. Zikkurat xarobalaridan fransuz arxeologlari metall, marmar va shishadan yasalgan ko'plab bag'ishlov ko'zalarini hamda yuzlab podsho yozuvlarini topadilar. Dur-Untash shahri mil. avv. VII asrda Elamga bostirib kirgan Ossuriya qo'shinlari tomonidan vayron qilingan. Elam madaniyati qo'shni xalqlarning madaniyatlariga hayotbaxsh ta'sir qilgan.

4. Midiya podsholigi (mil. avv. VII-VI asrlar). Midiyaliklar Shimoliy Qora dengizbo'yidan hozirgi Afg'oniston hududlarigacha cho'zilgan bepoyon hududda yashagan sak-skif qabilalarining bir qismi edi. Olimlarning fikriga ko'ra, midiyaliklar mil. avv. IX-VIII asrlarda O'rta Osiyo va unga qo'shni hududlardan Eron yerlariga tarqalganlar. Mil. avv. I ming yillik boshlarida midianitlar Shimoli-g'arbiy Eronda o'rnashadilar. Bu hududda mil. avv. IX asrda ibtidoiy jamoa munosabatlari yemirilib, kichik siyosiy birlashmalar vujudga keladi. Mamlakatning g'arbiy qismi Zagros tog'i hududi bo'lib, keyinchalik Midiya Atropatenasi deb atalgan. Atropatenadan sharqda Midiyaning tekislik qismi joylashgan. Mil. avv. III-II ming yilliklarda bu hududlarda kassit, kutiy va xurrit tillarida so'zlashadigan o'troq va ko'chmanchi chorvadorlar yashaganlar.

Ossuriyaning muntazam tazyiqi midianitlarning kichik davlat birlashmalarini mil. avv. VII asr boshlarida birlashishga majbur qilgan. Skif va kimmeriyalar qo'llab-quvvatlagan midianitlar VII asr boshlarida Ossuriyaga qarshi isyon ko'targanlar. Ossuriya qo'zg'olonchilardan skiflarni ajratishga erishadi, lekin midianitlar Ossuriyaga qarshi kurashni davom ettirib, mustaqillikka erishadilar. Ularning yo'lboshchisi Kashtariti Midiya hududini birlashtirib, Sharqda mil. avv. VII asr o'rtalarida Midiyani Ossuriya, Elam kabi qudratli davlatga aylantiradi. Shu vaqtda mil. avv. 653-yil Ossuriyaning ittifoqchisi skiflar Midiyaga bostirib kirib, uni ishg'ol qiladilar. Ular Midiyada 29 yil hukmronlik qilganlar. Kashtaritining vorisi Kayxusrav (Midiya tilida Uvaxshatra) mil. avv. 624-yili skiflar hukmronligiga chek qo'yib, barcha

Midiya qabilalarini birlashtiradi. Mamlakat poytaxti qilib, Ekbatana shahri (hozirgi Hamadon yaqinida) belgilanadi. Kayxusrav ko'ngilli qo'shin o'rniga qurol turlari bo'yicha (nayzachilar, kamonchilar, otliqlar) bo'lingan kuchli jangovar qobiliyatga ega bo'lgan qo'shin tuzgan. Otliq qismlar Midiya qo'shinida zarbdor harbiy kuch bo'lgan. Kayxusrav ana shunday kuchli qo'shinga ega bo'lgach, Bobil bilan azaliy dushman, zaiflashib borayotgan Ossuriyaga qarshi ittifoq tuzib, unga qarshi urush harakatlari ni boshlaydi.

Kayxusrav o'z davlati chegaralarini janub va sharqdagi qo'shnilari hisobiga kengaytirishga kirishadi. Mil. avv. 624-yil Fors viloyati, keyin Parfiya va Girkaniya, Armaniston bosib olinadi. Mil. avv. 614-yil Ossuriyaning qadimgi poytaxti Ashshur bosib olinib, mil. avv. 612-yil 2 yillik qamaldan so'ng Nineviya taslim bo'ladi. Natijada Kichik Osiyoning sharqiy qismi va Ossuriyaning asosiy hududi Midiya qo'lga o'tgan. Mil. avv. 609-yilda Midiya qo'shinlari Xarran shahrida Ossur qo'shinlari qoldiqlarini tor-mor qilganlar. Midiya Shimoliy Mesopotamiya va Xarran viloyatini, janubda Fors davlatini, Kaspiy dengizining janubi-sharqidagi Parfiya va Girkaniyani bosib oladi. Mil. avv. 593-yilda midiyaliklar Urartu, Skif davlatlarini, Sakasena va Manna kabi kichik davlatchalarni o'ziga qo'shib olgan. Mil. avv. 590-yilda Kichik Osiyodagi Kappadokiya zabt etiladi. Shundan so'ng Kichik Osiyoning qudratli davlati Lidiya bilan urush boshlanadi. Urush 5 yil davom etadi. Urush Navuxodonosor II vositachiligida tinchlik shartnomasi bilan tugaydi. Shartnomaga ko'ra, Galis daryosi ikki davlat o'rtasidagi chegara etib belgilanadi. Kayxusrav va Lidiya podshosi Aliatt farzandlari o'rtasidagi sulolaviy nikoh tuzish bilan shartnoma mustahkamlangan. Bobil kuchayib Midiyaga qarshi chegara mustahkam mudofaa inshootlarini barpo qilgan.

Mil. avv. 585 – 550-yillarda podsholik qilgan Astiag davrida Midiya katta va qudratli davlatga aylanadi. Bu vaqtda Elam ham qo'shib olingan. Astiagning vorisi yo'q bo'lib, u o'z taxtini qizi Mandana yoki uning bolalariga qoldirishi lozim edi. Qizi Mandana Astiagga qaram Fors viloyati hokimi Kambizning rafiqasi bo'lib, bu nikohdan forsning bo'lajak hukmdori

Kayxusrav tugʻiladi. Mil. avv. 554-yilda Midiyaga qaram forslar unga qarshi qoʻzgʻolon koʻtarganlar. Toʻrt yillik urushdan soʻng forslar Midiya ustidan toʻla gʻalaba qiladilar. Midiya Fors qabilasining Ahmon urugʻi vakili hukmron boʻlgan Fors davlati tarkibiga kirgan. Midiya madaniyati namunalari boʻlgan meʼmoriy inshootlar, tasviriy sanʼat asarlari bizgacha yetib kelgan. Gerodot va Polibiy asarlarida Midiya poytaxti Ekbatanadagi podsho saroyi tasviri saqlanib qolgan. Saroy-qalʼa yetti qavat devorlar bilan oʻrab olingan. Bu devorlarning ichida saroy va xazina joylashgan. Saroyning aylanasi 1 kilometrdan ortiq boʻlgan. Saroyning devorlari va shiftlari kedr yogʻochidan bunyod etilib, oltin va kumush bilan qoplangan.

Arxeologik qazishmalar Midiya hududida XX asrda tizimli olib borilgan. Ushbu arxeologik qazilmalar natijasida topilgan yodgorliklarning yoshi mil. avv. 1300 – 1600-yillarga tengligi aniqlangan. Bu yerdan topilgan jezdan yasalgan uy-roʻzgʻor buyumlari, qurollar hayotiy va afsonaviy mavjudotlar tasviri bilan bezatilgan. Mahalliy aholi 1947-yilda Sakkiz shahri yaqinidagi baland tepalikdan Midiya davriga tegishli xazina topgan. Topilmalar ichida koʻrinishidan podsho taqqan koʻkrak bezagi, podsho oltin tojining parchasi, qilich sopining quyma oltin qismi, ot egar-jabdugʻining oltin qismlari va sopol koʻzalar mavjud. Bu buyumlarni bezashda kiyik, kalxat va quyon tasvirilaridan foydalanilgan. Arxeologlar, bu xazina topilgan joyda mil. avv. VIII-VII asrlarda Midiya qalʼasi mavjud boʻlganini aniqlaydilar. Shimoli-gʻarbiy Eron, Gilyon viloyati va Hamadon yaqinidan Midiya davriga oid qalʼalar, saroylar, ibodatxonalar, oltin, kumush, sopol yasalgan erkak va ayollar haykalchalari hamda oltin, kumush koʻzalar qazib ochildi. Midiyada asosiy diniy eʼtiqod zardushtiylik boʻlgan. Koʻrinishidan Astiag hukmronligi davrida zardushtiylik dini davlat diniga aylangan. Astiagning saroyidagi maglar zardushtiylik eʼtiqodini urf-odat va rasm-rusum va anʼanalarini saqlovchi kohinlar boʻlgan. Keyingi Ahmoniylar davrida ham zardushtiylik eʼtiqodi rasmiy din boʻlgan va maglar ham podsho saroyida oʻz mavqelarini saqlab qolganlar.

5. Parsuash mamlakati. Forslar to'g'risidagi ma'lumotlar ilk bor Ossuriya yozuvlarida uchraydi. Ossur podshosi Salmanasar II ning mil. avv. 843-yildagi yozuvida Parsua viloyati tilga olinadi. Ossuriya mil. avv. 843-yilda bu viloyatning 27 «podshosidan» xiroj olgan ossur manbalaridan birida tilga olinadi. Bu viloyatlar Markaziy Zagros tog'larida joylashgan deb faraz qilinadi. Bu vaqtda ko'p sonli fors (qadimgi fors tilida – pars) qabilalari tarqoq yashaganlar. Mil. avv. VIII asr oxiridagi ossur manbalarida Elamdan shimoli-g'arbda joylashgan (hozirgi Sulaymoniya shahridan sharqda) Parsuash mamlakati eslatiladi. Taxminan mil. avv. 800-yillar atrofida forslar qardosh midianitlardan uzoqlashib, janubi-sharq tomon asta-sekin siljiydilar. Mil. avv. 714-yilda forslar ossur podshosi Sargon II ning fuqarosi sifatida tilga olinadi. Ma'lum vaqt davomida forslar Eronning janubi-g'arbida Elamning asl hududlarini egalladilar. Mil. avv. VIII asr oxiridan forslar ahmon urug'idan bo'lgan yo'l boshchilar yetakchilik qilgan qabilalar ittifoqini tashkil qiladilar. Sulolaning asoschisi an'ana bo'yicha pars qabilalarining bir urug'i boshlig'i Ahmon hisoblanadi. Elamning bu qabilalar egallagan hududi yangi kelgindi qabilalar nomi bilan Pars nomini oladi. Bu hudud hozirgi Eronning Fors viloyatiga to'g'ri keladi. Fors so'zi Parsning arab tilida aytilishi bo'lib, mamlakat va fors xalqini, ularning poytaxti Pasargad (yunon tilida Persepol)ni bildiradi.

Forslar mil. avv. VII asrning o'rtalarigacha Elamga, keyin esa qisqa vaqt Ossuriyaga o'lpon to'laganlar. Ahmonning o'g'li Chishpish (680/ 670 – 645) Elamning qadimgi markazlaridan birining Anshan (hozirgi Sheroz shahridan 46 km shimolroqda) hokimi bo'lgan. An'anaga ko'ra, Ahmonning o'g'li Chishpishdan so'ng podsholik hokimiyati Kayxusrav I (qadimgi fors tilida Qurush)ga o'tadi. U mil. avv. 642-yil ossurlar Elamni zabt etganda, Ossuriyaga qaramligini tan oladi va katta o'g'lini garovga ossur poytaxti Nineviyaga jo'natadi. Elamga qaram bo'lgan Parsda Kayxusravning ikkinchi o'g'li Kambiz I mil. avv. 600 – 559-yillar podsholik qiladi. Kambiz Midiya podshosi Astiagning qizi Mandanaga uylangan, ulardan Kayxusrav II tug'iladi. Kayxusrav II (mil. avv. 558 – 530-yillar) mil. avv.

550-yilda Midiya qaramligini tugatib, mustaqil Ahmoniyalar davlatining birinchi hukmdori bo'ldi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

21. В. Хинкс. Государство Элам. – М.: 1977.

22. G. Kameron. History of early Iran, Chicago, Illinois 1936.

Asosiy sanalar

Mil. avv. III ming
yillik boshlari

Ilk davlat birlashmalarining tashkil
topishi.

Mil. avv. XXII asr

Markazi Suza bo'lgan Elam davlatining
paydo bo'lishi.

Mil. avv. 520-yil

Zardushtiylik dini rasmiy dinga aylandi.

Mil. avv.
VIII-VI asrlar

Elamning Ossuriya bilan kurashi.

Mil. avv.
673 – 672-yillar

Midiya davlatining tashkil topishi.

Mil. avv.
558 – 530-yillar

Kayxusrav II hukmronligi.

AHMONIYLAR DAVLATI. QADIMGI ERON MADANIYATI

- 1. Ahmoniyalar davlatining siyosiy tarixi.**
- 2. Armiya.**
- 3. Ahmoniyalar davlatining ijtimoiy holati va davlat tuzumi.**
- 4. Qadimgi Eron madaniyati. Diniy e'tiqod.**

1. Ahmoniyalar davlatining siyosiy tarixi. Kambiz I ning o'g'li Kayxusrav II mil. avv. 558-yilda Midiyaga qaram Parsuash viloyatining hokimi bo'ladi. Forslar o'zlari qaram bo'lgan Midiyaga qarshi mil. avv. 553-yilda Kayxusrav II boshchiligidagi qo'zg'olon ko'taradilar. Midiya bilan urush uch yil davom etadi, Midiya qo'shinlarining bir qismi podsho Astiagga xiyonat qiladi va dusman tomoniga o'tadi. Urush forslar foydasiga hal bo'lib, mil. avv. 550-yilda Midiyaning poytaxti Ekbatanani ishg'ol qilish bilan tugaydi. Midiyaning poytaxti Ekbatana Ahmoniyalar davlatining poytaxtlaridan biri bo'lib qoladi. Midiya bosib olinganidan keyin forslar qo'shni mamlakatlarga yurish boshlaydilar. Ular mil. avv. 549 – 548-yillar Parfiya va Girkaniyani va ehtimol, Armanistonni bosib oladilar. Mil. avv. 547-yilda forslar Kichik Osiyoda eng kuchli davlat hisoblangan Lidiyani istilo qilishga kirishdilar va ikki jangdan so'ng Lidiya podsholigi istilo qilinadi. Shundan so'ng Kichik Osiyodagi yunon shaharlari Kayxusrav hokimiyatini ko'ngilli tan olganlar.

Kayxusrav mil. avv. 545-yildan 530-yilgacha hozirgi Eronning sharqiy hududlari, Afg'oniston va Hindistonning shimoli, O'rta Osiyodagi ba'zi viloyatlarni va Marg'iyona, Xorazm, Baqtriya, Ariya, Gedrosiya, Sattagidiya, Araxosiya va Gandxarani bo'ysundiradi. Ahmoniyalar davlati hududlari Hindistonning shimoli-g'arbiy chegaralarigacha, Hindiqushning janubiy yonbag'irlarigacha yetgan. Kayxusrav shimoli-sharqiy yo'nalishlarda o'z ta'sirini mustahkamlaydi.

Kayxusrav mil. avv. 539-yil kuzida Bobil podsholigini bosib oladi. Bobil podsholigi rasman saqlab qolinib, Bobil jamiyatining ijtimoiy tuzilmasi o'zgarishsiz qoladi. Bobil shahri fors podsholari turadigan qarorgohlardan biriga aylantirilgan. Fors

podshosi noibi Bobil shahrida turib qaram mamlakat ustidan nazoratni amalga oshirgan. Mamlakat mustaqil siyosat yuritishdan mahrum bo'ldi. Bobil davlat boshqaruvida bobilliklar yetakchi o'rinda qolaveradi. Ichki siyosatda oliy harbiy va ma'muriy hokimiyat fors podshosining noibi qo'liga o'tgan. Amalda Bobil mustaqil davlatdan Ahmoniyalar viloyatiga aylanadi. Bobil Ahmoniyalar davlati uchun eng ko'p miqdorda o'lpon to'laydigan qaram o'lka bo'lib qolgan. Bobilliklarning qadimgi diniy e'tiqodlariga fors podsholari homiylik qilganlar.

Shundan so'ng Suriya, Falastin va Finikiyaning shahar-davlatlari Misr chegaralarigacha Kayxusravga ko'ngilli ravishda bo'ysunadilar. Finikiya, Bobil va Kichik Osiyo shaharlarining savdo-hunarmand qatlamlari tranzit savdo yo'llari xavfsizligini ta'minlaydigan kuchli markazlashgan davlatdan manfaatdor bo'lganlar. Shu sababli, ular qudratli Fors davlatini qo'llab-quvvatlaydilar.

Kayxusrav buyuk imperiyaning boshlanishiga asos solgan. Uning davridan boshlab, fors urug'-qabila yo'l boshchilari imperiyaning oliy amaldorlari satrapliklarning noiblariga aylanganlar. Fors zodagonlari katta-katta yer-mulklar, moddiy boyliklarga ega bo'ladilar. Urug jamoa bo'lib yashagan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'llangan oddiy forslar harbiy tabaqaga aylanib, harbiy turmush tarzida yashaganlar. Fors harbiylariga ajratilgan yerlarda qaram kishilar, qullar ishlaganlar. G'olibona yurishlardan ulkan harbiy o'ljalari, o'n minglab asirlar olib kelingan. Asirlar shaharlar, ibodatxonalar, yo'llar va sug'orish inshootlari qurilishida ishlatilgan. Vaqt o'tishi bilan oliy amaldorlar, satraplar turli yo'llar bilan mislsiz boylik to'playdilar va markaziy hokimiyatga bo'ysunmay qo'yadilar. Oxir-oqibatda davlat hokimiyati zaiflashadi va qariyb 200 yildan so'ng halokatga yuz tutgan.

Fors davlatining shimoli-sharqiy chegaralarida jangovar sak va massagetlar yashagan. Bu qabilalar azaldan Eron chegarasi hududlaridagi yaylovlarda ko'chib yurganlar. Kayxusrav ularni o'z chegaralariga bostirib kirish xavfini tugatish uchun mil. avv. 530-yilda massagetlar ustiga yurish qiladi. Uning maqsadi massagatlarni bo'ysundirish bo'lgan. Gerodot

tarixida bu yurish batafsil tasvirlanadi. Massagetlar malikasi To'maris tomonidan Kayxusrav qo'shini Amudaryoning sharqiy tomonida mil. avv. 530-yil avgust boshlarida bo'lgan katta jangda yanchib tashlanadi. Bu jangda Kayxusravning o'zi o'ldiriladi. Hozirgi O'rta Osiyo xalqlarining o'sha vaqtda yashagan ajdodlarining o'z ozodligi uchun mardonavor kurashini Gerodot shunday tasvirlaydi: «204. G'arbdan Kaspiy dengizi, Kavkaz bilan chegaradosh, sharqda esa quyosh chiqish yo'nalishida unga cheksiz ko'z ilg'amaydigan tekislik tutashadi. Bu ulkan tekislikning ko'pchilik qismini tilga olingan massagetlar egallaydi, ularga qarshi Kayxusrav urush qilishni o'yladi. Kayxusravda bu yurishga undaydigan juda muhim sabablar bor edi. Eng avvalo, qanday holda tug'ilgani u o'zini odamlardan yuqori xayol qildi, keyin unga barcha urushlarda baxt kulib boqdi. Axir, Kayxusravga qarshi borgan hech bir xalq o'z halokatidan qochib qutulolmadi.

205. Massagetlar malikasi marhum podshoning rafiqasi edi. Uni To'maris deb atar edilar. Unga Kayxusrav elchilarini sovchilik bahonasi bilan go'yoki uni o'ziga xotin qilish maqsadida jo'natdi. Lekin To'maris Kayxusrav unga uylanish emas, massagetlar podsholigi ilinjida ekanini tushundi va uni rad qildi. Shunda Kayxusrav ayyorlik bilan o'z maqsadiga erisha olmagan uchun massagetlarga qarshi ochiq urush bilan keldi. Qo'shinni o'tkazish uchun podsho Araks daryosiga ponton ko'priklar qurishni, ko'priklar turgan kemalarda esa minoralar ko'tarishni buyurdi.

206. Kayxusrav qo'shini hozircha bu ishlar bilan band ekan, To'maris chopar orqali Kayxusravga mana buni aytishga buyurdi: midiyaliklar podshosi o'z niyatingdan qayt. Axir, sen oldindan bilmaysanku, bu ko'priklarni qurish sen uchun yaxshilikka xizmat qiladimi, qo'y buni, o'z davlating ustidan podsholik qil va biz o'z-o'zimizga hokim bo'lganimizga hasad qilma...

214. To'maris Kayxusrav uni so'ziga e'tibor bermaganini bilib, o'zining barcha qo'shini bilan forslarga hujum qildi. Bu jang mening bilishimcha, varvarlar o'rtasidagi eng shafqatsiz janglardan biri bo'ldi. Uning borishi to'g'risida men mana buni bildim. Aytishlaricha, raqiblar bir-birovlariga qarama-qarshi

turib, uzoqdan kamonlardan o'q yog'dirganlar. Keyin o'q zaxirasini tugatib, ular xanjar va nayzalar bilan qo'lma-qo'l jangga tashlandilar, raqiblar uzoq urushdilar, hech kim chekinishni istamadi. Nihoyat, massagetlar yengdilar. Deyarli barcha fors qo'shini jang maydonida qoldi, Kayxusravning o'zi ham halok bo'ldi. To'maris esa sharob meshini odam qoniga to'ldirdi, keyin o'lgan forslar ichidan Kayxusravning jasadini topishni buyurdi. Kayxusravning o'ligini topganlarida, malika uning boshini meshga tiqishni buyurdi. Keyin marhum ustidan mazax qilib, shunday deya boshladi: «Sen baribir meni halok qilding, men tirik qolib, seni jangda yenggan bo'lsam-da, ayyorlik bilan o'g'limni bosib olding. Shuning uchun, mana endi seni qon bilan to'ydiraman!» Kayxusravning o'limi to'g'risida ko'p hikoyalarning ichidan mening taxminimga ko'ra, eng ishonchlisi shu¹. Forslarning Orta Osiyoga qilgan yurishi ana shunday mag'lubiyat bilan yakun topadi. Erksevar xalq o'z mustaqilligini saqlab qoladi. Kayxusrav II ning o'limidan so'ng uning vorisi Farnaspning qizi Kassandrada bo'lgan o'g'li Kambiz II (Qo'mbiz) mil. avv. 530-yil avgust oyida fors taxtiga chiqadi. Kambiz II o'z hokimiyatini mustahkamlab, Misrga yurishga tayyorlana boshlaydi. Misr fir'avni Amasis (Yaxmos II) bu vaqtda tashqi xavfning oldini olish uchun mamlakatning iqtisodiy-harbiy qudratini mustahkamlashga kirishadi. U yunon yollanma askarlarini o'z qo'shini tarkibiga kiritadi. Fir'avn forslarning tahdidiga qarshi Kipr, Lidiya va Bobil davlatlari bilan ittifoq tuzadi. Lekin Lidiya, Bobil davlatlari tez orada Kayxusrav tomonidan bosib olinadi. Kambiz II Misrga katta qo'shin va flot bilan yurish boshlaydi. Shu vaqtda yaxshi tashkilotchi fir'avn Amasis vafot etadi. Yangi fir'avn Psammetix III Misrni forslar bosqinidan saqlab qola olmaydi. Yollanma yunon qismlari sarkardasi Fanes xoinlik qilib, forslar tomoniga o'tib ketadi. Pelusiya yonidagi jangda va Memfis shahri himoyasida Misr qo'shinlari kuchli qarshilik ko'rsatganlar, lekin misrliklar yengiladilar. Forslar mamlakat poytaxti Memfisni bosib olib, ikki ming kishini qirib tashlaydilar. Psammetix III ning o'g'li ham

---

¹ Tarjima: Хрестоматия по истории древнего мира. М., 1991. 76-78 стр.

qatl qilinadi. Lekin Psammetixning o'ziga Kambiz II shafqat ko'rsatib, tirik qoldirgan.

Mil. avv. 525-yil avgust oxirida Kambiz II Misr fir'avni deb e'lon qilinadi. U Misr urf-odati bo'yicha toj kiygan va yangi XX-VII sulolaga asos soladi. Misrni bosib olgach, Kambiz II janubga Nubiyaga qarshi yetarlicha tayyorgarlik ko'rmay yurish boshlaydi. Yetarlicha oziq-ovqatga ega bo'lmagan qo'shin suvsiz sahroga tushib qoladi. Qo'shinda odamxo'rlik boshlanib, Kambiz chekinishga majbur bo'ladi. Harbiy yurish muvaffaqiyatsiz tugaydi. Kambizning og'ir vaziyatga tushib qolganidan foydalanib, misrliklar qo'zg'olon ko'targanlar. Kambiz II (mil. avv. 524-yil) Memfisga qaytib, Misrda boshlangan qo'zg'olonni bostiradi. Kambiz II uch yil Misrda qolib ketadi. Mil. avv. 522-yil mart oyida uning kichik ukasi Bardiya qo'zg'olon ko'tarib, Eronda podsho bo'lgani to'g'risidagi xabarni oladi. Kambiz II Eronga qaytish uchun yo'lga chiqib, sirli holda vafot etadi (mil. avv. 522-yil).

Kambizga qarshi fors saroyidagi to'ntarish to'g'risida turli farazlar mavjud. Kambizning vorisi Doro I (mil. avv. 522 – 486) ning Behistun qoya yozuvlarida bayon qilingan rasmiy farazlariga ko'ra, Kambiz Misrga yurishiga qadar o'zining ukasi Bardiyadan gumonsirab, uni maxfiy ravishda o'ldirishga buyruq bergan. Mag Gaumata ismli kimsa bundan foydalanib, o'zini Bardiya deb e'lon qiladi va u 522-yil 2-martda Bardiya nomi bilan taxtga o'tiradi. Bardiya-Gaumata qaram xalqlarni o'ziga moyil qilish uchun soliq va harbiy majburiyatlarni uch yilga bekor qiladi. U fors urug'-zodagonlarining imtiyozlarini bekor qilish, ularning iqtisodiy va siyosiy hukmronligini tugatish uchun harakat qilgan. Shu sababli, u mamlakatdagi keng xalq ommasining qo'llab-quvvatlashiga erishadi.

Farazlarga ko'ra, Gaumata to'g'risidagi ma'lumot asosli emas. Aslida hokimiyatga haqiqiy Bardiya kelgan. Bardiya¹ yetti oylik boshqaruvdan so'ng 522-yil 29-sentabrda yetti fors urug'ining aslzoda vakillari bo'lgan fitnachilar tomonidan o'ldirilgan. Fitnachilardan biri 28 yoshli Doro (mil. avv. 522 – 486-yillar) podsho taxtiga o'tiradi. Doro I mil. avv. VII-VI asrlarda Kayxusravgacha hukmron bo'lgan Ahmoniy podsholari

---

¹ O'sha manba 83-bet.

avlodidan bo'lgan. Doroning o'zi fors urug' aslzodalari oliy tabaqasiga mansubligi tufayli Bardiya bekor qilgan zodagonlarning imtiyozlarini qayta tiklaydi. Doro I taxtga o'tirishi bilan unga qarshi Bobilda ko'tarilgan qo'zg'olonni bostirayotgan bir vaqtda Fors, Midiya, Elam, Marg'iyona, Parfiya, Sattagidiya (hozirgi Afg'oniston), O'rta Osiyoning sak qabilalari va Misr qo'zg'olon ko'taradi. Forsning o'zida ham o'zini Bardiya deb e'lon qilgan Vaxayazdata nomli kimsa Doroga qarshi qo'zg'olon ko'tarib, Sharqiy Eron viloyatlari va Afg'onistongacha bo'lgan hududlarni bosib olgan. Mil. avv. 521-yil 16-iyulda Doro Vaxayazdata qo'shinlarini tor-mor qiladi.

Bu vaqtda Midiyada o'zini Midiya podshosi Kiaksar urug'idan deb hisoblagan Fravartish (Fraorti II) qo'zg'olon ko'tarib, hokimiyatni qo'lga oladi. Doro bu qo'zg'olonni ham bostirgan. Mil. avv. 521-yil yoziga kelib, Doro qo'shinlari besh jangdan so'ng Afg'onistonni qayta bo'sundiradi. Doroning qaynotasi Dadarshish Parfiya va Girkaniyadagi g'alayonlarni bostiradi. Bu vaqtda Bobilda so'nggi qo'zg'olon boshlanib, mil. avv. 521-yil 27-noyabrgacha davom etgan. Doro I taxtga chiqqanidan bir yil o'tgach, o'z hokimiyatini bir qadar mustahkamlaydi. U mil. avv. 519-yilda O'rta Osiyoga saklarga qarshi yurish qilgan. Saklar podsho Skunxa boshchiligida bosqinchilarga qarshi ozodlik urushi olib borganlar. Bu ozodlik urushining bir epizodi misolida yunon yozuvchisi Polienning sak jangchisi Shiroqning jasorati to'g'risidagi hikoyasini olish mumkin. Forslar saklarni yengib, ularning bir qism hududini bosib olganlar. Bu yurish to'g'risida Doro I ning Behustun yozuvlarida aytib o'tiladi.

Forslar mil. avv. 519 – 512-yillarda Frakiya, Makedoniya va Hindistonning shimoli-g'arbiy qismini bosib oladilar. Doro I Shimoliy Afrikada Liviyaning bir qismini, Bolqonda Frakiyani, Samos va boshqa yunon orollarini bosib oladi. Mil. avv. VI asrning oxirida Ahmoniylar davlati chegaralari sharqda Hind daryosidan, g'arbda Egey dengizigacha, shimolda Armanistondan janubdan Nilning birinchi ostonasigacha yetib boradi. Doro I ning faol istilochilik yurishlari natijasida dunyo tarixida birinchi bor Osiyo, Afrika, Yevropadagi o'nlab mamlakatlar va xalqlarni o'z ichiga olgan ulkan imperiya tashkil topadi.

Kserks (mil. avv. 486 – 464) Doro I ning ikkinchi xotini malika Atossaning o'g'li edi. Doro I mil. avv. 486-yilda 36 yil podsholik qilib, 64 yoshida vafot etgan. Taxt vorisligi uchun uning birinchi xotini zodagon Gobriyning qizidan 3 o'g'li va ikkinchi xotini Kayxusravning qizi Atossadan 4 o'g'li bo'lgan. Har ikki nikohdan bo'lgan o'g'illar o'rtasida taxt uchun kurash borgan. Malika Atossaning katta o'g'li Kserks bu kurashda g'olib chiqqan. Doro I vafotidan oldin Kserksga taxtni topshirgan. Kserks Yunonistonni to'liq bosib olishni rejalashtirgan. Fors davlatining mil. avv. 490-yilda Bolqon Yunonistonida g'olibona boshlagan urushi bir necha o'n yillarga cho'zilib ketadi. Bir necha janglarda forslar mag'lubiyatga uchraydilar.

Mil. avv. 465-yilda saroy a'yo'ni Artabanning fitnasi natijasi-da Kserks I va uning katta o'g'li Doro o'ldirilgan. Taxtga Kserksning o'g'li Artakserks I (forscha nomi Artaxshassa, mil. avv. 465 – 425-yillar) Artakserks taxtga chiqqan. U bir necha oydan so'ng saroydagi to'qnashuvda Artabanni o'ldiradi. Artakserks I davlat hokimiyatini mustahkamlashga harakat qiladi. Misrda yunonlar qo'llab-quvvatlagan qo'zg'olonni (mil. avv. 464-yil) va oqsuyak-zodagonlarning separat chiqishlarini bostiradi.

Mil. avv. 460-yil Misrda Inar boshchiligida qo'zg'olon ko'tariladi. Yunonlar forslarga qarshi Misrdagi qo'zg'olonni qo'llab-quvvatlaydilar. Yunon floti Nil daryosi ostonasida forslar tomonidan tor-mor qilinadi (mil. avv. 454-yil). Misrdagi qo'zg'olon faqat mil. avv. 454-yilda bostiriladi. Mil. avv. 449-yilda afinaliklar 200 kema bilan Kipr orolining katta qismini bosib oladilar. Mil. avv. 449-yil «Kalliy» sulhiga ko'ra, forslar Yevropadagi mulklaridan, Kichik Osiyodagi yunon shaharlaridan voz kechadilar. Forslar mil. avv. IV asrning birinchi yarmida Kichik Osiyodagi yunon shaharlari ustidan hukmronliklarini qayta tiklaydilar. Yunon shaharlari fors davlatiga tegishli o'lpon – to'lovlarini to'lab turganlar. O'zaro urushlar girdobida qolgan yunon polislari ham barqaror fors davlatining himoyasiga o'tishga harakat qiladilar.

Ahmoniylar davlatining keyingi davrida ichki ziddiyatlar, satraplarning o'zboshimchaligi kuchayib, O'rta Osiyo saklari-ning va Misrning vaqtinchalik ajralib chiqishi yuz beradi. Ar-

takserks I ning mil. avv. 424-yilgi vafotidan keyin mil. avv. 423-yilda uning o'g'li Ox (qadimgi fors tilida Vaxuka) Doro II nomi bilan taxtga o'tiradi. Uning hukmronligi davrida saroy a'yonlarining ta'siri kuchayib, qaram xalqlarning qo'zg'olonlari natijasida davlat yanada zaiflashadi. Doro II mil. avv. 404-yil mart oyida vafot etadi. Uning katta o'g'li Arsak o'z ukasi Kayxusrav bilan taxt uchun kurashadi. Arsak Artakserks II nomi bilan taxtga chiqadi (mil. avv. 405 – 358-yillar).

Doro II ning o'g'li shahzoda Kayxusrav Kichik Osiyoning bir necha satrapliklarning noibi hamda Kichik Osiyodagi fors qo'shinlarining qo'mondoni edi. Shahzoda Kayxusrav qobiliyatli lashkarboshi va davlat arbobi bo'lib, imperiyaning o'tmishdagi qudratini tiklashga astoydil harakat qiladi. U taxtni egallash uchun akasi Artakserks II ga qarshi isyon ko'taradi. Shahzoda Kayxusrav kuchli qo'shin bilan mil. avv. 401-yilda Kichik Osiyodan Bobilga yurish qilgan. Fors podshosi qo'shinlari bilan isyonchi shahzoda o'rtasida Bobildan 90 km uzoqlikdagi Kunaksda mil. avv. 401-yil 3-sentabrda hal qiluvchi jang bo'lgan. Jangda Kayxusrav o'ldiriladi, isyonchi qo'shin yengiladi. Artakserks II qo'shinlariga Kariya satrapi tajribali sarkarda Tissafern boshchilik qilgan (Tissafern mil. avv. 395-yilda shahzoda Kayxusravning onasi Parasatidaning xoinlikda ayblovi bilan qatl etiladi). Kichik Osiyodagi Kariya, Lidiya va Kilikiya satrapliklari ham Artakserks II hukmronligining so'nggi yillarida qo'zg'olon ko'targanlar. Artakserks II mil. avv. 358-yil vafot etadi.

Artakserksning o'g'illari o'rtasida taxt uchun kurashda Ox g'olib chiqadi. Ox Artakserks III (mil. avv. 358 – 338-yillar) nomi bilan taxtga chiqadi. U, eng avvalo, o'z hokimiyatini mustahkamlash va saroy fitnalarining oldini olish uchun o'z aka-ukalarini qilichdan o'tkazgan. Yosh podsho kuchli irodaga ega bo'lib, zaiflashib borayotgan imperiyaning kuch-qudratini qayta tiklash uchun qattiqqo'llik bilan ish boshlaydi. Viloyatlarda markaziy hokimiyatning nazoratini kuchaytirish va satrapliklarning markaziy hokimiyatga qarshi isyonlarining oldini olish uchun satraplarning yollanma qo'shin saqlashini man qiladi. Artakserks III o'zining 20 yillik hukmronligi davrida im-

periyada ko'tarilgan har qanday norozilikni shafqatsizlik bilan bostiradi. Artakserks III mil. avv. 345-yil Finikiyaning qo'zg'olon ko'targan Sidon shahriga qarshi shaxsan o'zi qo'shinga boshchilik qilib, qo'zg'olonni bostiradi. U shaharning 40 ming aholisini qirib tashlaydi, aholining tirik qolgan qismi qullikka sotib yuboriladi. Artakserks mil. avv. 343-yil qishida qo'zg'olon ko'targan Misrga qarshi yurish boshlaydi. Fir'avn Nektaneb II 100 ming kishilik qo'shin bilan forslarga qarshi chiqadi, ammo mag'lub bo'ladi. Mil. avv. 342-yilda Misr qayta bo'ysundirilgan va forslar uning barcha shaharlarini talon-toroj qilganlar.

G'ayratli Artakserks III ga qarshi saroy a'yonlari haram og'asi Bagoy boshchiligida fitna uyushtirib, uni zaharlab o'ldiradilar (mil. avv. 338-yil). Asli misrlik bo'lgan Bagoy ahmoniylar saroyida muhim lavozimlardan biri haram og'asi bo'lgan. Artakserks III Ahmoniylar sulolasining so'nggi qudratli hukmdori edi. Uning o'limidan so'ng Eron g'alayonlar, saroy nizolari ichida qoladi. Qachonlardir qudratli bo'lgan imperiya o'z halokati sari jadal yuzlana boshlaydi. Bagoy Artakserks III ning o'g'li Aresni taxtga o'tqazadi (mil. avv. 338 – 336-yillar). Ares ham mil. avv. 336-yilda makkor Bagoy tomonidan o'ldirilgan. Artakserks III va uning o'g'li Aresni o'ldirgan fitnachilar boshlig'i, makkor Bagoy mil. avv. 336-yil Armaniston satrapi Qodomoni Doro III (mil. avv. 336 – 330-yil) nomi bilan taxtga o'tqazadi. Qodomon kichik bir viloyatning hech kim bilmagan satrapi edi. Bagoy bu zaif podshoni qo'g'irchoq sifatida qo'yib, ulkan imperiyani o'zi boshqarmoqchi edi. Ammo u adashadi. Doro III Bagoyni o'ldirib, o'z hokimiyatini mustahkamlashga kirishadi.

Doro III uch qit'aning hududlarini birlashtirgan, lekin halokatga yuz tutib borayotgan imperiyaning zaif hukmdori edi. Qachonlardir qudratli bo'lgan, lekin ichki ziddiyatlar girdobida qolgan imperiya uning qisqa muddatli hukmronligi davrida halokatga uchraydi. Katta moddiy boyliklar va kuchli millionli qo'shinga ega bo'lgan Doro III tashqi dushman hujumini qaytarish uchun mavjud bo'lgan imkoniyatlardan foydalanmaydi. U makedoniyalik Aleksandr boshchiligidagi yunon-makedon qo'shinlari bilan Kilikiyadan Suriyaga o'tish chegarasidagi Issa

yonidagi jangda (mil. avv. 333-yil) va Arbel yaqinidagi Gavgamel yonidagi hal qiluvchi jangda (mil. avv. 331-yil 1-oktabr) yengiladi. Issa yonidagi jangda fors otliqlari Aleksandrning otliqlaridan besh marta, fors piyodalari ikki marta ko'p edi. Yunon-makedon qo'shinining intizomi, qat'iyati ko'p sonli fors qo'shinidan ustunlik qiladi. Doro III Baqtriyaga qochib ketdi va u yerda o'z yaqinlari tomonidan o'ldirilgan.

Makedoniyalik Aleksandrning harbiy ekspeditsiyasidan so'ng Eron hududi Salavkiylar davlati tarkibiga kirgan (mil. avv. 312 – 250-yillar).

Vaqt o'tishi bilan Eronning janubi, Forsda mavjud bo'lgan bir necha kichik davlatlardan biri kuchayib ketadi. Bu davlat boshida Soson urug'idan bo'lgan hokimlar turar edi. Sosonning avlodi Ardasher o'z hududlarini qo'shni viloyat hisobidan kengaytira boshlagan. Fors viloyatlari, Kirmon va Xuziston qo'shib olinadi. Ardasherning kuchayib ketishi Parfiya bilan to'qnashuvga olib kelgan. Mil. avv. 224-yil Parfiyaning so'nggi podshosi Artaban V Sosoniylarning yo'l boshchisi Ardasher tomonidan mag'lub qilinadi. Parfiyaning markazlaridan biri Ktesifonni Ardasher mil. avv. 226-yilda bosib olib, o'zini podsho deb e'lon qilgan. Natijada Eronda yangi Sosoniylar sulolasi hukmronligi boshlanadi. Shu bilan Eronning qadimgi tarixi tugaydi.

2. Armiya. Ahmoniyalar davlati qudratining asosi yaxshi tashkil qilingan harbiy qo'shin bo'lgan. Mukammal shakllangan, yaxshi qurollangan va jangovar qobiliyati yuksak bo'lgan harbiy tashkilot Ahmoniyalar davlatining 200 yildan ko'proq davom etgan davlat xavfsizligini ta'minlagan. Fors qo'shini asosan quyidagi qismlardan tashkil topgan: suvoriylar, jang aravalari, piyodalar, harbiy dengiz floti. Bundan tashqari, ayg'oqchilar, xabarchilar va boshqa yordamchi qismlar bo'lgan. Janglarda tuyalar, jangovar fillardan ham foydalanilgan. Davlat hududi 4 dan 7 tagacha harbiy okruglarga bo'lingan. Okruglarda muntazam qo'shinlar doimiy joylashtirilgan. Harbiy-strategik jihatdan muhim hududlar, chegaralarda harbiy qismlar joylashtirilgan.

Forslar armiyasi zarbdor kuchining asosini fors va midiyaliklar tashkil etgan. Eng muhim urush harakatlari davrida

har bir qaram hudud va mamlakatlar ma'lum miqdorda askar yetkazib berish majburiyatini olgan. Boshqa mamlakatlardan, jumladan, O'rta Osiyondan sak-massaget va baqtriyaliklar turli shart va pul to'lovlari asosida fors qo'shinida xizmat qilganlar. Saklar asosan imtiyozli otliq qo'shirlarda xizmat qilganlar. Otliq kamonchi saklar asosan o'q-yoy bilan qurollanib, yugurib ketayotgan ot ustidan bexato nishonga tekkizganlar. Harbiy qal'a, garnizon, tayanch nuqtalarda, odatda, oliy harbiy mansabni forslar egallaganlar. Otliq qismlar zodagonlardan, piyodalar dehqonlardan olingan armiyaning qurol turlari bo'yicha barcha qismlarining uyg'un harakati urushlarda g'alabani qo'lga kiritishga sabab bo'lgan. Piyoda qo'shinining asosiy quroli kamon, suvoriyning qurol-aslahasi temir sovut, jez qalqon va ikki temir nayza bo'lgan. Podshoning shaxsiy qo'riqchilari shaxsiy tarkibining ikki mingtasi faqat fors aslzodalari vakillari ikki ming piyoda nayzabardor va «O'lmaslar» deb ataladigan 10 ming piyoda askardan tashkil topgan. Harbiy yurishlarda qo'shin harakatini va tinchlik vaqtida davlat xavfsizligini ta'minlash uchun davlat hokimiyati tomonidan aloqa xizmati yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Bosib olingan mamlakatlarda isyonlar, qaram aholining qo'zg'olonlarini bostirish maqsadida fors qo'shinlari joylashtirilgan. Misr va Bobilda 10-12 ming kishilik qo'shin turgan. Davlat chegaralarida harbiy garnizonlar joylashtirilgan va bu garnizonlarda xizmat qilgan harbiylarga shu hududda yer ulushi berilgan. Bevosita xizmatda bo'lgan harbiylar har oyda mahsulot bilan ish haqi olganlar. Iste'foga chiqqan askar oilasi bilan asosan kichik yer ulushidan kun ko'rgan, savdo va turli hunarlar bilan shug'ullangan.

Doro I davrida forslar dengizda ham yetakchi rol o'ynay boshlaydilar. Dengiz janglari Finikiya, Kipr, Egey orollari va Misr floti yordamida olib borilgan. Matros sifatida saklar, forslar xizmat qilganlar. Ko'pincha flotda rahbarlik vazifalariga misrliklar tayinlangan. Mil. avv. V asrdan boshlab Fors o'lkasida dehqonlarning iqtisodiy ahvoli yomonlashgan. Dehqonlar harbiy xizmatdan bosh torta boshlaydilar. Bu, o'z navbatida, fors piyoda qo'shinlarining jangovar qobiliyati pasayishiga olib

kelgan. Endilikda ular yaxshi qurollangan yunon yollanma askarlar bilan almashtirila boshlangan.

3. Ahmoniyalar davlatining ijtimoiy holati va davlat tuzumi. Ahmoniyalar davlatiga uzoq bosqinchilik urushlardan so'ng Fors davlati paydo bo'lgunga qadar Kichik Osiyo, Elam, Bobil, Suriya va Misr kabi o'zining rivojlangan davlat hokimiyatiga ega bo'lgan hududlar kiradi. Bundan tashqari, forslar ko'chmanchi arab va skif qabilalarini bo'ysundirganlar. Ulkan davlat tarkibiga kirgan yuzlab xalqlar, elat va qabilalar turli bosqichdagi ijtimoiy-iqtisodiy tuzumda yashaganlar. Ayrim viloyatlar, hududlarda tovar-pul munosabatlari yuqori darajada rivojlangan edi. Forsning o'zida yollanib ishlovchi ishchilar «gardash» (fors tilida) yoki «kurtash» (elam tilida) deb atalgan. Kurtashlarning bir qismi davlat fuqarosi hisoblangan. Bu ko'psonli ishchi guruhlari bo'lib, ko'pincha harbiy asirlar, majburiyatni o'tash uchun chiqarilgan jamoachilardan iborat edi. Qullar oldi-sotdi qilingan va turli yumushlarni bajargan. Asir qullar soni juda ko'p bo'lgan.

Kayxusrav va Kambiz bosib olingan mamlakatlarda hech qanday o'zgarish qilmay, avvalgi ichki boshqaruvni saqlab qolganlar. Qaram xalqlarga bir qadar o'z-o'zini boshqaruv huquqini berganlar. Ammo mil. avv. 522 – 521-yillardagi bosib olingan hududlar va qaram mamlakatlardagi qo'zg'olonlar Ahmoniyalar davlati mustahkam emasligini ko'rsatadi. Shu sababli, Doro I davlat hokimiyatini mustahkamlashga xizmat qiladigan qator islohotlar o'tkazadi. U ma'muriy-hududiy, moliya va harbiy islohot o'tkazadi.

Davlat boshqaruv tizimi. Doro I islohotlari, eng avvalo, bosib olingan hududlar ustidan nazoratni amalga oshirish va davlat boshqaruv tizimini yaratish, soliqlar yig'imini tartibga solish va uning miqdorini oshirishga xizmat qilgan. Islohotlar bir necha yilda amalga oshirilgan. Bu islohotlarni amalga oshirish natijasida Bobil, Misr va boshqa hududlarda yangi ma'muriy tizim vujudga kelgan va Ahmoniyalar davlatining oxirgi yillarigacha boshqaruv tizimida biror sezilarli o'zgarish yuz bermagan.

Ahmoniyalar davlat hokimiyati tepasida qonun chiqaruvchi, ijroiya va sud hokimiyatini o'z qo'lida to'plagan mutlaq hukm-

dor – podsho turgan. Podsho davlat boshqaruvida shakllangan davlat apparatiga tayangan. Cheklanmagan hokimiyatga ega boʻlgan podsho shaxsi oliy va muqaddas boʻlib, xudo Axuramazdaning yerdagi soyasi boʻlgan podshoga yaqinlashadigan har qanday kishi tiz choʻkib, taʼzim bajo keltirishi kerak edi. Faqat 6 urugʻ oqsoqoli uning huzuriga toʻgʻridan-toʻgʻri kirishlari mumkin boʻlgan. Qarindosh-urugʻlar, saroy aʼyonlari va hamtovoqlar ham podsho oldiga hech qanday sababsiz kirishga botinmaganlar, buning uchun hayotlaridan mahrum boʻlishlari mumkin edi. Arz-shikoyat bilan podsho huzuriga kiradigan qolgan fuqarolar uchun koʻp sonli xizmatchilar, tansoqchilardan oʻtish amrimahol boʻlgan. Zardusht kohinlari (maglar) maʼnaviy va dunyoviy ishlarda podshoga maslahatchi boʻlganlar. Davlat boshqaruvining mafkuraviy sohasini zardushtiylik eʼtiqodi kohinlari boshqarganlar. Maglar sud ishlarini ham bajarganlar.

Podshoga minglab kishilar xizmat qilgan. Uning tansoqchilari 2000 fors suvoriysi, 2000 nayzabardor va 10 000 piyodadan iborat ilgʻor qism boʻlgan. Qaysidir tansoqchi vafot etsa, uning oʻrnini boshqasi egallagan. Qoʻshinning katta qismi mamlakatning turli viloyatlariga boʻlib tashlangan. Podsho harami joriyalari Doro I ning vorislari davrida 360 taga yetgan. Podsho va uning aʼyonlari harbiy yurishlarda oʻz xotin, bola-chaqalarini ham olib yurganlar. Aleksandr Issa yonidagi jangda gʻalaba qiladi. U Doro III ning tashlab ketgan qarorgohini talashga kirishganda, qarorgohda fors poshosining xizmatida boʻlgan 300 ayolni, 277 oshpaz, 13 ta sutli ovqat tayyorlovchilar, 17 ta ichimlik tayyorlovchilar, 70 ombor xizmatchisi, 40 ta xushboʻy surgu tayyorlovchilar, 46 ta supurgi toʻquvchilarni uchratib, hayratga tushadi. Podsho oʻzining hashamatli kiyimi bilan ham oqsuyak-zodagonlardan ajralib turgan. Faqat u qizil-zarrin kiyim va toj kiyishi mumkin boʻlgan. Doro I ning islohotlari podshoning mutlaq hokimiyatini ham kuchaytirgan. Saroy qonun-qoidalari, rasm-rusumlari va marosimlari, podsho hokimiyatining ramzlari shakllantirilgan. Keyinchalik Ahmoniy podsholarining turmush tarzi boshqa Sharq va Gʻarb podsholari uchun namuna sifatida qabul qilingan.

Fors davlat boshqaruvi uchun kadrlar tayyorlash yaxshi yo'lga qo'yilgan. Tashkilotchilik, boshqaruv qobiliyatiga ega bo'lgan yosh zodagonlar podsho saroyida, bir qismi satrapliklarda, satraplar rahbarligida bo'lg'usi lavozimlarga tayyorlangan. Ular harbiy san'atni, dunyoviy-ilohiy bilimlarni hamda boshqaruv san'atini o'zlashtirganlar.

Satrapliklar. Doro I mil. avv. 515-yil atrofida mamlakatni satrapiya (viloyat, fors tilida kshatriy) deb atalgan ma'muriy hududlarga bo'ldi: Kichik Osiyo to'rt satraplik to'rt bosh shahar bilan (Milet, Sard, Daskiley va Tars); Misr markazi Memfis bo'lgan oltinchi satraplik; Ossuriya Bobil bilan birga to'qqizinchi satraplik; o'ninchi satraplik Midiya; yigirmanchi satraplik Hind daryosining o'ng qirg'og'i hududi. Satrapliklar o'z hajmi jihatidan ilgari, ilk katta davlatlar, provinsiyalardan katta bo'lgan. Ularning chegaralari mamlakatning eski davlat va etnografik chegaralariga mos kelgan. Satrapliklar ichida avtonom o'z-o'zini boshqaradigan qabila va shaharlar – Finikiya, Kichik Osiyodagi yunon shaharlari mavjud bo'lgan. Forslar Finikiya shaharlarining ichki ishlariga aralashmaganlar va buning evaziga ular Ahmoniylarni oxirigacha qo'llab-quvvatlaydilar.

Satrapliklar tarkibiga ichki boshqaruvda muxtor bo'lgan mamlakatlar ham kirgan. Bu markazdan uzoq hududlar bo'lib, ularning ichki ishlariga fors hokimiyati aralashmagan. Ular mahalliy hokimlar yordamida boshqarilib, forslar o'lpon olish bilan cheklangan. Arablar, kolxlar, efioplar, saklar o'z hokimlari tomonidan boshqarilgan.

Satrapliklar ro'yxati Behistun va boshqa qadimgi fors yozuvlarida keltiriladi. Ularda 23 mamlakat sanaladi. Gerodot tarixida 20 satraplik keltirilgan. Gerodot 20 satraplik tarkibida Ahmoniylar davlati tarkibiga kirgan 70 ta shaharni sanaydi. Gerodot va Ahmoniylar yozuvlaridagi farqlar mavjudligining sababi, satrapliklar soni va chegaralari yangi bosqinchilik urushlari yoki ma'muriy islohotlar natijasida o'zgarib turgan. Fors podsholari muntazam ravishda satrapliklar hududlarini qayta bo'lib turganlar. Ularning soni oshib, hududlarning hajmi kichrayadi. Misol uchun, Doro I davrida Kichik Osiyo 4 satraplikka, Doro III davrida 7 satraplikka bo'linadi.

Yangi ma'muriy birliklar boshida satrap (noib)lar turgan. Satrap mansabi Ahmoniyalar davlati vujudga kelishi bilan mavjud bo'lgan. Kayxusrav, Kambiz va Doro I podshohligining birinchi yillarida qaram hududlarda rahbarlik vazifalarini imtiyozli etnik guruh-forslar qo'lida to'plashni maqsad qilib qo'yganlar. Satrap lavozimiga endilikda qoida sifatida faqat forslar tayinlanadigan bo'ldi. Kayxusrav va Kambiz davrida satrap qo'l ostida fuqarolik va harbiy hokimiyat to'plangan. Bu haqda satrap Gobriyning Babil, Suriya va Yuqori Mesopotamiyadagi bir vaqtning o'zida fuqarolik va harbiy noib vazifasini bajarгани to'g'risida aniq ma'lumotlar mavjud. Bundan tashqari, Behustun yozuvlari ma'lumotlariga ko'ra, Doro I hukmronligi davrida satraplar o'z viloyatlarini boshqarish bilan bir qatorida, urush vaqtida qo'shinga qo'mondonlik qilganlar.

Doro I satrap hokimiyatining kuchayib ketishining oldini olish uchun satrap vazifasini harbiy hokimiyatdan ajratish bilan cheklagan. Endilikda satraplar viloyatlarda faqat fuqaro hokimiyatiga ega noibga aylanganlar. Ular o'z viloyatlarida ma'muriyat boshlig'i bo'lib, sud hokimiyatini amalga oshirganlar. Satrap o'z viloyatining taraqqiyoti, savdo-hunarmandchilikning rivojlanishi, pul muomalasi, yo'llar, kanallar ustidan nazorat qilish va o'z kumush tangasini zarb qilish huquqiga ega edi. Soliqlar yig'imining nazorati ham satraplarning qo'lida bo'lgan. U soliqlarni okruglar bo'yicha taqsimoti va yig'ilgan soliqlarni markazga yuborishga mas'ul edi. Satraplikdagi harbiy hokimiyat alohida lavozimli kishi – harbiy boshliq qo'lida to'plangan. U satraplikdagi harbiy qismlar va qal'alar, garnizonning boshlig'i edi. Eng ko'p harbiy qismlar Sard, Memfis, Babil va Ekbatanada joylashtirilgan.

Satraplar o'z satrapliklari chegarasida xavfsizlikni ta'minlaganlar va mahalliy amaldorlarning faoliyatini boshqarganlar. Tinchlik vaqtida satraplar qo'l ostida faqat ozgina shaxsiy qo'riqchilar bo'lgan. Viloyatda turgan qo'shinga esa satrapdan mustaqil bo'lgan, bevosita podshoga bo'ysungan harbiy boshliq rahbarlik qilgan. Satrap va harbiy boshliqlar markaziy hokimiyatni, podshohning va ayniqsa, uning maxfiy xizmatining doimiy nazorati ostida bo'lganlar. Chunki viloyatlar satraplari

doimo mustaqillikka intilishga harakat qilib, ajralib chiqish xavfini tug'dirganlar. Davlat boshqaruvi va barcha amaldorlar ustidan oliy nazorat xazorapat deb atalgan mansabdor qo'lida bo'lgan. U bir vaqtning o'zida «o'n ming o'lmas» podsho shaxsiy gvardiyasining boshlig'i bo'lgan. Har bir satrap oldida uning nazorati uchun podsho tayinlagan kotib turgan. U farmoyish ko'rsatmalarini bevosita podshoning o'zidan olib, ularni satrap va harbiy boshliqqa yetkazib bergan. Shu bilan birga, u satraplikdagi vaziyat to'g'risida podshoga muntazam ma'lumot yuborib turgan. Satraplar ustidan oliy nazoratni bosh nazoratchi amalga oshirgan, u podsho nomidan satrapliklarni kutilmaganda taftish qilgan, u «podshoning ko'zi» deb atalgan. Agar satraplikda ishlar yaxshi ketayotgan bo'lsa, satrap rag'batlantirilgan, aksincha ishlar yomon bo'lsa, u jazolangan. Bosh nazoratchidan tashqari yana maxfiy ayg'oqchilar bo'lib, ular «podshoning quloqlari» deb atalgan.

Qaram mamlakatlar, hududlar satrapliklar ustidan markaziy hokimiyatning doimiy nazoratini podsho nomidan kutilmaganda tekshirish o'tkazadigan «podsho ko'zi» deb atalgan bosh nazoratchi amalga oshirar edi. Bosh nazoratchidan tashqari, maxfiy choparlar, «podsho quloqlari» hisoblangan ayg'oqchilar ulkan imperiya hududlarida doimo izg'ib yurar edilar. Davlat apparatida forslar eng muhim harbiy va fuqarolik vazifalarini faqat Fors o'lkasida emas, balki boshqa qaram hududlarda ham egallab olganlar. Shu bilan birga, Ahmoniylar boshqaruv ishlarida boshqa xalqlar vakillaridan ham foydalanganlar.

Ammo Doro I davridan so'ng harbiy va fuqarolik hokimiyatining bo'linishiga qat'iy rioya qilinmagan. Ko'pincha satrap hokimiyatining hajmi ko'pgina omillarga bog'liq bo'lib qolgan. Doro I ning o'g'li Kserks va keyingi podsholar davrida satraplar harbiy boshliqlarga qaram holatda bo'lganlar. Mil. avv. IV asrdan boshlab bu odatdagi hol bo'lib qolgan. Kserks podsholigi davridan ba'zida ikki yoki bir necha satrapliklar bir kishi qo'lida bo'lgan. Misol uchun, shahzoda Kayxusrav Kichkina Lidiya satrapi bo'lishi bilan birga, uning hokimiyati Daskiley va Ioniya satrapliklarining katta qismini qamrab olgan. Mil. avv. IV asr o'rtalarida Kilikiya satrapi Mazey bir vaqtning o'zida Ikki

daryo oralig'i noibi ham bo'lgan. Istilochilik urushlari davrida har bir satrap o'zining viloyatidan qo'shin to'plab, urush harakatlarida ishtirok etishi shart edi. Misol uchun, yunon-makedonlar bilan bo'lgan jang harakatlarida baqtriyaliklar o'z satraplari boshchiligida ishtirok etganlar.

Islahotlar natijasida podsho markaziy devonxonasi bilan birga, katta byurokratik apparat vujudga kelgan. Ahmoniy-lar davlatining markaziy davlat boshqaruvi ma'muriy markaz Suzada bo'lib, podshoning bosh qarorgohi Fors viloyatidagi Persepol shahrida joylashgan. Podsho o'rdasi kuz va qishni Bobilda, yozni Ekbatanada, bahorni Suzada o'tkazgan. Oromiy tili Ahmoniy-lar davlatining rasmiy tili edi. Barcha rasmiy hujjatlar oromiy yozuvida mamlakat bo'yicha tarqatilgan. Joylarda mirzalar hujjatlarni mahalliy tillarga tarjima qilganlar. Rasmiy hujjatlar joylarda mahalliy tillarda ham yozilgan. Ikki yoki undan ko'proq tillarda ish qog'ozlari yuritilgan.

Aloqa (pochta) xizmati. Imperiyaning bepoyon hududlarini boshqarish samarali bo'lishi uchun muntazam aloqa (pochta) xizmati yaxshi yo'lga qo'yilgan. Markaziy yo'nlarda bir kunlik yo'l masofasida maxsus aloqa qo'ningoh bekatlari joylashtirilib, davlat tomonidan qo'riqlangan. Suzadan Kichik Osiyodagi Sard shahrigacha bo'lgan 2470 km uzunlikdagi yo'lda bir yuz o'n bir bekat bo'lgan. Bir kunda ot va choparlarni almashtirib, 300 km yo'lni bosib o'tish mumkin edi. Suzadan Sardgacha, odatda, bir hafta yurilgan. Aloqa xizmati o'sha davrda faqat davlat ehtiyojlari uchun xizmat qilgan. Davlat hokimiyati ko'p sonli malakali choparlarni maxsus topshiriqlar bilan joylarga yuboriladigan amaldorlarni saqlab, ularning doimiy moddiy ta'minoti davlat xazinasidan to'langan. Bekatlar oralig'i 5-6 km.ni tashkil etgan. Tog'lik joylar, daryo yoqalarida qo'riqchilik, minora, qal'alar qurilgan. Turli mamlakatlarga podsho topshiriqlari bilan yuradigan amaldor, choparlar uchun bekatlarda podsho omborlari tashkil etilgan bo'lib, ular doimiy oziq-ovqat, yem-xashak bilan ta'minlangan, otlar doimiy zaxira sifatida saqlab turilgan. Xabarlar tez yetkazish zarur bo'lgan paytlarda minoralardan olov yoqish bilan belgi berilgan.

Pasargaddan mil. avv. VI-V asrlarda tuzilgan mixxat hujjatlar ko'plab saqlanib qolgan. Misrdan Hindistongacha cho'zilgan Ahmoniyalar davlatining turli viloyatlariga yuborilgan rasmiy mixxatlar hozirgacha yetib kelgan. Joylarga xususiy xat-xabarlar tanish-bilishlar, sayohatchilar, maxsus yollangan odamlar orqali yuborilgan. Ahmoniylarning rasmiy yozuvlari akkad, elam va qadimgi fors tilida va mixxatning uch turida ko'pincha toshga bitilgan.

Doro I islohotlari agrar sohada katta o'zgarishlarga sabab bo'lgan. Qaram xalqlarning yerlari tortib olinib, podsho oila a'zolariga, fors aslzodalari va amaldorlariga meros qilib beriladi. Bunday yer-mulklar soliqlardan ozod qilingan. Podsho tomonidan alohida xizmat ko'rsatgan qo'shinlarga beriladigan yerlar merosiy bo'lib, soliqlardan ozod qilingan. Bunday imtiyozga ega kishilar qaram viloyatlarda sud ishlarini amalga oshirish huquqiga ega bo'lganlar. Yerlarning katta qismi podshoning mulki edi. Podsho yerlari, odatda, ijaraga berilgan. Bundan tashqari, yirik sug'orish kanallari podshoga qaragan. O'rta Osiyodagi Aq daryosi havzasidagi sug'orish inshootlari, Suriyadagi o'rmonlar, Misrdagi Fayum ko'lida baliqchilikdan keladigan daromadlar, konlar, bog' va saroylar podsho ixtiyorida bo'lgan. Bir qism yerlar harbiylarga foydalanishga berilgan. Dastlab harbiylar xizmatda bo'lgan vaqtda bu yerlardan soliq olinmagan. Keyinchalik askar xo'jaliklaridan soliqlar doimiy ravishda olina boshlanadi. Buning ustiga askarlarga harbiy xizmati uchun ajratiladigan yerlarning hajmi yildan-yilga qisqarib borgan. Shu sababli, oddiy jamoachilar harbiy xizmatni o'tashdan bo'yin tovlay boshlaganlar. Natijada qo'shinning jangovar qobiliyati pasayib ketadi. Shu sababli, Ahmoniyalar mil. avv. V-IV asrlarda yollanma qo'shinga suyanadigan bo'lganlar.

Doro I davrigacha soliq va majburiyatlar qat'iy belgilanmay, sovg'a-salom tarzida olingan. Bu to'g'risida Gerodot shunday ma'lumot beradi: Kayxusrav va Kambiz podsholiklari davrida hech qanday aniq xiroj belgilanmagan, lekin faqat ko'ngilli sovg'alar bunday ulkan soliq va boshqa shunga o'xshash tadbirlar tufayli Doro savdogar edi, Kambiz hukmdor, Kayxusrav

ota edi der edilar, chunki Doro butun davlatni savdogarlarcha qurdi; Kambiz shafqatsiz va takabbur edi, Kayxusrav marhamatli bo'lganligi uchun unga barcha yaxshiliklari uchun hamma qarzdor edi». (Gerodot «Tarix» asari. 111. 89...)

Davlat xazinasiga soliq-to'lovlarning muntazam tushib turishi uchun Doro I soliq siyosatini o'zgartiradi. Yangi umum-davlat soliq tizimi shakllantiriladi. Soliqlardan faqat Fors viloyati ozod etilgan bo'lib, faqat podsho viloyatga kelganda mahalliy mahsulotlar (sut, asal, xurmo va boshqa kerakli mahsulotlar) tortiq qilingan. Har bir viloyat yer hajmi va hosildorlik darajasiga ko'ra, qat'iy belgilangan soliq to'lovini amalga oshirishi shart qilib qo'yilgan. Ilk bor ayrim ibodatxonalar o'zlariga qarashli yerlardan soliq to'lashga majbur qilinadi. Forslarning o'zlari pul to'lovidan ozod bo'lib, natural to'lovga tortilganlar. Qolgan qaram xalqlar har yili 7740 Bobil kumush talanti (232200 kg) miqdorida soliq to'laganlar.

Doro I ning islohotlari fors davlatining kuch-qudratini mustahkamlagan. Davlat hokimiyati boshqaruvining samarasini oshirgan. Imperiyaning turli hududlarini markaziy davlat hokimiyati bilan aloqasini kuchaytiradi. Barqaror boshqaruv tizimi mustahkamlanishi fors davlatining siyosiy barqarorligini 200 yildan ko'proq vaqt ta'minladi. Ahmoniy imperiyasi tarkibiga kirgan xalqlarning iqtisodiy taraqqiyoti, turli xalqlar o'rtasida o'zaro savdo-iqtisodiy va madaniy muloqoti kuchayadi.

Tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi pul islohoti o'tkazilishiga sabab bo'ladi. Mil. avv. 517-yildan so'ng Doro I butun mamlakat miqyosida yagona pul birligi – fors pul tizimining asosi 8,4 g og'irlikdagi tilla tanga – darikni joriy qiladi. Doro I pul islohoti o'tkazish orqali turli xil pul birliklari o'rniga yagona pul tizimini yaratish va bu bilan mamlakat viloyatlari o'rtasida o'zaro savdo-sotiqni kuchaytirish, iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash maqsadlarini ko'zladi. Pul islohotiga ko'ra, Doro I satraplarga faqat podshoning ruxsati bilan kumush tanga zarb qilish huquqini berdi.

Tilla tangani faqat podsho zarb qilish huquqiga ega edi. Darik tarkibida bor-yo'gi 3 % qo'shimcha metall qotishma bo'lganligi sababli, u bir necha asr davomida Old Osiyo sav-

do dunyosida asosiy muomala vositasi – tilla tanga vazifasini o‘tagan. Ahmoniyalar davlatida bundan tashqari, satraplar tasviri, provinsiyalarda podsho tasviri bilan zarb qilinadigan va qaram shahar va mamlakatlar zarb qiladigan kumush tangalar mavjud bo‘lgan. Kundalik muomala vositasi sifatida Kichik Osiyo satrapliklarida zarb qilingan podsho kumush sikli (og‘irligi 5,6 g) xizmat qilgan.

Soliq to‘lovi sifatida yig‘ilgan to‘lovlar kumush quyma-ti shaklida ko‘p yillar podsho xazinalarida saqlangan. Faqat ularning bir qismi xarajatlar uchun ishlatilgan. Manbada bu to‘g‘risida shunday yozilgan: «Bu xirojlar Doroga Osiyodan va (mamlakatning) katta bo‘lmagan qismi Liviyadan tushar edi. Keyinchalik ellin orollari va Yevropa xalqlaridan to‘fessaliyalik-largacha xirojlarni olib kela boshladilar. Podsho o‘z xazinasini mana shunday tarzda saqlar edi: metallni eritib, sopol ko‘za-larga quyishni buyuradi. Qachon ko‘za to‘lsa, uni sindiradilar. Har qanday vaqt qachon pul zarur bo‘lsa, podsho shuncha kerakli oltinni chopib olishni buyurar edi»¹. Savdo uchun tanga pul doimo taqchil bo‘lgan. Bu hol tovar-pul munosabatlarining rivojlanishiga to‘sqinlik qilgan va natural xo‘jalikning saqlanishiga olib keladi.

Mil. avv. VI asr oxirida Fors davlatining qudrati o‘zining eng yuqori cho‘qqisiga chiqadi. Xo‘jalik taraqqiyoti, qulay dengiz yo‘llari, eski va yangi karvon yo‘llarining namunali saqlanishi, pul muomalasining rivojlanishi xalqaro savdoning yanada o‘sishiga olib keladi. Fors davlati hududidan bir necha xalqaro ahamiyatga ega bo‘lgan yo‘llar o‘tgan. Ulardan biri «shoh yo‘l» Lidiyadan boshlanib, Kichik Osiyoni kesib o‘tib, Bobilgacha borgan. Boshqasi Bobil va Suzadan o‘tib, Pasargadgacha davom etgan. Bobil va Ekbatanani birlashtirgan savdo yo‘li Baqtriya va Hind chegaralarigacha yetadi. Xalqaro savdo yo‘llari, ichki yo‘llarning xavfsizligiga davlat hokimiyati alohida e‘tibor bergani uchun mamlakatning turli hududlari o‘rtasida savdo-iqtisodiy va madaniy aloqalar kuchayadi. Fors podsholari viloyatlar o‘rtasida aloqalarni yaxshilash uchun tosh yotqizil-

---

¹ Геродот. История. Хрестоматия по истории древнего мира. М.: 1991, стр-80.

gan yo'llar qurganlar. Bunday yo'llarning eng kattasi 3 ming km uzunlikdagi «Podsho yo'li» deb ataladigan Suzadan Efesgacha boradigan yo'l bo'lgan. «Podsho yo'li» o'tliqlar piketlari bilan estafeta tuzilishida xizmat qilgan. Yo'llar yaxshi saqlanib, a'lo darajada qo'riqlangan. Yo'llarda choparlar, karvonlar va sayyohlar uchun karvonsaroylar qurilgan.

Manbada shunday yoziladi: «V. Bu yo'l bilan Suzada ish shunday yo'lga qo'yilgan. Yo'lning barcha qismida podsho bekatlari va a'lo karvonsaroylar bor, barcha yo'llar aholi bo'lgan va xavfsiz mamlakat bo'ylab o'tadi. Lidiyadan Frigiyagacha 94 ½ farsang masofadagi yo'lda 20 ta shunday bekat joylashgan. Fririgiyadan yo'l bevosita Galis daryosiga boradi... bu yerda tog'lik o'tish mavjud bo'lib, daryodan kechib o'tish uchun darvoza orqali o'tish lozim. (Darvoza)dan o'tishda kuchli himoya bilan qo'riqchi istehkomi turadi. Daryodan keyin Kappadokiya bo'lib, u bo'yicha 104 farsang masofada Kilikiya chegarasigacha 28 bekat turadi. Bu chegarada ikkita o'tish orqali ikkita qo'riqchi istehkomini bosib o'tish kerak; Kilikiya orqali o'tadigan yo'lda 3 bekat 15,5 farsang masofada, Kilikiya va Armaniston o'rtasidagi chegarani kema yuradigan Frot nomli daryo tashkil etadi. Armanistonda 56,5 farsang davomida 15 manzilgoh karvonsaroylari bilan turadi. (Armaniston)dan yo'l Matiyenaga boradi; (bu yerda) 136 farsang masofada 14 manzilgoh. Bu mamlakatda to'rtta kema yuradigan daryolar oqib o'tadi.

53. Agar bu podsho yo'li farsanglar bilan to'g'ri o'lchangan bo'lsa, agar farsang 30 stadiyaga teng bo'lsa, Sarddan Suzadagi podsho saroyigacha 13500 stadiy, yo'l 450 farsangda 150 stadiyaga hisoblansa, barcha yo'lga 90 kun to'g'ri keladi¹.

Ahmoniyalar quruqlik va dengiz savdo yo'llarini rivojlantirishga katta e'tibor berganlar. Doro I o'z davlati viloyatlarining Hindiston bilan dengiz aloqalarini o'rnatish imkoniyatlarini bilish uchun mil. avv. 518-yil dengizchi Skilakning dengiz ekspeditsiyasini tashkil etgan. Skilakning kemalari Hindiston orqali Hind okeanigacha suzib, Arabistonni aylanib o'tib, Qizil dengiz qirg'oqlariga yetib boradi.

---

¹ O'sha manba 82-bet.

Ahmoniyalar davlati tarkibiga kirgan Bobil, Suriya, Finikiya va Misr faol xalqaro savdo olib borganlar. Davlat hokimiyati bu mamlakatlar savdogarlarining xalqaro savdoni amalga oshirishlarini rag'batlantirgan va ularga imtiyozlar bergan.

Misr Yunonistonga g'alla, gazlama eksport qilgan. Misrda fir'avn Nexo davrida qurilishi tugallanmay qolgan 84 km.li kanalni Ahmoniyalar bitkazadi. Doro I Misr iqtisodiyoti uchun muhim bo'lgan, mil. avv. 600-yillar atrofida Misr fir'avni Nexo boshlagan Nil daryosidan Qizil dengizga o'tadigan, chala qolgan kanalni qazishni tugallaydi. Doro I bu kanalning qurilishi to'g'risida hozirgi Suvaysh kanali chegarasida qo'yilgan toshda o'z yozuvini qoldirgan.

Ahmoniyalar davlat hokimiyatining barqaror ichki va tashqi siyosati, mamlakatda nisbatan siyosiy-ijtimoiy barqarorlik imperiyaning turli hududlari o'rtasida savdo-sotiqning jadal rivojlanishi omili bo'lgan. Hindistondan oltin, fil suyagi, xushbo'y moylar, Arabistondan oltin, So'g'diyonadan lazurit, serdolik, Xorazmdan feruza chiqarilgan. Bolqondagi yunon shaharlari kulolchilik mahsulotlari, Bobil g'alla, Kichik Osiyo temir va boshqa rudalarni ishlab chiqaradi. Ahmoniyalar Finikiya shaharlarida savdo-hunarmandchilikning rivojlanishiga keng yo'l ochib bergan, ularning xalqaro savdo faoliyatini rag'batlantiradi. Finikiyalik dengizchilar xizmatidan foydalangan. Xalqaro dengiz savdosi bu davrda finikiyaliklar qo'lida qoladi.

4. Qadimgi Eron madaniyati. Diniy e'tiqod. Qadimgi Eron mafkurasida mil. avv. I ming yillikda shakllangan diniy ta'limot zardushtiylik muhim o'rin egallaydi. Ahmoniyalar Eronida Eron zardushtiylik kohinlari yuqori lavozimlarni egallaganlar. Ularning qurbonlik keltirish marosimini boshqarganlar, davlat kengashi va oliy sudda ishtirok etganlar, kohinlar diniy e'tiqod xizmatchilarni tayyorlaganlar. Zardushtiylik Midiya podshosi Astiag davridayoq rasmiy dinga aylangan. Zardushtiylik dinining kohinlari diniy an'ana, urf-odat va rasm-rusumlarni saqlovchi maglar bo'lgan. Zardushtiylik odamlarni qurbonlik qilishni taqiqladi, odamlarning bir-biriga mehribon bo'lishini targ'ib qilgan. Doro I mil. avv. 520-yil atrofida zardushtiylikni rasmiy davlat dini deb e'lon qiladi.

Eronda qadimgi tabiat xudolari Mitra (quyosh xudosi), Anaxita (suv va hosildorlik xudosi) va yorug'lik, oy, shamol kabilarni o'zida ifodalagan xudolarga sig'inilgan. Fors podsholari zardushtiylikning afzalligini tan olib, rasmiy din sifatida qabul qilgan bo'lsalar-da, eng qadimgi xudolardan voz kechmaganlar.

Ahmoniyalar boshqa dinlarga ham homiylik qilganlar. Doro I Bobil, Elam va Yahudiyadagi buzib tashlangan ibodatxonalarni qayta tiklashga buyruq beradi. Misr ishg'ol qilingach, Kambiz Misr urf-odatlarini bo'yicha toj kiyadi. U Sais shahridagi ma'buda Neyt ibodatxonasida diniy marosimlarda qatnashgan. Doro I o'zini ma'buda Neytning o'g'li deb e'lon qiladi. Xudo Amon va boshqa Misr xudolariga bag'ishlab ibodatxonalar qurgan.

Podsho Kserks (mil. avv. V asr) davlatda rasmiy din bo'lgan Eron, O'rta Osiyo va boshqa qo'shni mamlakatlarda keng tarqalgan zardushtiylik e'tiqodini mustahkamlash maqsadida Eronda diniy islohot o'tkazgan. U Zardusht inkor qilgan qadimgi Eron ilohlari Mitra, Anaxita hamda turli devlarga sig'inishni taqiqlashga urinadi. Bu islohot o'z maqsadiga erishmaydi. Yarim asrdan so'ng Artakserks II davrida (mil. avv. 405 – 359) qadimgi xudolarga sig'inish yana rasmiy tan olingan.

Ahmoniyalar bosib olingan va qaram mamlakatlarda mahalliy diniy e'tiqodlarga sig'inishga monelik qilmaganlar, aksincha bu diniy e'tiqodlarni qo'llab-quvvatlaydilar. Lekin Old Osiyoda forslar istilosiga qadar bo'lgan ibodatxonalarni davlat hokimiyati tomonidan mablag' bilan ta'minlash amaliyotini bekor qilganlar. Ahmoniyalar ibodatxonalarning iqtisodiy qudrati haddan tashqari kuchayib ketishiga yo'l qo'ymaslik uchun Misr, Bobil va Kichik Osiyodagi ibodatxonalarni davlat soliq majburiyatlarini o'tashga majbur qilganlar. Ahmoniyalar davlati uchun turli xalqlarning madaniyati va diniy qarashlarni sinkretizmi xarakterli edi. Forslar hukmronligi davrida Misrda forslarning ilohi Serapisga sig'inilgan. Uch qit'aga tarqalgan fors davlatining ulkan hududida imperiyaning turli hududlari o'rtasida iqtisodiy, savdo, madaniy aloqalarning kuchayishi yuzga yaqin millat va xalqlarning taraqqiyoti, madaniyati va e'tiqodlarining o'zaro yaqinlashuvi va boyishiga olib kelgan.

Davlat hokimiyati imperiya tarkibida boʻlgan turli xalqlarning diniy eʼtiqod, madaniyatlari rivojlanishi va bir-biriga yaqinlashuviga toʻsqinlik qilmagan.

Yozuv. Eron Ahmoniylar davrida oʻzining noyob madaniyatini yaratgan. Mamlakat turli hududlarining doimiy iqtisodiy-ijtimoiy va siyosiy aloqasi madaniyatlarining oʻzaro taʼsiriga ijobiy turtki beradi. Turli xalqlarning yagona davlat hududida yashab turishi xalqlarning ilmiy bilimlari, sanʼat va adabiyotlarining bir-birini boyitishiga olib kelgan. Ahmoniylar davrida Oʻrta Osiyo va Hindistonga oromiy yozuvi kirib keladi. Oromiy yozuvi asosida soʻgʻd, xorazm va oʻrta fors yozuvlari shakllangan.

Forslar va boshqa xalq-elatlar Bobil, Misr va Elamning qadimiy madaniyatlarini oʻzlashtirib oladilar. Forslarning eng katta madaniy yutuqlaridan biri oʻziga xos mixxatning yaratilishi boʻlgan. Fors mixxati akkad alfavitidan farq qilgan holda boryoʻgʻi 40 belgidan iborat boʻlib, deyarli alfavitli yozuv boʻlgan.

Qadimgi Eronning mixxat yozuvi toʻgʻrisidagi ilk maʼlumotlarni Yevropaga 1621-yilda Eronning Sheroz shahridan italyan sayohatchisi Petro della Valla oʻz doʻstiga sovgʻa sifatida olib kelgan.

XVIII asr oxirida daniyalik yosh olim Karsten Nibur, olimlar Olava Gerxard Tixsen va Frederik Myunter Ahmoniylar poytaxti Pasargad shahridagi devoriy yozuvlarni tadqiq etishda sezilarli natijalarga erishdilar. Germaniyadagi Gettingen gimnaziyasining qobiliyatli oʻqituvchisi Georg Grotofend (1775 – 1853) 1802-yilda qadimgi fors yozuvining bir qismini lingvistik tahlil qildi va mantiqiy mushohada asosida Doro I ning ikkita mixxat yozuvini oʻqidi. Bu mixxat yozuvini oʻqish uchun asos boʻldi. Eronda harbiy maslahatchi boʻlgan ingliz zobiti G. Roulingson Behustun yozuvlaridan nusxa koʻchirishga 10 yil vaqtni sarfladi.

Saroy devorlaridagi relyeflarda hukmdorlarni sharaflaydigan tasvirlar mavjud. Qabul zallarining devorlarida saroy tantanali marosimlari manzaralari, savdogarlar keltirayotgan va boshqa shunga oʻxshash tasvirlar tushirilgan. Rasmlarda hayvonlar ayniqsa afsonaviy maxluqlar nafis tasvirlangan. Ay-

niqsa sherning karkidon bilan olishuvini tasvirlash rassomlarning sevimli mavzusi bo'lgan.

Qadimgi fors yozuvi 43 belgidan iborat bo'lib, asosan, podshoning tantanali yozuvlari uchun foydalanilgan. Hukmdorlarning sag'analari, saroy devorlari, ustunlari shu yozuv bilan bezalgan. Tosh vaza va muhrlar, metall idishlar va qurollarga yozuvlar o'yib bitilgan. Ana shunday yozuvlarning eng noyobi Behustun bitiklaridir.

Behustun bitiklari Kambiz hukmronligining so'nggi yillari, Doro I hukmronligining birinchi yillari to'g'risida ma'lumot beradi. Behustun bitiklarining balandligi relyef tasvirlar bilan birgalikda 7,8 m.ni, kengligi 2,2 m.ni tashkil etadi. Bitiklar qadimgi fors, elam va akkad tillarida bitilgan. Uch tilli yozuv Hamadon va Kirmonshoh shaharlari o'rtasidagi Bobil, Midiya va boshqa mamlakatlar bilan bog'laydigan yo'ldan 105 metr balandlikdagi Behustun qoyasida bitilgan. Bitik ustida boshqa odamning relyef tasvirlari ustida parvoz qilib turgan xudo Axuramazda yuksalib turadi. Axuramazda uzukli chap qo'lini Doroga uzatib, podsholik hokimiyatini ramziy topshirib, o'ng qo'li bilan podshoni sharafflamoqda. Podsho tojini kiygan Doro I ning ko'rinishi tabiiy kattalikda tasvirlangan. Uning o'ng qo'li Axuramazdaga ibodat qilishga uzatilgan, chap qo'li bilan kamonni ushlab turibdi. Doro chap oyog'i bilan Kambiz hayotligi davrida taxtni bosib olgan, yerga yiqitilgan, talvasaga tushgan Mag Gaumata-ni oyog'i bilan bosib turibdi. Chapda Doroning orqasida uning ikki saroy a'yoni – nayzabardor Gobriy va kamonchi Aspatin turibdi. Bevosita Gaumata orqasida Doroning taxtga chiqishi vaqtida isyon ko'targan sakkiz isyonchi va saka-tigraxaudalar podshosi tasvirlangan. Ularning qo'llari orqalariga bog'langan, ular bir uzun zanjirga chirmashtirib bog'langan.

Ahmoniylarning boshqa yozuvlari Naqshi Rustam, Suza, Pasargad, Ekbatana va Misrda mavjud. Naqshi Rustam yozuvi Pasargadning shimoli-g'arbidan 5 km.dagi Doro I ning sag'anasiga bitilgan. Maqbara 20 m balandlikda bunyod qilingan. Qadimgi Eron an'alariga ko'ra, qoyatoshga o'yilgan sag'anaga kirishda uch ulkan ravoqlarda uch sag'ana joylashgan. Ulardan birida Doro I jasadi, qolgan ikkita sag'anada uning

oila a'zolari dafn qilingan. Ayvon ustida haykal tasvirlar mavjud. Doro saroy a'yonlari qurshovida taxtda o'tiribdi. Uni 30 ta xalq vakillari ko'tarib turibdilar. Tasvirlarda har bir xalqning o'ziga xos antropologik va etnografik xususiyatlari belgilari bilan ifodalashga harakat qilingan. Tasvirda ular har birining etnik mansubligini bildiradigan yozuvlar bor. Podsho chap qo'lida kamonni ushlab turibdi. O'ng qo'lida butun yodgorlik ustidan go'yoki parvoz qilayotgan Axuramazdaga murojaat qilmoqda. O'ngda muqaddas olov bilan mehrob.

Doro I ning uch yozuvi uning buyrug'i bilan Nil daryosidan Qizil dengizga kanal qurgani to'g'risida hikoya qiladi. Ular Suvaysh kanalining sobiq bo'ynida topilgan bo'lib, misr, fors, elam, akkad tillarida tuzilgan. Misr matnidagi uch lavhada Misrning ikki tomoni o'xshash tasvirlari Doro nomi yozilgan oval bilan ramziy birlashtirilgan. Yozuv Doroga tobe 24 mamlakatni eslatadi. Har bir mamlakatning vakili alohida ovallarda tasvirlanib, podsho nomi yozilgan ovalga yuzlari qaratilgan.

Suzadan qachonlardir o'zining hashamatli saroyining ulkan darvozalari oldida turgan Doro haykali topilgan. Podsho Misr xudosi Atum qiyofasida, fors kiyimida tasvirlangan. Yodgorlikda to'rt tildagi yozuv mavjud.

Qadimgi O'rta Osiyo va Eronda zardushtiylik kalendari bo'lib, oy va kunlarning nomi zardushtiylik ma'budalari Axuramazda, Mitra, Anaxita va boshqalarning nomlaridan kelib chiqqan. Yil 12 oy, har bir oy 30 kundan iborat, har bir yilga yana besh kun qo'shilgan (jami 365 kun).

San'at. Ulug'vor saroylar, ibodatxonalar Ahmoniylar imperiyasining qudrati ramzi bo'lgan. Bu ulug'vor inshootlarni imperiyaning turli hududlaridan kelgan quruvchi-me'morlar bunyod qilganlar. Ossuriya, Bobil, Misr, Yunon va Elam badiiy an'analari, texnik usullari bilan Eron va O'rta Osiyo badiiy an'analari sintezi yuz beradi. Eron badiiy san'ati yuqori darajada rivojlangan. Turli xil metallardan ishlangan vaza va jomlar, tosh qadahlar fil suyagidan yasalib, oltin, kumush bilan ziynatlangan. Ritonlar, zargarlik buyumlari va lazuritdan ishlangan haykallar Ahmoniylar davrida Sharq san'atida yuksak badiiy did shakllanganidan dalolat beradi. Yuksak badi-

iy san'at asarlari hisoblangan buyumlarda xonaki va yovvoyi hayvonlar (qo'ylar, sherlar, to'ng'izlar va boshqalar) hayotiy ifodalangan.

Badiiy buyumlar ichida agat, xalkidon va yashma kabi yarim qimmatbaho toshlardan ishlangan silindrsimon muhrlarga podsholar, afsonaviy qahramonlar va afsonaviy mavjudotlar tasviri tushirilgan. Muhrlar nihoyatda nafis ishlanib mo'hirlik, haqiqiy san'at asari hisoblanadi. Fors san'atida, ayniqsa, o'simlik va hayvonlarning hayotiy tasvirlari bo'lgan badiiy buyumlar hozirgacha hayratga soladi.

Manbalar Ahmoniyalar davlati hukm surgan yuz yillar davomida o'nlab mamlakatlar amaldorlarining poytaxtlar Suza va Pasargadga muntazam qatnaganlari to'g'risida ma'lumot beradi. O'z tarkibiga 80 dan ortiq xalq, elat, qabilalarni birlashtirgan Ahmoniyalar imperiyasi davrida yagona davlat tarkibiga kirgan turli xalqlar, hududlar iqtisodiyoti, madaniyatlari va diniy e'tiqodlari rivojlanishiga qulay ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy va siyosiy shart-sharoitlar yaratilgan. Hududlar, mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy-madaniy aloqalar ilgariga qaraganda muntazam tus olgan. Dunyo tarixida Ahmoniyalar davlati ulkan hududlarni o'z tarkibiga olgan ilk imperiya bo'ldi. G'arb fanida Droyzen tomonidan Ellin davri deb atalgan mil. avv. III-I asrlardagi siyosiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy rivojlanishning asoslari Ahmoniyalar davlati davrida qo'yilgan edi.

Me'morchilik. Qadimgi Eronda me'morchilik san'ati yuksak darajada shakllangan. Fors me'morchiligining ulug'vor inshootlari Persepol, Suza va Ekbatanadagi saroy ansambllari edi. Persepol shahri maydoni 135000 m.kv.ni tashkil qilgan. Bundan tashqari, 12000 kv.m sun'iy maydon hosil qilingan. Tog' qiyaliklarini tekislash bilan bu sun'iy maydonda shahar uch tomondan devor bilan o'rab olinib, to'rtinchi tomoni tog' qoyasiga chiqadi.

Ahmoniyalar o'zlarining 200 yillik hukmronliklari davrida hashamatli saroylar qurdilar. Ahmoniyalar davlatining bosh poytaxti Pasargad (yunon tilida Persepol) Eronning janubi-g'arbida Pars viloyatida bunyod etilgan. Pasargad Ko'hi Raxmat

togʻi yonbagʻridagi Marvdashtning katta hududini egallagan, Doro I qurilishni mil. avv. 520-yilda boshlaydi, keyin uning vorislari Kserks va Artakserks I mil. avv. 460-yilgacha qurilishni davom ettirganlar. Poytaxt puxta ishlangan reja asosida bunyod qilinadi. Uzoq yillar davom etgan qurilish asosida ulkan va hashamatli saroy ansambllari va maʼmuriy binolar tizimi vujudga keladi. Togʻ yonbagʻri tekislanib, uning chetlari ulkan toshlardan qilingan tayanch devor bilan mustahkamlangan, devorning chetidan yana boshqa bir xom gʻishtdan qurilgan katta devor bunyod qilingan. Poydevorning oʻrtasidan 2 zinapoya saroyga olib boradi.

Shaharga boradigan yoʻlni bezagan 8 metr kenglikdagi 106 zinadan iborat ulkan zinapoyaning har bir zinasini yaxlit monolit toshdan yoʻnilgan. Kserks I (mil. avv. 480 – 465-yillar) davrida bunyod etilgan bu zinapoya «Barcha xalqlar darvozasi»ga olib boradi. «Barcha xalqlar darvozasi» kvadrat shaklidagi mustahkam naqshin ustunlar koʻtarib turgan katta zal boʻlgan. Kirishda odam boshli, qanotli buqalar haykali turgan. Qachonlardir «Barcha xalqlar darvozasi»dan ulkan Ahmoniy-lar davlati tarkibiga kirgan Osiyo, Afrika va Yevropaning yuzga yaqin xalqining vakillari oʻlpon, xiroj va sovgʻalar bilan oʻtganlar. Bu joyga kelganlar buyuk Doroning rasmiy qarorgohi qabul zali – Apadanaga kirish uchun oliy buyruqni kutib turganlar. Apadana 1000 kvadrat metr maydonni egallagan. Ulugʻvor va hashamatli bezatilgan bu ulugʻvor, ulkan inshootning har bir tomoni 85 metrni tashkil etadi. Apadana tomining balandligi 20 metr boʻlgan 72 tosh ustun koʻtarib turadi. Ustunlar saroy hayoti manzaralarini aks ettiradigan barelyeflar bilan bezatilgan. Zalga boradigan zinapoyalarning yon devorlari relyef tasvirlar bilan bezatilgan.

Zinapoyaning bir tomonidagi devoriy relyef tasvirlarda fors podshosiga hadyalar va oʻlponlarni olib borayotgan 33 qaram mamlakat xalqlari vakillari oʻz kiyimlari va antropologik tuzilishlarida aks ettirilgan. Zinapoyaning ikkinchi tomonidagi devoriy relyef tasvirlarda saroy aʼyonlari, podshoning shaxsiy gvardiyasi, otliq va jang aravalari tasvirlari ishlangan. Bu saroy Fors davlatining kuch-qudrati ramzini ifodalab, muhim davlat

qabullari o'tkaziladigan, elchilarni qabul qilish uchun xizmat qilgan rasmiy poytaxt bo'lgan. Saroy Doro I va Kserksning xos saroylari bilan maxsus yo'lak chiqishlar orqali bog'langan. Bu saroylarning devorlari, zallari va zinapoya devorlarida Ahmoniylar davlati tarkibiga kirgan turli xalq va qabilalarning o'ziga xos kiyimlari, qurollari va ularning kasblarini ifodalaydigan tasvirlari toshga o'yib tushirilgan. Persepol shahri maydoni 135000 m.kv.ni tashkil qiladi. Bundan tashqari, 12000 kv.m sun'iy maydon hosil qilingan. Tog' qiyaliklarini tekislash bilan bu sun'iy maydonda shahar uch tomondan devor bilan o'rab olinib, to'rtinchi tomoni tog' qoyasiga chiqadi.

Pasargad (Eram bog'i) shahri qoyatosh bag'rida barpo qilingan bo'lsa-da, shaharni suv bilan ta'minlash maxsus qazilma akveduklar bilan amalga oshirilgan. Shaharda botanik bog' yaratilgan va fontan, favvoralar saroylar va maydonlar havosini salqin qilgan. Pasargad mil. avv. 330-yilda makedoniyalik Aleksandr tomonidan talanib, yoqib yuborilgan.

Doro I davrida ikkinchi poytaxt bo'lgan Suza shahrida ham katta qurilishlar olib borilgan. Shaharda bunyod etiladigan saroylar va boshqa inshootlar uchun qurilish xomashyolari 12 mamlakatdan olib kelingan. Doro I ning yozuvlarida shunday deyilgan: «Kedr daraxti Livan tog'laridan Suzaga uni kariylar, bobilliklar olib kelishdi. Yog'och Gandxara va Karmaniyadan, oltin Lidiya va Baqtriyadan olib kelingan. Feruza Xorazmdan, kumush, eban daraxti Misrdan, saroy devorlari uchun bezaklar Ioniyadan, fil suyagi Efiopiya va Kariyadan keltirilgan. Apadanadan sharq tomonda hashamatli «Kengashlar zali» qad ko'targan bo'lib, bu zalda ulkan davlatning siyosati muhokama qilinish, muhim qarorlar qabul qilingan. Sharq tomonda podsho Kserksning saroyi qurilgan, bu saroy «Yuz ustunlik saroy» deb atalgan, chunki bu saroyning tomini 10 qatorning har birida 10 ustun ushlab turgan, bu Apadanadan ham katta saroy bo'lgan. Ustalar qadimgi Sharq me'morchilik san'atining yuksak yutuqlarini ana shu inshootlarda aks ettirganlar.

Ilgari Midiya davlatining keyin esa Ahmoniylar davlatining yozgi poytaxti bo'lgan Ekbatana shahri me'morchilik san'atining nodir namunasi hisoblanadi. Ossuriya podshosi Tiglat-

palasar I (mil. avv. XII asr) davrida bu shahar Amadana, Ahmoniyalar mixxatida Xarmatana deb yoziladi. Ekbatana shahri tog' bag'rida joylashgan bo'lib, mudofaa devorlariga ega bo'lmagan. Faqat shahar tepasida qad ko'tarib turgan qal'a kuchli mustahkamlangan. Ekbatana biri ikkinchisiga tutashgan 7 qal'adan iborat bo'lgan. Podsho saroyi va xazina yettinchi markazda joylashgan qal'ada bo'lgan. Har bir qal'aning devorlari alohida rang bilan bo'yalgan. Tashqi qal'a oq, ikkinchisi qora, uchinchisi qoramtir qizg'ish, to'rtinchisi mayin-zangori, oltinchisi kulrang, yettinchisi esa tillarang-sariq rangga bo'yalgan. Yunon yozuvchisi Polibiy podsho saroyining hashamatli jihozlanishi va saroy qurilishida ulkan xarajat qilingani haqida yozgan. Saroy devorlari eng qimmatbaho navli yog'ochdan qurilib, oltin va kumush bilan qoplanadi. Ahmoniy podsolar ko'm-ko'k daraxtlar bilan qoplangan tog'lar orasida joylashgan Ekbatanadan yozgi qarorgoh sifatida foydalanganlar. Mil. avv. 330-yilda Ekbatanaga g'olib sifatida kirgan makedoniyalik Aleksandr bu madaniyat o'chog'i bo'lgan shaharni talaydi, hatto saroyning ustunlariga qoplangan oltin qoplamalarni shilib olishni buyuradi. Kichik bir tog'li Makedoniyada cho'ponlar orasida yashab, san'at va nafasat ta'limi va tarbiyasidan bexabar bo'lgan, sharqqa yurishdan faqat talonchilikni maqsad qilgan hamda qaroqchilar to'dasiga boshliq bo'lgan Aleksandr uchun bunday vahshiylik tabiiy edi. Aleksandr asrlar davomida yaratilgan bu me'morchilik san'ati mo'jizasini vayshiyona yondirib yuboradi.

Ahmoniyalar davrida ulkan ibodatxonalar ham, xudolarning haykallari ham bunyod etilmagan. San'atning asosiy mavzusi podsho va qahramonlarni sharflash bo'lgan. Zardushtiylik e'tiqodiga ko'ra xudolar tasviri va ibodatxonalarni qurish rasm bo'lmagan bo'lishi mumkin. Zardushtiylik e'tiqodi adeptlari muqaddas olovga sig'inib poklanganlar. Ochiq osmon ostida ilohlarga qurbonlik keltirilgan. Qurbonlik keltirish marosimini zardushtiylik e'tiqodi kohini – maglar boshqarganlar. Marosimda maglar muqaddas o'tovni harom qilmaslik uchun og'izlarini mato bilan yopganlar. Podsho bilan so'zlashganda ham og'izga mato yopilgan. Eronda oy va kunlari ataladigan zar-

dushtiylik e'tiqodi xudolari nomi bilan taqvim mavjud bo'lgan. Bu taqvimda yil har biri 30 kundan iborat bo'lgan 12 oydan iborat bo'lib, 5 kun qo'shib 365 kunni tashkil etgan. Shu bilan birga, 354 kundan iborat oy kalendari ham bo'lgan.

Qadimgi Eronda badiiy hunarmandchilik yuqori darajada rivojlangan. Metalldan yasalgan vaza va ro'zg'or buyumlari; yashma, agat, stealitdan ishlangan silindrsimon muhrlar; fil suyagi, toshdan tasalgan qadahlar haqiqiy san'at asarlaridir. Oila jamiyatda oliy qadriyat hisoblangan. Nikoh diniy majburiyat bo'lgan. Buzuqchilik qilgan odamga shaytonning malayi deb qaralgan. Qonun doimo farzandsizni emas, ko'p bolalilikni yoqlab, bo'ydoqni emas, aksincha uylangan kishi tomonida bo'lgan. Qizlarga loyiq turmush o'rtog'i yuborish to'g'risida to'at-ibodat qilinib, duolar o'qilgan. Qizlarga 15 yoshgacha turmushga chiqishga ruxsat berilmagan. O'smirlarga 15 yoshdan keyin balog'atga yetganining ramzi sifatida tuya junidan kamar taqqanlar.

Midiyaliklar va forslar jun va ipakdan to'qilgan uzun ko'ylak va ustki kiyim kiyganlar. Oqsuyak-zodagonlar oltin zanjir, bilaguzuklar, Midiya oq kiyimi, soyabonlar va yelpig'ichlar tutganlar. Podsholar zarbof uzun ko'ylak va ustki kiyim, boshlariga uzun qalpoq kiyganlar. Ular uzun o'rilgan soqol qo'yib, ba'zida uni g'ilof bilan yashirganlar. Podsho qoshini boyab, qo'shimcha soqol yopishtirib, parik kiygan.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. M.A. Дандамаев. Политическая история Ахеменидской державы. – М.:1980.
2. M.A. Дандамаев., В.Г. Луконин. Культура и экономика древнего Ирана. – М.:1980.
3. P. Фрай. Наследие Ирана. – М.: 1972.

Asosiy sanalar

Mil. avv. 550-yil	Midiyaning bosib olinishi.
Mil. avv. 547-yil	Lidiyaning bosib olinishi.
Mil. avv. 545–539-yillar	O'rta Osiyoga yurish.

Mil. avv. 539-yil	Bobilning bosib olinishi.
Mil. avv. 525-yil	Misrning bosib olinishi.
Mil. avv. 522 – 486-yillar	Doro I hukmronligi. Ma'muriy-moliyaviy islohotlar.
Mil. avv. 515-yil	Doro I davlatni viloyat (satraplik)larga bo'ldi.
Mil. avv. 499 – 449-yillar	Yunon-fors urushlari.
Mil. avv. 334 – 330-yillar	Yunon-makedonlarning yurishi va Ahmoniylar davlatining yemirilishi.
Mil. avv. XIV-XII asrlar	Elamning Bobilga qaram bo'lishi.
Mil. avv. 549-yil	Bobilni forslar butunlay bosib oldi, mustaqilligini abadiy yo'qotdi.

Mustaqil ish mavzulari

1. Ahmoniylar davlatining shakllanishi.
2. Doro I islohotlari.
3. Qadimgi Fors jamiyatining ijtimoiy qatlamlari.
4. Qadimgi Eron madaniyati.
5. Ahmoniylar Eroni va Sharq dunyosi.

PARFIYA DAVLATI

1. Parfiyaning siyosiy tarixi.
2. Davlat boshqaruvi va jamiyat.
3. Parfiya madaniyati.

1. Parfiyaning siyosiy tarixi. Parfiya tarixiga tegishli o'nlab shahar va qo'rg'onlar qazib ochildi. XX asrning 20-yillarida arxeologlar bir vaqtlar Parfiyaning poytaxtlari bo'lgan Dajla daryosidagi Ktesifon, Gekatompil shaharlari, Frot daryosining o'rta oqimidagi parfiyaning chegara shahri Dura-Yevropos, Parfiya davlati tarkibiga kirgan Ashshur, Xatra shaharlarini qazib ochildi. Hozirgi Ashxobod shahridan 16 km uzoqlikdagi parfiyaliklarning ilk poytaxti bo'lgan Niso shahrining qazib ochildishi Parfiya tarixini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etdi. Niso shahridan podsho qarorgohi-mustahkamlangan qal'a, saroy, ibodatxona, maqbara va boshqa inshootlar hamda san'at buyumlari topildi. Ashyoviy dalillardan tashqari Niso shahridan 2500 arxiv hujjatlari topildi.

Salavkiylar davlati shahzodalar Salavk va Antiox o'rtasida taxt uchun o'zaro urushlar oqibatida zaiflashib, Parfiya (Kopetdog' atroflari va Turkmanistonning unga tutash janubi-g'arbi va Eronning shimoli-sharqi)ni Kaspiy va Orol dengizlari havzasida yashagan parn-dax qabilalari mil. avv. 250-yillar atrofida egallab olishiga qarshilik qila olmaydilar. Parn-dax qabilalarining yo'l boshchisi Arshak (shak botiri) qariyb 500 yil mil. avv. 250-yil atrofidan – milodiy 226-yilgacha yashagan Parfiya davlatiga asos soladi.

Arshak faol istilochilik urushlarini olib borgan. Salavkiylar davlatining Parfiya va Girkaniya (Kaspiy dengizining janubi-sharqiy hududlari) viloyatlarini bosib oladi. Parfiya davlat chegaralari himoyasi uchun qal'a va istehkomlar qurib, o'z tanga-pulini zarb qiladi. Tangada qo'lida kamon ushlab o'tirgan Arshak o'tirgan holatida tasvirlangan.

Salavkiylar o'zlari yo'qotgan qaram hududlarni qaytarib olishga urinadilar. Podsho Arshakning vorisi davrida Salavk II hujum boshlaydi, lekin parfiyaliklar saklar bilan birgalikda

bu hujumni qaytarganlar. Mil. avv. 209-yilda Antiox III urush boshlab Parfiyaning bir necha viloyatlarini bosib oladi. Urush Parfiya uchun og'ir bo'lgan, lekin u o'z mustaqillini saqlab qoladi. Antiox III vafotidan so'ng Salavkiylar davlati zaiflashadi va Parfiya bu davlatga qarshi hujumga o'tadi.

Mitridat I Arshak hukmronligi (mil. avv. 171 – 138) davrida Parfiya davlati mustahkamlanadi. Parfiya yaxshi qurollangan jangovar armiyaga tayanib, g'arb va sharqda istilochilik urushlarini olib boradi. Mitridat I hukmdorligi oxirida davlat chegaralari Parfiyaning o'z hududlari va Kaspiy qirg'oqlaridan tashqari Hindiqush tog'laridan Frot daryosigacha cho'zilib ketgan. Sharqda Yunon-Baqtriyaning qator viloyatlari, g'arbda salavkiylarning qaramligida bo'lgan Eron va Mesopotamiya bosib olinadi. Mitridat I mil. avv. 141-yilda bobillik kohin va zodagonlar tomonidan Bobil podshosi deb e'lon qilinadi. Armaniston bu vaqtda Parfiya ta'siri ostida bo'lgan. Salavkiylar urush boshlaydilar, lekin podsho Demetriy asir olinadi va Girkaniyaga faxriy surgun qilinadi.

Mitridat I ning vorisi Fraat II mil. avv. 138 – 128/27) uning siyosatini davom ettirgan. Salavkiylar davlati iqtisodiyoti uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan boy hudud bo'lgan Mesopotamiyani qaytarib olish uchun Antiox VII (mil. avv. 138 – 129) bor kuchini to'plab, Bobilga yurish qiladi, boshda u ancha ijobiy natijaga erishadi. Lekin parfiyaliklarning kuchli qo'shini va mohirona urush taktikasi urushni parfiyaliklar foydasiga hal qiladi. Antiox VII jangda halok bo'ladi. Salavkiylar davlati hududi faqat Suriya bilan cheklanib qoladi.

Bu vaqtda Parfiyaning sharqiy chegaralariga Yunon-Baqtriya davlatini halokatga mahkum etgan yueji qabilalari hujumga o'tadilar. Fraat II yuejilarga qarshi urush boshlaydi va janglarning birida halok bo'ladi. Uning vorisi Artaban I (mil. avv. 128/27 – 123) yuejilarga qarshi urushni davom ettirgan, lekin faqat podsho Mitridat II (mil. avv. 123 – 88) yuejilarni mamlakat ichkarisiga suqilib kirishiga chek qo'ya olgan. Bu qabilalarga yon berib, ularga mamlakat sharqida alohida viloyat Sakiston (hozirgi Seyiston viloyati)ni beradi. Mitridat II mamlakat chegaralarini mustahkamlab, faol tashqi siyosat

yuritgan va Kavkaz ortiga e'tiborini qaratadi. Parfiya g'arb tomon harakat qilib, Salavkiylar davlatining siyosiy hayotiga faol aralashadi. Armanistonda taxtga da'vogarlaridan birini qo'llab, buning evaziga o'z hududlarini kengaytiradi. Parfiya o'z yerlaridan tashqari Eron va Mesopotamiyani egallab, bevosita Rim davlatining chegaralariga chiqadi. Mitridat II «Podsholar podshosi» va «Buyuk» unvonlarini olgan.

Parfiya davlati 500 yil davomida yashab, yaqin va uzoqdagi mamlakatlar bilan savdo aloqalari olib borgan, urushlar qilgan. Parfiya o'sha davrda uzoq vaqt Sharq dunyosini bosib olish uchun Rimning istilochilik urushlaridan himoya qilgan yagona davlat bo'lgan. 300 yil davomida Rimning istiloshilik urushlariga qarshi turish Parfiya davlatining harbiy siyosatining bosh vazifasi bo'lib qolgan. Rim bilan birinchi to'qnashuv mil. avv. I asrning boshlarida yuz bergan. Parfiya Qoradengiz bo'yidagi Pont davlatini rimliklarning bosqiniga qarshi turishiga yordam bergan. Mitridat II mil. avv. 92-yilda Rim davlatiga elchi yuborgan. Kappadokiyada turgan Sulla Parfiya elchilarini qabul qilgan va o'rtada ittifoqchilik bitimi tuziladi. Ushbu bitimga ko'ra, Parfiya bilan Rim o'rtasidagi chegara Frot daryosi bo'yicha belgilanadi. Rim Mitridat II bilan bitim tizgan bo'lsa-da, bu bitimga rioya qilmagan.

Parfiya Rimning sharqdagi bosqinchilik siyosatini olib borishda asosiy to'siq bo'lgan. Harbiy jihatdan kuchli Parfiya 300 yil davomida Sharq dunyosi uchun rimliklarning talonchilik yurishlariga qarshi ishonchli qalqon bo'lib xizmat qiladi.

Rim Sharqning boy hududlarini egallash uchun o'zining azaliy bosqinchilik siyosatidan voz kechmagan. Mil. avv. 57-yilda Mitridat II ning vorisi Fraat III o'gillari Orod va Mitridat tomonidan o'ldirilgan. Orod va Mitridat o'rtasida taxt uchun kurash boshlanib, Orod taxtni egallaydi. Yengilgan Mitridat rimliklardan panoh izlab, Kichik Osiyoga kelgan. Mil. avv. 54-yilda Rim legionlari Mark Krass boshchiligida sharqqa yurish boshlaydi. Parfiya armiyasining qo'mondoni Parfiyaning boshqa hukmdorlari kabi harbiy san'atni mukammal egallagan podsho Orod II bo'lgan. Otlig' armiya kamon va qilichlar bilan qurollangan. Tuyalarga kamon o'qlari va boshqa urushga kerakli zaxiralari

ortilgan. U Rim legionlariga qarshi o'ziga xos amalda sinalgan tajribani qo'llagan. Parfiyaning og'ir qurollangan otliq armiyasi Suriyadagi Xarran (Karra) yonida Rim armiyasi bilan jangga kirishgan. Rim legionlari zich saflanib jangga kiradi, Parfiya otliqlari uzoqdan turib dushman ustiga kamon o'qlari yomg'iri ostida qoldirgan bu rimliklarga katta talafot yetkazgan. Rimliklar qo'l jangiga kirishish uchun oldinga intilganlar, Parfiya otliqlari jadal chekinib, keyin yana qaytib Rim piyodalari ustiga yana dovyuraklik bilan tashlanganlar. Krassning yordamchilaridan biri bo'lgan o'g'li Publiy Rim otliq qismi bilan parfiyaliklar ustiga bostirib borgan. Parfiya qo'shini qochishga tushib, Rim otliqlarini jang maydonidan uzoqlashtirib, qo'qqisdan uni qurshab olib, yanchib tashlaganlar.

Xarran yonidagi jangda parfiyaliklar ajoyib g'alabani qo'lga kiritganlar. Krassning o'g'li Publiy va 20 ming rimlik halok bo'lgan. Rimga bu bosqinchilik yurishi qimmatga tushgan. Krass 40 ming armiya bilan kelgan, shundan 20 ming kishi jangda halok bo'lgan, 10 tasi asir tushgan qolgan 10 ming kishi Rimga qaytib ketgan. Mil. avv. 53-yilda Sinnak yonida Parfiya vaziri mag'lub rimliklar bilan muzokara boshlagan. Rim uchun qulay shartlarda tinchlik shartnomasi tuzilgan. Krassga podsho Orod II ning sovg'asi hashamatli otni sovg'a uchun olib kelganlar. Vazirning xizmatchilari sharqona odatga asoslanib Krassni otga o'tqizmoqchi bo'lib uning qo'ltig'idan olganlar. Bu Krassning yonida turgan rimliklar go'yoki Krassni ushlab olib ketmoqchilar deb o'ylab, uni himoya qilishga tashlanganlar. Qisqa muddatli olishuvda barcha rimlik zobitlar va Krass o'ldirilgan. Egasiz qolgan Rim qo'shini tarqab ketgan. Jangda asir tushgan 10 ming rimlik, qo'lga tushgan Rim armiyasining bayroq va boshqa ramzlari bilan Marv vohasiga jo'natilgan. Parfiyaning bu g'alabasi Rimning Sharq dunyosidagi zulmini tugatishi uchun qulay shart-sharoit yaratgan. Rimning Sharq dunyosiga nisbatan bosqinchilik siyosati tugashi mumkin edi. Lekin Parfiyada tez orada boshlangan ichki ixtiloflar bunga yo'l bermagan.

Parfiya davlati rimliklarning tazyiqiga nisbatan Old Osiyoda faol tashqi siyosat yuritgan. Bu hududdagi katta-kichik dav-

latlar bilan kelishuv va muhosinalarga kirishgan va rimliklarning bosqinchilik yurishlarini to'xtatgan. Mil. avv. 40-yilda Parfiya armiyasi Falastinda Iyerusalim shahri devorlari yonida paydo boladi. Parfiya mil. avv. 40-yillarda butin Kichik Osiyo, Suriya va Falastinni egallaydi. Rimliklar mil. avv. 39 – 38-yillarda parfiyaliklarga qarshi yurishlarda birmuncha ijobiy natijalarga erishganlar. Misrda o'rnashib qolgan Antoniy katta o'lja va hududlarni bosib olish rejasi bilan mil. avv. 36-yilda Parfiyaga yurish qilgan. Midiya hududida Antoniy boshliq Rim legionlari mil. avv. 36-yilda parfiyaliklardan yengiladi.

Rimliklarning Armanistonda o'rnashib qolishiga qarshi parfiyaliklar keskin qarshilik ko'rsatganlar. Neron Armanistonga mil. avv. 61-yilda qo'shin yuboradi, arman taxtiga Rimga qaramlikni tan olgan podsho qo'yiladi. Lekin tez orada urushda parfiyaliklar g'olib chiqadilar. Natijada parfiyaliklar bilan rimliklar o'rtasida tinchlik bitimi tuziladi. Bitimga ko'ra, Armaniston taxtiga Parfiya podshosi Volozezning ukasi Tiridat o'tiradi, lekin u podsholik ramzlarini Rimda Rim imperatori qo'lidan oladi (milodiy 66-yil). Bu bitim bilan Parfiya rimliklarning sharqqa Parfiya tomon bosqinchilik yurishlariga II asr boshigacha chek qo'yan.

Rim Sharqning boyluklaridan voz kecha olmas edi. Chunki bu davlat boshqa mamlakatlar va xalqlarni qaram qilish va ularni hisobidan yashashga asoslangan edi. Imperator Trayan (98 – 117) Parfiyaga nisbatan dushmanlik siyosatini yuritadi. Ichki nizolar natijasida Parfiyaning zaiflashganidan foydalanib, Rim imperatorlari Trayan va Adrian davrida Rim legionlari Parfiya hududiga bir hecha marta bostirib kirgan. Imperator Trayan mil. avv. 113-yilda Armanistonga bostirib kiradi va bu hududdagi kichik arman davlatini tugatib, bu hududni Rim provinsiyasiga aylantiradi. Trayan mil. avv. 115-yilda Dajla daryosidan kechib o'tib, Parfiyaga tegishli Adiabena, Bobil shaharlarini va Parfiya poytaxti Ktesifonni bosib oladi. Rimliklar bosib olingan boy hududlarni shafqatsizlik bilan talaganlar, bunga javoban aholi bosqinchilarga qarshi urush boshlaydi. Rim qo'shini faqat 117-yilda Mesopotamiyani tinchlantira olgan.

Adrian davrida ahvol o'zgaradi, istilochilik urushlari olib borish qobiliyatini yo'qotgan Rim Parfiyaning Trayan davrida bosib olingan hududlarini qaytarib berishga majbur bo'ladi. Parfiya 192 – 193-yildagi Rimdagi fuqarolar urushida hokimiyatga da'vogarlardan biri bo'lgan Pesseniy Higerni qo'llab-quvvatlaydi, lekin u yengiladi. Hokimiyat uchun kurashda g'olib bo'lib imperatorlik taxtini egallagan Septimiy Sever (193 – 211-yillar) 195-yilda parfiyaliklarga qarshi yurish qiladi. S. Sever 196-yilda Shimoliy Mesopotamiyani bosib olib, Nizibisda Rim koloniyasini barpo qiladi.

Parfiyaning hukmron tabaqalari Parfiya podshosi Vologez IV dan rimliklarning Parfiyaga qarshi ekspansiyasini tugatishni, rimliklar bosib olgan hududlarni ozod qilishni talab qilganlar. Vologez yurish qilib Mesopotamiyani ozod qiladi, Armaniston va Suriya hududlariga kirib, Nizibisni qamal qiladi. Septimiy Sever Rimda o'ziga qarshi chiqqan Klodiy Albiyni bartaraf qilib, 197-yilda Parfiyaga qarshi yurish boshlaydi. Urush 2 yil davom etadi, Nizibis qayta ishg'ol qilinadi. Parfiyaning ikki poytaxti Salavkiya va Ktesifon ishg'ol qilinib talanadi. S. Sever podsho Vologez bilan shaxsan uchrashib, tinchlik bitimini tuzadi, bitimga ko'ra Mesopotamiya Rim provinsiyasiga aylantirilgan.

Parfiya Rim bosib olgan hududlarni qaytarishga harakat qilgan. Lekin mamlakatda ichki vaziyatning beqarorligi podsho hokimiyatining zaiflashuvi bunga yo'l bermagan. Parfiyaning zaiflashganidan foydalanib, rimliklar 215-yilda Mesopotamiyaga yurish qilganlar, podsho Vologez rimliklarning shartlariga rozi bo'lgan va urush to'xtagan.

Parfiyada milodiy I asrning oxir – II asr boshlarida ichki nizolar, taxt vorisligi masalasidagi ixtiloflar davlatni zaiflashtirgan. Turli viloyat va hududlarni boshqargan Arshakiylar sulolasining ko'p sonli vakillari markaziy hokimiyatdan mustaqil bo'lishga harakat qilganlar, natijada separat kayfiyatlar kuchaygan. Girkaniya markazdan mustaqil siyosat yuritishga urinib, Rimga o'z elchilarini jo'natgan. Marg'iyona hokimi o'zini mustaqil hisoblab, o'z tangasini zarb qiladi. Amalda Marg'iyona, Sakiston, Girkaniya, Elimaida va Parsa hududlari mus-

taqil siyosat yuritganlar. Vassal Pars viloyati hokimi Soson urug'idan bo'lgan Ardasher 226-yilda Ormizdagan tekisligida bo'lgan jangda Parfiya podshosi Artaban V qo'shinlari ustidan g'alaba qiladi. Jang natijasida qariyb 500 yil yashagan Parfiya davlati halokatga yuz tutadi, uning hududi Sosoniylar davlati tarkibiga kiradi.

2. Davlat boshqaruvi va jamiyat. Parfiya davlatida oliy davlat hokimiyati Arshak urug'idan bo'lgan podsho qo'lida bo'lgan. Podsho ikki kengash urug'-qabila zodagonlari kengashi va koinlar kengashida saylangan. Kop hollarda vafot etgan podshoning o'g'li emas, balki ukasi yoki yanada uzoqroq qarindoshi podsho bo'lgan. Ba'zida podsho zodagonlar kengashi tomonidan taxtdan tushirilgan. Parfiya turli darajada rivojlangan xalqlar, urug'-qabilalar, qaram hududlar va shaharlarni o'z ichiga olgan katta davlat bo'lgan. Davlat tarkibiga uncha katta bo'lmagan yarim mustaqil kichik davlatlar, o'z-o'zini boshqarish huquqiga ega bo'lgan shaharlar va muxtor viloyatlar kirgan. Shu sababli Parfiya podsholarining markazlashtirish siyosati qarshilikka uchragan.

Parfiya jamiyati arshakiylar sulolasini tashkil etgan podsho urug'-aymoqlari, boy zodagonlardan iborat hukmron tabaqa, hunarmand va savdogarlar qatlami, ko'p sonli oddiy jamoachi dehqonlar, ko'chmanchi chorvador urug'-qabilalaridan hamda qullardan iborat bo'lgan. Podsho urug'-aymoqlari bilan birga zodagonlardan iborat hukmron tabaqa katta yer-mulklarga ega bo'lib, ularning iqtisodiy mustaqilligi davlat hokimiyatiga nisbatan munosabatini belgilagan. Har bir ijtimoiy qatlamning o'z huquq va majburiyatlari belgilab qo'yilgan.

Parfiya rivojlangan iqtisodiyotga ega bo'lgan. Mamlakatda sug'orma dehqonchilik, o'troq va ko'chmanchi chorvachilik va savdo-hunarmandchilik yuqori darajada rivojlangan. Mamlakat hududida savdo-hunarmandchilik markazlari bo'lgan katta obod shaharlar mavjud bo'lgan. Mamlakatda sug'orma dehqonchilik, chorvachilik rivojlanishi savdo-hunarmandchilik markazlari bo'lgan shaharlarning jadal o'sishiga olib keladi. Shunday shaharlardan Niso va Marg'iyona shaharlari bo'lgan. Niso shahrida arshakiylaning qarorgohi va birinchi arshakiy-

larning maqbaralari bunyod etilgan. Margʻiyona hududi xalqaro savdo yoʻli ustida joylashgani uchun bu hudud jadal rivojlanib, uning poytaxti (hozir Kofir qalʼa deb ataladi) doimo turli mamlakat savdogarlari bilan gavjum bolgan. Mamlakat hudud va shaharlarida zarb qilingan mis tangalar keng tarqalgani ichki savdo yuqori darajada rivojlanganidan dalolat beradi. Bunday tangalar Margʻiyona (hozirgi Marv hududi)da koʻplab topilgan. Parfiya hududidan sharq va gʻarbga boradigan quyuqlikdagi xalqaro savdo yoʻllari oʻtgan. Parfiya orqali oʻtgan savdo yoʻllari Xitoy va boshqa mamlakatlarni Oʻrtayer dengizi bilan bogʻlagan. Bu yoʻldan Sharq mamlakatlarida ishlab chiqarilgan mahsulotlar, jumladan, Xitoy ipak matolari Gʻarbga yetkazilgan. Davlat hokimiyati xalqaro savdoning rivojlanishiga katta eʼtibor bergan. Parfiya Hindiston, Xitoy Kushon va Rim davlatlari bilan savdo aloqalarini oʻrnatgan. Xalqaro savdo yoʻllari ustidan davlat oʻz nazoratini oʻrnatgan. Xitoylik savdogarlarning bevosita Rim hududi bilan bogʻlanishiga yoʻl qoʻyilmagan. Savdo yoʻllarining yoʻnalishlari belgilangan maxsus yoʻl koʻrsatkichlar tuzilgan, yoʻllarda savdo karvonlarining xavfsizligi taʼminlangan.

Parfiya davlatining kuch-qudrati uning harbiy kuchida boʻlgan. Qoʻshinning zarbdor kuchi otliq qismlar boʻlib, ular ogʻir qurollangan temir sovutli otliqlar va yengil qurollangan otliq qismlardan iborat boʻlgan. Temir sovut kiygan, nayza va qilich bilan qurollangan jangchining oti ham temirdan toʻqilgan yopingʻich bilan himoyalangan. Otliq qoʻshinning ikkinchi turi yengil qurollangan, tez harakat qiladigan otliq qismlar boʻlib, ular kamondan dushman ustiga oʻq yoʻgʻdirganlar. Qoʻshin tarkibini koʻchmanchi va oʻtroq aholidan olinadigan otliqlar tashkil etgan. Harbiy ish faxrli kasb hisoblanib, askarlar doimo harbiy mashqlar bilan shugʻullanganlar. Qurol-aslahasozlik, ot anjomlarini tayyorlash kasbi sanʼat darajasiga koʻtarilgan. Parfiya davlatining otliq qismlarining jangovar qobiliyatiga dushmanlar ham tan berganlar. Parfiyaning otliq qoʻshini qoʻshni davlatlar tomonidan eng kuchli qoʻshin sifatida eʼtirof etilgan.

3. Parfiya madaniyati. Parfiyaning bir necha yuz yillar davomida shakllangan madaniyati Oʻrta Osiyo, Eronning koʻch-

manchi va o'troq etnoslari yaratgan madaniyatning davomi bo'ldi. Parfiya yozuvi mil. avv. II asrda oromiy yozuvi, mahalliy sak shevalari asosida shakllangan bo'lib, bu yozuvning yodgorligi qadimgi Niso shahri arxivlarida saqlanib qolgan. Sosoniylar davrida Parfiya yozuvi fors tiliga qo'shilib ketgan. Parfiyada me'morchilik san'ati yuksak darajada rivojlanib, ulkan saroy va ibodatxonalar bunyod etiladi. Arxeologlar tomonidan Parfiyaning ilk poytaxti Niso shahrida podsho qarorgohi va shahar qoldiqlari qazib ochildi. Niso shahridan tashqari Parfiyaning poytaxtlari bo'lgan Ktesifon va Gekatompil shaharlari, saroy va ibodatxonalar qurilgan.

Niso shahri xarobalaridan vino uchun ko'zalar va vino quyib ichiladigan riton-qadahlar topilgan. Riton-qadahlar badiiy jihatdan yuksak darajada ishlangan. Ritonlarda qadimgi Sharqning ko'chib yuradigan ramzlaridan biri bo'lgan afsonaviy grifon tasviri bilan tugallangan, ritonning yuqori qismida odam boshi tasviri o'yilgan. Haykaltaroshlik san'ati yo'dgorliklaridan Niso shahridagi hukmdor saroyi bo'yalgan loy haykallar va devoriy relyef tasvirlar bilan bezatilgan. Parfiyada zardushtiylik diniy e'tiqodi keng tarqalgan. Zardushtiylik e'tiqodi kohinlari davlatni boshqarish ishlariga faol qatnashganlar. Podshoning oldida kohinlar kengashi mavjud bo'lgan.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Авеста. Пер. и ред. Стеблин-Каменского. - М.: 1994.
2. Древние цивилизации / С.С. Аверинцев, В.П. Алексеев, В.Г. Ардзинба и др.: под общ. ред. Г.М. Бонгард-Левина. - М.: Мысль, 1989.
3. История Древнего Востока. /Под редакции Кузищина. М.: 2002 г

V BOB

JANUBI-SHARQIY OSIYO VA UZOQ SHARQ MAMLAKATLARI. QADIMGI JANUBIY OSIYO

- 1. Hududi va aholi, manbashunoslik va tarixnavislik.**
- 2. Davrlashtirish.**
- 3. Manbalar.**
- 4. Tarixnavislik.**
- 5. Qadimgi hind sivilizatsiyasi.**

1. Hududi va aholi, manbashunoslik va tarixnavislik.

Qadimgi Sharqning o'ziga xos noyob sivilizatsiyalaridan biri hind sivilizatsiyasidir. Qadimgi hind sivilizatsiyasi insoniyat madaniy taraqqiyotiga qo'shilgan ulkan hissadir. Hind sivilizatsiyasi qadimdan Sharqning qator mamlakatlari bilan tarixiy-madaniy aloqa o'rnatib, ularning madaniy taraqqiyotiga hayotbaxsh ta'sir qilgan. Sharqning O'rta Osiyo, Arab, Eron yozuvchi va olimlari Hindistonga boradilar va hind fanining dunyoning tuzilishi, unda insonning o'rni to'g'risidagi ta'limotlari va yutuqlarini o'zlashtirganlar. Hindiston o'zining bepoyon hududi, iqlim sharoitlari, relyefi, joylashishi va tuprog'i jihatidan bir necha zonaga bo'linadi. Shimoli-g'arbiy viloyatlar qadimda qalin o'rmonlar bilan qoplangan. Hind vodiysining tuprog'i juda hosildor. Hind daryosi vodiysida mil. avv. III ming yillikda Janubiy Osiyodagi eng qadimgi shahar sivilizatsiyasi shakllangan. Hindiston shimol va shimoli-sharqidan Osiyoning boshqa qismidan Himolay tog'lari bilan ajratilgan. Mil. avv. II ming yillikda bu yerdan turli etnik birliklar, qabilalarning yo'li o'tgan.

Hind-Gang tekisligining markaziy qismi qadimda «oriy»larning «muqaddas yeri» (Aryavarta) deb atalgan. Ikki buyuk daryoning oralig'ida va Gangning yuqori qismida mil. avv. I ming yillikning birinchi yarmida Veda sivilizatsiyasi shakllanadi.

Gang daryosining shimoli-sharqiy havzasida namlik darajasi juda yuqori va xilma-xil tropik o'simliklarga ega. Mil. avv. I ming yillik o'rtalarida bu hududda keng miqyosda dehqonchilik ishlari boshlanadi. Mil. avv. I ming yillikning ikkinchi

yarmida bu yerda qadimgi Hindistonning eng muhim siyosiy va madaniy markazlari vujudga kelgan.

Hind-Gang tekisligini Dekan (qadimgi hind tilida «Danishna» – janub) yarimorolidan yassi togʻlar ajratib turadi. Dekan yarimorolida faqat milodiy I asr boshlarida yirik davlatlar paydo boʻlgan. Orolning markaziy qismida Shri-Lanka (Seylon) oʻrmonli togʻlik hudud joylashgan. Orolning geografik oʻrnini Janubiy Hindiston qirgʻogʻi bilan muntazam aloqalar belgilab beradi.

Janubiy Osiyo hozirgi aholisining katta qismi asosiy yevropoid irqiga mansub. Faqat yarimorolning janubiy qismi va Shri-Lankaning aholisi irqiy belgilariga qarab (badani, sochining qora rangi va boshqalar) avstroloidlarga yaqin turadi. Shimoli-sharqning qator qabilalari janubiy mongoloid irqiga mansub.

Shimolda hind-yevropa tillari (hind, bengal va boshqalar), janubda dravid (masalan, tamil), Dekan va Shimoli-sharqiy Hindistonning qator tillari Janubi-sharqiy Osiyo, Tibet va Xitoyda tibet-birma va mund tillari bilan yaqin turadi. Shri-Lanka aholisining koʻpchilik qismi hind-yevropa (singal) tilida, ozchilik qismi dravid (tamil) tilida soʻzlashgan.

Maʼlumki, oriy qabilalari Oʻrta Osiyodan Afgʻoniston orqali Hindistonga mil. avv. II ming yillikda kirib keladilar. Singallar materikdan Shri-Lankaga mil. avv. I ming yillikda paydo boʻladilar.

2. Davrlashtirish. Hindistonda olib borilgan arxeologik qazishmalar bu hududda odamlar eng qadimgi davrlarda yashaganidan dalolat beradi. Hozirgi Pokiston va Hindistonning turli hududlarida ilk paleolit madaniyatlari topilgan. Xoʻjalik, mehnat qurollarining rivojlanishi bu hududlarda ijtimoiy munosabatlar paleolitdan mezolit va neolitga oʻtishga olib keladi. XX asrning 70-yillarida Pokistonning Mehrgard hududida fransuz arxeologi J.F. Jarij oʻtkazgan arxeologik qazishmalar mahalliy madaniyatlar neolit davrigacha uzoq vaqt tizimli rivojlanganini koʻrsatadi. Bu ilgari fanda mavjud boʻlgan qarashlar Hindistonda neolit boshqa Sharq hududlariga nisbatan kech boshlangan degan tushunchaning asossizligini koʻrsa-

tadi. Hindistonda o'troq dehqonchilikning neolit manzilgohlari mil. avv. VII ming yillikdan shakllangan. Bu davrda aholi donli ekinlarni ko'p ekib, yirik shoxli qoramollarni xonakilashtiradi. O'rta Osiyo va Eron bilan madaniy aloqaga kirishadi. Shu davrlardan Hindiston qadimgi Sharq sivilizatsiyasining eng birinchi madaniyatlari qatoridan o'rin oladi. Janubiy Osiyoning qadimgi tarixi quyidagi davrlarga bo'linadi:

1. Eng qadimgi hind sivilizatsiyasi. Taxminan mil. avv. XXIII-XVIII asrlar bilan belgilanadi (ilk shaharlar, davlatlarning paydo bo'lishi).

2. Mil. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmida oriylarning paydo bo'lishi. Mil. avv. II ming yillikning oxiridan – mil. avv. VII asrgacha «Veda» davri. Bu davrda yaratilgan muqaddas kitoblar «vedalar» nomi bilan mashhur.

3. «Budda davri». Mil. avv. VI-III asrlar. Budda dinining paydo bo'lish va tarqalish davri. Bu davrda iqtisodiyotning yuqori taraqqiyoti, shaharlar shakllanishi, yirik davlatlar Mauriylar umumhind davlatining tashkil topishi.

4. Mil. avv. II asrdan milodiy V asrgacha «Klassik davr» deb atalib, bu davrda Janubiy Osiyo mamlakatlarining iqtisodiyoti va madaniyati gullab-yashnaydigan davri.

3. Manbalar. Janubiy Osiyoga xos bo'lgan xususiyat taraqqiyotning merosiyligi va davomiyligidir. Qadimgi va o'rta asrlarda bu yerda keskin etnik o'zgarishlar yuz bermagan. Ijtimoiy munosabatlarda kasta tuzumi va madaniy an'analarning barqarorligi ko'rinib turadi. Qadimgi Hindistonning ko'pgina asarlari hozirgacha hinduizm va buddizmning muqaddas kitoblari hisoblanadi. Yozma manbalar bizgacha ko'plab yetib kelgan. Sanskrit tilini o'rganish qadimgi til grammatik asarlariga, asosan, Panini grammatikasiga (mil. avv. IV asr) asoslanadi. Adabiyot asosan diniy madhiyalar (rigveda va boshqa vedalar), marosim sharhlari, nasihatlar to'plamidan iborat.

Ijtimoiy munosabatlarni o'rganish uchun asosiy manba sifatida diniy-axloqiy majburiyat – draxmalar («Manu qonunlari»), siyosat, san'at (Artxashastra), muhabbat to'g'risidagi (Kamasutra) maxsus traktatlardan foydalaniladi. Bu manbalarda fikrlar tarqoq, an'anaviy ruhda bayon qilingan. Shu bilan

birga, bu asarlar qachon va qayerda tuzilganligini aniqlashning iloji yo'q. Adabiyotlarda tarixiy voqealar kam tilga olinadi. Tarixiy voqealar ko'p hollarda yarim afsonaviy qissalarda aks etadi. Ilk yilnomalar milodiy I asrlarda Seylondagi budda monastirlarida tuzilgan. Davlat arxivlari, xususiylarxivlar bizgacha yetib kelmagan. Hujjatlar palma daraxti barglari, po'stloq yoki mato parchasi kabi mo'rt asosga yozilgani uchun hozirgacha saqlanib qolmagan. Ba'zi hujjatlarni hisobga olmagan qadimgi Janubiy Osiyo siyosiy tarixi bo'yicha asosli ma'lumotlar juda kam. Katta tarixiy davrlar va keng hududlarni tahlil qilish bilan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni faqatgina umumiy belgilarda tavsiflash mumkin.

Bizgacha faqat mil. avv. III-II ming yilliklarga tegishli o'qish qiyin bo'lgan hind sivilizatsiyasiga mansub muhrlardagi qisqa yozuvlar va Ashoki davri (mil. avv. III asr) yozuvlarigina yetib kelgan. Ashoki ediktlari deb atalgan yozuvlarda davlat qonun-qoidalari va diniy-axloqiy yo'riqlar berilgan. Antik mualliflar (Gerodot, Strabon, Diodor, Arrian) Hindiston to'g'risida ma'lumotlar beradilar. Salavk Nikatorning Hindistondagi elchisi Megasfen uzoq vaqt Maurilar saroyida yashab, o'zining «Indika» asarini yozadi. U Hindistonning iqtisodiy-ijtimoiy hayoti, davlat hokimiyati va o'sha davrdagi hind kashtachilik tuzumini tasvirlaydi. Xitoy tarixchisi Sima Syan va mil. avv. II asrda yashagan boshqa xitoy yozuvchilari qadimgi Hindiston to'g'risida qimmatli ma'lumotlarni beradi. Xitoy sayyohi Fan Syan (IV-V asrlar) butun Hindistonni Seylongacha kezib chiqib, o'sha davr Hindistonni to'g'risida, Chandragupta II davrida davlatning boshqaruv tizimi va ijtimoiy munosabatlar to'g'risida ma'lumot beradi.

Qadimgi Hindistonda qurilish materiali sifatida asosan yog'och ishlatilgan. Bu yog'och inshootlarining umri qisqa. Bunday inshootlar vaqt o'tishi bilan yo'q bo'lib ketgan. Tosh va jez haykaltaroshligi keyingi asrlardagina paydo bo'lgan. Yana shuningdek, hind qadimiy obidalarini o'rganish asosan XX asrda boshlanadi. Faqat ozgina shaharlar – Moxenjo-Daro va Xarappa katta maydonlarda qazib ochildan.

4. Tarixnavislik. Qadimgi Hindiston tarixi bo'yicha o'rtasrlardan boshlab tarixiy asarlar yozila boshlangan. O'rtasiyo va arab olimlari bu o'lka tarixi, tili, e'tiqodi, urf-odat va an'analari to'g'risida asarlar yaratganlar. Mashhur qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy (973 – 1048-yillar) Hindistonda bir necha yil yashaydi. Uning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar», «Hindiston» asarlarida qadimgi hind tarixi va madaniyati to'g'risida qimmatli ma'lumotlar beriladi. Yangi davrdan boshlab Yevropa olimlari Hindistonga qiziqqa boshlaydilar. Dastlab qadimgi hind tili, adabiyotini o'rganish boshlangan (Gamilton, Rozen, Lassen, Rot, Myuller va boshqalar). XVIII asr oxirida sanskrit adabiyotining yodgorliklari: «Manu qonunlari», Kalidasining «Shakuntali» dramasi, falsafiy poema «Bxagavagita» tarjima qilinadi.

Nemis tadqiqotchilari Hindistonda jahon madaniyatining ildizini qidiradilar. XIX asrning birinchi yarmida sanskrit tilining qadimgi fors, lotin va yunon tillari bilan qarindoshligi nazariyasi ilmiy asoslanadi. XIX asrning o'rtalarida va ikkinchi yarmida hind adabiyotining yodgorliklari, asosan vedalarni tarjima qilish va chop qilish yuzasidan muhim ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, 50 tomli «Sharqning muqaddas kitoblari» (Oksford universitetida Maks Myuller asos solgan), ko'p tomli sanskrit lug'atlari paydo bo'ladi. XIX asrning oxirida T. Ris, Devids pali tilidagi matnlarni o'rganish va chop etish jamiyatini tashkil etadilar.

XIX asrning 70-yillari XX asrning boshlarida Hindistonda arxeologik qazishmalar boshlanadi. Hindistonning ilk arxeologik xaritasini olim A. Kanningem tuzadi. XX asrning 20 – 30-yillarida Janubiy Osiyoning eng qadimgi hind sivilizatsiyasi ochiladi. Tizimli arxeologik qazishmalar natijasida XX asr boshlaridan arxeolog Marshall Taksila shahri xarobalarini ochgan. Xarappa va Moxenjo-Daro shaharlaridan boy topilmalardan – eng qadimgi yozuv namunalari topiladi (Banerji, Marshall, Makkey va boshqalar). XX asr boshlarida hindshunoslikning umumiy konsepsiyasida yevrosentrizm an'anasi kuchli edi. Qadimgi hind jamiyati turg'un, mustaqil taraqqiyotga qobiliyatsiz, hind davlati teokratik va despotik, tafakkur

chalgʻitilgan va faqat diniy deb asoslashga harakat qilinadi. Hindistonda makedoniyalik Aleksandr yurishining siyosiy ahamiyati boʻrttirib koʻrsatiladi. Hind madaniyatining muhim yutuqlari (epik asarlar, poeziya, teatr) yunonlardan oʻzlashtirilgan deb uqtiriladi.

Faqat XX asrning birinchi yarmida hind milliy tarixnavisligining juda katta tadqiqotlari bunday qarashlarning asosizligini koʻrsatadi. Hind milliy tarixnavisligi manbalarda koʻp hollarda yetarlicha tanqidiy tahlil etilmaydi. Qadimgi tarix maʼlum darajada modernizatsiya qilinadi. Shunga qaramasdan, qadimgi hind tarixi va madaniyati boʻyicha olib borilgan ilmiy-tadqiqotlarda qadimgi hind sivilizatsiyasining mustaqil rivojlanib, noyob bir madaniyat sifatida mukammal shakllanganligi oʻz isbotini topdi.

5. Qadimgi hind sivilizatsiyasi. XIX asrning 50-yillarida ingliz generali, ishqiboz arxeolog A. Kanningem Hindistonda arxeologik qazishmalarga boshchilik qilgan. U hozirgi Pokistondagi Xarappada qadimgi shaharcha qoldiqlarini koʻzdan kechirayotganda, nomaʼlum yozuvlar bitilgan muhrni topadi. Rejali arxeologik qazishmalar XX asrning 20-yillarida boshlangan. Hind daryosi vodiysidan Xarappa va Moxenjo-Daro (sinxi tilida «Oʻliklar tepaligi») shaharlari qoldiqlari ochiladi. Bu mil. avv. III-II ming yilliklarga oid fanda nomaʼlum boʻlgan sivilizatsiya edi. Bu keyinchalik Hindistonda oriylargacha mavjud boʻlgan Xarappa sivilizatsiyasi deb nomlangan. Janubiy Osiyoda eng qadimgi boʻlgan hind sivilizatsiyasi Hind daryosi vodiysida (hozir asosan Pokiston hududi; taxminan, mil. avv. XXIII-XVII asrlar) paydo boʻlib, qadimgi Sharq sivilizatsiyalarining yuzaga kelishiga koʻra, xronologiya boʻyicha uchinchisi hisoblanadi.

Hind daryosining gʻarbida neolit davrida (mil. avv. VII-VI ming yilliklar) aholi dehqonchilik bilan shugʻullana boshlaydi. Vodiya paxsa uyli kichik qoʻrgʻonlar paydo boʻladi. Hind arxeologi Rakxaldas Banerji 1922-yilda Hind daryosi yaqinidan qadimgi shahar xarobasini ochadi. Shahar qoldigʻi tepalik nomi bilan Moxenjo-Daro («Oʻliklar tepaligi») deb atalgan. Shu yili boshqa hind arxeologi Ray Bahodir Dayaram Saxniy Gʻar-

biy Panjobda Xarappa shahri xarobalarini ochadi. Keyinchalik Chanxo-Daro va Kalibangan shahar qoldiqlari qazib ochiladi. Hozirgi vaqtda hind vodiysi havzasida hind sivilizatsiyasining bir necha yuz qo'rg'onlari ochilgan. Hindiston sivilizatsiyasining qo'rg'onlarini G. Majumdara, E. Makkey, D. Marshall va M. Vilerlar ilmiy-tadqiq qilganlar. Natijada bu madaniyatning yuqori darajada rivojlangani to'g'risida yetarli arxeologik dalillar to'plangan. Hind sivilizatsiyasining shahar-qishloqlari ulkan hududga sochilib ketgan: shimoldan janubga 1100 km va g'arbdan sharqqa 1600 km. Olimlarning hisobiga ko'ra, eng katta shaharlarda 100 minggacha odamlar yashagan. Shaharlar savdo-hunarmandchilik markazi, ma'muriy hokimiyat turadigan joy bo'lgan. Aholining ko'pchiligini tashkil qilgan dehqon, chorvadorlar qishloq joylarida jamoa bo'lib yashaganlar. Xarappa sivilizatsiyasining xronologiyasi mil. avv. 2500/2300 – mil. avv. 1800/1700-yillar deb ko'rsatiladi.

Xarappa sivilizatsiyasida shaharsozlik qurilish madaniyati yuqori darajada bo'lgan. Shaharlar qurilishi qat'iy rejalashtirish asosida amalga oshirilgan. Ulkan me'moriy inshootlar, yozuv, o'lchov va og'irlik o'lchovlari tizimi va san'at asarlarining mavjudligi bu davrda davlat va jamiyat tartib-qoidalari rivojlanganligidan dalolat beradi. Asosiy markazlar qazib ochildanda, ular har tomonlama puxta tuzilgan reja asosida qurilgani ko'rinadi: ko'chalar bir-biri bilan parallel bo'lgan, to'g'ri burchakda biri ikkinchisi bilan kesishgan, bosh ko'chalar ancha keng – 10 m.gacha bo'lgan. Misol uchun, Moxenjo-Daro shahri bir necha o'n ming kishi yashaydigan 2 kv.km maydondan iborat bo'lgan. Uylar 2 qavatli, kanalizatsiyaga ega.

Barcha yirik shaharlar ikki qismdan iborat bo'lgan: shahar ustida ko'tarilgan qal'a va «quyi shahar». Qal'ada ko'rinishidan shahar hokimiyati (ba'zi olimlarning fikricha, kohinlarning uyi ham shu yerda bo'lgan) joylashgan. Uning yaqinida diniy marosimlar uchun xizmat qiladigan hovuz topilgan. «Quyi shahar»da esa aholining asosiy qismi yashagan. Arxeologik qazishmalar shaharning ikki qismi o'rtasidagi aloqalar cheklanganligini ko'rsatadi. Oddiy aholini qal'aga kiritmaslik uchun maxsus darvozalar mavjud bo'lgan. Boy shaharliklar hatto uch qavatli

uylarda yashaganlar. Aholining asosiy mashg'uloti dehqonchilik bo'lib, bug'doyning bir necha navi, tariq va no'xat ekilgan. Bog'dorchilik ham mavjud bo'lgan. Bir necha manzilgohlardan sholi qoldiqlari topilgan. Xarappa qal'asida ulkan g'alla ombori qurilgan. Sug'orma dehqonchilik uchun sun'iy sug'orish tizimi yo'lga qo'yilgan. Yer o'g'itlanib, yilda ikki marta hosil olingan. Yirik qoramol, qo'y, echki boqilgan.

Bu shahar sivilizatsiyasida o'ziga xos yozuvdan foydalanilgan. Hozirgacha muhr, sopol, metall buyumlarga bitilgan ko'plab yozuvlar topilgan. Olimlar 400 dan ko'proq belgilarni ajratdilar. Yozuv o'ngdan chapga tomon yozilgan. Bu sivilizatsiyaning ijodkori bo'lgan aholi protodraavid tiliga mansubligi aniqlangan.

Shahar hunarmandchiligi to'g'risida aniq tasavvur hosil qilish mumkin. Kulolchilik, to'qimachilik yuqori darajada rivojlangan. Haykalchalar kichik hajmda bo'lib, hokim-kohin, yang'och ayolning (raqqosa deb taxmin qilinadi) jez haykalchalari topilgan. To'g'ri burchakli muhrlar topilib, ularning ko'pchiligida mifologik manzaralar tasviri tushirilgan. Bu yerdan topilgan boshqa muhrlarga o'xshash buyumlar hind vodiysidan uzoq bo'lgan Bahrayn orollari, Mesopotamiya, Eron va Turkmanistondan topilgan. Bu Moxenjo-Daro va Xarappaning qadimgi Sharq sivilizatsiyalari bilan yaqin aloqada bo'lganidan dalolat beradi. Xalqaro savdo yuqori darajada yo'lga qo'yilgan. Afg'oniston, Belujiston va O'rta Osiyodan tosh va metallar olib kelingan. Sharqiy va Janubiy Hindiston, Birma bilan savdo aloqalari o'rnatilgan. Bu aloqalar quruqlik va dengiz yo'llari bilan olib borilgan. Bahrayn orolidagi qazishmalar, bu yer Hind savdogarlari boshqa Sharq savdogarlari bilan mahsulot almashadigan joy ekanligini ko'rsatadi. Lotxala (hozirgi Mumbai shahri yaqinidagi Xarappa shahri)dan topilgan muhrlarda machtali kemalar tasviri tushirilgan. Bu dengiz savdosi bo'lganligidan dalolat beradi.

Moxenjo-Daro va Xarappadan katta miqdorda jez va mis buyumlar, jumladan, boltalarning bir necha turlari, turli shakldagi pichoqlar, tig'lar va tarozi topilgan. Qilich, xanjar, nayza va kamonlarning metall uchlari quyma va toblab ya-

salgan. Topilmalar ichida jez va mis oynalar ham mavjud. Oltin, kumush, mis va jezdandan bilaguzuklar, uzuk va baldoqlar nihoyatda nafis tayyorlangan. Tosh asosiy xomashyo bo'lib, toshdan yorg'ichoqlar, bo'yoqlarni eritadigan idishlar tayyorlangan. Tarozi toshlari slans, kvarsit, ohaktosh, yashma va alebastrdan tayyorlangan.

Shimoli-g'arbiy Hindistonda kulolchilik san'ati yuqori darajada rivojlanib, tasvirli va tasvirsiz sopol buyumlar ishlab chiqarilgan. Naqshli sopol idishlar kulolchilik charxida tayyorlanib, tiniq bo'lmagan qizil rang bilan qoplanib, keyin unga qora tasvir tushirilgan. Loydan yasalgan suv quvurlari, loy g'ildiraklar, urchuq qismlari, loy bilaguzuk, siyohdon, o'yinchoqlar va shamdonlar topilgan. Arxeologik qazishmalar natijasida topilgan tasvirlar va suyaklarga ko'ra, eng qadimgi hind sivilizatsiyasida dehqonchilik va chorvachilik yaxshi rivoj topgan. Tur, zebu, kalta shoxli ho'kiz, buyvol, echki va it boqilgan. Fil qo'lga o'rgatilgan. Tovuq va tovus kabi parrandalar bo'lgan. Bug'doy, tariq va paxta ekilgan. Aholi ovchilik, termachilik va baliqchilik bilan shug'ullangan. Ho'kiz qo'shilgan aravalar transport vositasi sifatida xizmat qilgan.

Moddiy madaniyat va san'at yodgorliklari asosida hind vodiysi aholisining diniy tasavvurlari to'g'risida tushuncha hosil qilish mumkin. Muhrlardagi tasvirlar bu yerda yashagan aholi daraxtlar, hayvonlar va osmon jismlariga e'tiqod qilganidan guvohlik beradi. Ona ma'buda haykalchasi diniy e'tiqodni dehqonchilik xususiyatini ko'rsatadi. To'rt hayvon qurshovida turgan erkak ma'bud dunyoning to'rt tomoni hukmdori deb qaraladi.

Mil. avv. XVIII asr oxirida Xarappa madaniyati asta-sekin halokatga yuz tutadi. Hind sivilizatsiyasining siyosiy va ijtimoiy tizimi to'g'risida faqat umumiy tasavvur qilish mumkin. Qal'a va shaharlar reja asosida qurilishi davlat hokimiyati mavjudligidan darak beradi. G'alla ombori va ishchilar uchun xonalar mavjudligi bu hududning aynan Mesopotamiyadagi ibodatxona, davlat xo'jaligi bilan o'xshashligini ko'rsatadi. Ishlab chiqarish taraqqiyoti darajasi, shaharlar va yozuvning mavjudligi, uy-joy inshootlari hajmlarining katta-kichikligi

aholi o'rtasida ijtimoiy tengsizlikdan dalolat beradi. Qadimgi hind sivilizatsiyasining halokati turli hududlarda turli xil kechgan. Ba'zi joylarda iqlimning o'zgarishi, boshqasida turli epidemiyalar yoki tektonik o'zgarishlar sivilizatsiya halokatiga olib kelgan. Antropologlarning XX asrning 70-yillaridagi suyak qoldiqlarini yangi uslub asosida tekshirishlari natijasida shahar-qishloqlar aholisining o'limi sababi bezgak (malyariya) ekanligi aniqlangan. Bu halokat oriy qabilalarining Hindistonga kelishidan bir necha asr oldin yuz bergan.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Л.Б. Алаев. Сельская община в Северной Индии. – М.: 1981.
2. М.Ф. Альбедиль. Забытая цивилизация в долине Инда. Спб., 1991.
3. Г.М. Бонгард-Левин. Древнеиндийская цивилизация: История. Религия. Философия. Эпос. Литература. - М.: 2000.

Asosiy sanalar

Mil. avv. V-IV ming yilliklar	Shimoli-g'arbiy Hindistondagi neolit madaniyati.
Mil. avv. XVIII asr oxiri	Xarappa madaniyatining parchalanishi.
Mil. avv. XXIII-XVIII asrlar	Qadimgi Hind sivilizatsiyasi.
Mil. avv. XVIII asr	Xarappa madaniyati tushkunlikka uchrashi.

HINDISTON «VEDA DAVRI»DA (MIL. AVV. XIII-VII ASRLAR)

1. «Veda davri».

2. Mil. avv. XIII-VII asrlarda Gang vodiysidagi davlatlar.

1. «Veda davri». Olimlar M. Mayrxover, L.M. Dyakonov va T. Barrou tadqiqotlariga ko'ra, oriylar Hindistonga migratsiya qilishdan oldin, O'rta Osiyoda Sirdaryo va Amudaryo bo'ylab Orol va Kaspiy dengizlarigacha bo'lgan hududda yashaganlar. Oriylar yangi o'tloq-yaylovlar izlab, mil. avv. XVII asrda Afg'oniston orqali Himolay tog' tizmalaridan o'tib, Shimoli-g'arbiy Hindistonga (hozirgi Panjob viloyatiga) kirib kelganlar. Oriylarning Panjob va mund, dravid va boshqa etnoslar joylashgan Gang vodiysiga kirib kelishi bir necha to'qlqinda va asrlarga cho'zilib ketgan. Ular asta-sekin Hind va Gang daryo vodiylarini egallaydilar. Mahalliy aholining bir qismi Hindiston janubiga ko'chadi. Oriylar bilan qolgan qora tanli mahalliy aholining bir qismi asta-sekin bir-biri bilan aralashib ketadi. Aborigenlar oriylarning madaniy ta'siri ostiga tushganlar.

Hindiston tarixida mil. avv. II ming yillik o'rtalaridan – I ming yillikning birinchi yarmigacha «Veda davri» deb ataladi. Bu davr Hindiston tarixini o'rganishda asosiy manbalardan biri hind diniy adabiyotining eng qadimgi yodgorligi «Vedalar» hisoblanadi. «Veda – muqaddas bilim ma'nosini bildiradi. Tuzilishi bo'yicha «vedalar»: Ilk veda (mil. avv. I ming yillik boshlari) va So'nggi veda (mil. avv. IX-VII asrlar) davrlariga bo'linadi. Vedalar madhiyalar, qo'shiqlar, qurbonlik aytishlari, muqaddas marosimni tushuntiradigan keng asarlardan iborat to'plamlardir». Vedalarga 4 asosiy to'plam samxitlar (Rigveda, Yajurveda, Samaveda, Atxarvaveda) kiritiladi.

Atxarvavedaning asosiy qismi yovuz ruh va kasalliklarga qarshi afsunlar, uzoq hayot, farzand, boylik va hokimiyat tilab qilinadigan duolardan iborat bo'lgan. Til, e'tiqod va mifologiya bo'yicha vedalar «Avesto» bilan o'xshashdir. «Avesto» vedalari tadqiqotchilarning fikricha, oriy («ariya» so'zidan «oliyjanob») qabilalari tomonidan tuzilgan. «Avesto» va vedalarning g'oya-

lari mazmuni deyarli bir xil. Bosh xudo Indra (Axuramazda) ning o'z raqibi Dasa, Shambala (Axriman) bilan kurashi dunyoviy tartibni o'rnatishga qaratilgan. Indra (Axuramazda)ning g'alabasi yorug'likning qorong'ilik ustidan tantanasini, tabiat mavsumlarining almashinuvini ifodalaydi.

So'nggi veda matnlari shakllangan paytda oriy qabilalari Hind-Gang tekisligining butun markaziy qismiga tarqalgan edi. Jang aravalari bilan birga oriylar o'zlarining xudolarni sharaflovchi madhiyalar, qo'shiqlar va jangovar ruhni ko'taradigan, dushmanlar ustidan g'alaba qilishga va o'lja olishga chorlovchi qo'shiq va madhiyalarni olib kelganlar. Oriylar Hindistonga o'rnashgandan so'ng bu madhiya va qo'shiqlar jamlanib, Rigvedani tashkil etgan. Ko'pchilik olimlarning fikricha, hind oriylari yodgorligi «Rigveda» matnlari mil. avv. XI-X asrlarda shakllangan. «Rigveda» (oriylar vedalarining eng qadimgi qismi)da uchraydigan geografik nomlarga ko'ra, u Panjobda tuzilgan.

Oriylar ko'chmanchi chorvador bo'lganlari sababli doimo yaylov-o'tloqlar izlab, ko'chib yurganlar. O'rta va Markaziy Osiyoning quruq issiq iqlimi sharoitida qurg'oqchiliklar, buning natijasida chorva mollarini qirilib ketishi, turli kasalliklar ko'chmanchilarni sero't yaylovlarni izlab ko'chib yurishga majbur qilgan. Mil. avv. XII-X asrlarda oriylar Hind-Gang tekisligining Markaziy qismini (oriylar bu hududni «O'rtalikdagi yer» Arya varta – «Oriylar yeri» deb atadilar) o'zlashtirganlar. Veda matnlari ma'lumotlari asosida oriy qabilalarini sharqqa – Gang vodiysiga siljishini ko'rish mumkin. Oriylarning Gang daryosi vodiysi tomon siljishlari bir necha asrlarni qamrab olgan davomiy jarayon edi.

Hindistonga kelgan oriylar ko'chmanchi chorvador qabilalar bo'lgan. Yirik shoxli qoramol boylik manbasi hisoblangan. Urug'-qabila yo'lboshchisi «sigirlar podachisi», boy odam – «sigirlar egasi», urushni – «sigirlar izlash», urug' – «sigirlar qo'rasi» deb atalgan. Ibodat qilish odatda xudoga chorvani ko'paytirish iltijosi bilan tugallangan. Oriylar Hind-Gang vodiysiga kirib kelganda, mahalliy aholining qarshiligiga duch kelganlar, yangi yerlarni o'zlashtirish uzoq urushlar bilan birga borgan.

Oriylar mis va jezdan keyin esa temirdan foydalanganlar. Uy-joyni qamish va loydan qurganlar. Gang daryosining yuqori qismi, Gang va Jamna o'rtasidagi yerlar «Mahobhorat» epik asarining syujetini tashkil qiladi. «Rigveda» davrida ikki ijtimoiy toifa rishi (bashoratchi) goyibdan «ko'radiganlar» vedalardagi madhiyalar bilan ilohlarni sharaflaydilar. Kohin-brahmanlar o'zlarining shajaralarining boshlanishini ana shu rishilarga keltirib taqaganlar. Brahmanlar xudolarga qurbonlik keltirish vaqtida vedalardan duolar keltirganlar. Ikkinchi toifa urug'-qabila yo'lboshchilarining hokimiyati faqat yer-suv, yaylovlar uchun urushlarga boshchilik qilishda ifodalangan. Yo'lboshchilar ot qo'shilgan jang aravalarida jang qilganlar. «Mahobhorat» dostonida yengil jang aravalari to'g'risida eslatiladi. Vedalarda ko'rsatilgan podalarni haydab ketish mumkin bo'lgan qo'shni qabilalar bilan urushlar oddiy hol bo'lgan. Veda tilida «urush» (gavishta) so'zi «sigirlarni bosib olish» ma'nosini bildiradi.

Ijtimoiy tashkilot qabila bo'lgan. Qabila uch tabaqa: kohinlar, harbiylar va oddiy jamoachilarga bo'lingan. Qabilaning yo'lboshchisi (rajan) qabila ichida jamoat tartib-qoida bajarilishini nazorat qilgan. Bundan tashqari, u xudolarning o'z qabilasini qo'llab-quvvatlashi uchun ularga qurbonlik keltirish marosimlarini o'tkazgan. Qabila hududini himoya qilib, uni kengaytirgan. Qabila yo'lboshchisi kshatriylardan bo'lgan. Qabila boshlig'i – harbiy boshliq va yo'lboshchi sifatida o'z qarindoshlari va xizmatkorlariga tayangan. Yo'lboshchi jamoaning boy va obro'-e'tiborga ega bo'lgan, tashkilotchilik va harbiy sifatlarga ega bo'lgan a'zolaridan saylangan, lekin uning xatti-harakati qabilaning g'ashiga tegadigan bo'lsa, u yo'lboshchilikdan chetlatilgan. Yo'lboshchi o'z mavqeyini g'olibona urushlar bilan mustahkamlashga harakat qilgan. Qabila va qabilalararo munosabatlardagi barcha masalalarni yechish yo'lboshchilar vakolatiga kirgan.

So'nggi veda davrida o'z-o'zini boshqarish qishloq jamoasi bilan cheklanib qoladi. Veda davrida turli yig'in (sabxa), kengashlar eslatiladi. Yig'inlarga faqat erkaklar qatnashgan, begonalar qo'yilmagan. Sabxada jamoaga tegishli ishlar muhoka-

ma etilgan. Jamoada eng muhim masalalar urug' yig'inlarida hal qilingan. Jamoa a'zolari turar-joylaridan alohida joylashgan uy qurilgan. Ana shu uyda urug' jamoasi a'zolari yig'ilib, butun jamoa nomidan asosiy marosimlar bajarilgan.

Ilk veda davrida qulchilik mavjud bo'lgan. Rigveda madhiyalarida «dasa» – qul so'zi uchraydi. Dastlab asirlar qulga aylantirilgan. Veda va dostonlarda qul erkaklar kam tilga olinadi. Ayol qullar to'g'risida keyinchalik ko'p so'zlanadi. Qulchilik xonaki tusda bo'lib, veda jamiyati ham urug'-jamoatashkiloti darajasida bo'lgan. Keyinchalik jamoa a'zolari ham qarzi uchun qul qilinganlar.

«Rigveda» yaratilgan davrda oriylarda jamiyat va davlat hali shakllanmagan edi. Jamiyatning asosi katta oila bo'lgan. Oila mulki ota vafotidan keyin o'g'illar o'rtasida taqsimlanishi mumkin bo'lgan. Turmushga chiqqan qizlar oila mulkiga egalik huquqiga ega bo'lmagan. Mulk taqsimotida katta o'g'il mulkning eng yaxshi qismiga egalik qilish huquqiga ega bo'lgan. Chunki u ajdodlar e'tiqodini amalga oshirishi, avlodni davom ettirish majburiyatini bajargan. Kichik o'g'illar katta akani ota sifatida hurmat qilishi kerak bo'lgan, oilada katta-kichiklik an'anasi qat'iy bo'lgan.

Mil. avv. IX-VII asrlardan so'nggi veda davrida iqtisodiyot, ijtimoiy-siyosiy tuzumda keskin o'zgarishlar yuz beradi. Oriylar uchun asosiy harakatlanish vositasi bo'lgan yilqi nam tropik sharoitda ko'paymas edi. Gang chakalakzor o'rmonlarida ko'chmanchi chorvachilik qilish mumkin bo'lmagan. Oriylar mahalliy aholidan shu hudud tabiati va iqlimiga mos keladigan xo'jalik faoliyatini o'rganadilar. Qabila va qabilalararo munosabatlardagi barcha masalalarni yechish yo'l boshchilar vakolatiga kirgan.

Dehqonchilik rivojlanib, donli ekinlar tariq, bug'doy va yog' beradigan o'simliklar ayniqsa, sezam ekilgan. Sholikorlik oriylarning Gang daryosi vodiysini o'zlashtirishlari davomida paydo bo'ladi. Olimlarning fikricha, oriylarga bu o'simlik ilgari ma'lum bo'lmagan. Hind-Gang vodiysida keng dalalar o'zlashtiriladi. Daraxtning qattiq yog'ochidan omochoch yasash boshlanadi. Eshaklar asosiy yuk tortish vazifasini bajargan.

Kulolchilik charxida tayyorlangan idish jinlarga tegishli deb, kulolchilik charxidan foydalanilmagan. Idishlar qoʻlda bir necha qismlarda tayyorlanib quritilgan va oʻralarda pishirilgan. Bunday idishlar serkavak boʻlib, yomon pishgan. Duradgorlik qadimiy kasb boʻlib, uy-roʻzgʻor, marosim buyumlari yogʻochdan ishlangan. Toʻqimachilik kasbi maʼlum boʻlgan. Qoʻy juni va tola beradigan oʻsimliklar toʻqimachilik uchun xomashyo boʻlib xizmat qilgan.

Sigir sutidan ovqatlar, qatiq, sariyogʻ, turli koʻkat va reza- vorlar kundalik yemish boʻlgan. Tariq unidan non tayyorlanib, qatiq va sariyogʻga botirib yeyilgan. Qoʻtos suti ham isteʼmol qilingan. Goʻsht faqat bayram va marosimlarda isteʼmol qilingan. Sigir muqaddas sanalgan. Ot, qoʻtos va qoʻy-echki goʻshti yeyilgan. Goʻsht xudolarga qurbonlik qilingan, uni kohinlar ham yeganlar. Qaynatilgan sut, qatiq qurbonlik ovqati boʻlgan. Ichimliklardan muqaddas marosimlarda ichiladigan soma va arpadan tayyorlangan mast qiladigan sura isteʼmol qilingan. Suyuqliklar charm mesh-xaltalarda saqlangan. Diniy marosimlarda chorva mollari moʻl-koʻl qurbonlik qilingan.

Temirdan faqat kamon oʻqi va nayza uchlari tayyorlangan. Uylar yogʻoch va bambukdan qurilgan. Veda qabilalari uncha katta boʻlmagan, mustahkamlangan manzilgohlarda yashaganlar. Shaharlar keyinchalik paydo boʻlgan. Oriylar vafot etganlarning jasadini gulxanda yoqqanlar. Tuproqqa faqat gulxanda yonmagan suyaklar dafn qilingan.

Erkin va toʻla huquqli dehqonlar jamoani tashkil qilib, bir yoki bir necha qishloqda yashaganlar. Jamoatchilar qoʻshni va qon-qarindosh aloqalar asosida birlashganlar. Qishloq aholisining bir qismi boshqa joydan koʻchib kelgan. Shu sababli ular toʻla huquqli boʻlmagan. Toʻla huquqli boʻlmaganlar xizmat koʻrsatadigan sohalar, jumladan, hunarmandchilik bilan shugʻullanganlar. Qishloqda keskin mulkiy tabaqalanishga jamoa ichki aloqalarining oʻta mustahkamligi qarshilik koʻrsatgan. Mil. avv. II ming yillik oxiri – I ming yillik boshlarida Hindistonning ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotida jamiyatning quyi-dagi 4 toifasini koʻramiz:

1. Kohinlar.

2. Kshatriylar – qabila harbiy zodagonlari.
3. Vayshilar – savdogar, hunarmand, dehqonlar.
4. Shudra (qullar) – jamoaning quyi oriy bo'lmagan qaram aholisi.

Har bir qatlam yopiq toifa – varna (hindcha so'zma-so'z «rang», «nav»)ga aylanadi. Ko'pchilik olimlarning fikricha, boshda ijtimoiy guruhlarining bo'linishi terining rangi (varna) ga qarab aytilgan. Rigvedaning so'nggi qismida faqat bir marta barcha to'rt qatlam eslatilgan. X, 90 madhiyada koinotning giganti Purushaning jismidan koinotning turli unsurlari tirik va o'lik tabiat yaratilgani to'g'risida aytiladi: «Uning og'zi Brahman (aynan ma'nosi – ibodat, duo) bo'ldi, uning qo'li rajan (kshatriy – aynan ma'nosi – hokimiyat, hukmronlik)ga aylandi, uning soni vayshi (vis so'zidan – ko'plikda – odamlar) (bo'ldi), oyog'idan shudra tug'ildi». Har bir varna vakilining merosiy mavqeyi ularning mashg'uloti va diniy majburiyatlarini belgilagan. Brahmanlarga kohinlik va o'qituvchilik majburiyati; kshatriylarga jang qilish va boshqarish; vayshilarga qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik va savdo bilan shug'ullanish; shudralarga uch oliy varnalarga so'zsiz xizmat qilish majburiyati yuklatilgan. Bu toifaviy mavqe merosiy bo'lib o'tgan. Har bir varna uchun o'z huquqi, o'z ovqati, kiyimi, uy anjomi, kiyimining rangi va boshqalar qat'iy belgilangan edi. Brahmanlar turli varnalarni ilk odam – Purusha jismining turli qismidan (braxmanlar og'zidan, kshatriylar qo'lidan, vayshilar biqinidan, shudralar loyga botgan oyoqlaridan) yaratilgan deb o'qitar edilar. Shu sababli, qolgan uchta varnaga xizmat qilish shudralarga buyurilgan.

Brahmanlar qator imtiyozlarga ega bo'lganlar. Brahmanni hech kim haqorat qilishi mumkin emas, unga tazyiq o'tkazish yoki tan jarohati yetkazish man etilgan, aks holda Brahman g'azablanib, butun dunyoni yondirib yuborishi mumkin. Muqaddas matn bag'ishlanmaganlar qo'lga tushmasligi va marosimiy bulg'anmasligi uchun brahmanlarning bilimlari avloddan-avlodga og'zaki uzatiladi.

Olim-brahman o'smir o'quvchilar qurshovida bo'ladi, balog'atga yetguncha, ular o'z o'qituvchilari – guruhiga xizmat

qiladilar, olim-brahmanning soʻzlari asosida koʻp ming bet boʻladigan matnlarni oʻquvchilar yod olganlar. Xotirada qolishi kerak boʻlgan matn tili alohida «poklangan» («sanskrit») tili boʻlgan. Sanskrit tili hech qanday oʻzgarishi mumkin emas. Shu sababli sanskrit tili aholi soʻzlashadigan jonli tillardan uzoqlashib ajrala borgan.

2. Mil. avv. XIII-VII asrlarda Gang vodiysidagi davlatlar. Qadimgi hind tarixining yangi davri Gang daryosi vodiysi bilan bogʻlangan. Oriylar oʻtroqlashib, har bir urugʻ-qabila maʼlum bir hududni egallab, urugʻ tuzumidan davlatchilikka oʻta boshlaydi. Endi oriylarning manzilgozlari savdo-hunarmandchilik oʻchoqlari va siyosiy markazlar boʻlgan shaharlarga aylanadi.

Vedalar va dostonlarda Gang vodiysidagi qadimgi sulola va davlatlar nomlari tilga olinadi. Mil. avv. I ming yillikda Gang vodiysida Koshala, Magadxa, Anga, Kashi, Kuru, Vatsa va boshqa davlatlar paydo boʻlgan. Kashi davlati toʻgʻrisida ilk bor Atxarvavedada tilga olinadi. Poytaxti Varanasi (hozirgi Banoras) boʻlib, bu davlat manbalarda qadimgi 16 buyuk davlatdan biri sifatida tilga olinadi. Kashi davlati Koshala davlati bilan yaqin aloqada boʻlib, uzoq urushlardan keyin Koshala tomonidan bosib olinadi. Poytaxti Champa shahri boʻlgan Anga davlati Gang daryosining quyi oqimida shakllangan. Kuru davlatiga shu nomdagi qabila asos solgan, bu davlat Panchala davlati bilan ittifoq boʻlib, Gang va Jamna daryolari vodiysida hukmronlik qilgan. Anga, Vriji va Vatsa davlatlari oligarxiya hukmronlik qilgan respublikalar boʻlgan. Mil. avv. I ming yillik boshlarida Shimoliy Hindistonda Avanti davlati (hozirgi Madhya Bxarat shtati hududi) tashkil topadi. Ujain shahri bu davlatning poytaxti boʻlgan. Bu davlatlarda hokim roja martabasiga ega boʻlgan oily tabaqa zodagonlardan saylab qoʻyilgan. «Mahobhorat» dostonida Pandav va Kauravlar sulolalari oʻrtasidagi urushlar toʻgʻrisida hikoya qilinadi. Kichik davlatlar oʻrtasida yer-suv, chorva uchun muntazam urushlar boʻlgan.

Koshala, Magadxa yirik davlatlar boʻlib, hukmdor boshda «tenglar orasida birinchisi» deb hisoblangan, baʼzi hollarda hukmdor xalq tomonidan quvgʻin qilingan. Eng qadimgi hind

davlatlarining chegaralari noaniq boʻlgan, davlat hokimlari oʻzlarini mamlakat yoki davlatning hukmdori emas, xalq yoki etnosning hokimi deb ataganlar.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Е.Е. Кузьмина. «Откуда пришли индоарии?» – М.: 1994.
2. Г.М. Бонгард-Левин. Индия в древности. – М.: 1985.
3. Р.С. Шарма. Древнеиндийское общество. – М.: 1987.

Asosiy sanalar

Mil. avv. XIII asr	Shimoli-gʻarbiy Hindistonda oriy qabilalarining joylashuvi. «Rigveda»ning yaratilishi.
Mil. avv. XI-X asrlar	Rigvedaning matnlari shakllanishi.
Mil. avv. IX-VII asrlar	«Soʻnggi veda» davri. Shimoliy Hindistonda davlatlarning paydo boʻlishi, Gang vodiysining oʻzlashtirishi.

Mustaqil ish mavzulari

1. Qadimgi hind sivilizasiyasi (mil. avv. XXIII-XVIII asrlar).
2. «Veda davri»da hind jamiyati.
3. Oriylarning ijtimoiy hayoti.

UMUMHIND DAVLATINING VUJUDGA KELISHI. KLASSIK DAVR (MIL. AVV. II ASR – MILODIY V ASR)

- 1. Mil. avv. VI-III asrlarda Hindiston. Ijtimoiy tuzum.**
- 2. Mil. avv. VI-III asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy hayot.**
- 3. «Klassik davr». Janubiy Osiyoning siyosiy tarixi (mil. avv. II asrdan – milodiy V asrgacha).**

1. Mil. avv. VI-III asrlarda Hindiston. Ijtimoiy tuzum.
Hindshunoslik adabiyotida mil. avv. VI-III asrlar buddaviylik, urbanizatsiya davri yoki magadxa-mauri davri deb ataladi. Mil. avv. I ming yillik o'rtalarida Shimoliy Hindiston jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarida keskin o'zgarishlar yuz bergan. Bu o'zgarishlar to'g'risida arxeologik va yozma manbalar, ayniqsa, budda manbalari boy ma'lumot beradi.

Mil. avv. I ming yillik o'rtalarida Hindistonda yirik davlatlar paydo bo'lgan. Mil. avv. I ming yillik o'rtalarida Shimoliy Hindistonda o'n oltita katta va bir necha o'n kichik davlat paydo bo'ladi. Mil. avv. VI asr oxirida Ahmoniyalar Eroni Hind daryosi vodiysini bosib olgan. Shu vaqtdan boshlab Hindiston Old Osiyo mamlakatlari bilan yaqin madaniy aloqaga kirishadi. Bu vaqtda Hindistonning asosiy madaniy-siyosiy markazlari Gang vodiysida edi. Magadxa va Koshala Gang daryosining quyi oqimida, Gang va Yamun oralig'ida Vatsa, Avanti davlatlari o'rtasida yetakchilik uchun kurash olib boradilar. Vatsa davlati Jamna daryosi vodiysida shakllanadi. Uning poytaxti Kushanbi yirik hunarmandchilik, savdo markazi bo'lgan. Mil. avv. VI asr oxirida Vatsa davlati Magadxa davlatiga qaram bo'ladi. Mil. avv. VII asrda Avanti davlati podsho Pradota davrida Shimoliy Hindistonda qudratli davlatlardan biriga aylanadi. Magadxa davlati bilan raqobat qiladi va mag'lub bo'ladi. Oqibatda Avanti mil. avv. IV asrda Magadxa davlati tarkibiga qo'shib olinadi.

Vaqt o'tishi bilan Gang vodiysida ko'p sonli mayda davlatlar ichidan Magadxa podsholigi birinchi o'ringa chiqib oladi. Qadimgi Magadxa (hozirgi Janubiy Bixar viloyati hududi) qulay geografik, strategik va savdo yo'llari kesishgan hududda joy-

lashgan. Bu davlat boshqa bir necha kichik davlatlarni qoʻshib oladi. Podsho Bimbisara hukmronligi davrida Magadxa davlati hududi qoʻshni hududlar hisobiga kengayib, kuchayadi. Bimbisara Koshala va Vatsa davlatlariga qarshi gʻolibona yurishlar olib boradi. Yangi bir kuchli davlat Avanti bilan doʻstona aloqa oʻrnatgan. Mamlakat Hindistonning koʻplab viloyatlari bilan gavjum savdo qilgan. Magadxa qazilma boyliklar, jumladan, metallga boy boʻlgan. Uning yangi qadimgi poytaxti Rajgrixa shahri edi. Magadxa podshosi Udain davrida (mil. avv. 461 – 445-yillar) poytaxt Pataliputraga (hozirgi Patna shahri) koʻchiriladi. Bu shahar butun Hindiston boʻyicha eng katta savdo-hunarmandchilik markaziga aylangan. Keyin Magadxa taxtida nand sulolasi qaror topadi va Magadxa katta imperiyaga aylanadi. Nand davlati Maurilar imperiyasining tashkil topishi uchun shart-sharoit yaratgan.

Mil. avv. IV asrda Shimoliy Hindistonda Panjobdan to Bengaliyagacha boʻlgan hudud Mauri urugʻidan boʻlgan magadخالik zodagon Chandragupta (mil. avv. 321 – 297-yillar) tomonidan ishqol qilinadi. Maurilar imperiyasining tashkil topishi Hindiston tarixida muhim tarixiy voqea boʻlgan. Qadimgi Hindiston tarixida birinchi bor chekka janubdan tashqari, ilk bor butun Hindiston hududi bitta davlatga birlashadi.

Antik mualliflar podsho Chandragupta makedoniyalik Aleksandr Shimoliy Hindistonda qoldirgan yunon-makedon garnizonlari va uning noiblari bilan urush olib borgani toʻgʻrisida maʼlumot beradilar. Chandragupta Shimoli-gʻarbiy Hindistondan to Pataliputra hududlarigacha istilochilik urushlarini olib borgan. U Nand sulolasining soʻnggi podshosi bilan urushda gʻalaba qozonadi va Magadxa hududlarini oʻz davlati tarkibiga qoʻshib oladi.

Taxminan mil. avv. 314-yilda Chandragupta yangi Maurilar sulolasi (mil. avv. 317-yildan mil. avv. 180-yilgacha)ga asos solib, oʻz mutlaq hokimiyatini oʻrnatadi. Maurilar davlati shimoldagi Salavkiy davlati tazyiqiga qarshi tura oladigan kuchli raqib boʻlgan. Chandragupta bu davlatning gʻayratli hukmdori Salavk Nikator bilan urush olib borishga majbur boʻlgan. Bir necha yillik urushlardan soʻng har ikki tomon oʻrtasida

mil. avv. 303 yoki 302-yilda tinchlik shartnomasi tuziladi. Shartnomaga ko'ra, Maurilar Aleksandr ilgari bo'ysundirgan Hindiston shimoli-g'arbidagi ayrim viloyatlarga ega bo'lganlar (Ariya, Araxosiya, Gedrosiyaning bir qismi va Parapamisad qabilalari yerlari). Salavk buning evaziga 500 jangovar filni oladi. Hindiqush tog'i Salavkiylar va Maurilar o'rtasidagi chegara-ga aylangan. Tinchlik shartnomasidan so'ng Salavk o'z elchisi Megasfenni Maurilar saroyiga yuboradi. Megasfen Maurilar saroyida 5 yil yashab, Maurilar davlati davrida Hindistonning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, davlat tuzumi to'g'risida qimmatli ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Megasfendan so'ng Maurilar saroyiga Salavkiylarning navbatdagi elchisi Deymax kelgan. Bu elchilik Bindusara podsholigi davriga to'g'ri keladi. Podsho Bindusara Misr bilan elchilik aloqalarini o'rnatgan. Maurilar saroyiga Ptolemeyning elchisi Dionisiy tashrif buyuradi.

Chandraguptaning vorisi Bindusara (mil. avv. 297 – 272-yillar) faol istilochilik urushlari olib borib, Afg'onistonning katta qismi, Belujiston, Shimoliy Hindiston va deyarli Dekan yarim-orolini to'liq bo'ysundiradi. Bindusara mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligini ta'minlash uchun qator ishlarni amalga oshiradi.

Chandraguptaning nevarasi podsho Ashoki davrida (mil. avv. 272 – 232-yillar) Maurilar davlati gullab-yashnaydi. Bu vaqtda butun Hindiston chekka janubdan tashqari yagona davlatga birlashgan. Ashoki hukmronligining sakkizinchi yili Kalingi davlatini bosib oladi. Ashoki davlat hokimiyatini mustahkamlashga harakat qilgan. Uning qonunlari (ediktlar) mamlakatning turli hududlarida tosh lavhalarga yozib qo'yiladi. Bu ediktlar orqali Ashoki davlatining boshqaruv tizimi, eng muhim siyosiy voqealar, podshoning ijtimoiy siyosati to'g'risida tasavvur hosil qilish mumkin. Umumhind davlatining hukmdori o'zini faqat Magadxa davlatining podshosi deb hisoblagan. Bosqinchilik urushlari ma'muriy apparatni to'liq almashtirish va eski siyosiy tuzumni o'zgartirishga olib kelmagan. Mamlakat asosan besh viloyat – noiblikka bo'lingan. Noibliklarni podsho xonadoni a'zolari boshqargan. Noibliklar yana kichkina ma'muriy hududlarga bo'lingan. Podsho maxsus amaldorlar

(radjuklar)ni har 3 yoki 5 yilda bir marta viloyatlarga mahalliy hokimlar faoliyatini nazorat qilish uchun yuborgan.

Podsho hokimiyati poytaxtda oliy mansablarni egallagan zodagonlar va podsho qarindoshlaridan tuzilgan podsho kengashi bilan cheklangan. Podsholar ham o'z navbatida, urug' zodagonlari, kshatriylarning imtiyozlarini cheklashga harakat qilganlar. Ularni o'z tarafdorlari bilan almashtirishga intilganlar. Podsholar o'z qo'llariga moliyaviy boshqaruvni to'plab, davlat xazinasini to'ldirishga uringanlar.

Hindistondagi barcha davlatlarning hukmdorlari noan'aviy dinlarga, asosan, budda diniga homiylik qilganlar. Mauriylar budda dini targ'ibotiga jiddiy e'tibor berganlar. Turli mamlakatlarga budda g'oyalari targ'ib qilish uchun budda ruhoniylari va rohiblari yuborilgan. Ayniqsa, Hindiston bilan yaqin aloqada bo'lgan qo'shni hudud va viloyatlarda budda ta'limoti tez qabul qilinadi.

Shri-Lankada bu jarayon jadal sur'atlar bilan kechgan. Mahalliy tarixchilar Shri-Lankada dehqonchilik, hunarmandchilik va davlatchilikning paydo bo'lishini mil. avv. V asrda Shimoliy Hindistondan kelgan migrantlar faoliyati bilan bog'laydi. Shaxzoda Singala («Yo'lbars») ularning boshida turgan. Singala (nomi bilan mamlakatdagi hukmron etnik guruh – aholi singallar deb aytila boshlanadi. Arxeologik qazishmalar ham mil. avv. I ming yillik o'rtalarida Shri-Lankada birdaniga temir asri madaniyati paydo bo'lganidan guvohlik beradi. Seylon xronikalari Ashokining ukasi maxsus missiya bilan mahalliy hokimni budda ta'limotining afzalligiga ishontirgani va tez orada bu yerda ilk budda monastirlari paydo bo'lgani to'g'risida hikoya qiladi. Shri-Lanka Ashoki davridan to shu kungacha budda dini hukmron bo'lgan mamlakatdir.

Mil. avv. IV-III asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot natijasida umumhind davlatining tashkil topishi muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakat miqyosida savdo-hunarmandchilik rivojlanib, hududlar o'rtasidagi iqtisodiy-madaniy aloqalar kuchayadi.

Bu davrda hunarmandchilik markazlari bo'lgan shaharlar gullab-yashnaydi. Pataliputra, Ujayana, Varanasa va Matxu-

ra shaharlarida hunarmandchilik va savdo rivojlanadi. Pataliputra shahriga mil. avv. V asrda asos solingan bo'lib, bu shahar tez orada Shimoliy Hindistonda Magadxa davlatining savdo-hunarmandchilik va madaniy markaziga aylangan. Pataliputra Magadxa, Maurilar, Nand, Shung va Gupta davlatlarining poytaxti bo'lgan. Hunarmandlar ixtisosliklar bo'yicha joylashib, o'z birodarliklari (shreni)ga ega bo'lganlar. Ba'zi yirik ustaxonalar (verflar, qurolsozlik, zargarlik, to'qimachilik) podshoga qarashli bo'lgan. Mahsulot ishlab chiqarishda joylarning ixtisoslashuvi kuzatilgan: Magadxada sholi va metall, mamlakatning shimoli-g'arbi – tariq, yilqi, janub – qimmatbaho toshlar, marvarid va ziravorlar, g'arb – paxta va paxta mahsulotlari bilan shuhrat qozongan hokimiyat savdodan katta foyda ko'rgan. Tashqi savdo rivojlangan.

Mil. avv. V-III asrlarda iqtisodiyotning barcha sohalari rivojlangan. Qishloq xo'jaligida yangi yerlar o'zlashtirilgan, sun'iy sug'orish rivojlanib, ekiladigan o'simliklar soni ko'payadi. Shimoliy Hindistonning rivojlangan viloyatlarida yerga xususiy mulkchilik salmog'i o'sib borgan. Mulk merosiy bo'lib, oila boshlig'i mulkning to'la xo'jayini edi. Xo'jalikni katta yoki kichik oila yuritgan. Aholi qishloq jamoasi bo'lib yashagan. Qishloqning ichki hayoti jamoa tashkiloti orqali boshqarilib, qo'shnilar o'rtasidagi ixtiloflar odat asosida hal qilingan. Alohida hollardagina ish podsho sudigacha borgan. Qishloq jamoasi oqsoqoli podsho hokimiyati oldida jamoaning kafolatchisi bo'lgan qishloqda dehqonlardan tashqari ularga xizmat qiladigan turli kasb egalari ham yashagan. Qishloqning shahar bilan aloqasi zaif edi. Jamoa ichida mulkiy tabaqalanish kuchli edi. Qishloq jamoalari besh yoki 10 qishloq birlashgan katta jamoani ham ba'zida tashkil qilgan. Davlat jamoaning ichki ishlariga aralashmay, hosilning uchdan biri miqyosidagi soliq olish bilan cheklangan amaldorlarga xizmati uchun ma'lum miqdorda yer ulushi bergan. Bu davrda hunarmandchilik markazlari bo'lgan shaharlar gullab-yashnaydi.

Bundan tashqari, umumhind davlati butun Janubiy Osiyoning barcha hududlari madaniy taraqqiyotida muhim rol

o'ynagan. Maurilar davlat va jamiyatning mafkuraviy asosi qilib budda dinini oladilar. Podsho Ashoki budda diniga homiylik qilib, mo'l-ko'l sovg'alar berib, buddaviylik ibodatxonalari va monastirlari qurilishini rag'batlantirgan. Ashokining davlat boshqaruvi va diniy siyosati mahalliy zodagon – rojalar va brahmanlik kohinlari qarshiligiga duch keladi. Maurilar sulolasi Ashokining o'limidan so'ng zaiflashgan. Maurilar davlati zaiflashib, mil. avv. I asr boshlarida parchalanib ketadi. Lekin u to'g'risida xotira qolgan. Madaniy yaxlitlik – umumhind davlati va jamiyati paydo bo'ladi. Ashoki kapitolidagi to'rt sher hozirgi kunda Hindiston Respublikasining milliy ramzi hisoblanadi. Mil. avv. 180-yillar atrofida Maurilar sulolasining so'nggi vakili o'z sarkardasi tomonidan o'ldiriladi. Yangi Shunglar sulolasi hokimiyat tepasiga keladi.

2. Mil. avv. VI-III asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy hayot.

Hind-Gang tekisligida temir qurollarning tarqalishi sun'iy sug'orish inshootlarini qurish va muntazam hosil olish imkoniyatini tug'diradi. Hindistonning shimoli-sharqida sug'orma dehqonchilik sharoitida asosiy ekin sholi bo'lgan. Bu davrda shaharlar aholisining soni keskin oshadi. Tovar-pul munosabatlarining o'sishi natijasida mil. avv. I ming yillik o'rtalarida tanga-pul zarb qilina boshlaydi. Yirik shaharlarning maydoni – Udjayin va Kaushanbi – 1,5-2,5 kv.km.ni tashkil etgan. Bu o'sha davrdagi eng katta yunon shaharlari maydoni bilan teng edi. Salavkiylar davlatining elchisi yunon Megasfen elchi sifatida Maurilar saroyiga kelganda, Pataliputra shahri devorlarining uzunligini 30 km deb hisoblagan.

Hind afsonalarida shahar boshqaruvi va jamiyatning ijtimoiy tuzilishi to'g'risida qimmatli ma'lumotlar mavjud. Ularda savdogarlar birlashmalari va hunarmandlarning sex tashkilotlari eslatiladi. Aholining ko'pchiligi jamoa-kasta tuzumida yashagan. Qishloqda patriarxal oila yetakchi o'rin tutgan. Oila boshlig'i bo'lgan ota yer va chorvani oila nomidan boshqargan. Ayollar jamiyatda hurmat qilinsa-da, lekin mulk huquqiga ega bo'lmaganlar. Patriarxal oilada bir necha avlod yashagan. Xususiy mulkchilikning rivojlanishi mulkiy tengsizlikka olib kel-

gan. Qarzi uchun qul qilish keng tarqaladi. Faqat jamoa munosabatlarining mustahkamligi bu jarayonni ma'lum darajada jilovlab turgan.

Mil. avv. I ming yillik o'rtalarida hokim (roja)lar davlat boshqaruvida shakllanayotgan ma'muriy apparat va xizmatga tortilayotgan aslzoda bo'lmagan kishilarga tayanganlar. Hokim uchun asosiy tayanch kuchi qo'shin edi. Qo'shinda yengil jang aravalari o'rnini og'ir kvadrigalar egallaydi. Otliq qo'shinnardan keng foydalaniladi. Jangovar fillardan qo'shin tuzila boshlandi. Qo'shin endilikda muntazam xususiyatga ega bo'lgan.

3. «Klassik davr». Janubiy Osiyoning siyosiy tarixi (mil. avv. II asrdan – milodiy V asrgacha). Mil. avv. II asr boshlarida Maurilarning so'nggi vakili hukmronligi tugab, shu vaqtdan boshlab mamlakatda uzoq siyosiy tushkunlik boshlanadi. Mil. avv. 180-yilda hokimiyat yangi Shung sulolasi vakili qo'liga o'tgan (mil. avv. 180 – milodiy 68-yil atrofida). Shung davlatining asoschisi Maurilar davlatining sarkardasi Pushyamitra va uning vorisi Agnimitra Magadxalar imperiyasini to'la halokatdan saqlab qoladilar. Gang vodiysi, Panjobning sharqiy qismi, Markaziy Hindistonning bir qismi yangi davlat hududi bo'lgan. Baqtriya davlatining hujumi qaytariladi. Shunglar davrida hindu e'tiqodining qayta tiklanishi boshlanib, budda dini ta'qib ostiga olinadi. Bu davlatning so'nggi hukmdori Devaxuti o'z vaziri Vasudeva tomonidan taxtdan tushirilgan. Vasudeva yangi Kanva sulolasiga asos soladi. Hindistonning shimoli-g'arbida bir necha mayda hind-yunon davlatlari tashkil topadi. Bu yerdagi hind-yunon davlatlari podsholari ichida eng taniqlisi Menandr ismli hukmdor edi. Menandr zarb qildirgan tangalar orqali uning davlatini Gandxara, Araxosiya va Panjobning ba'zi hududlari bilan chegaralash mumkin.

Mil. avv. I asrlarda O'rta Osiyodan Hindistonga sak qabilalari kirib kelib, shimoli-g'arbda bir necha davlatlarni barpo qiladilar. Sak podsholari o'zlarini «Buyuk podsholar podshosi» deb ataganlar. Yirik davlat birlashmalarida noiblik, satrapliklar joriy qilinib, hududlarda satrap (kshatrap) ancha mustaqil bo'lgan. Hind-yunon davlatlari saklarning kuchli tazyiqiga uchragan.

Milodiy I asr boshlarida Eronning shimoli-gʻarbiy hududlarida hukmronligini oʻrnatgan parfiyaliklar hind-yunon va sak davlatlari hududlarini bosib ola boshlaydilar. Podsho Gondofor davrida Hind-Parfiya davlati kuchayadi. Ammo ular tez orada yangi qudratli sulola – Kushonlar tomonidan boʻysundirilgan.

Boshqa Kushonlar Oʻrta Osiyoda Baqtriyani egallaydilar va asta-sekin oʻz davlatlari hududini kengaytirganlar. Podsho Kudzula Kadfiz davrida Kushonlar Araxosiya, Parfiyaning bir qismini bosib oladilar. Kudzula Kadfizning oʻgʻli Vima Kadfiz Hindistonni jadal istilo qilishga kirishadi va natijada oʻz hokimiyatini Hind daryosining quyi oqimigacha oʻrnatgan. Poytaxt hozirgi Peshovarga koʻchirilib, Hind viloyatlari davlatning asosiy qismini tashkil qilgan. Kushon davlati hindlashadi. Bu jarayonni Vima Kadfiz tangalarida koʻrish mumkin. Tangalarda maʼbuda Shiva tasvirlanadi. Podsho shu xudoning nomlaridan biri boʻlgan Maxeshvara nomi bilan ulugʻlanadi. Vima Kadfiz davrida savdo-hunarmandchilikning rivojlanishini ragʻbatlantirish uchun pul islohoti oʻtkazilib, yangi tilla tanga zarb qilinadi. Mis tanganing qatʼiy nominal qiymati belgilangan. Kushon davlati Kanishka (78 – 123-yillar) hukmronligi davrida gullab-yashnaydi. Kanishka davri toʻgʻrisida numizmatika, «Kanishka erasi» yil hisobi yozuvlari, keyingi budda hikoyalarida juda koʻp maʼlumotlar bizgacha yetib kelgan. Budda yozuvlarida Kanishka buddaviylikning sodiq muxlisi deb tilga olinadi. Chunki u buddaviylik dinini davlat diniga aylantirib, uni har tomonlama qoʻllab-quvvatlaydi. Kanishka davrida davlat hududlari kengaygan. Kushon davlati tarkibiga Kanishka hukmronligi davrida Bixar viloyati, Markaziy Hindistonning ayrim viloyatlari, Narmada daryosigacha boʻlgan yerlar kirgan.

Kanishka hukmronligi davrida Kushon davlati Xitoy, Parfiya va Rim kabi qudratli davlatlar qatoriga kirgan. Kushonlar davlati bu davlatlar bilan savdo-elchilik munosabatlarini amalga oshirgan va raqobat qilgan. Antik mualliflar milodiy 99-yilda Kushon elchilarining Rimga kelgani toʻgʻrisida maʼlumot beradi. Bundan tashqari, Rimdagi imperator Trayan ko-

lonnasida Rimga kelgan Kushon elchilarining relyef tasvirlari bor. Kanishkaning vorislari davrida imperiya zaiflasha boshlaydi. Hindistonning turli hududlaridagi hokimlar, qo'shni kuchayib borayotgan Sosoniylar davlati Kushon davlati hududlarini bosib ola boshlagan. Sosoniylar hukmdori Shopur I (241 – 272-yillar) Kushon davlatining g'arbiy viloyatlarini bosib olib, Sosoniylar davlati tarkibiga kiritadi. Faqat Gandxara vodiysigina Kushon davlati qo'lida qolgan (milodiy III asr oxirida). Keyin esa Kushonlarning Hind viloyatlari Guptalar davlati (IV asr boshlari – VI asr o'rtalari) tarkibiga kiritiladi.

Gupta davlatining mustahkamlanishi Chandragupta I hukmronligi davriga to'g'ri keladi. U «Buyuk podsholar hokimi» unvonini olgan. Uning hukmronligi milodiy 320 – 345-yillarga to'g'ri keladi. Uning vorisi Samudragupta hukmronligi davrida (335 – 380-yillar) faol istilochilik urushlari olib borilib, Shimoliy Hindistonda o'nga yaqin davlatcha, Dekan yarimorolida kichik o'n besh davlat tugatiladi. Magadxaga janubda Tamish shahri Kanchini, shimolda Nepal va Assam kabi chegara viloyatlar ham qaram bo'ladi. Dekan viloyati g'olibona yurishga qaramasdan, Gupta davlati tarkibiga kirmagan. Guptalar davlatiga kirmagan janubdagi viloyatlar qaram yerlar hisoblanib, o'pon to'lagan. G'arbiy va Shimoli-g'arbiy Hindistonning ba'zi hududlari Guptalar davlatiga qaram holda bo'lgan.

Gupta davlati Shri-Lanka bilan yaqin aloqada edi. Samudragupta davrida imperiya Sharqda qudratli davlatlardan biriga aylanadi. Ko'plab davlatlar bilan aloqalar o'rnatildi va uning ta'siri kuchaygan. Samudraguptadan so'ng taxt uning o'g'li Chandragupta II qoliga o'tadi (380 – 413/415-yillar). Bu hukmdor Hind an'anasida Vikramadita (Qudrat quyoshi) nomi bilan ma'lum. Uning hukmdorligi davrida ko'plab buyuk yozuvchilar, olimlar ijod qilganlar. Zamonaviy hind fanida Samudragupta II hukmronligi davri «Guptalarning oltin asri» deb ataladi. Chandragupta II olimidan so'ng davlat zaiflashadi. Tez orada O'rta Osiyodan Eftalitlarning kuchli hujumi boshlangan. Eftalitlar hukmdori Toraman davrida (490 – 515-yillar) Eftalitlar Hindistonning ichki hududlariga kirib borganlar. Ular Sind, Rajastxon va G'arbiy Hindiston yerlari-

da o'z hukmronliklarini o'rnatadilar. Guptalar bir necha vaqt Magadxa va boshqa hududlarda o'z hukmronliklarini saqlab qolganlar. Lekin endi bu davlat qachonlardir qudratli bo'lgan Guptalar davlatining zaif bir parchasi edi.

Dekan mamlakatlari tarixida Satavaxan sulolasi alohida o'rin tutadi. Milodiy II asrda Satavaxanlar davlati o'z taraqqiyotining yuqori cho'qqisiga chiqadi. Uning asosiy markazlari G'arbiy Dekanda edi. III asrda bu davlat parchalanib ketgan. Janubiy eng chekka viloyatlar siyosiy tarixiga oid ma'lumotlar yo'q darajada.

Mil. avv. I ming yillik oxiri – milodiy I asrlari Hind iqtisodiyotining gullab-yashnagan davri hisoblanadi. Hindlar yuqori nav po'lat ishlab chiqarishni o'zlashtirganlar. Metall san'atining noyob namunasi sifatida Sandra temir ustunini (o'tgan bir yarim ming yil davomida bu temir ustunda biror zang paydo bo'lmagan, bu yodgorlik hozirgacha yetib kelgan) ko'rsatish mumkin. Qal'alar qurilishi bilan birga, g'or ibodatxonalarini bunyod qilish keng tarqaladi.

Turli xil tilda zarb qilingan tangalar paydo bo'ladi. Serqatnov savdo yo'llari Taksila, Madxur, Udjain va Varnasi kabi yirik shaharlarni qamrab olgan. Varnasi va Madxur ip-gazlama, shimoli-g'arbiy hududlar vino, ot, jun matolari bilan, Udjain qimmatbaho toshlar, fil suyagi bilan, Janubiy Hindiston esa ziravorlari bilan mashhur bo'lgan. Kushon davlati paydo bo'lishi Hindistonning Markaziy Osiyo bilan aloqalari kuchayishiga va uni Buyuk Ipak yo'li savdosida faol qatnashuvi uchun qulay shart-sharoit yaratgan. Mil. avv. II-I asrlarda G'arbiy va Janubiy Hindistonda Misr savdogarlari paydo bo'ladi. Hind okeani orqali Rim, Janubi-sharqiy Osiyo va Indoneziya orollari bilan savdo aloqalari kuchaygan.

Hindistonning ijtimoiy tuzumi to'g'risida umumiy tushuncha hosil qilish mumkin. Qadimgi Hind qishlog'ida jamoa yetakchi o'rin tutgan. Butun bir qishloqni bir jamoa tashkil qilgan. Ekin yerlari oilalar o'rtasida taqsimlangan qishloq jamoasi ixtiyorida yaylov, bo'sh yerlar va o'rmonlar qolgan. Jamoa a'zolari yo'l, kannallarni ta'mirlash va qurishda ishtirok etganlar. To'la huquqli jamoa a'zolari jamoa yig'inida ishtirok etganlar.

Qishloq aholisi ichida mulkiy tengsizlik juda kuchli bo'lgan. Yer egalari boy jamoa a'zolarini tashkil qilganlar va yerlarini ijaraga berganlar. Yollanib ishlovchilar, qarzdorlar ko'p bo'lgan. Jamoada kir yuvuvchilar, qorovul, duradgor va kulollar ko'pchilikni tashkil etgan. Har bir toifadagi kishilarning mavqeyi o'zgarimas bo'lgan. Har bir hududda bir xil mavqega ega bo'lgan oilalar yopiq birdamlik – kastani tashkil qilganlar. Har bir kasta endogam bo'lgan. Chunki uning a'zolari bir-biri bilan qarindosh bo'lgan. Kasta a'zolarini iqtisodiy va diniy marosimlar, urf-odatlar bog'lab turgan.

Boylar va yer egalari o'zlarini brahma – kshatriylarga mansub deb, shahar savdogar sudxo'rlari o'zlarini vayshilar deb hisoblaganlar. Mehnatkashlarning asosiy ommasi – hunarmand va dehqonlar va shudra kastasi eng og'ir ishlarni bajarganlar. Qullar qatlami turli manbalardan to'ldirilgan. Qullar (dasa)ning farzandi ham qul bo'lgan. Urushlarda asir olingan, bosib olingan aholining bir qismi qulga aylantirilgan. O'zini va o'z bolalarini qullikka sotish asosida qullar safi to'ldirilgan. Qul xojayinning mulki bo'lib, u meros bo'lib o'tgan, sotilgan, boshqalarga sovg'a qilingan, garovga qo'yilgan, yutqazilgan. Xo'jayin o'z qulining merosini o'zlashtirishi mumkin bo'lmagan.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Г.М. Бонгард-Левин. Индия эпохи Маурьев. – М.: 1978.
2. Кочетов А.Н. Буддизм. – М.: 1983.
3. Г.М. Бонгард-Левин. Индия в эпоху Маурьев. – М.: 1973.
4. А.А. Вигасин, А.М. Самозванцев. Артхашастра: проблемы социальной структуры и права. – М.: 1984.
5. Л. Дюмон. Человек иерархический. Исследование кастовой системы Индии / Пер. с фр. СПб., 2000.

Asosiy sanalar

Mil. avv. VI-V asrlar	Temir qurollarning tarqalishi, shaharlar qurilishi va ijtimoiy-iqtisodiy tuzumdagi o'zgarishlar.
Mil. avv. V-IV asrlar	Magadxaning yuksalishi. Panini sanskrit grammatikasining yaratilishi.

Mil. avv. 314 – 180-yillar	Maurilar umumhind davlati.
Mil. avv. 268 – 231-yillar	Ashoki hukmronligi. Buddha dinining tarqalishi.
Mil. avv. II-I asrlar	Shimoli-gʻarbiy Hindistonga yunon-baqtriyaliklar, saklar va parfiyaliklarning bostirib kirishi.
Mil. avv. I-III asrlar	Dekan hududida Sataxavanlar davlatining gullab-yashnashi. Shimoli-gʻarbiy Hindistonning Kushonlar davlati tarkibiga kirishi. «Arxashastra» va «Manu qonunlari» toʻplamining yaratilishi.
Mil. avv. 297 – 272-yillar	Bindusara davrida faol istilochilik urushlari.
Mil. avv. 272 – 232-yillar	Podsho Ashoki davrida Mauriylar davlatining gullab-yashnashi.
380 – 415-yillar	Chandragupta II hukmronligi. Gupta davlatining yuksalishi. Kalidasi dramasi.

Mustaqil ish mavzulari

1. Mil. avv. I ming yillikda Hindistondagi siyosiy birlashmalar.
2. Maurilar davlati.
3. Maurilar davrida Hind davlati va jamiyati.
4. Milodiy I-V asrlarda Hindiston – Oʻrta Osiyo munosabatlari.

QADIMGI HINDISTON MADANIYATI

1. **Vedalar.**
2. **Hinduizm.**
3. **Budda dini.**
4. **Adabiyot.**
5. **Me'morchilik va san'at.**
6. **Fan.**

1. Vedalar. Hind adabiyoti, tasviriy san'at, me'morchiligida diniy g'oyalarning ta'siri kuchli bo'lgan. Qadimgi hindlarning adabiyot, san'at, fan va falsafada erishgan yutuqlari jahon sivilizatsiyasining tarkibiy qismlaridan birini tashkil etadi. Hind sivilizatsiyasi boshqa mamlakatlar, xalqlar, ayniqsa, Janubi-sharqiy Osiyo, Markaziy Osiyo va Uzoq Sharq madaniyati taraqqiyotiga hayotbaxsh ta'sir qilgan. Qadimgi Hind adabiyotining mashhur yodgorligi «Rigveda»ning minglab madhiyasi va so'nggi veda adabiyotlari oriylarning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va diniy e'tiqodlari to'g'risida boy ma'lumot beradi.

Qadimgi Hindistonda xudolar pog'onasi mavjud bo'lmagan. Xudolar samoda yashaydi, hind oriylari xudolar tasviriga sig'inganlar. Qurbonlik keltirish olovga moy quyish va arpa donini tanlash bilan ifodalangan. Go'yoki, qurbonlik tutun bilan samoga ko'tarilib, xudolar qurbonlikdan to'yib, yerdagi bandalariga ovqat yuboradilar.

Dastlab ibodatxonalar qurish rasm bo'lmagan. Kohinlar yopiq tabaqa bo'lgan. So'nggi veda davrida kohinlar alohida toifa – brahmanlar varnasini tashkil qilganlar va jamiyatda boshqa varnalardan mavqelari baland bo'lgan. Uch varnadan birortasining to'la huquqli a'zosi bo'lish uchun faqat bu varnada tug'ilish emas, balki brahman o'qituvchining uyida o'qish va maxsus bag'ishlov marosimlaridan o'tishi lozim edi. Bag'ishlov marosimida bolaga muqaddas ip ilganlar. Bu «ikkinchi tug'ilish» hisoblangan. Shudralarga marosimda ishtirok etishga ruxsat berilmagan. «Ikkinchi tug'ilish» marosimi veda matnlarini o'qish va diniy sirlarni bilish huquqini bergan. Veda matnlarini o'qituvchidan o'quvchiga faqat og'zaki uzatganlar. Nati-

jada vaqt o'tishi bilan ijtimoiy muhitning ta'siri ostida matnlar mazmuni o'zgarib borgan.

2. Hinduizm. Qadimgi Hindistonning m'anaviy hayotida diniy e'tiqod muhim o'rin tutgan. Hinduizm asosiy diniy e'tiqod edi (hozirgi kunda Hindiston aholisining 80 foizidan ko'prog'i shu dinga e'tiqod qiladi). Hinduizm asosini qadimgi Hindistonning arxaik e'tiqodlari: daraxtlar, tog', suv havzalari, ilon, sigir va maymun kabilarga sig'inish tashkil etadi. Hinduizmda qadimgi davrdan boshlab ma'buda onaga sig'inish an'anasi hozirgi kunda ham katta rol o'ynaydi. Hinduizmda bosh yaratuvchi xudo g'oyasi mavjud. Brahma – dunyoning yaratuvchisi va boshqaruvchisi. U yerda ijtimoiy qonunlarni o'rnatadi (dxarma), jamiyatni varnalarga bo'ladi va gunohkorlar, shakkoklarni jazolaydi. Vashna – himoya qiluvchi ma'bud, Shiva – vayron qiluvchi ma'bud, xudo Vishna u hayvonlar: sirtlon, baliq, toshbaqa yoki insonlar, odatda, qora tanli podsho yoki cho'pon (krishna) qiyofalarida namoyon bo'ladi. Vishna boshqa kichik xudolar timsoliga kirishi mumkin. Vishna, odatda, podsho tojida, ba'zida dunyo iloniday yastanib yotgan holda tasvirlanadi.

Boshqa hinduistlar bosh xudo deb, sopol parchalarini ilib olgan asket (darvish) yoki raqqos qiyofasida ifodalanadigan Shivani hisoblaydilar. Shivaga ko'pincha unga bag'ishlangan muqaddas ho'kiz hamrohlik qiladi. Qadimgi davr oxiri va hozirgi kunlarda hinduistlar Vishna va Shivaga e'tiqod qiluvchi ikki oqimga bo'linadi. Indra – chaqmoq xudosi; Varuna – dunyoda tartib va adolatni saqlovchi xudo; Agni – uy o'chog'i himoyachisi, uy va odamlarni saqlovchi xudo; Yama – u dunyo xudosi.

Hinduistlarning muqaddas matnlari vedalar hisoblanadi. Hinduizmda ibodatxonada toat-ibodat qilish rasm bo'lgan. Bayram tantanalarining eng muhim qismi tantanali yurishlar, namoyishlar bo'lib, xudoning tasviri olib yurilgan. Ibodatxona oldida uning xizmatchilari – koinlar, raqqoslar va musiqachilar yashagan.

Hinduizm mafkurasining asosiy belgilari «Bxagavagita» («Xudo qo'shiqlari») poemasi bo'lib, «Mahobhorat» tarkibiga kiritilgan. Hinduizmning axloqida cheksiz sabr-toqat qilishga chaqiriladi. Ijtimoiy munosabatlarda inson mulqoti o'z ijtimoi-

iy doirasi bilan cheklanishi kerak. Kasta bo'yicha kasbni o'zgartirish taqiqlanadi. Nikohni bolalikda o'qitish odati tarqalgan. Beva o'z erining jasadida gulxanda kuydirilgan paytda o'zi ham birga yonishi eng savob ish hisoblangan.

Mil. avv. 1350-yillar atrofida koshinlar diniy e'tiqod qoidalari, huquq to'g'risidagi barcha hujjatlarni to'plaganlar. Bu to'plam Vedalar (bilim) deb ataladi. Unda xudoga e'tiqod, qurbonlik marosimlari bayon qilingan, xudolarga tog' o'simligidan tayyorlangan sharbat, guruch, sut va yog' ehson qilingan. Odam iste'mol qilishi kerak bo'lgan oziq-ovqatga alohida e'tibor berilgan. Har bir jonivorda vafot etgan kimnidir: do'stning, qarindoshning yoki ajdodning ruhi bo'lish ehtimoli borligi uchun brahmanlar go'shtli ovqatni umuman taqiqlaganlar. Xalqning ongiga bu tushunchani qat'iy singdirish mumkin emasligini hisobga olib, faqat qoramol go'shtini yeyishni qat'iy taqiqlaydilar. Chunki sigir muqaddas hayvon hisoblanib, uning suti va yog'i xudolarga qurbonlik keltirilishi lozim bo'lgan.

Brahmanlar piyoz va sarimsoqdan boshqa sutli va o'simliklardan tayyorlangan ovqatni iste'mol qilishni tavsiya qilganlar. Kimki taqiqlangan ovqatni iste'mol qilsa yoki boshqa gunoh qilsa, sudni kutib o'tirmay, o'zini o'zi jazolashi lozim. U ming marta duolarni takrorlashi yoki ro'za tutishi yo o'zini o'ldirishi lozim. Misol uchun, kim taqiqlangan ovqatni yesa, u 30 kun davomida faqat guruch yeyishi kerak. Kim mast bo'lsa, 30 kun guruch qaynatmasini ichishi, qachonki uning ichki a'zolarini kuydirishi kerak, shundan so'ng uning gunohlari yuviladi. Kim sigirni tasodifan o'ldirib qo'ysa, u sochini qirishi, o'ldirilgan sigirning terisiga o'ralib, molxonaga borib sigirlarga sig'inishi, ularga xizmat qilishi kerak. Agar Kshatriy ataylab brahmanni o'ldirsa, o'zini kamondan otilishi qo'yib berishi yoki o'lguncha o'zini o'zi 3 marta olovga tashlashi kerak. Brahman uchun bu yo'riqnomalar yanada qattiq bo'lgan. Ularning majburiyatlari ipidan-ignasigacha belgilangan, qanday holda turib ovqatlanishlari, qo'l va barmoqlarini qaysi qismi bilan poklanishlari, hayotning har qanday vaziyatlarida o'zlarini qanday tutishlari ko'rsatiladi.

3. Budda dini. Mil. avv. VI asrda Hindistonda yangi budda e'tiqodi shakllangan. Bir necha asr o'tgach, buddaviylik butun dunyoga tarqalib, uch dunyo dinining biriga aylanadi. Siddxartxa (mil. avv. 566 – 486-yillar) Shakyamuni («Shakya urug'idan tarki dunyo qilgan») budda dinining asoschisi bo'lgan. U Lumbuni (Nepal) hududda kshatriy oilasida tug'iladi. Siddxartxa 29 yoshida bu dunyo ne'matlaridan voz kechadi. U 7 yildan so'ng Varanasi shahri yonida o'z mustaqil targ'ibotini boshlaydi va keyin esa 40 yil Gang daryosi havzasida daydib, o'z ta'limotini targ'ib qiladi. U Sarnatxada (Banoras shahri yonida) ilohiy nur olib, Budda («nurlangan») nomini oladi. Hayot bu azob, hayot yerda yashash, uning lazzatlaridan bahramand bo'lish istagida paydo bo'ladi. Istaklardan xoli bo'lish 8 yo'l: to'g'ri qarashlarga ega bo'lish, to'g'ri fikrlar, o'zini to'g'ri tutish, to'g'ri harakat, to'g'ri so'z, to'g'ri fikrlar namunasi, to'g'ri xotira, to'g'ri turmush tarzi, to'g'ri o'zligiga kirishga intilish lozim. Budda dini insonning axloqiga jiddiy e'tibor beradi.

Budda o'z ta'limoti bilan bevosita xalqqa maydon va bozorlarda tushunarsiz sanskritda emas, balki xalqning oddiy tilida murojaat qilgan. U o'z ta'limotida yerdagi barcha odamlar tengligi targ'ib qiladi. Bir-birini og'irini yengil qilish, yovuzlikka qarshi turishni aytadi. Gunoh qilgan odam uchun og'ir jazolar kerak emas, gunohkor qalban chuqur tavba qilishi lozim. Buddani oddiy xalq qo'llab-quvvatlaydi, uni Vishnaning bir qiyofasi deb tushungan.

Budda ta'limotining o'ziga xos xususiyati u hayotni azoblanish deb tushuntiradi. Azoblanish o'lim va kasalliklar bilangina bog'liq emas. Budda ta'limotining mohiyati to'rt haqiqatda ifodalanadi: birinchi haqiqat – hayot, ahmoqona yoki baxtsiz hayot, lekin har qanday hayot, umuman, hayot – yovuzlik, azoblanish; ikkinchi haqiqat – hayotning va qayta tug'ilishlarning sababi istak-hayotga, huzur-halovatga, hokimiyat va boylikka chanqoqlik; uchinchi haqiqat yozuvlikdan hayotni qutqarish imkoniyati; to'rtinchi haqiqat – bu qutulishga erishish yo'li mutlaq tinchlanish orqali har qanday hissiyot, istaklardan tiyilish, saqlanish. Har bir dindor intilishi kerak bo'lgan oliy maqsad bu – nirvanaga erishish, ya'ni bu dunyo-

ning har qanday huzur-halovati, orzu-istaklaridan xoli bo'lish; bunday odam boshqa qayta tug'ilmaydi.

Buddaviylikda ilk o'qituvchini tasvirlash an'anasi yo'q bo'lgan. Faqat Buddha ramziga tayanadigan asosiy e'tiqod inshooti stupa – soyabon ostidagi sun'iy tepalik bo'lgan. Dindorlar stupa va undagi Buddha sochi yoki tishiga chapdan o'ngga (quyosh bo'yicha) o'zini gunohlardan xoli qilish uchun bu dunyo hayotidan, oilasidan, mulkidan, tashqi an'anaviy aloqalardan va ruhiy bog'lanishlardan kechishi lozim. Buddaning izdoshlari qizg'ish kiyimda, sochlari taqir olingan. Ular qishloq va shaharlarni kezib, sadaqa so'rab yurganlar. Ularni bxikshu (gadoy) deb ataganlar.

Budda dini uchun diniy marosim hech qanday ahamiyatga ega emas edi. Dindorlar avvalgiday to'y, o'lim marosimlariga brahmanlarni chaqirar edilar. Buddha matnlari mahalliy so'zlashuv tillaridan tuzilgan bo'lib, aholiga tushunarli bo'lgan. Brahmanlar esa sanskrit adabiyotini aholining juda ko'p qismidan yashirganlar. Buddha dini, ayniqsa, shahar aholisi o'rtasida keng tarqalgan. Chunki shahar paydo bo'lishining o'zi an'anaviy urug'chilik, ijtimoiy aloqalarning yemirilishi, xususiy mulkning paydo bo'lishi va shaxsning jamoadan ajralishi bilan bog'liq bo'lgan.

Buddaviylik e'tiqodi katta davlatlar hukmdorlari homiyligi ostida bo'lgan. Chunki budda matnlarida dunyoga hukmronlik g'oyasi ilgari surilib, qaysiki, hukmdor orqali adolat podsholigiga asos solinadi, degan g'oya mavjud bo'lgan. Adolatning tarqalishi, bir vaqtning o'zida hukmdor hokimiyatining kuchayishi bilan birga boradi. Bu diniy g'oya ilgari surilgan adolat g'oyasiga to'g'ri kelishini bildiradi. Dastlab budda dini xudosizlar dini bo'lgan. Chunki xudo har bir insonning qalbida, u o'zini anglab yetishi lozimligi g'oyasi kuchli bo'lgan. Keyinchalik Buddaga nisbatan munosabat o'zgaradi. Uning tasviri paydo bo'ladi. Ibadatxonalar qurilib, Buddha ilohiy mavjudot ekanligi aytila boshlanadi. Dunyoning oxirati va uning kelajagida qutqaruvchi Buddaning kelishi tushunchasi shakllana boshlagan. Xudoga sig'inish rasm-rusumlari, ibodat va qurbonlik keltirish marosimlari paydo bo'ladi, afsun o'qish, tumorlar katta ahamiyat

kasb eta boshlaydi. Bu dunyodan voz kechgan Buddha ta'limotining targ'ibotchilari – rohiblar din xizmatchilariga aylanganlar. Buddha maktablari ikki asosiy yo'nalish:

– «kichik arava» («qutulishning tor yo'li») va «maxayana» – «buyuk arava» («qutulishning keng yo'li»)dan iborat edi. Xina-yana har bir dindor Buddha ko'rsatgan yo'l bo'yicha mustaqil borishi lozim edi. Maxayanada esa u Buddha bo'lishga juda yaqinlashgan bodxisattva – avliyolar yordamiga tayanish mumkin edi. Ularning birinchisi eng qadimiylikka da'vo qilib, Ashoki davridayoq Lanka orolida va keyin Janubi-sharqiy Osiyoga tarqalgan. «Buyuk arava» ta'limoti yanada kattaroq yutuqlarga erishadi. Kushon podsholari homiyligi ostida bu yo'nalish O'rta Osiyo, Eron, Xitoy, Tibet, Mongoliya va Yaponiyaga tarqaladi.

4. Adabiyot. Qadimgi Hind adabiyoti asarlarining katta qismi an'anaviy janrlar bo'lgan veda, epik va budda adabiyotlariga tegishli bo'lib, asrlar davomida og'zaki shaklda yashab kelgan. Aynan muqaddas matnlarni eslab qolish, uzatish va talqin qilish lingvistika, falsafa va mantiq kabi fanlarning rivojiga sabab bo'lgan. Janubiy Osiyoda Maurilardan so'ng turli davlatlarning gullab-yashnashi dunyoviy adabiyot – drama, poeziya va proza, me'morchilik hamda tasviriy san'atning noyob yodgorliklarining yaratilishiga sabab bo'lgan. Milodiy I ming yilligi o'rtalari (Shimoliy Hindiston Guptalar davri) qadimgi Janubiy Osiyoda madaniyat taraqqiyotining yakuni bo'lgan.

Qadimgi Hind adabiyotida diniy adabiyot yodgorliklari markaziy o'rinni egallaydi. Ularning eng qadimgisi bo'lgan vedalar o'qituvchidan o'quvchiga og'zaki uzatilgan. Veda madhiyalarining katta qismi hinduizm dini qurbonlik rasm-rusumlariga bag'ishlangan. «Mahobhorat» (100 ming misra) va «Ramayana» (24 ming misra) epik poemalari qadimgi Hind adabiyotining haqiqiy ensiklopediyasi bo'lib, qadimgi hindlar hayotining barcha tomonlarini tasvirlaydi. Bu eposlarning obraz va syujetlari mamlakat umummilliy an'analarning tarkibiy qismiga kirib, teatr, musiqa va tasviriy san'atning asosiy syujet va motivlari bo'lib qolgan. Har ikkala doston milodiy I asrda tuzatilgan va nihoyasiga yetkazilgan. Dostonlar didaktik

ma'noga ega bo'lgan diniy-falsafiy g'oyalar bilan sug'orilgan diniy mazmundagi to'plamlarni o'ziga singdirgan.

«Mahobhorat» poemasi asosiy syujeti – ikki podsho sulolalari – Pandavlar va Kauravlarning raqobati, Kuru dalasidagi 18 kunlik jang to'g'risidagi qissani tashkil etadi. Poema muallifi an'anaga ko'ra, donishmand Vyasa hisoblanadi. «Ramayana» qissasi asosida podsho Ramning devlar podshosi Ravan o'g'irlab ketgan sevgilisi Sitani qutqarish uchun Lanka oroliga yurishi hikoyasi yotadi.

Qadimgi Hindistonda adabiy ijod nazariyasi, jumladan, poeziya yuqori darajada rivojlangan. She'r yozish qoidasi batafsil ishlab chiqilgan. Poetika janrida traktatlar tuzilgan. Poetika fanining bir necha maktablari asta-sekin paydo bo'lgan. Bu maktablarda poeziyaning mohiyati, badiiy usullar, janrlar va poetik til to'g'risida ilmiy munozaralar olib borilgan.

Mil. avv. I ming yillikning II yarmida budda adabiyoti shakllanadi. Milodiy I-II asrlarda yashagan shoir Ashvaghosha «Buddxacharita» (Buddaning hayot tasviri) poemasida xalq poeziyasining kuchli ta'siri seziladi. Ilmiy va didaktik ruhdagi adabiyotlardan biri bo'lgan Panini tuzgan sanskrit grammatikasi mil. avv. V-IV asrlarda yaratilgan. Bu asar mutaxassislarining fikricha, jahon fanida XIX asrgacha tilning eng mukammal bayon qilingan asaridir. Hindistonda yozuv kechroq paydo bo'lgan. Uning ilk namunalaridan biri Ashoki yozuvlaridir.

Guptalar davrida qadimgi Hind teatri rivojlangan. Qadimgi hind teatri sahnasida qo'yiladigan asarlarda diniy motivlar asosiy o'rinda turgan. Bu davrda dramaturgiya bo'yicha maxsus traktatlar paydo bo'ladi. Milodiy I asrda turli adabiy janrlarning rivoji davom etgan. Chandragupta II davrida mashhur dramaturg Shakun Kalidasi ijod qilgan. U mashhur «Shakuntala» dramasi muallifidir. «Panchatatra» deb atalgan kitobda masallar to'plangan. Uning arabcha tarjimai «Kalila va Dimna» deb ataladi.

5. Me'morchilik va san'at. Maurilar davridan so'ng ming yil davomida hind me'morchilik va tasviriy san'atining noyob yodgorligi bo'lgan g'ordagi Ajanta ibodatxonasi (qurilish mil. avv. II asrdan milodiy VII asrigacha davom etgan) va budda

monastirlari yaratilgan. Ajanta ibodatxonasi 29 g'orda qurilgan budda majmuasi bo'lib, ichki devorlari va shiftlari tasvir bilan qoplangan. Buddha hayotidan keltirilgan turli manzaralar, har xil mifologik mavzular budda afsonalarini tasvirlaydi. Bundan tashqari, kundalik hayot va saroy mavzusidagi (podsho ovi, elchilar qabuli va boshqalar) holatlar tasvirlangan. Ajanta ibodatxonasi tasvirlariga o'xshash noyob tasvirlar Shri-Lankadan ham topilgan.

Qadimda ko'p inshootlar yog'ochdan bunyod qilingani uchun ular saqlanib qolmagan. Salavkiylar elchisi Megasfen yozuvlariga ko'ra Mauriylar podshosi Chandraguptaning ulkan saroyi yog'ochdan qurilgan. Hind arxeologlari Chandraguptaning poytaxti Pataliputraning poytaxtida faqat tosh ustunlarning qoldiqlarini qazib topganlar. Milodiy I asr boshlarida qurilishda toshdan keng foydalanila boshlanadi. Bu davr diniy me'morchiligi hinduizm, buddizm ibodatxonalarining g'or majmualarida o'z aksini topadi. Ana shunday g'or majmualaridan Karle (Bombey yaqini) va Ellordagi ibodatxonalaridir. Karledagi g'or ibodatxonasining balandligi 14 m, kengligi ham 14 m, uzunligi 38 m.ga yaqin. Markaziy zalda tosh ustunlar, ko'plab haykallar va ibodat uchun stupa mavjud. Ellordagi g'or ibodatxonasi majmuasi qurilishi Gupta davrida boshlanib, bir necha asrlar davom etgan.

Maurilar davridan so'ng g'isht va toshdan qurilishda keng foydalaniladi. Hozirgacha saqlangan obidalar ichida g'arbiy Hindistondagi budda monastirlari diqqatga sazovor. Yer ustidagi monastirlardan biri Sanchida bunyod qilingan. Sanchida tepalik ustida ulkan budda monastiri binosi qurilgan. Yana bir noyob san'at yodgorligi Ashoki yozuvlari bitilgan tosh ustunlardir. Bu ustunlar mamlakatning turli viloyat va shaharlaridagi maydon, ko'chalarga qo'yilgan. Bu yozuvlarda mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti uchun muhim bo'lgan Ashoki qonunlari, yo'riqnomalari aks etgan.

Maurilardan so'ng haykaltaroshlikning mahalliy maktablari vujudga kelgan. Ulardan eng mashhurlari Shimoli-g'arbiy Hindistondagi Gandxara, Shimoliy Hindistonning markaziy qismidagi Madxur va Dekan viloyatidagi maktablardir. Milodiy

I asridan Gandxara maktabida O'rta Osiyo, Ellin va Rim madaniyatlarining ta'siri yaqqol ko'rinadi. Gandxara uslubi Kushon podsholigi davrida Markaziy va Sharqiy Osiyoning budda madaniyatiga ta'sir o'tkazgan.

Madxur va Dekan maktablari Hind tasviriy san'ati an'analari bilan ko'proq bog'langan. Ana shu maktablar asosida o'rta asrlar Hind va Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari madaniyati shakllangan.

6. Fan. Qadimgi hindlar matematika, astronomiya, tibbiyot va tilshunoslikda katta yutuqlarga erishganlar. Hind fanining ilmiy yutuqlari boshqa xalqlarning madaniyatiga katta ta'sir o'tkazgan. Qadimgi hind kashfiyotlari Yevropada faqat yangi davrdagina amalga oshiriladi. Dunyo matematika va astronomiyasi tarixida milodiy V-VI asr boshlarida yashagan olim Aryabxata alohida o'rin egallaydi. U «pi» sonining ahamiyatini aniqlaydi va chiziqli tenglamani yechishning o'ziga xos yo'lini taklif qiladi. Bu zamonaviy matematika yutuqlariga yaqin edi. Hind matematikasining yana bir ajoyib yutug'i nol bilan hisoblashning o'nlik tizimi yaratilishi edi. O'nlik tizim arablar tomonidan o'zlashtirilib, ular orqali boshqa xalqlarga tarqalgan. Hozir undan butun dunyo foydalanadi. Qadimgi hind raqamlarini belgilash tizimi zamonaviy nomerlash tizimini belgiladi va zamonaviy arifmetikaning asosida yotadi. Mavhum son to'g'risidagi ta'limot va raqamli tizimning yuqori darajasi ishlab chiqilishi algebra fanining yutug'i bo'lgan. Antik fanda faqat geometriyaga e'tibor berilgan edi. Qadimgi hindlar esa matematika fanini rivojlantirganlar. O'rta osiyolik olimlardan al-Xorazmiyning matematika bo'yicha asari hind matematikasining yutuqlaridan foydalanilgan holda yaratilgan va bu asar 1145-yilda lotin tiliga tarjima qilingan.

Zamonaviy matematikada foydalaniladigan «raqam», «sinus» va «ildiz» atamaları hindlar tomonidan taklif qilingan. Astronomiya fanida ham hindlar katta yutuqlarga erishadilar. Matematika, astronomiya fanlari bo'yicha V asrda mashhur olim Aryabxata harakatning nisbiyligi asosida yerning o'z o'qi atrofida va quyosh atrofida aylanishini faraz qilgan.

Qadimgi Hindistonda falsafa fani yuqori darajada rivojlangan. Faylasuflar dunyoning doimo o'zgarib turishi g'oyasini, koinotning atom tuzilishi g'oyasini ilgari surganlar. Falsafada

materialistik oqim bo'lgan lokayata maktabi vujudga keladi. Ular dunyo asosan 4 unsurdan: olov, suv, havo va tuproqdan tuzilgan deb hisoblaydilar. Hind materialistlari diniy «erkin bo'lish» va xudolarning kuch-qudratlilik g'oyasiga qarshi chiqadilar. Bilimning asosiy manbasi hissiy qabul qilish deb hisoblaydilar. Mashhur faylasuf, targ'ibotchi Shankara Vedanta idealistik falsafa maktabini yaratgan.

Qadimgi hind tibbiyotida uzoq yashash fani – ayurveda shakllangan. Hind tabiblari inson sog'lig'iga iqlimning ta'siri, o'tlarning xususiyatini o'rganganlar. Shaxsiy gigiyena va parhezga alohida e'tibor qaratadilar. Hind tibbiyot asarlarida 300 xil jarrohlik amaliyoti va 120 jarrohlik asbobi eslatib o'tiladi. Tibet tibbiyoti qadimgi hind ayurvedasiga asoslangan.

Qadimgi Hindistonda tilshunoslik fani yuqori darajada rivojlangan. Hindlar barcha fanlar va san'atlar asosida so'z yotadi, deb hisoblaganlar. Mashhur tilshunos Paninining «Ash-tadxyai» («Sakkiz kitob») grammatik asarida til materiali ilmiy tahlil qilingan va mukammal til nazariyasi shakllantirilgan.

Qadimgi hind adabiyoti, falsafasi va madaniyati Yevropa va Amerikaning taniqli olimlari e'tiborini jalb qilib keladi. Taniqli olim I. Gerder, yozuvchi shoirlar I. Gyote, G. Getne, G. Gesse, S. Sveyg, L. Tolstoy, R. Rollan, R. Kipling va boshqalar qadimgi hind syujet va motivlaridan foydalanganlar. Gerder, Gyote, F. Shiller jahon adabiyotining yuksak namunalaridan biri bo'lgan Kalidasining «Shakuntala» dramasini o'qib, hayratga tushganlar. Bu dramani dunyo adabiyotining eng ajoyib namunalaridan biri deb e'tirof etganlar. Gyote hind afsonalari syujeti asosida bir qancha balladalarni yaratgan (ayniqsa, uning 1794-yilda yozgan mashhur «Xudo va raqqos» balladasi). Mashhur Amerika yozuvchilari U. Emerson, G. Toro va U. Uitmen ijodiy faoliyatiga qadimgi hind falsafasi kuchli ta'sir o'tkazadi.

Qadimgi hind madaniyati bilan O'rta Osiyo madaniyati juda yaqin aloqada bo'ldi va bizning madaniyatimizning shakllanishida hind madaniyatining ta'siri qadimdan juda kuchli ta'sir qilgan. O'z navbatida, hind madaniyati bizning ajdodlarimiz yaratgan madaniyat namunalarini o'zlashtirgan. Har ikkala buyuk madaniyatning bir-biriga hayotbaxsh ta'siri xalqlari-

mizni bir-biriga yaqinlashtiradi. Hind madaniyati va san'atida O'rta Osiyoning ta'siri me'morchilik san'atida yaqqol ko'rinadi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. А.А. Бэшем. Чудо которым была Индия. – М.: 2000
2. Burton Stein, edited by David Arnold, A history of India, second edition, Malaysia, 2010
3. История и культура древней Индии. Тексты. – М.: 1990.
4. В.Г. Лысенко. Опыт введения в буддизм: ранняя буддийская философия. Учебное пособие. – М.: 1994.
5. С.Ф. Ольденбург. Культура Индии. – М.: 1991.
6. Радхакришнан С. Индийская философия. Т.1-2. – М.: 1956, 1957.
7. И.Д. Серебряков. Очерки древнеиндийской литературы. – М.: 1971.
8. Три великих сказания древней Индии. – М.: 1978.

Asosiy sanalar

Mil. avv. I ming yillik o'rtalari	Budda dini vujudga keldi.
Mil. avv. I ming yillik-ning II yarmi	Budda adabiyoti vujudga keldi.
Mil. avv. V asr	Olim Aryabxata yerning o'z o'qi atrofida aylanishi va uning quyosh atrofida aylanishini faraz qildi.
Mil. avv. 1350-yil atrofida	Kohinlar diniy e'tiqod haqidagi matnlarni yig'dilar.
Milodiy I asrda	«Mahobhorat» va «Ramayana» dostonlari to'liq shakllandi.

Mustaqil ish mavzulari

1. Hinduizm va buddizmning shakllanish bosqichlari, ularning mohiyati va mazmuni.
2. Qadimgi hind madaniyatining asosiy yo'nalishlari.
3. Qadimgi Hindistonda fan.
4. «Mahobhorat» va «Ramayana» – hind madaniyatining noyob yodgorliklari sifati.

QADIMGI XITOIY MIL. AVV. II MING YILLIK – MIL. AVV. III ASRGACHA

- 1. Mamlakat va aholi.**
- 2. Xronologiya va davrlashtirish.**
- 3. Qadimgi Xitoy tarixi manbalari.**
- 4. Tarixnavislik, arxeologik topilmalar.**
- 5. Ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi, ilk davlatlarning shakllanishi.**
- 6. Mil. avv. VIII-III asrlarda Xitoy.**

1. Mamlakat va aholi. Xuanxe daryosi xitoy sivilizatsiyasi-ning o'chog'i. Shimoldan esgan shamol sariq qumni olib kelib yuzlab yillar qirg'oqlarda qalin qatlam hosil qilgan. Suvini rangiga qarab Xuanxe sariq daryo deb atalgan. Xuanxe hududida yomg'irlar ko'p bo'lgani uchun sun'iy sug'orishga ehtiyoj bo'lmagan. Tuproq unumdor bo'lgani uchun tosh davrida daryo vodiysida donli ekinlar ekilgan. Qadimgi Xitoy sivilizatsiyasi mil. avv. V-III ming yilliklarda Xuanxe daryosining o'rta oqimida uzoq vaqt yopiq holda shakllangan. Mil. avv. I ming yillik o'rta- laridan boshlab Yanszi daryosi havzasini ham qamrab oladi.

Xuanxe daryosi havzasi qadimda qalin o'rmonlar bilan qoplangan. Mil. avv. IV-II ming yilliklarda Xuanxening o'rta oqimida karkidon, tapir, bambuk kalamushlari kabi hayvonlar mavjud bo'lgan. Bambuk daraxti o'sgan. Vodiyning yumshoq allyuvial tuprog'i dehqonchilik uchun qulay shart-sharoit yaratadi.

Mil. avv. IV-III ming yilliklarda Xuanxe havzasida Yanshao madaniyatini bu yerda yashagan paleosiyo aholisini siqib chiqargan protosinotibetliklar yaratganlar. Mil. avv. I ming yil-likda Xuanxening o'rta oqimida inlar va chjoularning o'zaro ta'siri natijasida qadimgi Xitoy etnosi vujudga keladi. Bu etnosning shakllanishida shimolda yashagan paleosiyo va austroosiyo Janubiy Osiyo tillarida so'zlashuvchi (Tailand, Vyetnam, Indoneziyadan kelgan) etnoslar ishtirok etganlar.

2. Xronologiya va davrlashtirish. An'anaviy Xitoy tarixnavisligi fanida Xitoy tarixini sulolalar bo'yicha davrlashtirish xarakterlidir. Shunga ko'ra, afsonaviy «besh imperatorlar»

davridan soʻng «uch sulola» – Sya, Shan-In (mil. avv. XVII-XIII asrlar) va Chjou (mil. avv. XI-III asrlar) davrlari boshlanadi. Anʼana boʻyicha Chjou davri Chunsyu va Chjango davrlarini oʻz ichiga olgan ikki qism: Gʻarbiy Chjou (mil. avv. XI-VIII asrlar) va Sharqiy Chjou (mil. avv. VIII-III asrlar)ga boʻlinadi. Sin sulolasi (mil. avv. III asr) oʻrniga hukmronlik vaqti gʻarbiy va sharqiy davrlarga boʻlinadigan Xan sulolasi keladi. Mil. avv. III asr oxiri – milodiy III asr sulolaviy davrlashtirish hozirgi tadqiqot talablariga javob bermaydi. Shu sababli, jamiyat taraqqiyotini ishlab chiqarish kuchlari va mehnat qurollari tayyorlangan asosiy buyumlar boʻyicha bosqichlarga boʻladigan arxeologik davrlashtirish ilmiy-amaliy jihatdan asosli. Demak, Xitoyda «uch sulola»dan oldingi davr neolit davriga toʻgʻri keladi. Shan-In davrida qadimgi Xitoy jamiyati jez davriga kiradi. Chunsyu davri (mil. avv. VI-V asrlar) oxirida qadimgi Xitoyda temir davri boshlanadi.

Qadimgi Xitoy tarixini jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti asosida quyidagicha davrlashtiriladi:

1. Ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi va ilk davlatlarning vujudga kelishi (mil. avv. II ming yillik).

2. Mil. avv. VIII-III asrlarda qadimgi Xitoy.

3. Xitoyda birinchi markazlashgan davlat – Sin imperiyasi (mil. avv. 221 – 207-yillar).

4. Qadimgi Xitoy II-III asrlarda.

3. Qadimgi Xitoy tarixi manbalari. Qadimgi Xitoy tarixiga oid juda koʻp aniq davrlashtirilgan yozma yodgorliklar mavjud. Bu bizgacha kitob holida yetib kelgan tarixiy asarlardir. Yozma manbalar ichida qadimgi Xitoy yilnomalari, eng avvalo, Lu podsholigi davrida tuzilgan, mil. avv. VIII-V asrlar voqealari yoritilgan «Chunsyu» yilnomasi muhim ahamiyatga ega. «Chunsyu» matni bilan anʼanaviy ravishda uning muallifi, qadimgi Xitoy faylasufi Konfutsiy nomi bogʻlanadi.

Yilnomalar bilan yaqin bogʻlangan, eng avvalo, «Shanshu» («Shuszin» – «Qoʻshiqlar kitobi») nomli kitob va boshqa qadimgi Xitoy tarixiy asarlari janridir. Bu asarlarda hukmdorlar va ularning yaqinlarining soʻzlari mavjud. Bizgacha yetib kelgan

«Shanshu» matni qismlarigina haqiqiy deb hisoblash mumkin. Chunki bu manbaning baʼzi boblari keyingi davrlarga oid.

Mil. avv. I asrda qadimgi Xitoyda yangi tarixiy asarlar paydo boʻlgan. Bu asarlar Xitoy tarixnavisligida katta oʻrin tutadi. Ana shunday asarlardan biri Sima Syanning (mil. avv. 105 – 90-yillarda yozilgan) «Tarixiy yozishmalar»i edi. Bu asar qadimgi Xitoy ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti toʻgʻrisida boy maʼlumotlar beradi. Sima Syan tarixiy voqealarni yoritishda kishilar faoliyatini bayon qilish usulini tanlagan. Sima Syanning tarixnavislik usulidan «Xan tarixi» muallifi Gu Gʻarbiy Xan (mil. avv. 206-yil) sulolasining tarixini yozishda foydalandi. Ban Gu Xitoy tarixnavisligining yangi «sulolalar tarixi» nomini olgan janr asoschisi boʻldi. Xitoy tarixini arxeologik oʻrganishda amalga oshirilgan ishlar muhim ahamiyatga ega. Arxeologik qazishmalar natijasida ilk Shan davriga oid Ermitou shahri, Chansha yaqinidan boy qabrlar (mil. avv. III asr) topilgan.

4. Tarixnavislik, arxeologik topilmalar. Anʼanaviy Xitoy tarixnavisligida ikki oʻziga xos xususiyat ajralib turadi: Xitoy madaniyatining boshqa qoʻshni madaniyatlardan ustunligi; Xitoy davlatchiligining kelib chiqishini afsonalarga bogʻlab oʻta qadimiylashtirish. Xitoy tarixini oʻrganishni oʻrta asrlarda yapon olimlari boshlab berganlar. Yaponiyada Xitoy tarixining barcha davrlari oʻrganiladi. Mashhur xitoyshunos olim Kaydzuka Sigeki qadimgi Xitoy davlatlarining shakllanishiga oid kapital tadqiqotlar muallifi hisoblanadi.

Yevropada Xitoy tarixini oʻrganishda fransuz tadqiqotchilari katta yutuqqa erishganlar. XX asr boshlarida E. Shavann Sima Syanning «Tarixiy yozishmalar»ini tarjima qila boshlaydi. Mashhur sharqshunos, fransuz olimi A. Maspero oʻzining «Qadimgi Xitoy» nomli kapital asarini yaratadi. AQShda XX asrning 60-yillari oxirida «Qadimgi Xitoy tarixini oʻrganish» xalqaro jamiyati tashkil topadi (AQShda kelib chiqishi xitoylik boʻlgan olimlar Xitoy tarixini oʻrganadilar). Amerikalik olim Rixtgofenning ilgari surgan nazariyasiga koʻra qadimgi Xitoy madaniyatining kelib chiqishi, Xitoy xalqining ajdodlari Xitoy hududiga qadimgi davrlarda Oʻrta Osiyodan yoki Sharqiy Turkistondan (hozirgi Gʻarbiy Sinzyan) koʻchib kelganlar. Rixt-

gofen nazariyasini uning tarafdorlari quyidagi dalillar bilan asosladilar:

1. Xitoy hududida ilk odamlarning suyaklari topilmagani.

2. Shimoliy Xitoyning turli hududlaridan topilgan neolit davri naqshli sopol buyumlari keyingi davr Xitoy keramikasidan butunlay farq qiladi va o'xshash emas. U o'z tipiga ko'ra, Tripole naqshli keramikasiga yaqinlashadi.

3. Qadimgi Xitoy mifologiyasida «bizning ajdodlar g'arbdagi tog'lardan keldilar» deb to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatiladi.

Xitoy tarixiy an'anasiga ko'ra, mamlakat tarixida davlat va jamiyatning shakllanishi mil. avv. III ming yilliklarga borib taqaladi. Bu g'oya manjur sulolasi davridan boshlab Xitoy tarixchilari tomonidan ilgari surila boshlandi. Lekin arxeologik manbalar Xitoy davlatchiligi xronologiyasini o'ta qadimiylashtirilganini asoslab berdi.

XIX asrning oxirida arxeologlar mil. avv. XI-V asrlarga oid In va Chjou sulolalariga tegishli jez ko'zalarga tushirilgan yozuvlar, hayvon suyaklari va toshbaqa qalqonidagi bitiklarni topadilar.

Shved geologi G. Anderson 1914-yilda ilk bor Xitoyda paleolit va neolit yodgorliklarini topgan. Fransuzlar Suyyuan provinsiyasidan mustye qurollari va neandertal odamning tishlarini topadilar. XX asrning 20-yillarida yosh Xitoy olimi Pey Ven-Chjun Pekindan 50 km janubi-g'arbda joylashgan Chjoukoudyan qishlog'i yaqinidagi g'ordan eng qadimgi odamlardan biri bo'lgan sinantrop qoldig'ini va quyi paleolit tosh qurollarini topgan. Shu yillarda Anderson Xenan provinsiyasidan neolit davri manzilgohi va bu yerdan yerto'lalar, silliqlangan tosh qurollari, naqshli loy idishlarni topadi. Bu madaniyat topilgan qishloq nomi Yanshao madaniyati deb ataladi. Bu madaniyatning so'nggi bosqichida mis buyumlar paydo bo'ladi.

1930-yil Shandun provinsiyasidan neolit madaniyati manzilgohi ochiladi. Bu yerdan qora va sariq rangli silliqlangan idishlar topilgan. Bu madaniyatning Yanshao madaniyatidan farqli tomoni shundaki, bu yerdan topilgan sopol buyumlarda naqshlar yo'q. Bu Lunshan madaniyati nomini olgan. Bu ma-

daniyatga tegishli Chenszyay manzilgohi mustahkam devor bilan o'rab olingan.

5. Ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi, ilk davlatlarning shakllanishi. Yuqori paleolit davrida (mil. avv. 50 ming yillar atrofi) Xitoyda mongoloid irqiga mansub odamlar yashagan. Xitoy shimolidan Xuanxe daryosi vodiysi bo'ylab ilk mongoloidlar janubga – Yanszi daryosi tomon siljib, janubdan kelgan avstraloidlar bilan to'qnashganlar. Ming yillar davomida bu guruhlarning bir-biri bilan aralashib ketishi natijasida mongoloid irqiga mansub hozirgi xitoyliklarning ilk ajdodlari – neolit odami shakllangan. Janubiy Xitoy va Janubiy Xitoy dengizi qirg'oq bo'yi hududlarida qadimgi Indoneziya, Vyetnam qabilalariga mansub antropologik tip – minyu, mavzeye shakllanib, ular hozirgi Xitoyning kichik etnik guruhlarning ajdodlari hisoblanadi.

Mil. avv. IV-III ming yilliklarda Xuanxe daryosining o'rta oqimida Yanshao madaniyati tipidagi neolit manzilgohlari vujudga kelgan. Dehqonchilik, cho'chqa va it boqish asosiy mashg'ulot bo'lgan. Maxsus o'choqlarda 1400 haroratda idish-tovoqlar toblanadi.

XIX asrning 70-yillarida Xitoyning shimoli-sharqida Lunshan madaniyati topiladi. Bu madaniyat mil. avv. XXIV-XVI asrlarni o'z ichiga oladi. Kulolchilik charxi paydo bo'ladi. Kulrang va qora rangli idishlar tayyorlanadi. Qo'y, sigir boqiladi. Mil. avv. III ming yillikning ikkinchi yarmida kulolchilik charxi yordamida dehqonchilikda o'roq va pichoqning takomillashgan shakli vujudga kelgan. Ijtimoiy tabaqalashuv jarayoni tezlashadi. Eng qadimgi bronza davri buyumlari (mil. avv. II ming yillikning birinchi yarmi) Ermitou tipidagi manzilgohlardan topilgan.

Maydoni 4 km² bo'lgan manzilgohda saroyga o'xshash katta inshoot topilgan. Xitoy afsonalariga ko'ra, Xitoydagi ilk davlat Syadan boshlanadi (mil. avv. 2205 – 1766-yillar). Lekin bu davrga oid boshqa hech qanday ma'lumotlar yo'q.

In davri (mil. avv. XVII-XIII asrlar) Xuanxe daryosining quyi oqimida, Boxay qo'ltig'i qirg'og'i va Janubi-sharqiy Xitoy dengizi qirg'og'ida in qabilalari yashaganlar. Inlar Xuanxening o'rta oqimida yashagan qo'shni sya qabilalari bilan o'zaro urushlar

olib borganlar. Ba'zida in va syalar birlashib, shimoli-g'arbda va shimoli-sharqda ko'chmanchi chorvador qabilalarga qarshi urush olib borganlar. Xitoy rivoyatiga ko'ra, Xitoyni to'fondan qutqargan Yuyning o'g'li Si birinchi Xitoy Sya sulolasiga asos solgan. In davlati bir necha o'n qabilalar birlashmasidan iborat bo'lgan. Birlashmani in qabilasining yo'lboshchisi van (hokim) boshqargan. Van hokimiyatining tayanchi oqsuyak-zodagonlar bo'lgan. Van qo'shini oqsuyak-zodagonlarning jang aravallari, piyodalar hamda boshqa ittifoqchi qabilalarning ko'ngillilaridan iborat bo'lib, bu qo'shin bilan bo'ysunmagan qo'shni qabilalar ustiga yurishlar qilingan. Yurishlarda olingan asirlar ajdodlarga qurbonlik qilingan, o'lja qabila boshliqlari o'rtasida taqsimlangan. Urug'-qabila boshqaruvi uning oqsoqoli va urug' zodagonlari qo'lida bo'lgan.

Urug'-qabilaning asosiy qismi – oddiy jamoachi dehqonlardan iborat bo'lgan. Dehqonlar jamoaga tegishli yerlarda mehnat majburiyatini o'tab, olingan hosilning bir qismini zodagonlarga berganlar. Ilk shaharlarda turli kasb egalari bo'lgan aholi yashagan. Mil. avv. XIV-XI asrlarda O'rta Xitoyda In davrida ilk shaharlar paydo bo'lgan. Jez qurollarining paydo bo'lishi, shaharlar yuzaga kelishi eng muhim yutuq bo'lgan. Jezdan qurollar va marosim ko'zalari tayyorlangan. Jez quyish san'at darajasiga ko'tarilgan.

Sya sulolasining so'nggi hokimi shafqatsiz bo'lgani uchun qaram qabilalardan biri shan qabilasining yo'lboshchisi Tan isyon ko'tarib, hokimni taxtdan tushirgan. Rivoyatga ko'ra, Tan mamlakatni birlashtiradi, Uni Chen-Tan («Tan» – «Yaratuvchi») deb atay boshlaganlar. Chentan yangi Shan sulolasining birinchi vakili bo'lgan, keyinchalik In nomini oladi. Sima Syanning yozishicha, shan qabilasi O'rta Xitoy tekisligi bo'ylab bir necha marta ko'chib yurgan. Shanlarning oxirgi ko'chishi Pan Gen davrida yuz bergan, shan hududining markazi hozirgi Xenan provinsiyasidagi Anyan shahri hududi bo'lgan. Ana shu yerda poytaxt Shan shahriga asos solingan. Bu davr mil. avv. XIV-XI asrlar bilan belgilanadi. Xitoy tarixiy an'anasiga ko'ra, Chentan o'zini «van» (hokim, hukmdor) deb e'lon qilgan.

Bu davrdagi ijtimoiy tabaqalanish izlarini In qabrlarida ko'rish mumkin. In jamiyati oqsuyak-zodagonlar, Chjun, Chunjen (olomon, odamlar to'plami) nomli jamoatchi dehqonlardan tashkil topgan. In davlati yer-suv uchun g'arbda Sian, Lun qabilalari bilan, shimol va shimoli-g'arbda Taba, Gufan va Qayban va janubi-sharqda Jenfan qabilalari bilan muntazam urushlar olib borgan. Bu qabilalar bilan urush natijasida davlat hududi kengayadi. Hozirgi Xenan, Shansu, Guman, Shensu, Xubey va Shandun provinsiyalarini qamrab olgan. In davrida dehqonchilikning rivojlanishi natijasida ibtidoiy kalendar paydo bo'lgan. Shu davrda ilk yozuvning unsurlari paydo bo'lgan. Diniy e'tiqod animizm shaklida bo'lgan. In davlati tepasida van (hokim) turgan. Van bir vaqtning o'zida oliy kohin vazifasini ham bajargan. In davlatining yuksalish davri mil. avv. XIII asrning ikkinchi yarmida hukmronlik qilgan. U-dining vanligi (hokimligi) davriga to'g'ri keladi. U-di davrida Shan shahrida saroy va ibodatxonalar quriladi. Qo'shni hududlarning bosib olinishi bilan mamlakat hududi kengayadi.

Chjou davri. Chjou qabilalari to'g'risidagi ilk ma'lumotlar In hokimi U-di davriga to'g'ri keladi. Bu vaqtda chjoular In davlatiga qaram bo'lgan. In hokimi bu qabilaning yo'l boshchisiga va uning o'g'liga «chjou xousi» martabasini bergan. Shan-In vanlari o'zlariga qo'shni jangovar chjoulardan ko'chmanchilarga qarshi harbiy yurishlarda foydalanganlar. Ko'chmanchilarga qarshi urushlarda ishtirok etganlari uchun chjou harbiy sarkardalari inlardan yer ulushlari, pul mablag'lari olganlar. Chjoular dehqonchilik, chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Yilqi chjoular uchun muhim o'rinni egallab, otlardan ov va urushlarda foydalanganlar. Chjou armiyasida ot-aravalardan unumli foydalanilgan. Chjou qabilalarida mulkiy tabaqalanish natijasida davlat va jamiyat shakllanadi. Mil. avv. XII asrda endigina tashkil topgan yosh va kuchli chjoular davlati armiyasi zaiflashib borayotgan In davlatiga qarshi urush boshlaydi. O'zaro urushlar girdobida qolgan Shan-In davlati kuchli va yaxshi qurollangan chjou armiyasi hujumini qaytarishga o'z bo'lgan. Mil. avv. 1027-yilda lashkarboshi U-Van bosh-

chiligida Chjou armiyasi hal qiluvchi jangda Shan-In armiyasini yanchib tashlaydi. Shan-In yerlariga bostirib kirishda U-Van armiyaga qat'iy ko'rsatma beradi: «Shan-In yerlarida biz tomonga qochib o'tganlarni, ular bizning g'arbiy yerlarimizda xizmat qilishlari uchun o'ldirmang».

Shu lahzadan Chjou sulolasi davri boshlanadi (mil. avv. XI-III asrlar). Chjou qabilasi yo'lboshchisi yuzlab urug'-qabilalarining vani – hokimi edi. Lekin uning hokimiyati zaif bo'lgan. Chjoular davrining boshlanishida uning tarkibida 200-300 mahalliy hokimlik bor edi. Bu katta-kichik hokimliklar o'rtasida doimiy urushlar, to'qnashuvlar oddiy hol edi. Ular bosib olgan hududlarda nisbatan katta, lekin mustahkam bo'lmagan davlat birlashmasini tashkil qilganlar. In davlati tugatilgach, mulkchilik sohasiha o'zgarishlar amalga oshirilgan. U-Vanning o'g'illari, qarindosh-urug'lari va ayrim zodagonlar katta yer-mulklarni, aholisi bilan merosga olib, berilgan mulkning hajmiga qarab yangi merosiy mulk egalariga eski In davlatida mavjud bo'lgan gun, xou, bo, szi yoki nan martabalari berilgan (Chjoxou). Chjoularga inlarga qarsi kurashda ittifoqdosh bo'lgan qabila yo'lboshchilari ham shunday merosiy mulk va martabalarga ega bo'lganlar. U-Vanning kichik o'g'illari ham «merosiy mulklar hokimlari» hisoblangan. Chjoular inlardan jez quyish san'ati, yozuv va ot-aravalarni inlardan o'zlashtirganlar. Chjou davlati asoschisi U-Van vafotidan so'ng uning vorisi ukasi Chjou Gun qaram inlarning qo'zg'olonini bostiradi. Chjou Gun merosiy mulk egalarining o'zboshimchaliklariga qarshi kurashib, Van hokimiyatini mustahkamlash siyosatini yuritgan.

U Ko'pgina mayda hokimliklarni tugatib, katta davlatni tashkil qiladi. Qaram etilgan bu hududlarga podsho sulolasining vakillari hokim etib tayinlanadi. Boshqaruv va soliqqa tortishning yangi tizimi joriy qilinadi. An'ana bo'yicha bu davlat G'arbiy Chjou deb ataladi. Davlat boshida Chjou podsho urug'idan bo'lgan merosiy hukmdor van turadi. U o'z hokimiyatini katta o'g'liga qoldirgan. Rasman barcha yerlar davlatga, ya'ni vanga tegishli bo'lgan. Chjou davrida jamiyat besh ijtimoiy qatlamga ajralgan:

1. Van – «kishilar orasida yagona» hukmdor. 2. Chjou – merosiy hudud hokimlari, Chjou oliy aslzodalari. 3. Dafu – urug‘ qabila guruhlari boshliqlari. 4. In – katta oila boshliqlari. 5. Oddiy kishilar.

U yoki bu qatlamga mansublik tufayli odamning va oilasi-ning tashqi turmush tarzi juda qat’iy belgilangan: kiyim; uy-ning hajmi, jihozlanishi, katta va kichiklarning darajasi bo‘yicha o‘zaro salomlashuvi, hatto qabrda o‘tqaziladigan daraxt miqdori, marosimlar, kiyim, ovqat odamning ijtimoiy toifadagi o‘rniga aniq mos kelishi kerak edi. Chjou jamiyati qat’iy oqsuyaklar jamiyati bo‘lgan. Oqsuyaklar xalqdan o‘zlarini keskin ajratganlar. O‘zlarining shajaralari, merosiy an‘analari bilan guruhlanganlar. Bu saylanma ijtimoiy qatlamga kirish oson bo‘lmagan. Hunar va savdo oddiy odamlarning ishi hisoblangan. Hatto tadbirkorlik bilan boyigan odam o‘z ijtimoiy qatlamidan chetga chiqa olmagan. Oddiy xalq hududiy jamoalarga birlashgan. Yer umumiy egalikda hisoblanib, oilalar o‘rtasida muntazam taqsimlanishi kerak bo‘lgan. Odatda, oilalar katta bo‘lib, voyaga yetgan o‘g‘illar otaning hokimiyati ostida qolganlar, ota vafotidan keyin ham oila mulki bo‘linmagan.

Chjou davlati etnik jihatdan olaquroq bo‘lgani uchun va hududlar o‘rtasida mustahkam iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy aloqalar mavjud bo‘lmagani sababli, Van hokimiyati qonuniyligi diniy-mafkuraviy asoslangan. Van hokimiyatining ilohiyligi Chjou qabilalarida eng oliy xudo – osmon e‘tiqodidan keltirib chiqarilgan. Chjou Vani osmon oliy ilohining o‘g‘li deb e‘lon qiladi. Van Osmon mamlakatida eng oliy mulkdor, boshqalar esa uning xizmatkori hisoblangan. Shu bilan birga, «Van Chjouni o‘z xizmatkori deb hisoblaydi, Chjou o‘z xizmatkori deb dafuni tan oladi, dafu inni o‘z xizmatkori deb biladi» tushunchasi mavjud bo‘lgan. Bu davrda ko‘plab asirlar qul qilinadi.

6. Mil. avv. VIII-III asrlarda Xitoy. Xitoy tarixnavisligi an‘anasiga ko‘ra mil. avv. VIII-V asrlarning birinchi yarmi «Chunshyu» («Bahor va kuz» – bu nom Konfutsiy yozgan deb faraz qilinadigan o‘zaro urushlar aks etgan kitob nomidan olingan) deb nomlanadi. Mil. avv. V-III asrlarning ikkinchi yarmi «Chjango», ya’ni «Urushayotgan podshohliklar» davri deb ata-

ladi. Mil. avv. VIII asr boshlarida chjoularning Xuanxe daryosi yuqori oqimi havzasida yashagan jun qabilalari bilan to'qnashuvi kuchayadi. Jun qabilalari kelib chiqishi chjoularga qarindosh bo'lgan. Lekin ular turmush tarzi va xo'jalik yuritish shakli bilan bir-biridan farq qilgan. Chjou hukmdori Yuvan davrida (781 – 771-yillar) yarim ko'chmanchi junlar bilan hal qiluvchi to'qnashuv yuz beradi. Merosiy yer mulklarining ko'payishi, chjuxou (merosiy hudud hokimlari) mustaqilligining kuchayishi Van hokimiyatini zaiflashtirgan. Chjou Pixvan isyonchi chjouxoular va junlar hujumini qaytara olmaydi. U poytaxt hududini tashlab ketishga majbur bo'ladi. Bu voqea Xitoy an'anasiga ko'ra, G'arbiy Chjou davrining tugashi deb hisoblanadi.

Chjou davlati hududlari keskin qisqaradi. G'arbdagi qo'sh-nilar tazyiqi ostida mil. avv. 770-yil poytaxt sharqqa – hozirgi Loyan hududiga ko'chiriladi. Shu sababli, Xitoy tarixida mil. avv. VIII-III asrlar Sharqiy Chjou davri deb ataladi. Junlardan mamlakatni himoya qila olmagan uchun hukmdor – vanning obro'-e'tibori keskin tushib ketgan. Endilikda vanning hokimiyati zaiflashib, Chjou hokimlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga aralasha olmagan. Chjou hokimlari amalda mustaqil siyosat yurita boshlaydilar. Vanning yerlari kamaytirilib, unga o'lpon to'lanmay qo'yiladi. Mil. avv. VIII asr oxirida Xitoyda mustaqil, bir-biri bilan o'zaro nizolar girdobida bo'lgan 150 ga yaqin mustaqil, yarim mustaqil davlatlar paydo bo'ladi. Bular orasidan Xuanxening o'rta oqimi va Buyuk Xitoy tekisligidagi davlatlar madaniy an'alarining birligi bilan ajralib turadilar. Ulardan ba'zilari o'zlarini chjoular avlodlari, boshqalari o'zlarini inlar avlodi deb hisoblaganlar. Ular mamlakatning an'anaviy birligi ramzi sifatida Chjou vani oliy hokimiyatini rasman tan olganlar.

Bu davrda ijtimoiy tabaqalanish murakkablashadi. Qullarning va qaram aholining soni o'sadi. Temir qurollar paydo bo'lib, tovar-pul munosabatlari, ishlab chiqarish kuchlari rivojlanadi. Sun'iy sug'orish inshootlarini qurish avj oladi. Aholi tez ko'paygan. Shahar hunarmandchiligi, savdo rivojlanib, tanga-pul paydo bo'lgan. Van tomonidan yer-mulklar zoda-

gonlar, harbiylarga taqsimlab beriladi. Yerga xususiy mulkchilik paydo bo'ladi. Oddiy xalq ichidan boy odamlar paydo bo'ladi. Qishloqda jamoachilik an'analari zaiflashadi.

Mil. avv. VII asrdan boshlab o'zaro urushlar kuchayadi. Chjoularning Xuanxening yuqori oqimidagi jun qabilalari bilan to'qnashuvi avj olgan. Ko'chmanchilar birlashib, chjoularga xavf tug'dirganlar va ular Chjou davlatlarining o'zaro urushlarida ishtirok etganlar.

Bu davrda Xitoy hududida tili va madaniyati bilan Xitoy etnosidan farq qiladigan, rivojlanish darajasi va hududining kattaligi bilan o'rtalikdagi podshohlardan qolishmaydigan mahalliy etnik asosda paydo bo'lgan besh qudratli davlatdan to'rttasi varvar davlatlari bo'lgan: shimoli-g'arbdagi Jun podsholigi – Sin, Yanszining o'rta oqimida Man podsholiklari – Chu va U, ular eng janubdagi etnik jihatdan olaquroq, vyetnamliklarning ajdodlariga qarindosh aholi yashagan Yue davlati bo'lgan. Bu davlatlarning yuksak madaniy taraqqiyoti to'g'risida arxeologik topilmalar boy ma'lumot beradi. To'rt davlatdan faqat Sin podsholigi Sharqiy Chjou vanining hokimiyatini rasmiy tan olgan. Bu vaqtda Chunsyu davri boshlarida mavjud bo'lgan ikki yuz davlatdan o'ttizga yaqini qoladi. Ularning ichidan kuchli yetti davlat (Sin, Yan, Chu, Vey, Chjao, Xan, Si) ajralib chiqadi.

Xuanxening o'rta oqimi va Buyuk Xitoy tekisligidagi davlatlar o'zlarining madaniy an'analari birligi bilan boshqalardan ajralib turgan. Ulardan ba'zilari o'zlarini chjoular avlodidan deb, boshqalari o'zlarini inlarga mansub deb hisoblar edilar. Ularning barchasi Osmon o'g'li sifatida Chjou vanining diniy va oliy hokimiyatini rasman tan olganlar. Bu davlatlar hududida Xuasyao (Xitoy) etnosining madaniy-genetik birligining shakllanish jarayoni borgan. Mil. avv. I ming yillik o'rtalarida o'rtalikdagi podshohliklar (Chjungo)ning barqaror etnomadaniy-siyosiy jamlanmasi paydo bo'ladi va ularning qolgan chekka «dunyoning to'rt iqlimi» varvarlaridan ustunligi tushunchasi shakllanadi. Chjungojen (o'rtalikdagi podshohliklar odamlari) larning madaniy ustunligi g'oyasi qadimgi xitoyliklarning o'zligini anglashida muhim unsur bo'lgan.

O'rta podsholiklar qo'shni xalqlar bilan muntazam aloqada bo'ldilar. Bu aloqalar jarayonida xalqlarning assimilatsiyasi va murakkab o'zaro ta'siri yuz bergan. Jumladan, xuasyao (Xitoy) etnosining shakllanishida Xitoy tekisligida mil. avv. VII-VI asrlarda o'troqlashgan, sak-skif dunyosiga mansub Di qabilasi muhim o'rin tutadi. Kelib chiqishi saklardan bo'lgan Di qabilasi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti jarayonida Xitoy tekisligida davlat va jamiyatni tashkil qiladi. Oq Di qabilalari Shimoliy Xitoyda ham o'zlarining boshqa davlatlarini tuzganlar.

Di davlati qo'shni qabila-etnoslar bilan yaqin aloqada bo'lgan. XX asrning 70-yillarida o'tkazilgan arxeologik qazishmalarda bu vaqtda oq Dilar tashkil qilgan Chjunshan Xebey podsholigining yuqori madaniy darajasi to'g'risida guvohlik beradigan ko'plab yodgorliklar ochilgan. Topilmalar ichida mil. avv. I ming yillik o'rtalaridagi jez quyma san'atining eng yaxshi badiiy namunalari mavjud. Jez qimmatbaho xomashyo bo'lib, undan diniy marosimlar uchun idishlar, ot-arava uchun jez bezaklar tayyorlangan.

Vanlar rivojlanmagan iqtisodiy sharoitda zodagonlarga xizmati uchun yer-mulk berganlar. Bunday yer-mulk vaqtinchalik foydalanishga berilib, Van uni qaytarib olishi mumkin bo'lgan. Bunday yerlarni meros qilib qoldirish muntazam tus oladi. «Chunsyu» («Bahor va kuz») davri (mil. avv. VIII-V asrlar)da urug' zodagonlari (ko'p hollarda ular podsho uyi bilan qon-qarindosh edilar) hukmron mavqega ega bo'lib, ular davlat boshqaruvidagi oliy lavozimlarni merosiy egallaganlar. Mil. avv. VI asrdan chjou merosiy mulk egalari bo'lgan urug' oqsuyak-zodagonlari Van hokimiyatiga jiddiy tahdid tug'dirganlar. Vanlar esa oqsuyak-zodagonlarning imtiyozlarini yo'q qilishga harakat qilganlar.

Ot-aravalarning soniga ko'ra davlatlarning kuch-qudrati aniqlangan yoki baho berilgan. Xitoy ot-aravasining ekipaji 3 askardan iborat bo'lgan. Kamonchi askar aravaning chap tomonida o'tirgan, uning vazifasi tez yurib ketayotgan aravadan turib, o'zini dusnman o'qidan himoya qilish uchun tiz cho'kkan holda dushman ustiga to'xtovsiz kamon o'qini yog'dirish bo'lgan. Ikkinchi askar arava haydovchisi bo'lib, u

aravani bir tekisda tez haydab, kamonchini dushman ustiga to'xtovsiz o'q yog'dirishini ta'minlagan. Uchinchi askar bir qo'lida qalqon tutib, ekipajni dushman o'qidan himoy qilish bilan birga Ikkinchi qo'lida nayza va boltani o'zida uyg'unlashtirgan uzun nayza-zing bilan dushmanga zarba bergan. Xitoy aravasi o'z o'qi atrofida tez burilib manyovr qilishga moslab yasalgan. Arava uchun otlar qo'shni Mo'g'ulistondan olib kelingan. Mo'g'ul otlarining oyog'i kalta va bo'yni semiz bo'lgan. Aravaga qo'shiladigan otlar uzoq o'rgatilgan. Chjou qabilalari yo'l boshchisi bir vaqtning o'zida harbiy boshliq ham bo'lgan.

Zodagonlar van qo'shinining zarbdor qismi bo'lgan ot-aravalarning egalari bo'lgan. Oqsuyak-zodagonlarning davlat hokimiyatini zaiflashtirishga urinishlariga qarshi chjou vanlari zodagonlarning ot-aravalari qismlarini tugatib, armiyani aholidan olinadigan piyodalardan tuzganlar. Ot-aravalardan mil. avv. III asrgacha foydalanilgan. Ot-aravadan ko'ra otlar arzon va jangda foydalanish qulay bo'lgan. Sin davrida ot-aravalar harbiy ishda faqat yuk tashishda foydalanilgan.

Kuchli podsholiklarda asta-sekin markazlashgan siyosiy-ma'muriy tizim shakllana boshlaydi. Asosiy ishlab chiqaruvchilar dehqon jamoachilari bo'lgan. Mil. avv. VI-V asrlarda jamoa yerlarini qayta taqsimlash an'anasi tugaydi. Yer alohida oilalarning mulkiga aylanadi. Jamoachilarning mulkiy taqabalanish jarayoni kuchaygan. Chunsyu davri oxirida xususiy qo'rg'on, bog'-polizlarni garovga qo'yish va begonalashtirish amaliyoti boshlanadi. Qarzi uchun qul qilish dastlab «o'g'il qilib olish» va «bolalarni garovga berish» shaklida bo'lgan. Qullarni belgilash uchun umumiy nom «nubey» so'zi paydo bo'ladi. Bu so'z keyingi asrlarda ham o'z ma'nosini saqlab qolgan.

Mil. avv. I ming yillik o'rtalaridan qadimgi Xitoy jamiyatiga tub o'zgarishlar davri kirib keladi. Temir quyishni o'zlashtirish ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishiga sabab bo'lgan hamda dehqonchilik va hunarmandchilikning jadal rivojlaniishi uchun shart-sharoit yaratgan. Temir mehnat qurollaridan keng foydalanish ishlov beriladigan yerlar maydonining kengayishiga olib kelgan. Xuanxe va Yanszining yuqori oqimida ilk suv inshootlari paydo bo'ladi. Sun'iy sug'orish inshootlari-

ni barpo qilish ko'pchilik kuchli davlatlar tomonidan o'z hududlaridagi barcha daryo vodiylarini qamrab olgan. Sug'orma dehqonchilikning kengayishi kuchli davlatlarning o'z hududlarining daryo vodiylari havzalariga to'liq yoyishga urinishlariga olib kelgan. Chjango davrida yarim millionli aholisi bo'lgan savdo-hunarmandchilik shaharlari paydo bo'ladi. Pulning tanga shakli tarqala boshlaydi. Qishloq xo'jaligi va hunarmandchilikda bozorga yo'naltirilgan yirik xususiy xo'jaliklar paydo bo'lgan. Xususiy quldorlik kuchayadi. Ba'zi davlatlarda yer oldi-sotdisiga ruxsat beriladi

Mil. avv. V asrning ikkinchi yarmidan – III asrgacha «Chjango» «Urushayotgan podsholiklar» davrida qadimgi Xitoyning «yetti qudratli» davlatlaridan uchtasi – shimoli-sharqiy Yan, Chu va Sin xuasyao (Xitoy etnosi)ga mansub bo'lmagan. Chu davlati Yanszi o'rta oqimida joylashgan bo'lib, asta-sekin kuchaygan. Uning hokimi mil. avv. 704-yilda butun Chjou Xitoyi oliy hukmdorlariga tegishli bo'lgan Van unvonini qabul qiladi. Temirdan mehnat qurollari ishlab chiqish, irrigatsiya inshootlarini qurish keng yo'lga qo'yiladi. Chu davlati tajovuzkor tashqi siyosat olib borib, 45 ta kichik davlatchani bosib olgan. Chjango davrida (mil. avv. V-III asrlar) eng katta va eng ko'p aholiga ega bo'lgan davlatga aylanadi. Sin davlati mil. avv. X asrdan Chjou sulolasiga tobe davlat bo'lgan. Bu davlatning hududi Shensi viloyatining shimoli-g'arbi, Gansu va Sichuanning sharqiy qismini o'z ichiga olgan. Xuanxening quyi oqimida joylashgan Si podsholigi O'rta Xitoy tekisligida yetakchi davlatga aylanadi. Mil. avv. 650-yilda chjou hokimlarining qurultoyida Si davlatining yetakchiligi rasmiy e'lon qilingan. Si davlati Xuan-gu (mil. avv. 685 – 643-y) vafotidan so'ng zaiflashadi. Uning o'rniga boshqa bir Szin davlati hukmdor Ven-gun (mil. avv. 636 – 628-y.) davrida kuchayib ketgan. Mil. avv. VII asr oxirida Xuanxe daryosining o'rta oqimida joylashgan Di qabilalari Szin qo'shinlari tomonidan tormor qilinadi. Szin davlati bu vaqtda boshqa bir Chu davlat bilan raqobatga kirishadi. Boshda Chu davlatining qo'li baland keladi, faqat mil. avv. 575-yilda Szin davlati Chu qo'shinlari ustidan g'alaba qozonadi.

Mil. avv. V asr boshlarida Yanszi daryosining quyi oqimida joylashgan U va Yue davlatlari o'rtasida kurash boshlangan. Bu davlatlarning asosiy mashg'uloti baliqchilik va dengiz ovchiligi bo'lgan. U qo'shinlari jangda Yuey qo'shini ustidan g'alabaga erishadi va shimolga yurish qilib, Su, Lu va Sun davlatlarini qaram qiladi va mil. avv. 482-yilda U davlatining yetakchiligi tan olinadi. Lekin taxminan 10 yildan so'ng Yuey o'z raqibini tiz cho'ktiradi va shimoliy davlatlarning ko'pchiligini bo'ysundiradi. Mil. avv. 403-yilda Szin davlati 3 mustaqil Chjao va Xan davlatlariga bo'linib ketadi. Mil. avv. V asrda 7 davlat Xitoyda yetakchilik ucnun kurash olib borganlar. Bu vaqtda Xitoyning shimoli-g'arbida – Sin davlati, Shandun yarimorolida – Si, janubda – Chu, shimoli-sharqda – Yan, Xu-anxening o'rta oqimida – Xan, Chjao va Vey davlatlari bo'lgan.

Uzoq davom etgan o'zaro urushlardan keyin bu davlatlar ichidan Sin davlati g'olib chiqqan.

Mil. avv. 359 – 348-yillarda Sin podsholigida vazir Shan Yan islohotlar o'tkazadi. Bu islohotlarning maqsadi siyosiy markazlashtirish, mamlakatni ma'muriy-hududiy qayta qurish, kuchayib ketgan urug' zodagonlarining qudratiga chek qo'yish va urug'-jamo'a ichida ijtimoiy tabaqalanish jarayoni natijasida jamoaning o'zgarishi bilan soliq tizimini tartibga solish bo'lgan. Shan Yan butun mamlakat miqyosida yagona qonunchilik va sud tizimini joriy qilgan. Garov va yer sotish ishlari qonunlashtirilgan. Yer ulushining hajmi cheklanishini bekor qiladi. Bo'sh yotgan yerlarga boshqa viloyatlardan dehqonlar ko'chirib keltirilgan. Dehqonchilik, hunarmandchilik va savdoni pivojlantirish uchun hukumat rag'batlantirish va davlat tomonidan ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlarga qarz berish yo'lga qo'yiladi. Soliq tizimi isloh qilinib, hosildan emas, yerning hajmiga ko'ra soliq belgilangan. Eski merosiy unvonlar bekor qilinadi. Shan Yan qo'shinda zodagonlarning harbiy qudrati asosi bo'lgan jang aravalarini tez harakat qiladigan otliq qo'shin bilan almashtirgan. Jez qurollar o'rnini temir qurollar egallaydi. Qurol tayyorlash huquqiga faqat davlat ega bo'ladi. Sin qo'shinining jangovar qobiliyati o'sadi. Bu islohotlar natijasida Sin davlatining kuchayishi uchun qulay shart-sharoit yaratilgan.

Xitoy tarixida ilk bor yerga xususiy mulkchilik huquqi qonunlashtiriladi. Yerning oldi-sotdisiga ruxsat beriladi. Katta patriarxal oilalar voyaga yetgan o'g'illar soniga qarab 2-3 barobar ko'p soliq to'lashlari kerak edi. Shu tarzda xazina boyigan, oilalar bo'lingan. Davlatning butun hududi okruglarga, okruglar tumanlarga bo'lingan. Hududlar tarixiy shakllangan chegaralarni hisobga olmay tuziladi. Bu mahalliy oqsuyaklar hokimiyatining zaiflashuviga olib keladi. Quyi ma'muriy bo'linish bir-birining kafolatini olgan 5-10 kishidan iborat guruhgacha bo'lingan. Bunday guruh a'zolaridan birining qilmishi uchun barcha jazolangan. Kafillikka olish harbiy bo'linmalarda ham mavjud bo'lgan. Qonunni har qanday buzish qattiq jazolangan. Xazinani to'ldirish uchun ayrim xo'jalik sohalari davlat monopoliyasiga aylantiriladi (tuz qazib chiqarish). Qo'riq yerlarga ishlov berila boshlanadi.

Shan Yan ijtimoiy faollikni rag'batlantiradi. Zodagonlarning yangi darajasi (rangi) ularning davlatga shaxsiy, birinchi navbatda, harbiy xizmatlari uchun beriladigan bo'lgan. Zodagonlikning 20 darajasi huzur-halovatda yashashga kafolat bermagan. Agar kimdir harbiy xizmatni o'tamagan bo'lsa, zodagonlik darajasi tortib olingan. Aksincha, davlatga harbiy xizmat ko'rsatgan oddiy odamga zodagonlik darajasi berilgan. Natijada davlat xizmatiga qobiliyatli odamlarning kelishiga yo'l ochilgan. Zodagonlarga shaxsiy qobiliyatiga qarab ma'muriy lavozimlarni egallash huquqi beriladi. Bunday mavqega ega bo'lganlar tegishli miqdorda belgilangan yer-mulk, qullarga ega bo'lish huquqiga ega bo'lganlar.

Islohotchi vazir keyinchalik davlat xazinasini to'ldirish uchun zodagonlik darajasini sota boshlaydi. Bu qudratli zodagonlarga hokimiyatda yuqori lavozimlarni egallashlari uchun yo'l ochadi. Shan Yan biroz vaqt o'tib, jinoyatda ayblanib, qatl qilinadi. Lekin uning islohotlari natijasida mamlakat iqtisodiyoti rivojlanib, davlat xazinasiga soliq tushumi ko'payadi. Sin siyosiy-iqtisodiy jihatdan boshqa qo'shni davlatlar orasida kuchli davlatga aylanadi. Mil. avv. IV asrda boshqa davlatlarda ham davlat hokimiyatini mustahkamlaydigan, ijtimoiy-iqtisodiy hayotni barqaror qiladigan islohotlar o'tkaziladi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Л.С. Васильев. Проблемы генезиса китайской мысли. – М.: 1988.
2. В.П. Илюшечкин. Сословно-классовое общество в истории Китая. – М.: 1986.
3. Wolfram Eberhard, A History of China. Gutenberg, 2004
4. Н.И. Конрад. Избранное Синология. – М.: 1977.

Asosiy sanalar

- Mil. avv. XI-VIII asrlar Gʻarbiy Chjou davri.
- Mil. avv. VIII-V asrlar Chunsyu («Bahor va kuz») yilnomasida aks etgan davri.
- Mil. avv. VIII-III asrlar Poytaxti Loyan boʻlgan Sharqiy Chjou sulolasining hukmronligi. Siyosiy desentralizatsiya.
- Mil. avv. VI-V asrlar Temir qurollarning tarqalishi. Ijtimoiy-iqtisodiy tuzumdagi oʻzgarishlar. Konfutsiyning hayoti va faoliyati.
- Mil. avv. V-III asrlar «Urushayotgan podsholiklar» davri. Pul muomalasining tarqalishi.
- Mil. avv. 359 – 350-yillar Sin podsholigida Shan-Yan islohotlari.

XITOIY SIN VA XAN SULOLALARI DAVRIDA (MIL. AVV. 221-YIL – MILODIY III ASRLAR)

- 1. Sin sulolasi davri (mil. avv. 221 – 207-yillar).**
- 2. Xan sulolasi boshqaruvi (mil. avv. III asrning oxiri – milodiy III asr).**

1. Sin sulolasi davri (mil. avv. 221 – 207-yillar). Amal-dor Shan Yanning islohoti natijasida Sin davlati qudratli davlatga aylanadi. Qo'shni davlatlar kuchayib borayotgan Sin davlatiga qarshi tura olmaydilar. Qo'shni davlatlarning ichki ziddiyatlari va o'zaro urushlaridan foydalangan Sin vanlari qo'shni davlatlar hududlarini bosib ola boshlaydilar. Mil. avv. 340-yilda Sin vani Vey davlatiga qarshi yurish qiladi va hududning bir qismini bosib oladi. Sinning ekspansiyasidan qo'rqib qolgan qo'shni davlatlar Sin davlatiga qarshi ittifoq tuzadilar. Sin davlati ittifoqchi davlatlar Xan, Chjao, Vey va Si va ularning ittifoqchisi Syun qabilalarining birlashgan armiyasini yanchib tashlaydilar.

Mil. avv. 246-yil Chjuan Syan-vanning 13 yoshli In Chjen Sin davlati taxtiga chiqadi. Mil. avv. 238-yil yosh podsho In Chjen o'z hokimiyatiga qarshi fitnani bostirib, hokimiyatni mustahkamlaydi. Shundan so'ng tez orada In Chjen qo'shni davlatlarga qarshi istilochilik urushlarini boshlaydi. Mil. avv. 230-yil asosiy raqib bo'lgan Xan podsholigi hududini to'la bosib oladi. Mil. avv. 228 – 221-yillar oralig'ida Chjao Vey, Chu va Yan podsholiklari bosib olingan. Mil. avv. 221-yil Shandun yarimorolidagi so'nggi mustaqil Si podsholigi ham bosib olinadi.

Xitoy tarixida ilk bor yagona davlatga birlashtiriladi. Sin davlatining poytaxti Syanyan Umumxitoy davlati poytaxti deb e'lon qilinadi. Sin vani 28 yoshli In Chjen Sin Shi Xuandi («Sin sulolasining birinchi imperatori») unvonini qabul qiladi. U «Bizning avlodimiz vorislik tartibiga ko'ra, Ershi («Ikkinchi»), Sanshi («uchinchi») va toki o'n minglab avlodlargacha ular abadiy merosxo'r bo'ladilar», deb o'z farmonida tantanali e'lon qiladi. Ammo bu davlat bor-yo'g'i 14 yil yashagan.

Sin Shi Xuandi bosqinchilik yurishlarini davom ettiradi. Shimolga hozirgi ichki Mongoliyada yashagan qadimgi xitoylar syunnu deb atagan qabilalarga qarshi hujum boshlaydi. Syunnu qabilalari ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanib, Inshan va Ordos hududlarida ko'chib yurganlar. Ular Xu-anxe havzasidan siqib chiqariladi. Xitoy qo'shinlari Janubiy Xitoy va Shimoliy Vyetnamga yurish qiladi. Qo'shin bu yurishda juda katta talafot ko'rgan. Qadimgi Vyetnamning Namyue (Namvyet) va Oulo (Aulak) davlatlari rasman bo'ysundiriladi, xolos. Sin davlatining poytaxti Chyanyan imperiya poytaxtiga aylantirilgan.

Sin Shi Xuandi butun mamlakat boshqaruvida Shan Yan ko'rsatmalarini yuritadi. Sin hududi zodagonlari imtiyozli mavqega ega bo'lib, barcha davlat lavozimlarini egallab olganlar. Iyeroglif yozuv unifikatsiya qilinib, soddalashtiriladi. Barcha to'la huquqli erkin fuqaro uchun qonun bilan «qoraboshlar» nomi belgilanadi. Qullar bozori tashkil etiladi.

Mamlakat hududi 36 yirik ma'muriy okrug (szyun)ga bo'lin-di. Har bir okrug uyezdlar (szyan)ga, uyezdlar volostlar (szyan)ga, volostlar esa bir necha jamoa (li)dan iborat edi. Okrug boshlig'i (szyun shou) va okrug qo'shin boshlig'i (szyun vey) imperator tomonidan tayinlangan. Okrug boshlig'i uyezd boshlig'i va ularning o'rinbosarlarini tayinlagan. Har ikki lavozimga bir xil miqdorda maosh berilgan. Jamoa oqsoqollari (fulao yoki sanlao) saylab qo'yilgan. Imperatorning ikki maslahatchisi (chensyan) bo'lib, ular markaziy davlat apparatini boshqarib, imperatorning barcha farmonlarini hayotga tatbiq qilishga mas'ul bo'lganlar.

Markazlashgan davlat apparati harbiy, moliya, sud, imperator oilasi bo'limi va inspeksiya nazorat bo'limlaridan tashkil topgan. Harbiy ishni imperiyaning barcha qo'shinlarining qo'mondoni (tayvey) boshqargan. Tayveyga okrug harbiy boshliqlari bo'ysungan. Moliya boshqarmasi boshlig'i Chjisuneyshi deb atalgan. Sud boshqarmasi boshlig'i – tinveyning vakolatiga jinoiyatchilikka tegishli qonunlarni bajarish va nazorat qilish kirgan. Imperator oilasi bo'limi boshlig'i (shaofu) imperator oilasi shaxsiy ehtiyojlarining ta'minoti bilan shug'ullangan.

Qat'iy markazlashgan davlat boshqaruvining eng quyi bo'g'inida jamoa oqsoqollari turgan. Davlat hokimiyati jamiyat hayotining barcha sohalarini qat'iy tizimga solgan. Aholidan barcha qurollar tortib olinib, ulardan qo'ng'iroqlar quyiladi. Mamlakat bo'yicha yozuv, pul, tanga, o'lchov birliklari, yo'larning kengligi va aravalarning o'lchami unifikatsiya qilinadi. Beqiyos shafqatsiz ruhda bo'lgan yagona qonunchilik tizimi joriy qilinadi. Jinoyati uchun butun oila jazolangan. O'lim jazosi barcha ayblar uchun qo'llanilgan. Jinoyatchilar ommaviy ravishda katorga ishlariga surgun qilingan.

Mafkura ham bir xil qilinadi; xususiy maktablar taqiqlanadi; ta'lim davlat tasarrufiga o'tadi. Eskilik to'g'risida fikrlash jinoyat deb qaralgan. Konfutsiy kitoblari yoqilib, 460 olim hukmdor farmoni bilan tiriklay yerga ko'milgan. Odamlar Sin davridan oldingi davrlarni xotirasidan chiqarishi uchun Sin podsholigidan oldingi davrda yozilgan asarlarning yo'q qilinishiga buyruq berilgan. Qadimiyatga e'tiqod qilganlari uchun yuzlab Konfutsiy ta'limoti muxlislari, olimlar jismoniy yo'q qilingan.

Butun Xitoy aholisi og'ir mehnatga duchor qilinadi. Misli ko'rilmagan qurilish ishlari amalga oshirilgan: shimoldan xunnlardan himoya vositasi bo'lgan 5 ming km uzunlikdagi Buyuk Xitoy devorini bunyod qilishga kirishiladi. Uzoq davom etgan istilochilik urushlari, Buyuk Xitoy devori, sug'orish ins-hootlarining qurilishi, yo'llar, saroylar, ibodatxonalar, maqbaralar va shaharlar qurilishi ulkan xarajatlar, yuz minglab odamlarni qurbon qilish evaziga amalga oshiriladi.

Sin Shi Xuandi istilochilik urushlarini olib borgan. Shimolda 300 ming kishilik Xitoy qo'shini xunnlarga zarba beradi. Janubiy Xitoy va Shimoliy Vyetnamni bosib olish uchun urush olib boriladi. Xitoy qo'shini ulkan yo'qotishlar evaziga qadimgi Vyetnamning Namvyet va Aulak davlatlarini rasman bo'ysundiradi.

Poytaxtda imperator o'zi uchun bir necha o'nlab saroylarni qurib, ularni bir-biri bilan maxfiy yer osti yo'llari bilan bog'laydi. Sin Shi Xuandi o'ziga qarshi suiqasdlardan qo'rqib, o'zining har kecha qaysi saroyda tunashini qat'iy sir saqlagan. Epon imperator saroyi va tog' qoyatoshida o'yib qurilgan imperator

sagʻanasida oʻrtacha odam boʻyi balandligida boʻlgan 6 ming jangchi haykallari joylashtirilgan. Bu askarlar imperatorning xavfsizligini taʼminlaydigan soqchilar qismi boʻlgan. Imperator sagʻananing joylashgan joyi maxfiy qolishi uchun Sima Syanning maʼlumotiga koʻra, uning quruvchilari oʻldirilgan. Xitoyning barcha hududlari aholisi bu qurilishlarga majburan, zoʻravonlik bilan haydab kelinadi. Hukmdorning harbiy yurishlari, ulkan qurilish ishlari katta sarf-xarajat va ishchi kuchini talab qilgan. Mamlakat aholisining asosiy qismini tashkil etgan dehqonlardan olinadigan soliq hosilning uchdan ikki qismini tashkil etgan. Bundan tashqari, harbiy va mehnat majburiyatlari ham dehqonlarning tinkasini quritgan. Oddiy bir aybi uchun odamlar shafqatsiz jazolangan. Xalq ommasi qashshoqlashib, hech vaqosiz qolgan.

Sin Shi Xuandi mil. avv. 210-yil 48 yoshida toʻsatdan vafot etadi. Uning «Sinning ikkinchi imperatori» deb atalgan oʻgʻli taxt vorisi bu sulolaning oxirgi vakili boʻlgan. Birinchi boʻlib sobiq Chu davlati hududi aholisi qoʻzgʻolon koʻtargan va mamlakatning boshqa hududlari ham qoʻzgʻolonchilarga qoʻshiladi, hukumatning baʼzi harbiy qismlari ham qoʻzgʻolonchilar tarafiga oʻtadi. Chen shahri egallangach, qoʻzgʻolon rahbarlaridan biri Chen Shen podsho deb eʼlon qilinadi. Qoʻzgʻolonga oʻz manfaatlarini koʻzlagan eski zodagonlar ham qoʻshilganlar. Qoʻzgʻolonchilarning bir guruhiga rahbarlik qilgan kichik amaldor Lyu Ban mil. avv. 207-yilda imperiyaning poytaxti Syanyanga boradigan muhim yoʻlni bosib olib, hukumatning qoldiq qoʻshinlarini magʻlub etadi va poytaxtni egallaydi. Lyu Ban xalq harakati kuchlarini birlashtiradi. Harbiy ishga Sin hokimiyatining dushmanlari boʻlgan merosiy zodagonlarni jalb qiladi. Sin sulolasini hokimiyatdan mahrum qiladi.

Lyu Ban Xanshuy daryosining yuqori oqimidagi viloyatni egallab, «Xan vani» deb nom oladi, qoʻzgʻolonchilarning boshqa guruhi boshligʻi Syan Yuy «Chu vani» boʻlgan. Gao imperiyaning hududi qoʻzgʻolon boshliqlari tomonidan boʻlib olingan. Tez orada sobiq ittifoqchilar oʻrtasida hokimiyat uchun kurash boshlanadi. Mil. avv. 202-yilda Gaysya yonidagi jangda Lyu Ban gʻalaba qiladi. Lyu Ban Szu nomi bilan taxtga chiqib, mil.

avv. 202-yilda yangi Xan sulolasini boshlab beradi. Xan davlati Xitoy tarixida muhim iz qoldiradi. «Xanlik» etnonimi qadimgi xitoyliklar nomi bo'lib qolgan.

2. Xan sulolasi boshqaruvi (mil. avv. III asrning oxiri – milodiy III asr). Mil. avv. 202-yilda Lyu Ban Gao-szi nomi bilan imperator deb e'lon qilinadi (mil. avv. 202 – 195-yillar) va u shu tarzda yangi Xan sulolasi asoschisi bo'lgan. Xan sulolasi davri (mil. avv. 202-yildan – milodiy 220-yillar) qadimgi Xitoy xalqi shakllanishining muhim bosqichidir. 400 yil davom etgan bu davr Xitoy davlati tarixida muhim o'rin titgani uchun shu davrdan boshlab xitoyliklar o'zlarini xan – etnik nomi bilan atay boshladilar. Xan davri ikki bosqichga bo'linadi: Katta Xan (yoki ilk Xan) davri mil. avv. 202-yildan – milodiy 8-yilgacha va Kichik Xan (yoki so'nggi Xan) milodiy 25-yildan – 220-yilgacha.

Yangi sulola Sin sulolasi davri qonunlarini bekor qiladi, lekin Sin ma'muriy bo'linishi va boshqaruv tizimi hamda boshqa hayotda o'z o'rnini topgan iqtisodiy tartib-qoidalar saqlab qolinadi. Lekin mavjud siyosiy vaziyat Luyu Banni markazlashuv tamoyilidan chekinishga majbur qiladi, u bir qism yerlarni o'z safdoshlariga mulk qilib berishga majbur qilgan. Qo'zg'olonchilarning boshliqlari yangi sulolani hokimiyatga keltirib, o'zlarini mamlakatning haqiqiy xo'jayinlari deb his qilganlar. Sin sulolasiga qarshi kurashgan katta harbiy boshliqlardan yettitasi ba'zi sobiq podsholiklar hududida o'rnashib, o'zlarini «van» deb e'lon qilganlar. Shundan so'ng Gao-szuning 130 safdoshi merosiy mulk olib, xou deb atalib, oliy zodagonlarga aylanganlar. Lyu Banning vorislari uchun bu oqsuyak-zodagonlar va vanlarning separat harakatlariga qarshi kurash eng birinchi ichki siyosiy muammo bo'lgan.

Vanlar o'z hududlarida o'z hokimiyat organlariga ega bo'lib, amaldorlarni ishga qo'yish va bo'shatish (bosh vazirdan tashqari), aholidan soliq yig'ish va o'zlari zarur deb topgan majburiyatlar tizimini joriy qilishlari mumkin edi. O'zlari tanga-pul zarb qilib, qo'shinga ega bo'lganlar. O'zlari egalik qilgan hududlarni katta o'g'illariga meros qilib qoldirganlar. Markaziy hokimiyatni nazar-pisand qilmaganlar. Davlat xazi-

nasi bo'shab qolgan. Gao-szuning o'limidan (mil. avv. 195-y.) so'ng separate kayfiyatlar yanada kuchaygan. Sobiq U podsholigi hokimi Lyi Bi o'z tangasini zarb qilgan, uning hududida 50 shahar, o'sha davrda eng qimmatli mahsulot hisoblangan tuz qazib olinadigan konlari bo'lgan. Lyi Bi aholini o'ziga moyil qilish uchun o'z hududida soliqlarni bekor qiladi. Mil. avv. 154-yilda Lyi Bi boshqa 6 merosiy hokim bilan birlashib, markaziy hokimiyatga qarshi urush boshlaydi. Lyi Bi 200 ming qo'shin bilan poytaxtga yurish boshlaydi. «Yetti vanning isyoni» to'la mag'lubiyat bilan tugaydi. Imperator Szindi merosiy hokimlarni amaldorlarni lavozimga tayinlash huquqidan mahrum qiladi va o'z qo'shinlariga ega bo'lishni taqiqlaydi. Vanlarning kuchi faqat imperator U-di davrida (mil. avv. 140-87-yillar) to'la sindiriladi.

Imperator Gao-szu (Lyu Ban, mil. avv. 202 – 195-yillar) xalqning ahvolini yengillashtiradigan tadbirlarni amalga oshiradi. Qarzi uchun qul qilinganlar qullikdan ozod qilinganlar. Jamoalarga vaqtinchalik imtiyozlar beriladi. Soliqlar Sin davridagidan 10 marta kamaytirilib, hosilning 1/15 qismini tashkil etgan. Imperator Syao Ven-di (mil. avv. 180 – 165-yillar) xalqning ahvolini yanada yengillashtiradi. U saroy xarajatlarini kamaytiradi. Dehqonlardan olinadigan yer solig'ini kamaytirgan.

Qarindoshining jinoyati uchun jazolash, imperatorni haqorat qilgani uchun jazo berish bekor qilinadi. Xitoy iqtisodiyotining asosi bo'lgan dehqonchilikda asosiy ishlab-chiqaruvchilar dehqon jamoachilar edi. Dehqon jamoachilar yer solig'i (hosilning $1\backslash 15$, $1\backslash 30$ qismi), jon solig'i, xo'jalikdan olinadigan pul soliqlariga tortilganlar. Erkaklar mehnat majburiyati (yilda bir oy, uch yil davomida), harbiy (2 yillik armiya va har yili 3 kunlik garnizon xizmati) majburiyatini o'taganlar. Xan davrida hunarmandchilik va savdo sohasi rivojlanadi. Poytaxt Chanyan va Linszi shaharlarida yarim milliongacha, boshqa ko'pgina shaharlarda 50 mingdan ortiq aholi yashar edi. Shaharlar o'z-o'zini boshqarish organlariga ega edilar. Qullar ko'psonli bo'lib, dehqonchilik va hunarmandchilikda hamda davlat xo'jaligida qul mehnatidan keng foydalanilgan. Har bir sha-

harda qul bozori mavjud bo'lgan. Mil. avv. II asrda Sariq dengizdan boshlanib, O'rtayer dengizigacha borgan Buyuk Ipak yo'li shakllangan.

Imperator U-di davri (mil. avv. 140 – 87-yillar) qadimgi Xitoy ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotining eng yuqori cho'qqisi bo'lgan. U-di markazlashtirish siyosatini olib boradi. Vanlar va oqsuyak-zodagonlarga meros mulkni faqat katta o'g'li emas, balki barcha o'g'illari o'rtasida taqsimlash joriy etiladi. Natijada merosiy mulklarning hajmi keskin qisqarib, ular amalda hokimiyatdan mahrum bo'lganlar. Markaziy davlat apparati mustahkamlanadi. Mamlakat hududi 14 okrugga bo'lingan. Okrug amaldorlari faoliyatini nazorat qiladigan nazorat inspektori lavozimi qayta tiklanadi. Okrug boshliqlari tomonidan amaldorlik vazifasiga qobiliyatli kishilarni muntazam tavsiya etish tizimi joriy qilinadi. Ma'muriy mansablarni egallash uchun davlat imtihonlari tizimi joriy qilingan. Imperatorning birinchi maslahatchisining vakolat doirasi cheklanadi. Imperator devonxonasi tashkil etilib, imperator hududlarning boshqarish tizimlari faoliyatini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Imperator U-di va Lyu Che davrida konfutsiylikni davlatning rasmiy mafkurasiga aylanish jarayoni tugallangan.

Xitoy azaldan o'zining shimoliy qo'shnisi xunlar bilan yaqin aloqada bo'lishga majbur bo'lgan. Mil. avv. 214-yilda Sin Shi Xuandining 300 ming kishilik qo'shini xunlarga qarshi urushib, ularni Inshan tog' etaklari va Xuanxe daryosi vodiysidagi o'tloq yaylovlardan mahrum qilgan. Shimoliy chegaralarni xunlardan himoya qilish uchun Xitoy devorini bunyod qiladi. Ammo Xitoyning bu g'alabasi vaqtinchalik edi. Mil. avv. 200-yilda xunlar xitoy qo'shinlarini to'la yanchib tashlab, imperiyani «Tinchlik va qon-qarindoshlik» shartnomasini imzolashga majbur qiladilar. Shartnomaga ko'ra, xunlar hukmdori Xitoy malikasiga uylanishi va har yili xitoyliklar sovg'a-salom (o'lpon) jo'natishlari kelishib olingan. Xan imperiyasi Mode boshchiligida kuchayib ketgan xunlarga qarshi turli diplomatik o'yinlarni olib boradi. Xitoy xunn qabila, urug'lari o'rtasida nizolar keltirib chiqarish, qo'shni qabila-etnik birliklarni xunlarga qarshi qo'yish yo'liga o'tadi. Impera-

tor U-di tez harakat qiladigan otliq qismlarini tuzgan, xitoyliklar xunnlarning jang taktikasini o'rganadilar. Mil. avv. 127 – 119-yillardagi Xitoy qo'shinining xunnlarga qarshi yurishlari g'alaba bilan tugaydi. Xunlar Xitoy devori atrofidagi hududlardan siqib chiqarilgan.

Xunlar bilan urush yillarida Xitoy hozirgi Sinszyan (Sharqiy Turkiston) va O'rta Osiyo bilan ilk aloqalarni o'rnatadi. U-di mil. avv. 139-yilda o'z elchisi Chjan Syanni O'rta Osiyo («G'arbiy o'lka»)ga yuborgan. Elchi 10 yildan so'ng Xitoyga qaytib keladi. Xitoyliklar Farg'ona, Baqtriya va Parfiya to'g'risida bilimga ega bo'ldilar va bu mamlakatlar bilan aloqa o'rnatadilar. Ana shu vaqtda Xitoy O'rta Osiyodan uzum, poliz ekinlari, musiqa asboblari, idish-tovoqlarni o'zlashtirib olgan. Xitoy Hindistonga boradigan yo'lda Yuanyan va Sichuanni mil. avv. 109-yil Koreya yarimorolidagi Choson davlatini bosib oladi.

Imperator U-dining hukmdorlik yillari qadimgi Xitoy tarixida «oltin davr» hisoblanadi. Xan davrida qullarning soni oshadi. Xususiy, davlat qullari, qarz uchun qul qilingan qullar mavjud bo'lgan. Manbalar bu davrdagi yirik quldor xo'jaliklari, qul bozorlari to'g'risida ma'lumot beradi. Mil. avv. II-I asrlarda xalqning iqtisodiy ahvoli yanada og'irlashgan. Yer va boshqa boyliklar oldi-sotdisi keng tus oladi. Qarzi uchun o'zi va oila a'zolarini qul qilish yanada rivojlangan. Yer katta yer egalari qo'lida to'plana boshlaydi. Qaram dehqonlar ko'payadi. Yer uchun ijara haqi juda yuqorilab ketadi. Yollanma mehnat keng tarqaladi.

Milodiy I asr boshida Xitoyda ijtimoiy ziddiyatlar keskinlashadi. Markaziy davlat hokimiyati zaiflashadi. Katta yer egalari davlat yerlari, jamoa yerlarini bosib oladilar. Van xonadonidan bo'lgan, Xan imperiyasida oliy amaldor bo'lgan Van Man (Szyuy Szyun (mil.avv 45 – milodiy 23-yillar) milodiy 8-yilda davlat to'ntarilishi qilib, o'zini imperator deb e'lon qiladi. Bu vaqtda dehqonlarning yersizlanishi kuchayib, katta-katta yer maydonlari boy zodagonlar qo'lida to'planib qolgan edi. Van Man barcha yerlarni imperator mulki deb e'lon qilib, yer sotishni taqiqladi. Qul savdosi ham taqiqlanadi. Xususiy quldordagi qullarning ahvoli yengillashtiriladi va ular «xususiy

qaram» (sishu) deb eʼlon qilingan. Ammo bu islohotlar amalga oshmaydi. Shandun viloyatida milodiy 18-yilda «Qizilqoshlilar» xalq harakati boshlanib, poytaxt Chanyan egallanib, Van Man oʻldiriladi. Hukmron tabaqa xalq harakatining uyushmaganidan foydalanib, tashabbusni oʻz qoʻliga olgan.

Kichik xan davri. Xan sulolasining kichik vakili Guan Udni (mil. 25 – 57-yil) imperator deb eʼlon qiladi. «Qizilqoshlilar» qoʻzgʻoloni 29-yil bostirilgan, yangi imperator qullarni tamgʻalash, qulning xoʻjayin tomonidan oʻldirilishini taqiqlovchi qonunlarni eʼlon qiladi, qulchilikni cheklovchi, xalqning ahvolini yengillashtiruvchi tadbirlarni amalga oshiradi. Shimoliy Vyetnamda opa-singil boshchiligida Xitoyga qarshi xalq ozodlik harakati boshlanib, bu harakat 44-yilda zoʻrgʻa bostiriladi.

Xunlar mil. avv. IV asrda 24 urugʻdan tashkil topgan kuchli davlatni tashkil etganlar. Xun hukmdori Shanyu hokimiyati umrbod boʻlgan. Bu davlat bir necha yuz yil davomida oʻz aholisi koʻchmanchi chorvadorlar manfaatini koʻzlab, yalov va oʻtloqlar xavfsizligini taʼminlaydi. Mil. avv. 214-yilda Xitoy hukmdori SinShi Xuandi xunlarni bir qism hududidan mahrum qiladi. Shanyuy Tuman qarshilik koʻrsata olmagan. Tuman oʻzining katta oʻgʻli Modeni taxt vorisligidan chetlatish va taxtni oʻzining suyukli joriyasidan boʻlgan kichik oʻgʻliga qoldirishga uringan. Katta oʻgʻli Modedan qutulish uchun uni qoʻshni yuejilarga oʻzaro tinchlikni saqlash kafolati sifatida garovga beradi. Yuejilar Modeni oʻldirishlari uchun Tuman ularning ustiga bosqin qilgan.

Lekin yuejilar Modeni oʻldirishga ulgurmaydilar, Mode dushman yurtidan eson-omon chiqib ketishga erishadi va oʻz yurtiga qaytadi. Xunlar jasur va qonuniy jihatdan har tomonlama vorislik huquqiga ega boʻlgan Modeni qoʻllab-quvvatlaydilar. Tuman xalqning irodasiga qarshi chiqa olmay Modega 10 ming kishilik qoʻshinga sarkardalik qilishiga ruxsat bergan. Gʻayratli Mode oʻz qoʻshinida mustahkam harbiy intizom oʻrnatadi va toʻntarish oʻtkazadi. Bu ixtilofda (mil. avv. 209-yil) Tuman, uning suyukli joriyasi, kichik oʻgʻli halok boʻladi. Taxtni egallagan Mode xun davlatini mustahkamlash uchun faol siyosat olib boradi. Mode dun-xu, yueji, usun va qirgʻizlar

(gyangun)ni bo'ysundirgan. Shu tarzda qudratli xunn davlatiga asos solingan. Keyin esa Xitoyga urush ochib, xitoyliklar bosib olgan xunn yerlarini qaytarib oladi. Imperator Lyu Banni hech qanday anneksiyasiz, lekin to'lov to'lash bilan «Tinchlik va birodarlik» bitimini imzolashga majbur qiladi. Bitimga ko'ra, Xitoy malikasi rafiqalikka berilib, har yili o'lpon to'lashi belgilangan.

Xunn davlati 150 yil davomida gullab-yashnadi. Dehqonchilik va chorvachilik yuqori darajada rivojlanadi. Ovqat rasionida asosiy yemish bo'lgan chorva mahsulotlari bilan birga dehqonchilik mahsulotlari ham keng iste'mol qilina boshlaydi. Qoshni Xitoy bilan aloqalar kuchayib, metall buyumlar, ipak matolar ayirboshlash gavjum bo'lgan. Xunn davlati boshqaruvchi urug'-qabilachilik munosabatlariga asoslangan. Oliy mansablar urug'-qabilachilik odatlariga ko'ra, urug'ga mansublik yoshi katta va uzoq yillar toplagan tajribasiga qarab berilgan. Qo'shni Xitoydan amaldor va zodagonlar zulmidan ko'plab qochoqlar xunnlarda boshpana topganlar. Xunnlar ularni qabul qilganlar va urug'-jamoasiga qo'shmay ularni alohida joylarga joylashtirganlar. Bunday odamlarni xunnlar qul deb ataganlar. Xunn davlati hukmdoriga harbiy xizmatda bo'lganlar qutluqli (qut – baxt, omad ma'nosni bildirgan) deb nom olgan. U-di xunnlariga qarshi kurashda ularning g'animi bo'lgan yuejilar bilan aloqa o'rnatish uchun mil. avv.138-yilda Chjan Syanni ularni oldiga yuboradi.

Xunnlar umuman turkiy xalqlar juda ko'p ixtirolarni qildilar. Birinchi navbatda otlani egar-jabduq, uzangi va taqalarining ixtirochisi xunn-turkiy etnos edi. To'g'ri qilich o'rniga bukilgan qilich, uzun, bir necha qismdan tuzilgan, 200 metr-gacha nishonga bexato o'qni otadigan kamon, ko'chmanchi uy ixtiro etilgan va hayotda qo'llanilgan. Aylana o'tov eng yaxshi uy deb e'tirof etiladi. Kiyim-kechakning hozirgacha qo'llanib kelinayotgan bir necha xili xunn-turkiy etnos tomonidan kashf etilgan. Misol uchun, ishlab berilgan hayvon terisidan kalta kamzul-ko'ylak, charm ishtonlar va saxtiyon-charm etiklar.

Mil. avv. 57-yildan keyin Xitoy diplomatiyasi xunnlariga qarshi qo'shni xalqlarni qarshi qo'yishga, xunn davlatini tash-

kil etgan urug‘-qabilalar orasida ixtilof chiqarishga erishadi. Shu vaqtdan xunn davlatining zaiflashuvi boshlanib, halokat tomon jadal yuz tuta borgan. Oqibatda, xunn davlati parchalanib, davlat boshlig‘i Shanyuning hokimiyati o‘ta zaiflashadi. Paytdan foydalangan Xitoy xunnlarga qarshi qo‘shin tortadi va ularni Xitoyga qaram qilgan (mil. avv. 51-yil). Milodiy I asr boshlarida Xitoy zaiflashadi. Xunnlar o‘z mustaqilligini qayta tiklaydilar. Lekin Xitoy yana xunnlar orasiga nifoq urug‘ini sochib, milodiy 48-yilda sakkizta xunn urug‘ini o‘ziga qaram qiladi. Xan davlati xunnlarni to‘la zaiflashtirish va davlat sifatida yo‘q qilish siyosatini davomiy olib borgan. Xunnlar janubiy va shimoliy qismlarga bo‘linib ketadilar. Milodiy III asr boshlarida o‘zlarining shimoliy urug‘doshlari bilan birga 304-yilda Lyu-Xann (304 – 318-yillar) imperiyasini tashkil etganlar. Bu davlat Katta Chjao, Kichik Chjao podsholiklariga bo‘linib ketadi. Kichik Chjao 329-yil Katta Chjao davlati va Shimoliy Xitoyni bo‘ysundiradilar. Lekin xunn hukmdori asrandi o‘g‘il qilib olgan Xitoy lashkarboshisi Jan Min 350-yilda hokimiyatni bosib oladi. U kichik Chjao davlatidagi barcha xunnlarni qirib tashlashga buyruq beradi. Faqat Ordosda va Nanshan (hozirgi Gansu provinsiyasi)da yashagan xunnlar tirik qolgan.

Xunnlar oxir-oqibatda to‘rt shoxchaga bo‘linib ketgan. Xunn madaniyatining ancha qismi yo‘qotildi. Bir qism xunnlar Mongoliya cho‘llaridagi syanbilar bilan aralashib ketdi, ikkinchi qismi Xitoy hududida qoldi, uchinchi qismi Yoyiq va Volga daryolariga tomon shiljidi. To‘rtinchi qismi Tarbagatay, Saur tog‘larida o‘rnashdi, keyin esa O‘rta Osiyo va Jungoriyani egalladi. Bu qism uzoq yashadi. Ularning bir qismi Oltoyda qipchoqlar bilan aralashib ketdilar. Ularning bir qismi Xitoyga qaytib, bir necha davlatlarga asos soldilar va X asrgacha yashadilar.

I asrning ikkinchi yarmidan Xitoy Rim bilan savdo aloqalarini o‘rnatgan. Birma va Assam orqali Hindiston bilan, Koreya orqali Yaponiya bilan aloqa o‘rnatiladi. Bu vaqtda Xitoyda 68 mln kishi yashagan, bu butun dunyo aholisining 1/5 qismini tashkil etar edi. III asrdan Xitoyda tushkunlik boshlangan.

Dehqonlarning yersizlanishi kuchayadi, pul-tovar xo'jaligi zaiflashdi, pul-tanga iste'moldan chiqib, natural mahsulot ayirboshlash keng tus oladi. Iqtisodiy-siyosiy, ijtimoiy tushkunlik oqibatida 184-yilda «Sariq belbog'lilar» deb nomlangan kuchli xalq harakati boshlanadi. Harakat 10 yil davomida sehrgar-tabib Chjan Syao tomonidan tayyorlangan edi. Harakat davlat hokimiyati binolarini buzib tashlaydi, amaldorlarni o'ldiradi. Mulkdor tabaqalar bu harakatga qarshi birlashib, zo'rg'a bostirganlar, xalq harakati bostirilgach, g'oliblar hokimiyat uchun o'zaro kurash boshlaydilar.

Natijada Xan imperiyasi 220-yil uch mustaqil podsholik: Vey, Shu va U davlatlariga bo'linib ketadi. Bu davr San-Gouch podsholik davri deb ataladi (220 – 280-yillar). Vey davlatining amaldagi asoschisi Xan lashkarboshisi Sao-Sao bo'lgan. U boshqa ikki Xan lashkarboshisi bilan 192-yilda zaiflashgan Xan imperiyasining yerlarini bo'lishib olgan edi. Sao-Saoning o'g'li Sao Pey (187 – 226) so'nggi Xan imperatori Syan-dini taxtdan tushirib, o'zini Bey sulolasi imperatori deb e'lon qiladi. Vey davlati shimoli-g'arbiy va Markaziy Xitoy hamda hozirgi Dunbeyning janubiy qismini, U davlati Xitoyning janubi, janubi-sharqiy qismini egallaydi. Shu davlati janubi-g'arbiy Xitoy, qisman Shansi va Xubey hududlarini egallagan. Shu davlati qirq uch yil yashagan, 263-yilda Vey davlatiga qo'shib olinadi. Vey davlatida hokimiyatni sarkarda Sima Yan (265-yil) bosib olib, Szin sulolasiga (265 – 420-yillar) asos soladi. Shu bilan Vey davlati 45 yil yashab, 265-yilda tugaydi. U davlati ham 280-yilda Bu sulola tomonidan bosib olingan.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Wolfram Eberhard, A History of China, Gutenberg, 2004
2. Н.И. Конрад. Избранное Синология. – М.: 1977.
3. Сыма Сян. Исторические записки. – М.:1972 – 1987. Т.1-5.4. М.В. Крюков, Л.С. Переломов, М.В. Сафронов, Н.Н. Чебоксаров. Древние китайцы в эпоху централизованных империй. – М.: 1983.

Asosiy sanalar

Mil. avv. XVII-XI asrlar	Shan-In davri. Ilk sinfiy jamiyat va davlatning paydo bo'lishi.
Mil. avv. 221 – 207-yillar	Sin Umumxitoy sulolasi. Markazlashgan imperiyaning yaratilishi. Sin Shixuandi islohotlari. Buyuk Xitoy devorining qurilishi.
Mil. avv. 2026-yillar	Xan sulolasi hukmronligining boshlanishi.
Mil. avv. 140 – 87-yillar	Imperator U-dining hukmronligi. Xan sulolasining «Oltin davri». Syunnular bilan g'olibona urushlar. «G'arbiy o'lkalar»ga ekspeditsiya. Sima Syan «Tarixiy yozuvlar».
Milodiy 9 – 25-yillar	Van Man imperatorligi davri. Ijtimoiy islohotlarni o'tkazishga urinish.
Milodiy 18 – 25-yillar	«Qizilqoshlilar» qo'zg'oloni.
Milodiy 25 – 220-yillar	So'nggi (Sharqiy) Xan sulolasi (Loyan shahri poytaxti). Parfiya, Rim imperiyasi bilan aloqalar o'rnatilishi. Xitoyda buddizmning tarqalishi.
Mil. avv. 127 – 119-yillar	Xitoy qo'shinlari xunnlarni butunlay yengdi.
Milodiy 184 – 207-yillar	Xitoy imperiyasining uch podsholikka bo'linishi. «Sariq belbog'lilar» xalq qo'zg'oloni.
Milodiy 109-yil	Koreya yarimoroli bosib olindi.
Milodiy 220-yil	Uch mustaqil podsholik: Vey, Shu, U davlatlarining paydo bo'lishi.

Mustaqil ish mavzulari

1. Qadimgi Xitoyning ilk Sin sulolasi davrida davlat boshqaruvi.
2. Buyuk Ipak yo'li.
3. Qadimgi Xitoydagi xalq harakatlari va ularning oqibatlari.
4. Sima Syanning «Tarixiy yozishmalar» asari.
5. Xitoyning g'arbiy o'lkalar bilan aloqasi.

QADIMGI XITOIY MADANIYATI

1. Mifologiya va din.
2. Yozuv.
3. Adabiyot.
4. Tabiiy-ilmiy bilimlar.

1. Mifologiya va din. Qadimgi Xitoy mifologiyasi to'g'risidagi manbalar asosan mil. avv. XI asrga oid. Bu afsonalar mazmuniga ko'ra, ikki guruh yoki siklga bo'linadi. Kosmogonik miflar ichida ilk, tartibsiz holatdan tabiat va insonning paydo bo'lishi to'g'risidagi asosiy konsepsiya, bo'linish va aylanish berilgan.

Ulardan birinchisi jonsiz va tirik mavjudotlar tartibsizligi, ikki ilk unsur (erkak)ning boshlanishi, «Yan» va qorong'ilik (ayol)ning boshlanishi – «In» paydo bo'lgan. Ikkinchi konsepsiya – barcha mavjudotlarning paydo bo'lishi ushbu transformatsiya natijasidir, deb tushuntiriladi. Odam Nyuy ismli ma'buda tomonidan loydan yaratilgan. Tabiat ofatlari va ulardan odamlarni qutqargan qahramonlar to'g'risida afsonalar ko'pchilikni tashkil qiladi. Toshqin va qurg'oqchilik hodisalari afsonalarda ko'p tilga olinadi. Qadimgi qahramonlar to'g'risidagi afsonalarda qahramonlar odamlarni olovdan foydalanishga o'rgatgan, ilk bor shox-shabbadan chayla qurgan. Baliq ovi va ovchilik usulini kashf qilgan. Ilk dehqonchilik qurollarini yasagan. Donni bug'da pishirishni o'rgatgan qahramonlar mavzusi yetakchi o'rinni egallaydi. Ko'pgina qahramonlar ilon gavdali, buqaning kallasi bilan yarim hayvon, yarim odam qiyofasida tasvirlangan. Bu qadimgi totemistik tasavvurlarni aks ettirishdir. Qadimgi xitoyliklar u dunyo to'g'risidagi tushunchalarida yerda mavjud bo'lgan tartib-qoidalar aks ettiriladi. Yerda hokimiyat Vanga tegishli, osmonda hamma jismlar Oliy xudo (Di)ga bo'ysunadi. Di qudratli, u odamlarga marhamat qiladi yoki ularni baxtsizlik bilan jazolaydi. U odamlarga mo'l hosil sovg'a qiladi yoki qurg'oqchilik yuboradi. Yomg'ir va shamol Diga bog'liq. Dining yaqinlarini vanning vafot qilgan ajdodlari tashkil qiladi. Vanning ajdodlari Dining topshiriqla-

rini bajaradi va ular Vanning yordam berish to'g'risidagi iltimosini Diga yetkazadi. Vanning oliy kohin sifatidagi vazifasi odamlar va xudolar dunyosi o'rtasida vositachi bo'lgan o'z ajdodlari bilan muloqotni amalga oshirishdir.

Konfutsiylikning paydo bo'lishi va tarqalishi ajdodlarga e'tiqod qilishni kuchaytiradi. Konfutsiy (mil. avv. 551 – 479-yillar)ning axloqiy-siyosiy ta'limotida markaziy o'rinni «oliyanob kishi» (Szyan Szi) to'g'risidagi tushuncha egallaydi. Konfutsiylik gumanizm (Jen), sadoqat (Chjun), kattalarga hurmat (Syuo), kishilar o'rtasidagi munosabatlarga rioya qilish (Li)dan iborat. Konfutsiy ochko'zlik, zo'ravonlikka qarshi axloq va burchni qarama-qarshi qo'yadi.

Bu davrda qadimgi Xitoyning asosiy ta'limotlari: konfutsiylik, legizm, daosizm vujudga kelgan. Konfutsiylik ta'limotining asoschisi o'qituvchi Kun (Kunszi, mil. avv. 551 – 479-yillar) Lu podshohligidagi daydib yuradigan targ'ibotchi bo'lgan. O'qituvchi Kun o'z ta'limotini og'zaki dialogik suhbat tarzida bayon qilgan. Keyinchalik u ilohiylashtirilgan. Konfutsiy ta'limoti bo'yicha inson tabiatan ezgulik xislatiga ega va o'z burchini sidqidildan o'tashga tayyor. Konfutsiy barcha ijtimoiy munosabatlar uchun oilani namuna deb hisoblaydi. Oilada kattalar kichiklarga g'amxo'rlik qiladilar va ularni tarbiyalaydilar. Kichiklar kattalarni hurmat qiladilar va ularga bo'ysunadilar. Davlatga xalq farzandlar o'rnida, hukmdor ota o'rnida bo'ladi. Hukmdor o'z shaxsiy manfaati to'g'risida emas, xalq farovonligi to'g'risida g'amxo'rlik qilishi lozim. Konfutsiylik davlatning yagona mafkurasi sifatida qabul qilingan. Konfutsiylik davlat e'tiqodi sifatida rasmiy qurbonliklar keltirish marosimi bilan mil. avv. 59-yil joriy qilinib, Xitoyda 1928-yilgacha mavjud bo'ldi.

Konfutsiy ta'limotida insonning ma'naviy komilligi tushunchasi muhim o'rin tutadi. Hukmdor shaxsiga oliy barkamollik zarur. Hukmdor markazda turadi, unga oddiy fuqaroga xos bo'lgan kamchiliklar yot, shu sababli u oliy adolatni amalga oshiradi. Davlat barqarorligini Konfutsiy tartib-intizom muxlisi «davlatni qoida va qonunlar vositasida boshqaradilar, dunyo albatta betartib, lekin uni yaxshilash mumkin, buning

uchun faoliyat, insoniyatga xizmat qilish kerak» deb mushohada qiladi.

II-III asrlarda Xitoyga budda dini kirib keladi. Afsonalarga ko'ra, birinchi budda sutralari (matn yoki qoida) Xitoyga oq otda olib kelingan. Bunga xotira sifatida Loyan shahri yonida budda «oq ot ibodatxonasi» qurilgan va hozirgacha saqlanib qolgan. Xitoyda sutralarni tarjima qilish va budda dinining tarqalishi IV-VI asrlarga tegishlidir. Adabiyotda buddaviylik ta'siri ostida asketizm motivlari, xo'rlanganlarga, muhtojlarga yordam berish, o'zini qurbon qilish g'oyasi paydo bo'lgan. VI asrga kelib Xitoyda 60 ming budda monastri va 2 mln monax bor edi.

2. Yozuv. Ilk Xitoy yozuvining eng qadimgi yodgorliklari mil. avv. XIV-XI asrlarga oid fol ko'rish yozuvlaridir. In yozuvlarining ko'pchilik qismi buyumlar tasviridir. In belgilari buyumlar tasviri yoki murakkab tushunchalarni ifodalaydigan ko'pgina tasvirlar qo'shilmasi ideogramma ko'rinishidadir. Iyerogliflar bir necha mingtani tashkil qiladi. In belgilarining hozirgi Xitoy iyerogliflaridan 3 xil farqli tomoni bor. Birinchidan, har bir oddiy belgi qandaydir buyumning shaklini tasvirlagan. Ikkinchidan, bir belgining yozilishida ko'p xilma-xillik mavjud. Uchinchidan, belgini qatorning nisbiy yo'nalishiga tomon harakati hali barqaror bo'lmagan. In yozuvining mil. avv. I ming yillikda chjoular tomonidan o'zlashtirilishi uning taraqqiyotini uzib qo'ymadi. Mil. avv. II-I ming yilliklarda iyerogliflarning mahalliy variantlari unifikatsiya qilinadi. Belgilarni yozishning yangi husnixati paydo bo'lgan.

Qadimgi Xitoyda yozuv, odatda, suyak, yupqa yog'och yoki bambuk taxtachalariga yozilgan. Tushli mo'yqalam bilan yozuv ana shu taxtachalarga tushirilgan va yozuvlar metall pichoq bilan tozalangan. Mil. avv. I ming yillikning o'rtalarida ipak matoga ham yozilgan. Ipak mato qimmat bo'lib, undan hamma foydalana olmas edi. Qog'ozning kashf etilishi madaniyat taraqqiyotida yangi bosqich bo'lgan. Qog'oz latta, po'stloq va bambuk aralashmasidan tayyorlangan. Eng qadimgi qog'oz qoldiqlari mil. avv. II-I asrlarga tegishli. Qog'ozning ixtirochisi deb, Xunan viloyatida yashagan qul Saylun aytiladi. Xan

davrida yozuv takomillashadi. Kayshu standart yozuv uslubi paydo bo'ladı. Xitoy yozuvini Vyetnam, Koreya, Yaponiyaning qadimgi xalqlari o'zlashtirib olganlar.

3. Adabiyot. Eng qadimgi Xitoy she'riyati namunalari mil. avv. XI-VI asrlarda jez ko'zalardagi yozuvlarda yetib kelgan. «Shiszin» («Qo'shiqlar kitobi») qadimgi Xitoy adabiyotining haqiqiy xazinasidir. Bu yodgorlik 4 bo'limga bo'lingan («Podsholik axloqi», «Kichik odalar», «Buyuk odalar», «Madhiyalar») 305 poetik asarlar majmuasidan iborat. «Shiszin» an'analari mil. avv. IV asrda poetik asarlar mualliflari tomonidan o'zlashtirib olingan. Bizgacha bu asarlar do'mbira shaklini eslatadigan tosh uyumlarda yetib kelgan. Shu sababli, ular «Tosh do'mbiralardagi matnlar» deb ataladi. Mil. avv. IV asrda mashhur Syuy Yuan, Xan davrida Sima Syan-ju kabi shoirlar ijod qilgan. Siam Syan-ju (mil. avv. 179 – 118-yillar) Xan imperiyasining qudrati va «Buyuk odam»ning o'zi – imperator U-dini ulug'lab, odalar yozgan.

Xitoy tarixchilarining otasi Sima Syanning «Tarixiy yozishmalar» asarida Xitoy tarixi afsonaviy ajdod Xuandidan imperator U-di hukmronligining so'nggi yillarigacha olib boriladi. Sima Syan o'z asarida siyosiy va iqtisodiy vaziyatni, turmush va axloqiy yurish-turishni qisqa va yorqin tasvirlaydi. U Xitoyda ilk bor adabiy portretni yaratadi. Sima Szyanning uslubini Van Gu (32 – 92-yillar) o'zining «Katta Xan sulolasi tarixi» asarida davom ettirgan. Asar an'anaviy konfutsiylik ruhida yozilib, rasmiy nuqtayi-nazarda qat'iy bayon qilinadi. Voqea-hodisalarga baho berishda Sima Syan bayoniga zid talqin qilinadi. Sima Syan daosizmga e'tiqod qilishda ayblanadi. Xan davridan boshlab, har bir sulola o'zidan oldingi sulola hukmronligi davrini tasvirlay boshlagan.

Musiqqa, poeziya va raqs kabi san'at janrlari Xitoyda yuqori darajada shakllangan. Musiqqa asboblari uch asosiy guruhga: torli, tovush chiqaradigan va urib chalinadigan asboblarga bo'lingan. Ko'pgina musiqqa asboblari milodiy I-II asrlarda O'rta Osiyodan o'zlashtirib olingan.

Sin davrida ulkan inshootlar qurilgan. Me'morchilik san'ati namunalari sifatida ibodatxonalar, Buyuk Xitoy devori saq-

lanib qolgan. XX asr oxirida imperator Sin Shixuandi qabridan topilgan, uning olti ming piyoda va otliqdan iborat shaxsiy qo'riqchilarining loy haykalchalari xuddi asliday, yuz tuzilishi va bo'yi balandligida yasalgan. Imperator U-di rafiqasining ukasi vafot etganida 2156 nefrit parchalaridan oltin ip-lar bilan biriktirilgan marhumning o'lim kiyimi tikilgan. Bu jasad saqlanib qolgan maqbara Xan sulolasi davrining o'ziga xos qimmatli yodgorligi hisoblanadi. Xan sulolasi oila a'zolari hashamatli maqbaralarda dafn qilinganlar. Xan davri dunyoqarashiga ko'ra u dunyoda ham hayot davom etgan. XX asr oxirida Xitoyda Xan sulolasi shahzodasining maqbarasi qazib ochilgan. Shahzoda maqbarasi go'yoki saroyni eslatadi. Uzun toshdan qurilgan koridorlar, oshxona, qabul zali, omborxonona, kirxonona, hojatxonona va hayot kechirish uchun zarur bo'lgan barcha buyumlar mavjud. Me'morlar yer osti suvini basseyn-ga yig'ish texnologiyasini ixtiro qilganlar. Bundan tashqari, bu maqbaradagi eng ajoyib mo'zija bu – shahzodaning oltin plastinkalardan qilingan dafn kostyumidir.

Chansha shahrida 1971-yil mil. avv. ikkinchi asriga tegishli maqbara topilgan. Maqbarada turli musiqa asboblari va ayol kishining mo'miyolangan jasadi topilgan, ayolning jasadi 20 metr matoga o'ralib, 20 metr chuqur qazilib, 4 ta tobutda dafn qilingan. Tobut qo'yilgan qabr tosh bilan yopilib, maydalangan toshlar bilan shibbalangan. Bu qabr ochilganda mo'miyolangan ayol jasadi xuddi kechagidek saqlanib qolgan. Jahon tarixida shu vaqtgacha topilgan biror-bir mo'miyolangan jasad bunday yaxshi saqlanib qolmagan. Chunki bu mo'miyolangan jasad 20 metr chuqurlikda, to'rt tobutga dafn qilinib, to'la tashqi iqlim, namlik ta'siridan himoya qilingan.

Xitoy me'morchilik san'atida yog'och asosiy xomashyo edi. Xan davrining noyob me'morchilik yodgorligi bo'lgan imperiya poytaxti Chanyan shahri 12 darvozali devor bilan o'rab olingan. Baland, ko'p xonali imperator saroyi, ma'muriy binolar va ibodatxonalar shaharning ko'rki edi. Ma'muriy binolar sariq rang, imperator saroylari qizil rang bilan bo'yalgan. Xan davrida portret san'ati yuksak darajada bo'lgan. Saroylar portret freskalari bilan bezatilgan.

Qadimgi Xitoy amaliy san'atida qo'g'irchoq teatri alohida o'rin tutgan. Qo'g'irchoq teatr guruhlari ko'cha-ko'ya, maydonlarda, xalq gavjum bo'lgan joylarda tomosha ko'rsatgan. Teatr repertuari oddiy xalqning turmush tarzi, ijtimoiy muammolar, hayotiy voqealarni aks ettirgan syujetlardan tuzilgan. Qadimgi Xitoy madaniyatining mukammal shakllanishida qo'shni xalqlarning madaniyatlari yaqqol seziladi. Sak-skif sivilizatsiyasining g'oya va motivlari Xitoy madaniyatida o'z aksini topgan. Hayvon uslubi tasviriy san'at, harbiy san'atda yaqqol seziladi. O'rta Osiyo qadimiy san'atining qaynoq nafari Xitoy madaniyatida o'z aksini topgan. Rangli keramika, musiqa san'ati va boshqa sohadagi yutuqlar, natijalar Xitoy madaniyatiga hayotbaxsh ta'sir qilgan. Xitoyda neolit davrida paydo bo'lgan bo'yalgan naqshli keramika O'rta Osiyo, Eron va Hindistondagi (Moxenjodaro) keramika bilan bir xil. Xitoyda topilgan qo'rg'on-qabrlar, jez idishlar, uch oyoqli ko'zalar Xitoy hududi va Buyuk cho'llarda jez davrida uchraydi.

4. Tabiiy-ilmiy bilimlar. Qadimgi Xitoyda astronomiya, matematika, tibbiyot, agronomiya kabi bilimlar, harbiy san'at rivojlangan. Qadimgi Xitoy olimlari sun'iy sug'orish, sug'orish inshootlarini barpo qilish hamda ekinlarni almashlab ekish bo'yicha ilk ilmiy asarlarni yaratganlar. Dunyodagi harbiy san'at bo'yicha birinchi ilmiy asar ham Xitoyda yozilgan. Ayniqsa, matematika fani yaxshi rivojlangan. Mil. avv. II asrda 9 kitobdan iborat «matematika» traktati tuziladi. Bunda oldingi olimlarning bilimlari, proporsiya, progress, bo'lishlar bayon etilgan. Pifagor teoremasi va boshqalar to'plangan. Matematika bilan yonma-yon astronomiya fani ham rivojlangan. Xitoy astronomi Shi Shen (mil. avv. IV asr) eng qadimgi yulduzlar (800 yulduz) jadvalini tuzgan. Mil. avv. 104-yilda 1 yil 365,25 kun ekanligi hisoblab chiqildi. Shu asosda qabul qilingan kalendar milodiy 85-yiligacha foydalanilgan. Bu kalendar bo'yicha yil 12 oyga bo'linadi. Qo'shimcha oy kabisa yiliga qo'shib, 3 yilda bir marta belgilangan. Quyosh-Oy kalendari qishloq xo'jaligi ishlariga moslashtirilgan. Xitoyda dunyoda birinchi bo'lib yulduzlar katalogi tuzilgan (mil. avv. V asr), oy va quyosh tutilishlarining muddatlari hisoblab chiqilgan,

kometalarning paydo bo'lishi belgilangan. Astronom Chjan Xen (78 – 139-yillar) 2500 yulduzni tasvirlagan. Koinotning cheksizligi nazariyasini ilgari suradi, seysmografni ixtiro qiladi. Mil. avv. 28-yilda Xitoy astronomlari quyoshda dog'lar borligini aniqlaganlar.

Xitoyning eng qadimgi kitobi «Dao de Szi» – (mil. avv. VI asr oxiri) «Ezgulikka yo'l to'g'risidagi kitob» deb ataladi. Kitobning muallifi Lao Szi (mil. avv. 579 – 499-yillar) bo'lib, u dunyoni falsafiy asoslashga urinadi. Xitoyda falsafiy fikr rivojlanadi. Uning eng taniqli vakillaridan Dao Szi, Konfutsiy, Mo Szi, Chjuan Szilarni ko'rsatish mumkin.

Qadimgi Xitoyda tibbiyot sohasida katta yutuqlarga erishilgan. Mil. avv. III asrda Xitoy tabiblari igna bilan davolashni kashf qilganlar. Tabiblar 52 kasallikni davolashni bilganlar. 280 davolash usulini qo'llaganlar. Katta hajmli «Xuan-di neyszin» nomli tibbiy asarda (mil. avv. I ming yillik o'rtalari) ko'pgina kasalliklarning davolash usullari va fiziologiya batafsil tasvirlangan. Chjan Chjunszin (150 – 219-yillar) puls bo'yicha diagnostika usulini ishlab chiqadi. Davolashda dorivor o'tlar va choydan foydalanilgan.

Xitoy badiiy hunarmandchiligining eng katta yutug'i lak ishlab chiqarish bo'lgan. Lak mahsulotlari Xan imperiyasi tashqi savdosining muhim qismi edi. Lak yog'ochni, gazlamani namlikdan, metallni zanglashdan himoya qilar edi. Xitoyda qurol-yarog'lar ham namlik va zangdan saqlash uchun lak bilan qoplangan. Me'morchilik detallari, devoriy freska – tasvirlar, dafn buyumlari laklangan, Xitoy laki kislotaga va yuqori haroratga chidamli ekanligi yuqori baholangan.

Xitoyda falsafa fani rivojlangan. Faylasuf Xan Fey (mil. avv. 288 – 233-yillar) davlat boshqaruvida qonunning o'rni bo'yicha shug'ullangan. Men Szi mil. avv. (372 – 289-yillar) faylasuf bo'lib, insonparvarlikka tayanib davlatni boshqarish g'oyalari ilgari suradi. E. Feyerbax «Men Szi Xitoyning Konfutsiydan keyingi eng buyuk faylasufi», deb unga yuksak baho bergan.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Антология древнекитайской философии. – М.: 1972 – 1973. Т.1-2.
2. Сыма Сян. Исторические записки. – М.: 1972–1987. Т.1-5.
3. К.Е. Юан. Мифы древнего Китая. – М.: 1987.
4. Wolfram Eberhard, A History of China, Gutenberg, 2004

Asosiy sanalar

Mil. avv. II-I ming yilliklar	Xitoyda iyerogliflarning mahalliy variantlari unifikatsiya qilindi.
Milodiy II-III asrlar	Xitoyga budda dini kirib keldi.
Mil. avv. 551 – 479-yillar	Konfutsiy yashagan yillar.
Mil. avv. III asr	Xitoy tabiblari igna bilan davolashni kashf qildi.
Mil. avv. II asr	Xitoyda 9 kitobdan iborat «matematika» traktati tuzildi.
Milodiy I-II asrlar	Musiqqa asboblari Oʻrta Osiyodan oʻzlashtirib olindi.
Mil. avv. 104-yil	Xitoyda 1 yil 365,25 kun ekanligi hisoblab chiqildi.
IV-VI asrlar	Xitoyda budda dinining tarqalishi.

Mustaqil ish mavzulari

1. Qadimgi Xitoy dini.
2. Qadimgi Xitoy falsafasi.
3. Sima Syanning «Tarixiy yozishmalar» asari tarixiy manba sifatida.
4. Konfutsiylik taʼlimotining mohiyati.

UZOQ SHARQ VA JANUBI-SHARQIY OSIYO MAMLAKATLARI

1. **Koreya yarimorolining qadimgi davlatlari.**
2. **Qadimgi Yaponiya.**
3. **Qadimda Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari.**
4. **Qadimgi Vyet davlatlari va ularning qo'shnilari.**
5. **Mon-Kxmer davlatlari.**
6. **Indoneziya xalqlarining qadimgi davlatlari.**
7. **Qadimgi Janubi-sharqiy Osiyo madaniyati.**

1. Koreya yarimorolining qadimgi davlatlari. Qadimgi koreyslar mil. avv. I ming yillik o'rtalarida Koreya yarimoroli, Janubiy Manjuriya va Lyaodun yarimorolida yashaganlar. O'rmon va vodiylarda o'troq aholi, tog'larda ovchilar yashagan. Mil. avv. VII asrda koreyslar jez qurollarini yasay boshlaydilar. Shimolda tariq, arpa, janubda sholi ekila boshlanadi. Milodiy I asr atrofida temir qurollar tarqala boshlaydi. Ilk Koreya davlati Choson mil. avv. III asrda rivojlangan dehqonchilik va urug'chilik munosabatlarining yemirilish jarayoni natijasida paydo bo'lgan. Choson davlati hududi Shimoliy Koreya va Lyaodun yarimorolini egallagan. Koreys afsonalariga ko'ra, eng qadimgi Choson Koreya yarimorolining shimolini, ehtimol, Lyadoun yarimorolining bir qismini egallagan. Ko'rinishidan Chosonda dehqonchilik mavjud bo'lib, kanop, tariq, bug'doy ekilgan. Chosonning ijtimoiy tuzilmasi to'g'risida ma'lumotlar mavjud emas.

Rivoyatga ko'ra, Choson mil. avv. 2333-yilda afsonaviy Tangun tomonidan asos solingan. Xitoyda bu davlatning nomi mil. avv. VII asrda ma'lum bo'lgan. Xitoyning «Shi Szin» manbasida mil. avv. 1121-yilda In sulolasining taniqli amaldori Si Sziga (koreys tilida ismi Kija) mulk qilib berilgan. Qadimda Choson faqat o'zi bilan chegaradosh bo'lgan Yan podsholigi bilangina aloqada bo'lgan (mil. avv. IV asr). Yan davlati boshqa Xitoy davlatlari orasida eng zaif davlat bo'lgan. Shu sababli Choson bilan tinch aloqada bo'ladi. Koalitsiya tarkibida Si podsholigi ustidagi g'alabadan keyin Yan lashkarboshisi Sin Kay mil. avv. 283-yilda Chosonga qo'shin tortib, uning bir qism hudu-

dini bosib oladi, bosib olingan hududda Xitoy okrugini tashkil etadi. Mil. avv. 222-yilda Yan podsholigi Sin davlatiga qo'shib olingandan keyin, bu davlatning Chosondagi okrugi ham Sin davlati tarkibiga kirgan. Buning ustiga Sin qoshinlari Koreyaga yurish qilib, uning yana bir qism hududini egallab olgan. Boshqa ma'lumotlarga ko'ra, Choson hokimi xitoyliklarning bosqinchilik xavfidan qo'rqib, o'zini Sin hukmdori vassali deb tan oladi. Sin sulolasi qulagach, mil. avv. 209-yilda Choson hujumga o'tib, sobiq Yan podsholigining sharqiy yerlarini bosib oladi. Xan sulolasi vaqtida Xitoy bilan Choson o'rtasidagi chegara Pxesu daryosi bo'yicha o'tgan. Mil. avv. 194-yilda Chosonda hokimiyatning kelib chiqishi xitoylik bo'lgan Viman bosib olgan. Shu vaqtdan boshlab Xitoy bilan vassal huquqida bo'lgan Choson o'rtasida tinchlik munosabatlari o'rnatilgan. Shartnomaga ko'ra, Choson Xitoyning chegara hududlarini ko'chmanchilar hujumidan himoya qilishi, shu bilan birga, bu ko'chmanchilarning yo'l boshchilarini Xitoy bilan erkin aloqalariga qarshilik qilmasligi uqtirilgan. Mil. avv. 128-yil mahalliy Choson hokimlaridan biri Namnyo isyon ko'targan. Natijada Namnyo yerlari Sanxay okrugi nomi bilan Xitoyga qo'shib olinadi. Bu vaqtda Chosonda hukmronlik qilgan van Ugo (Vimanning nevarasi) xitoyliklarning bosqinchilik siyosatidan norozi bo'lib, Xitoy bilan qo'shni qabilalarning aloqa qilishiga xalaqit bergan va Xitoy qochoqlarini qabul qilgan. Xan sulolasi Choson hududini bosib olish rejasidan voz kechmagan. Mil. avv. 108-yilda xitoyliklar Choson hududiga bostirib kirganlar va mamlakat poytaxti Vangomson qamal qilingan. Poytaxt ishg'ol qilinadi, mamlakat hududi bosib olinib, 4 Xitoy okrugi tashkil etiladi.

Faqat milodiy I asr atrofida Koreya yarimorolida Koguryo, Pekche va Silla davlatlari shakllana boshlaydi. Mil. avv. I asrga qadar shimoli-g'arbda qabilalar birlashuvi natijasida Koreya yarimoroli shimoli va Manjuriya janubini o'z ichiga olgan Koguryo davlati, janubda xan qabilalari birlashuvi bilan Silla va Pekche davlatlari paydo bo'lgan. Bularning ichida eng kuchlisi Koguryo bo'lib, u Xan davlati (Xitoy)dan to'la mustaqillikka erishadi.

Qadimgi koreys jamiyati: hukmron tabaqa, zodagonlar, erkin aholi va qullardan iborat bo'lgan. Davlatga qaram, shaxsan ozod, ammo iqtisodiy qaram bo'lgan «pastki hovlilar» eng ko'p sonli mayda ishlab chiqaruvchilarni tashkil qilgan. Qullar yordamchi ishlarni bajargan. Qullar Xitoyga sotilgani to'g'risida ma'lumotlar mavjud.

Milodiy I-II asrda Koguryo davlatida to'laqonli mustabid siyosiy tuzum hukmron bo'lgan. Hukmdor hokimiyati darajalarga (rang) bo'lingan harbiy xizmat aslzodalariga tayanган. Hukmron qatlamning harbiy xususiyati Xan davlati bilan urush va uch koreys davlatining yetakchilik uchun o'zaro urushlari bilan belgilangan.

Koguryo davlatida hukmron sinflarning manfaatini himoya qiladigan qonunlar chiqarilgan. Xususiy mulkka daxl qilishga qarshi juda ko'p jazolar belgilangan. Milodiy I-III asrlarda Koreya yarimorolida eng kuchli davlat Koguryo bo'lgan. IV asrda esa yarimorolning janubi-g'arbida uzoq urushlardan so'ng Pekche davlati yetakchi o'ringa chiqadi. Yarimorolning janubi-sharqiy qismida Silla davlati mustahkamlanadi. Tashqi siyosatda Koreya davlatlarining asosiy vazifasi kuchli raqib – Xitoyning tazyiqiga qarshi kurash bo'lgan. Bu urushlarning asosiy og'irligi Koguryo davlati zimmasiga tushgan.

2. Qadimgi Yaponiya. Arxeologik manbalar, yapon mifologiyasi, qadimgi Xitoy xronikalari va tarixiy asarlari qadimgi Yaponiya tarixi to'g'risida boy ma'lumotlar beradi. Yaponiya tarixida yuz bergan tarixiy va yarim afsonaviy voqealar qayta ishlanib, «Kodziki» va «Nixon syoki» nomli to'plamlarga kiritilgan. Mil. avv. I asrga tegishli «Veyshi» xronikasida Yaponiyaning mil. avv. III oid ma'lumotlar mavjud. Milodiy 58 – 75-yillarda xan davri olimlaridan Ban Byao va uning o'g'li Banning Gu «Syan Xan-shu» asarida qadimgi Yaponiya to'g'risida ma'lumotlar beriladi. Yapon olimlari tomonidan yaratilgan 200 jildli «Yaponiya tarixi» kitobining bir necha jildi mamlakatning qadimgi davriga bag'ishlanadi. XX asrda yashagan yapon olimi Ienaga Saburoning «История японской культуры» asarida qadimgi yapon madaniyatni shakllanishi yoritiladi. Yevropa –

Amerikaning tarixchi olimlarining bu davrga oid boy xilma-xil ilmiy-tadqiqotlari mavjud.

Yaponiya orollari uzoq vaqt yopiq yashagani sababli hudud-da tosh davri uzoq davom etgan. Tosh davrida yapon orollarida odamlar termachilik, tog'larda bug'u va to'ng'izlarni ov qilish, qirg'oq, dengizlarda baliq ovlash bilan kun ko'rganlar. Tosh qurollar va loydan buyumlar tayyorlash ko'nikmasi shakllanadi. Neolit davriga kech o'tilgan. Bu davrda (mil. avv. IV-III asrlar) loy va toshdan yasalgan buyumlarga o'rama arqonga o'xshaydigan tasvirlar tushirilgan. Shu sababli bu davr «dzyomon» (so'zma-so'z – arqon tasviri) deb ataladi.

Bu davrga tegishli qabrlarda qo'yilgan mayitlarning oyoq – tizza suyaklari sindirilgan, bosh chanoqlaridagi tishlarga arra shaklida ishlov berilib, tishlarning ba'zilari sug'urib olingan. Bu ibtidoiy odamlarda o'limdan keyin bu hayotga qaytish mumkinligi tushunchasi bo'lgan, deb faraz qilinadi. Qadimda odamlarga ozuqa bo'lib xizmat qilgan hayvonlar va chig'anoqlarning qoldiq uyumlari oddiy qoldiqlar uyumi emas, balki ibtidoiy odamlar o'zlari iste'mol qilgan jonivorlar ruhlari samoga parvoz qilish marosimini o'tkazadigan joy deb faraz qilinadi. Bu joyda ozuqa yerga mo'l-ko'l bo'lishi uchun jonivorlarning yerga yana qaytishlari uchun duolar o'qilgan. Dzyomon davri turar-joylari arxeologlar tomonidan qazib ochilgan. Bu qoldiqlarga ko'ra odamlar bu davrda yerga qazilgan uncha chuqur bo'lmagan, to'g'riburchakli yoki to'rtburchakka yaqin bo'lgan oval shakldagi uncha chuqur bo'lmagan xandaqlarda yashaganlar. Xandaqning poliga ustunlar qoqilib, bu ustunlar tomini ushlab turgan.

Yapon tarixshunosligida 6 asr (mil. avv. III asrdan – milodiy III asrgacha) «**Yayoy davri**» (ilk bor Tokiodagi bu madaniyatning qoldiqlari topilgan joy nomi bo'yicha) deb ataladi. Yayoy madaniyati hayotining asosi sug'orma dehqonchilik bo'lgan barqaror jamoaning shakllanishi bilan ajralib turadi. Jezdan diniy marosim buyumlari bo'lgan oynalar, qilichlar, qo'ng'iroqlar va temirdan mehnat qurollari tayyorlangan. Yayoy keramikasi paydo bo'lib, u boshqa keramika madaniyatlaridan farq qilgan. Mil. avv. I ming yillik o'rtalarida Yaponiyadagi bar-

cha qabilalar urug'-jamo'a tuzumida yashaganlar. Bu davrda sug'orma sholikorlik va metallga ishlov berish boshlangan.

Xitoy tilidagi yodgorliklar protoyaponlarni «Va odamlari» deb ataydi. Manbada ularning ijtimoiy tuzumida tabaqalanishning chuqurlashgani ko'rinadi: «Xalq ichida tengsizlik mavjud. Bir kishi ikkinchisiga bo'ysunadi». Manbalarga ko'ra, jamiyatda zodagonlar, oddiy aholi va qullar mavjud bo'lgan. Qulchilik manbalaridan biri jamoada qarindoshlarni qul qilish bo'lgan.

Qadimgi yapon madaniyati o'ziga xosligi, an'analarga sodiqligi va sirli ekanligi bilan juda qiziqarlidir. Qadimgi yaponlar o'ziga xos san'at, adabiyot va dunyoqarashni har xil va turli xil bosqichlardagi unsurlar asosida yaratganlar. Bu madaniyat barcha zamon va makonda o'z qudrati va jozibasini yo'qotmay kelgan. Orollarda shakllangan Yapon sivilizatsiyasi turli davrlarda bu yerga ko'chib kelgan, qit'adan ajralgan holda mahalliy iqlimga moslashgan turli etnoslarning qo'shib ketishi oqibatida vujudga keladi. Yaponiyaning eng qadimgi aholisi ehtimol protoyapon qabilalari hamda kelib chiqishi malay-polinez qabilalari bo'lgan. Yaponiya orollarida mil. avv. III ming yillikda qadimgi neolit madaniyati tarqalgan. Yaponiya orollarda joylashgan bo'lsa-da, qadimgi Sharqiy Osiyo bilan yaqin aloqada bo'lgan.

Mil. avv. I ming yillikning ikkinchi yarmida Yapon orollariga Koreya yarimoroli orqali qabilalar migratsiyasi boshlangan. Bu qabilalar Kyusyu orolining shimoli, Xonsyu orolining janubida ko'pgina qabrlar qoldirganlar. Migrantlar o'zlari bilan jez qurollari, ot va sigirlarni olib keladilar. Eng muhimi, sug'orma sholikorlik texnikasi bilan kirib kelganlar. Yaponiyada dehqonchilik so'nggi neolit davridan ma'lum bo'lib, u asosan tariq, grechixa va bir qism quruq sholikorlik bo'lib, uncha katta bo'lmagan xo'jalik faoliyatidan iborat bo'lgan. Aholi qirg'oqbo'yi baliqchiligi, terimchilik va ov bilan shug'ullangan. Sug'orma sholikorlikning tarqalishi yangi xo'jalik madaniyatining shakllanishiga olib kelgan.

Misrda metall asri mil. avv. IV ming yillikda boshlandi. O'rta Osiyoda temir davri mil. avv. IX-VIII asrlarda boshlanadi. U qo'shni Xitoydan Yaponiyaga jez qurollar mil. avv. XIII asrda

tarqalgan. Mil. avv. III asrda Chjou va Xan davlatlarida temir qurollardan foydalaniladi. Yaponiya neolit davriga kech o'tgan. Yaponiyada jez va temir qurollar bir vaqtning o'zida mavjud bo'lgan. Xitoydagi Xan sulolasi davrida temir qurollar Xitoy orqali Yapon orollariga ham yetib keladi. Yaponiya Xan madaniyati orqali tosh asridan birdaniga temir asriga o'tgan.

Xitoy manbalarida ko'rsatilgan mahalliy aholi kiyimlarining o'ziga xos xususiyatlari, uy-joylar qurilishidagi jihozlar, qoziqlar ustidagi uylarning tasvirlari bu davr protoyapon qabilalari madaniyatining janubdan kelib chiqqani belgilari ko'rinadi. Mil. avv. I ming yillikning so'nggi asrlarida Yaponiya hududida turli xil madaniy ekinlardan, dehqonchilik unsurlaridan asta-sekin so'nggi davr yaponlariga tegishli o'ziga xos xo'jalik ko'rinishi shakllanadi.

Mil. avv. III asr oxirida tuzilgan «Vey Chji» asarida sholi ekishga o'tish jarayoni turli hududlarda uzluksiz yuz bergani to'g'risida ma'lumot beriladi. Sug'orma dehqonchilikning paydo bo'lishi urug'-jamoachilikning yemirilishi, mulkiy tabaqlanishga olib kelgan. «Vey Chji» asarining muallifi Yaponiyada «ekinlardan sholi, kanop, tut daraxtlari o'stiriladi», «Iki, Susima orollarining aholisi janubga boradilar», deb ma'lumot beradi. Bu manba Yaponiyada odamlarning o'z badanini bo'yash (tatuировka qilish) an'anasi keng tarqalganini baliqchilik kasbi bilan bog'laydi: «Ular suvda baliq tutadilar, chig'anoqlarni teradilar va katta baliq, qushlarni qo'rqitish uchun tatuировka qiladilar». Mil. avv. I asrlarda jez qurollar tarqalgan bo'lsa-da, qishloq xo'jaligida asosan mehnat qurollari yog'och va toshdan qilingan. Yer motiga bilan ishlanib, hosil yarim oy shaklidagi tosh o'roqlar bilan o'rilgan. Protoyapon qabilalarining xo'jaligi va moddiy madaniyatiga oid arxeologik ma'lumotlar bilan birga, qadimgi Xitoy yilnomalari ham qiziqarli ma'lumotlar beradi.

Yapon an'anasiga ko'ra, yapon davlatchiligi tarixi afsonaviy imperator Dzimmuning mil. avv. 660-yil 11-fevrali taxtga chiqishi bilan boshlanadi. Shu munosabat bilan mamlakatda yapon davlatiga asos solingani bayrami – Kigensetsu nishonlanadi. Ilmiy-tadqiqotlar asosida Yaponiyada davlatchilikning shakllanishi milodiy III-IV asrlar bilan belgilanadi. Jez davrida

Yaponiyada ko'p sonli protodavlat birlashmalari tashkil topgan, ulardan eng kichiklari faqat bir necha ming «hovli»dan iborat bo'lgan.

Shu bilan bir vaqtda, kichik davlatchalarning birlashuv jarayoni boradi. Agar mil. avv. I asrda davlatchalar soni yuzdan ortiq bo'lsa, milodiy III asrda «Vey Chji» manbasi faqat ulardan 30 tasini eslatadi. Yapon orollaridagi davlatlar o'rtasida o'zaro urushlar borgan. Bu davlatlardan ayrimlari hokimiyat uchun kurashda Xan imperiyasining qo'llab-quvvatlashiga umid qilib, u bilan aloqa o'rnatganlar. Qadimgi Xitoy xronikalari mil. avv. I asrda «Va odamlari» Koreya yarimorolidagi Xan okrugi amaldorlariga sovg'alar bilan kelganligi to'g'risida ma'lumot beradi. Keyinchalik Yaponiyadan Xan saroyiga elchilar kela boshlaydi. Mil. avv. 56-yilda Loyandagi imperator Guan U-di saroyida shunday elchilardan biri qabul qilinib, unga muhr taqdim qiladilar. Muhrda «Xanga bo'ysunuvchi Va davlati hokimi» yozuvi bitilgan. Bu qadimgi Xitoyning Xan tipidagi muhridir. Yamato malikasi 238-yilda Shimoliy Xitoydagi Vey imperiyasi bilan aloqa o'rnatadi va yuborilgan sovg'alar uchun «Veyga do'st Va malikasi» deb yozilgan oltin muhrini olgan.

Yaponiyaning tarixini arxeologik davrlashtirishda IV-VII asrlar «Qo'rg'onlar davri» («Kofun driday») deb ataladi. Yapon tarixchilarining fikriga ko'ra, «Qo'rg'onlar davri»da Yaponiyaga Markaziy Osiyodan ko'chmanchi qabilalar kirib keladilar va ular orollarda o'z davlatlarini barpo etadilar. «Qo'rg'onlar davri» ilgari Yaponiya uchun noma'lum bo'lib, III asr oxiridan hudduda paydo bo'lgan dafn qilishning o'ziga xos qabr-qo'rg'onlari bilan bog'liq. Yaponiyadan o'n mingga yaqin shunday qabr-qo'rg'on topilgan.

Bu vaqtda Janubiy Kyusyu orolidagi qabilalar ittifoqi Markaziy Yaponiyaga istilochilik yurishlarini boshlaydilar. Bu yurishlar natijasida Yamato davlati shakllangan va u orolda yetakchilik qilishga harakat qiladi. Natijada uzoq urushlardan keyin Xonsyu oroli va uning atrofidagi orollarda Yamato davlatining to'la hukmronligi o'rnatiladi.

Yamatoning boshqa yapon davlatlari o'rtasida alohida nu-fuzga ega ekani to'g'risida ma'lumotlar mavjud. Yamato hukm-

dorining kelib chiqishi ilohiylashtirilgan. Yamato hukmdori Quoyosh maʼbudasi Amaterasu avlodi hisoblangan. Hukmdor hokimiyatining muqaddas ramzi qilich, yashma bezagi va jez oyna boʻlgan. IV asrda Yamato butun mamlakatni deyarli birlashtirgan. Boshqa kichik davlatlar oʻz mustaqilligini yoʻqotadi, ularning hokimlari merosiy oqsuyak-zodagonlarga aylanadilar. Lekin ular oʻz mavqelarini maʼlum darajada saqlab qoladilar. Bu vaqtga kelib yapon jamiyati shakllanib, jamiyat zodagonlar, dehqonlar va qullar qatlamidan iborat boʻlgan. Barcha ijtimoiy qatlamlar ichida ham tabaqalanish boʻlib, zodagonlar yoki dehqonlar katta, oʻrta va mayda mulkdor (dehqon)ga boʻlingan. Qullar kam sonli boʻlgan

Milodiy IV asrda Yamato davlati qoʻshinlari Koreya yarim-oroli qirgʻoqlariga bosqin qiladi. Ular 369-yilda hozirgi Pusan yaqinidagi Mimana viloyatini ishgʻol qilib, unga katta oʻlpon soladilar. Keyinchalik yaponlar yarimoroldan chiqib ketishga majbur boʻlganlar. Koreyada oʻsha vaqtdagi davlatlardan biri Pekche qoʻshni Silla davlatining hujumidan xavfsirab, 552-yili Yaponiyadan harbiy yordam soʻraydi. Yaponlarning yordamiga qaramay Pekche magʻlub boʻladi. 562-yilda kuchaygan Silla davlati Mimana viloyatini bosib oladi va 563-yilda yaponlarni yarimoroldan haydab chiqaradi. Yaponlar Koreya yarimoroliga kirib kelib, oʻsha vaqtda Koreya va Xitoy orqali qitʼadagi iqtisodiy, madaniy va maʼnaviy yutuqlarni jadal oʻzlashtirishga kirishadilar. Asosi iyerogliflar boʻlgan yozuvlar, astronomiya va boshqa ilm-fan yutuqlari oʻzlashtiriladi. Xitoy bilan muntazam elchilar almashinish boshlanadi.

Yamato davlatida maʼmuriy tizim shakllangan boʻlib, asosiy hududiy birlik provinsiya boʻlgan. Manbada «Har bir provinsiyada bozor boʻlib, u yerda hukumat amaldori nazorati ostida savdo qilinadi», deyiladi. Yamato davlati hududida yagona soliq tizimi joriy qilinganligi toʻgʻrisida maʼlumotlar mavjud.

Xitoy xronikasi «Veyshi» maʼlumotlariga koʻra, Yaponiya va Xitoy oʻrtasida III asrdan boshlab elchilar bilan almashina boshlangan. VII asrgacha elchilar «saykaysi» – «gʻarbiy dengiz yoʻnalishidagi elchi» martabasiga ega boʻlgan. Elchilik vazifasiga foyda keltiradigan, obroʻli kishilar tayinlangan. Ularga

hamroh yoki yordamchi yoki maslahatchi hatto elchining us-tozi sifatida olim-rohiblar, talabalar yuborilgan. Ularga iqtisodiyot, falsafa, tarix va tibbiyot sohalarida bilim olish majburiyati yuklangan.

«Qo'rg'onlar davri»da Yaponiya hududida jez mehnat qurollari bilan bir vaqtda, temir qilich va temirdan yasalgan mehnat qurollari keng tarqaladi. Shu bilan birga, IV-VIII asrlar madaniyatini o'tgan davrlar madaniyatidan ajratib turadigan yana bir xususiyat mavjud. Bu davrda otda yurish, ya'ni chavandozlik san'ati bilan bog'liq o'ziga xos an'analar yapon orollariga kirib keladi.

Yapon orollaridagi bu davrga oid arxeologik topilmalar – ot uzangisi, egar va boshqa ot anjomlari Koreya va Shimoliy Xitoydan topilgan buyumlarga o'xshaydi. Jilovlangan ot zodaginning faxr-iftixori bo'lgan. Jilovlangan ot kichik hajmda, juda tabiiy ko'rinishda mayda loy haykalchalarda ifodalangan. Odatda, qabrga qo'yilgan bu haykalchalar «xaniva» deb atalgan. Qabr-qo'rg'onlardan topilgan dafn marosimi buyumlari namunalari orasida uylar, ibodatxona, ko'zalar, qurollar, qushlar, kohinlar, askarlar tasvirlari bor. Bu tasvirlar bo'yicha qadimgi yaponlarning moddiy-ma'naviy hayotining o'ziga xos xususiyatlari qayta tiklanadi.

Yapon diniy e'tiqodi uzoq asrlar davomida shakllangan. Ibtidoiy jamoa davrida ilk diniy tasavvurlar animizm, fetishizm va magiya mavjud bo'lgan. Yaponiyada magiya ilk ibtidoiy e'tiqod shakli bo'lgan. Odamlar jamoa bo'lib, turli xil magiya-sehrgarlik marosimlarini bajarganlar. Bir manbada shunday ma'lumot keltiriladi: Yamato Ximeko davlati malikasiga «yovuz ruh joylashdi va u xalqni zaharladi». Bu dalil ilk davlatlar paydo bo'lganda, ularning hokimlari magiya marosimlarida shomon vazifasini bajarganlarini ko'rsatadi. Davlat boshlig'i ham boshda turli magiya sehrgarlik marosimlaridagi ijro asosida urug'-jamoaga yengilishida saylangan.

Xitoyning qadimgi «Veyshi» xronikasida qadimgi yaponlarning dafn marosimlari to'g'risida ma'lumotlar berilgan: «Va» (Yaponiya) odamlarida qachonki biror kishi vafot etsa 10 kun aza tutiladi, go'sht iste'mol qilinmaydi. Marhumning barcha

qarindoshlari baland ovoz bilan yig'laydilar, boshqalar esa bir joyga yig'ilib, yeb-ichadilar, vino ichib, qo'shiq aytadilar. Marhumning barcha oila a'zolari suvga tushib poklanadilar. Xitoyga borgan yaponlar o'zlaridan bir kishini azadagi odam hayotini bajarishga majbur qilganlar. Bu odam sochini taramagan, hasharotlarni yo'q qilmagan, iflos kiyimda yurgan, go'sht yemagan va ayolga yaqinlashmagan. Bunday odamni «dzisay» – «g'am chekayotgan» odam deb aytganlar. Agar qandaydir kasallik tarqalib yoki baxtsizlik yuz bersa, bu odamni baxtsizlikning aybdori deb hisoblab, uni o'ldirganlar. Kyusyu orolining shimolida ulkan jez qilich, nayza, jez qo'ng'iroqlar topilgan. Ulardan amalda na qurol, na musiqa asbobi sifatida foydalanib bo'ladi. Ehtimol, ulardan urug' jamoalari magiya marosimlarini o'tkazishda foydalanganlar. Dehqonchilik jamoalarida turli xil sehrarlik marosimlari yerga ishlov berish oldidan va hosilni yig'ish paytida o'tkazilgan.

Yaponiyada qo'rg'onlarning qurilishi ajdodlar ruhiga, quyoshga sig'inish e'tiqodi bilan bog'langan. Ajdodlar ruhiga sig'inish davlat hokimiyati darajasida, hukmron urug'ning asoschisi Quyosh ma'budasi Amaterasuga sig'inishda o'z ifodasini topadi. Ilk sintoizm xudolar panteoniga – urug' ajdodlari ruhlari, ilohlari kirgan. Bundan tashqari, joylarda ko'p sonli landshaft ilohlariga ham sig'inilgan. Qadimgi yapon rivoyatiga ko'ra, dunyo qorong'ilik qa'riga cho'kkanda, Amaterasu samoviy g'orga yashirinadi va xudolar uni sehr usullari yordamida boshpanasidan chiqarib olmaguncha, g'orda o'tiradi. Amaterasu-omikami yapon imperatorlarining ajdodi sanaladi. Sinto dinining bosh xudosi bo'lgan ma'buda Amaterasu rivoyatga ko'ra, ilohlar Izanagi va Izanamidan tug'ilgan. Afsonaga ko'ra, u Izanagining chap ko'zidan paydo bo'lgan. Izanagining o'ng ko'zidan Oy xudosi – Sukiyomi, burnidan Shamol xudosi – Susanoo yaralgan. Amaterasu bilan Susanoo o'rtasida urush uzoq davom etadi va bu urushda Amaterasu g'olib chiqadi. Amaterasu samoda yashab qoladi, Susanoo yerga Izumo mamlakatiga quvg'in qilinadi. Keyinchalik bu mamlakatga Susanooning o'g'li Okuninusi hukmronlik qila boshlaydi. Amaterasu o'z hokimiyatini Yerga o'rnatishni istab, Okuninusidan

Izumoni o'z nevarasi Ninigiga berishga ko'ndiradi. Ninigi yerga tushadi va Izumo mamlakatining hokimiga aylanadi. Rivoyatga ko'ra, Amaterasuning o'g'li Ninigidan yapon imperatorlarining sulolasini boshlab bergan imperator Dzimmu tug'ilgan.

Yaponiya tarixida yuz bergan tarixiy va yarim afsonaviy voqealar qayta ishlanib, «Kodziki» va «Nixon syoki» nomli to'plamlarga kiritilgan. Bu to'plamlar sinto mifologiyasi asosida umumdavlat mafkurasini yaratishda muhim bosqich bo'lgan va Yaponiyaning keyingi rivojlanishiga qulay shart-sharoit yaratgan.

Hozirgi yapon milliy dini sinto (yapon tilida «xudolar yo'li»)da asl yapon diniy tasavvurlari bilan birga konfutsiylik va mistik ta'limot daosizm unsurlari mavjud. V asr o'rtalarida yapon hukmdorlari davlat barqarorligini ta'minlash va mafkuraviy tarqoqlikni rag'batlantiradigan sintoning urug' va hududlar e'tiqodlari kuchini sindirish uchun rivojlangan jamiyat e'tiqodi bo'lgan buddaviylikni qabul qiladilar. Buddaviylik dini ehtiyojlariga xizmat qiladigan ibodatxonalar quriladi. Buddha va bodxusatvalarning haykal tasvirlari va boshqa diniy buyumlar yasala boshlanadi. Sintoizm bu vaqtda diniy marosimlar o'tkaziladigan inshootlar qurilishi an'analarga ega emas edi. Ilk yapon budda ibodatxonalari janubdan shimolga yo'naltirilib, Xitoy va Koreya an'analari bo'yicha qurilgan. Lekin inshootlarning seysmologik chidamiga e'tibor berilgan. Bu hol qurilishda mahalliy an'analari mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Yapon budda ibodatxonasida toat-ibodat qiladigan xona bo'lmagan. Ibodatxona xonalari muqaddas buyumlar saqlanadigan joy vazifasini o'tagan. Nara shahri yaqinidagi ilk budda ibodatxonalaridan biri bo'lgan Xaryudzi ibodatxonasi hozirgacha asl holida saqlanib qolgan.

Yamato hukmdori Syotoku-taysi VII asr boshlarida davlat apparati va boshqaruv tizimining asosiy shakllarini vujudga keltiradi. U 603-yilda zodagonlik darajasining (rang) yangi tizimini kiritadi. 604-yilda esa davlatning mafkuraviy asosi qilib, konfutsiylik belgilanadi. Hukmdor Syotoku-taysi o'z hokimiyatini mustahkamlash uchun Xitoydan kirib kelgan Konfutsiy ta'limotidan foydalanadi. Konfutsiy ta'limotida barcha fuqaro-

lar hukmdorga bo'ysunishlari lozimligi uqtiriladi. Syotoku-taysi Konfutsiy ta'limotida asoslanib, fuqarolarning hukmdorga bo'ysunishi to'g'risidagi qonunni e'lon qiladi. O'sha vaqtda Yaponiya davlat hokimiyati Xitoyning madaniyati, ilm-fanini o'rganish uchun yuzlab yaponlarni Xitoyga yuzlab kishilarni yuborgan. Xitoydan kitoblar, san'at asarlari olib kelingan.

Xitoyning «Tanshu» xronikasida Yaponiyaga bag'ishlangan bobida bir yapon elchisi qimmatbaho sovg'alar olib, ularning barchasini kitoblarga almashgani yoziladi. Buddha e'tiqodi targ'ibotchisi Dankaku-daysi Xitoyda 9 yil bo'lib, 550 dan ko'proq kitobni yig'ib, Yaponiyaga olib keladi. Birinchi Xitoy kitoblarini Yaponiyaga ilk bor koreyalik olimlar Aziki va Vani III asrda olib kelib hukmdorga sovg'a qilganlari faraz qilinadi. 607-yilda Syotoku-taysi Xitoyga elchi bilan maktub jo'natadi. Maktubda shunday yozilgan: «Quyosh chiqadigan osmon mamlakati o'g'li quyosh botadigan mamlakat o'g'liga murojaat qiladi». VII asr oxiridan boshlab, yapon davlati eski Yamato nomi o'rniga Nippon deb atala boshlanadi. Hozirgi «Yaponiya» so'zi shundan kelib chiqqan.

Shaharsozlikning rivojlanganligini 710-yilda qurilishi tugallangan doimiy poytaxt Nara shahrida ko'rish mumkin. Shahar reja asosida janubdan shimolga 9 ko'chaga, g'arbdan sharqqa 8 ko'chaga bo'lingan. 72 hududga bo'lingan shaharda 200 ming kishi yashashi mumkin edi. Savdo-hunarmandchilikning rivojlanishi bilan Yaponiya VIII asrdan o'z tanga-pulini zarb qila boshlagan. Bu davrda ilk bor jamiyatning turli sohalarini qamrab oladigan qonunchilik «Tayxoryo» shakllanadi. Jamiyatning iqtisodiy asosi bo'lgan yerning yagona egasi qonunga ko'ra davlat bo'lgan.

3. Qadimda Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari. Yaqinda topilgan juda kam sonli o'ziga xos iyerogliflarga o'xshash yozuvlardagi qadimiy yozma manbalar mavjud. Janubi-sharqiy Osiyoning qadimgi tarixini qayta tiklashda ilk o'rta asr Vyetnam, Kambodja (vyet, mon va boshqalar) xronikalari hamda qadimgi Xitoy, qadimgi hind, antik mualliflar asarlari va manbalari muhim rol o'ynaydi.

Botqoqli vodiylar, kichik tog' daryolari, tropik o'rmonlar bilan qoplangan baland tog'lar Janubi-sharqiy Osiyo uchun xarakterli hol. Bu yerda mil. avv. VIII ming yillik (mezolit davri)da o'troq manzilgohlar paydo bo'lgan. Neolit davrida esa sholikorlik xo'jaligi qadimgi Janubi-sharqiy Osiyoda keng tarqalgan. Janubi-sharqiy Osiyoning kontinental qismida yashagan qadimgi xalqlar austroosiyoliklar (monlar, kxmerlar va boshqalar), orolarda austronezyiylar (malayalar, yavalilar va boshqalar), etnograflar, ularning barchasini qo'shib austri xalqlari deb ataydilar.

Qadimda eng rivojlangan austroosiyo viloyatlaridan biri Janubiy Hindi-Xitoy tekisliklaridir. Bu yerda aholi mil. avv. III ming yillikda dastlab mis, keyinchalik jez davriga mustaqil o'ta boshlaganlar. Mil. avv. II ming yillikda Janubi-sharqiy Osiyo taraqqiyotda qo'shni viloyatlardan orqada qola boshlaydi. Daryolarning murakkab tizimi xo'jalikning bosh yo'nalishi bo'lgan sholikorlik uchun zarur bo'lgan sun'iy sug'orish tizimini barpo qilishni qiyinlashtirgan. Uzoq vaqt jamiyatning asosiy bo'g'ini sholikorlik bilan shug'ullanadigan kichikroq qishloq jamoalari bo'lib qolavergan.

Dongshon sivilizatsiyasi (mil. avv. I ming yillik, Dongshon qishlog'i yonidan bu madaniyatning birinchi qabri topilgan) Hindi-Xitoy yarimorolining shimoli-sharqiy qismida shakllandi. So'nggi jez asrida Dongshon sivilizatsiyasi vaqtida Janubi-sharqiy Osiyoning katta va o'rta daryolari vodiylarida katta-katta dehqonchilik manzilgohlari paydo bo'ladi. Bu davrda omoch dehqonchiligi paydo bo'lgan. Jamiyat ijtimoiy tuzilmasi murakkablashadi. Uning asoschilari austroosiyo oilasiga tegishli tilda so'zlashadigan lakvyetlar (vyetnamliklar ajdodi) edi. Bu yerda ilk ijtimoiy-sinfy jamiyat tuzilmasi paydo bo'lgan. Ajdodlar ruhiga sig'inish e'tiqodi shakllanib, uzoq vaqt jahon dinlari va konfutsiylik bilan yonma-yon yashab kelgan va qo'shni xalqlar tomonidan o'zlashtirib olingan.

Ilk sinfy jamiyatlar qadimgi austroosiyo va ularga qarindosh qadimgi vyetlarda paydo bo'lib, G'arbiy Hindi-Xitoyda hozirgi Shimoliy Vietnam orqali Yanszi daryosi quyi oqimigacha cho'zilib ketgan. Ularning orasida davlatlarning to'rt guruhini ko'rsatish mumkin:

1. Shimoli-sharqiy Hindi-Xitoy va Janubiy Xitoy dengiz qirg'og'i.

2. Janubiy Hindi-Xitoy davlatlari.

3. Malakka yarimoroli va arxipelagida qadimgi Indoneziya davlatlari.

4. Shimoliy Hindi-Xitoyning markaziy qismi va tay tilli, birma tilli xalqlar joylashgan qo'shni hududlar davlatlari.

4. Qadimgi Vyet davlatlari va ularning qo'shnilari. Shimoliy Vyetnamdagi va Janubiy dengizning shimoliy qismidagi davlatlardan shimolroqdagi qadimgi Xitoy an'anasiga ko'ra, birinchi navbatda «varvar» (Xitoy an'anasi nuqtayi nazaridan) Yeu (Vyet) podsholigi tarixda yaxshiroq ma'lum. Yue podsholigi mil. avv. VII asrda Yanszi daryosining quyi oqimida paydo bo'lgan. Uning ijtimoiy tuzilishi qadimgi Xitoy podsholiklariga qaraganda, soddaroq bo'lgan. Aholining asosiy mashg'uloti sug'orma sholikorlik edi. Mil. avv. IV-III asrlarda Yanszi daryosining yuqori qismida besh davlat: Xongxa, quyi qismida Vanlang (keyin Aulak), sharqda Tayau, Namvyet va boshqalar mavjud bo'lgan. Yanszi daryosi havzasidan ko'chgan lakvyetlar Vyetnam – Xitoy chegarasidagi tog'lar atrofi va bir necha daryo vodiylarini o'zlashtirib, mahalliy austroosiyo va protoindonez qabilalari bilan aralashib ketadilar. Natijada mil. avv. 257-yilda lakvyetlar qabila ittifoqiga birlashadilar. Bu ittifoq tez orada Aulak davlatiga aylangan. Mil. avv. 187 – 179-yilda Nam'vet davlati tarkibiga mustaqil davlat sifatida kiradi. Lekin hukmron mil. avv. II asr boshlarida Namvyet-Aulak hukmdorlari urushlar va diplomatik yo'l bilan qo'shni davlatlarni qo'shib olishga harakat qiladilar. Bu davlat mil. avv. II asrda Janubi-sharqiy Osiyoda eng kuchli davlat bo'lib, faqat Xan imperiyasidan kuchsizroq bo'lgan. Mil. avv. II asr boshlarida Namvyet viongi (hokimi) o'zini Xan imperatoriga teng deb e'lon qiladi. Ammo Txuk sulolasi mil. avv. 111-yilda taxtdan tushiriladi. Mil. avv. 111-yilda mamlakat Xan imperatori U-di tomonidan bosib olinadi. Xan imperiyasi mamlakat ichki ishlariga aralashmaydi. Imperiya «varvarlarni varvarlar boshqaradi» siyosatini olib boradi.

Tayau, Aulak-Namvyet davlat va jamiyatlari yuqori ijtimoiy taraqqiyot darajasida bo'lgan. Janubiy podsholiklar Xitoy bi-

lan madaniy-savdo aloqalarini olib borib, xitoyning madaniy yutuqlarini jadal o'zlashtirganlar. Mamlakat iqtisodiyotining asosini sholikor hududlar tashkil qilgan. Temir mehnat qurollaridan foydalanilgan. Bu davlatlarda yirik shaharlar, rivojlangan ichki va tashqi savdo, hunarmandchilik mavjud bo'lgan. Davlat tepasida xung oilasidan chiqqan viong (hokim) turgan. Aholi sun'iy sug'orishga asoslangan plug dehqonchiligi va baliqchilik bilan shug'ullanadi. Bronza metallurgiyasi yuqori darajada rivojlanadi. Mulkiy tabaqalanish jarayonida urug'-qabilaning oqsoqollari, harbiy boshliq, kohin va boy dehqonlardan oqsuyak-zodagonlar – lakchonglar ajralib chiqadi. Lakchonglar ichidan viong hokimiyati o'rnatiladi.

Namvyet-Aulakda aholining asosiy qismini jamoachilardan iborat mayda ishlab chiqaruvchilar tashkil qilgan. Turli manbalar Namvyet-Aulak jamiyatida qullar mavjudligini ko'rsatadi. Hukmron sinflar jamiyatda katta yer-mulkka ega bo'lgan tabaqa bo'lib, ularga zodagonlar, mayda ishlab chiqaruvchilar va qullar qaram bo'lgan. Davlat tepasida hukmdor turgan. Qadimgi vyetlar madaniyati o'ziga xos edi. Ayniqsa, ajdodlarga e'tiqod, yer ruhiga, timsoh-ajdar va suvda suzuvchi qushlarga sig'inish keng tarqalgan.

Mil. avv. III asrda hududdagi eng rivojlangan davlatlardan biri Xuanxe daryosining quyi qismi va unga qo'shni hududlarda Siszyan pastligida vyetnamliklarning ajdodlari lakvyetlar yashagan davlat Namvyet bo'lgan. Markaziy Vyetnam hududida vyetnamliklarning ajdodlari lakvyetlarning vanlang qabila ittifoqi mil. avv. IV asrda shakllangan. Lakvyetlarda qabila boshlig'i – viong hokimiyati kuchayib boradi. Hokimiyatni xung oilasi egallaydi. Asta-sekin qabila ittifoqi davlatga aylanadi. Mil. avv. III asrning ikkinchi choragida lakvyetlar davlati viong Kin Zeong davrida to'la shakllanib bo'lgan. Lakvyetlar qo'shni qabila ittifoqi Teyvu bilan urushlar olib boradi va yengiladi. Mil. avv. 257-yilda lakvyetlar qabila ittifoqi tarkibiga kiradi.

Mil. avv. 221 – 214-yillarda Aulak, Tayau va Namvyet davlatlari Sin imperiyasi bilan o'z mustaqilliklari uchun urush olib boradilar. Urushlar jarayonida Aulak o'z mustaqilligini saqlab

qolgan va Tayauning bir qismini o'ziga qo'shib oladi. Namvyet bir necha yil Sin qo'shinlari tomonidan bosib olingan.

Mil. avv. III-II asrlarda Janubi-sharqiy Osiyoning tog'li hududlarida qadimgi tay xalqlarining Diyen va Yelan davlatlari (hozirgi Yun'nan va Guychjou viloyatlari) alohida guruhni tashkil etadi. Bu hududda dehqonchilik zaif bo'lib, chorvachilik yetakchi o'rinni egallagan. Bu hududda birma tilli guruhlar va Markaziy Osiyo chorvador aholisi bilan birgalikda ilk sinfiy jamiyatlar shakllantirilgan. Qullarning safi mahalliy etnik birliklarni qaram qilish hisobidan to'ldirilgan.

Mil. avv. I asr boshlarida Xan ma'muriyati hozirgi Shimoliy Vyetnamdagi lakvyetlarni ommaviy assimillatsiya qilish siyosatini olib borgan. Bu siyosat kuchli qarshilikka uchraydi va zodagonlar boshchiligida qo'zg'olonlar ko'tariladi. Milodiy 40 – 44-yillarida lakvyetlar «Ikki opa-singil» (opa-singil Chinglar) boshchiligida qo'zg'olon ko'tarib, Xan hokimiyatini ag'darib tashlaydilar va o'z mustaqilliklarini qayta tiklaydilar. Xan imperiyasi uzoq urushlardan so'ng mamlakatda o'z nazoratini qayta tiklaydi. Lekin mahalliy aholini assimillatsiya qilish siyosatidan voz kechishga majbur bo'ladi. Milodiy I-III asrlarda Vyetnamga Hindistondan buddizm, Xitoydan Xitoy madaniyati kirib keladi. Buddaviylik XII-XIII asrlargacha hukmron dinga aylanadi.

5. Mon-Kxmer davlatlari. Milodiy asr boshlarida Hindi-Xitoy va Indoneziya yirik daryo vodiylarida sinfiy jamiyat va davlatlar shakllanadi. So'nggi jez davrida xo'jalikning yuqori taraqqiyoti, temir qurollaridan keng foydalanishga o'tish davlatning shakllanishiga olib keladi. Janubiy Hindistonning dravid xalqlari orqali Shimoliy Hindiston, Yaqin Sharq va O'rtayer dengizi bilan doimiy aloqalar o'rnatiladi. Tekislikda vyetlarda bo'lgani kabi yetakchi ijtimoiy birlik kichik qishloq jamoasi edi. Vodiylarda yuqori darajada rivojlangan dehqonchilik, tog'li viloyatlarda ovchi-termachilik xo'jaligi mavjud bo'lgan.

Mahalliy jamiyatlarning o'ziga xosligi bir etnolingvistik guruh ichida tekislikda yuqori taraqqiyot darajasiga erishgan dehqonlar bilan qo'shni tog'lik vohadagi ovchi-terimchilarning birgalikda yashashi edi. Ana shunday ijtimoiy-iqtisodiy har

xillik sinfiy jamiyat va davlatning ibtidoiy jamoa munosabatlari hukm surgan viloyatlar bilan ajratilishiga sabab bo'lgan. Aulak, Bapnom (Funan), Shrikshetra (Tarekittara), Suvanna-bxumi (Janubiy Birma)dagi va Tyao-Praye (Menam), Malakka yarimorolidagi va arxipelagidagi Malay, ilk Yava davlatlari ma'lum bir siyosiy-iqtisodiy yadro – aholi zich joylashgan sholikor voha va uning poytaxti atrofida joylashgan edilar. Hukmdor barcha yer zaxirasining oliy egasi edi. Bir qism yer zodagonlarning merosiy yeri, ibodatxona va kohinlarning «abadiy» yerlari bo'lgan. Aholining asosiy qismi erkin jamoatchilardan iborat bo'lib, kohinlar, zodagonlar qatlami mavjud bo'lgan. Qullar kam sonli bo'lgan.

Ko'pgina Mon va Kxmer davlatlari milodiy I asrlar atrofida paydo bo'ladi. Ular bir-birlari bilan yaqin aloqada bog'langanlar. Bu davlatlar ichida eng kattasi Bapnom (Funan) imperiyasi bo'lib, u o'zining gullab-yashnagan davrida Janubiy Hindi-Xitoyning butun Mon va Kxmer tekisligini egallagan. Bapnom davlati milodiy I asrlarda vujudga kelgan. Milodiy II-III asrlarda mamlakatni birlashtirish tugagach, qadimgi Kxmer hukmdorlari istilochilik urushlarini olib boradilar. Kxmer hukmdorlaridan eng mashhuri Fanshiman bo'lgan. U kuchli flot quradi va qator qo'shni viloyatlarni bosib oladi. Bapnomning harbiy, dengiz va savdo qudrati milodiy IV asr o'rtalarigacha o'sib boradi. Sun'iy sug'orish inshootlari va ibodatxonalar qurilishi keng miqyosda olib boriladi. Mamlakatda hinduizm va budda e'tiqodlari tarqaladi. Hukmdor hokimiyati kuchayadi.

Milodiy V-VI asr boshlarida qadimgi Kxmer jamiyatida shimoliy guruhlar kuchayadi. Ular ilgari savdoda ishtirok etmagan edilar. Asta-sekin ular dengizbo'yi hududlarini bo'ysundiradilar. Bapnom imperiyasi zaiflashib, inqirozga yuz tutadi. Mon-Kxmer xalqlari Janubiy Hindiston madaniyatining ayrim unsurlarini, jumladan, yozuv, diniy til, ayrim diniy tasavvurlarni, monlar asosan buddizmni, kxmerlar hinduizmni qabul qilganlar.

6. Indoneziya xalqlarining qadimgi davlatlari. Milodiy I-VI asrlarda Indoneziya orollarida (hozirgi Indoneziya 7 ming orollarda joylashgan, eng ko'p orollar mamlakati hisoblanadi)

davlatlarning g'arbiy (malaya), sharqiy (yava) guruhleri paydo bo'ladi. G'arbiy guruh Sumatra davlatlarini tashkil qiladi. Ularning orasida Markaziy Sumatraning tekislik qismida yashagan xalqlar va Malakka yarimorolining kichik davlatlari boshchiligida markazlashuv jarayoni tez boradi. Bu davlatlar xalqaro savdo yo'llari ustida turganlari uchun mamlakat iqtisodiyotida tashqi savdo, tranzit savdo (ko'pgina ziravorlar, Malakka orollari bilan savdo qilingan) yetakchi o'rinni egallagan. Janubi-sharqiy Osiyoning monxmer va Indoneziya kemalari dengiz va hind okeanida hukmron bo'lgan.

Malakka orolining eng qadimgi aholisi negroid va austro-melaneziya xalqlari bo'lgan. Mil.avv 3 ming yillikda Janubi-g'arbiy Xitoydan ko'chib kelgan malay qabilalari neolit madaniyatini olib kelganlar. Mil. avv. I ming yillikning II yarmida Dongshonning bronza madaniyati kirib keladi. Hindiston bilan madaniy, savdo aloqalari Malakkada davlat va jamiyatning shakllanishiga turtki bergan. Shalmaladvipa (Malakka orolining qadimgi nomi) davlatlaridan Lankasuka milodiy I asrdan, II-III asrlarda Takola, Kataxa va Tambralinga davlatlari shakllangan.

Bu davlatlar Xitoy va Hindistonga boradigan yo'lda joylashganlari uchun bu mamlakatlar bilan yaqin aloqa o'rnatilgan. Hindistondan bu mamlakatlarga hindlar kelib joylashgan va ular hinduizm va buddaviylik e'tiqodini olib kelganlar. Lankasuka, Takola, Kataxa va Tambralinga nisbatan kuchli qo'shinga ega bo'lgan transit savdo bilan shug'ullanadigan boy davlatlar bo'lgan. Bu davlatlarda madaniy taraqqiyot darajasi yuqori bo'lib, shahar aholisi orasida sanskrit adabiyoti, yozuv va til, hinduizm va budda diniy ta'limotlari keng tarqalgan. Qo'shni davlatlar bilan savdo va diplomatik aloqalar yo'lga qo'yilgan.

Yava va Kalimantandagi Malaya va Yava davlatlari agrar mamlakatlar edi. G'arbiy Yavadagi Taruma va Mulavarmana davlatlari (IV-V asrlar) sun'iy sug'orish inshootlari qurishni amalga oshiradilar. Qullar, chorva va yer-mulkka xususiy mulkchilikni induizm koinlari qo'llab-quvvatlaydilar.

Janubi-sharqiy Osiyoning eng qadimgi davlatlaridan biri Tyampa davlati Hindi-Xitoy yarimorollarining sharqiy qirg'og'i va uning markaziy qismida joylashgan. Bu davlat aholisini In-

doneziya tillari oilasiga mansub xalqlar tashkil etgan. Dengiz qirg'og'ida qulay joylashgan Tyanpa tez orada kuchli dengiz flotiga ega bo'lgan dengiz davlatiga aylanadi va faol xalqaro dengiz savdosi bilan shug'ullanadi. Tyampa hokimlari qirg'ocq bo'yidagi qo'shnilarga qarshi talonchilik urushlari olib boradilar va dengizda o'z yetakchilik mavqeyini saqlab qolishga harakat qilganlar. Tyampaning Xitoyning Xan sulolasi bilan munosabatlari vaziyatga qarab urush va tinchlik munosabatlari va diplomatik, savdo aloqalari bilan almashib turgan. Madaniyatda Tyampa Indoneziya dunyosiga tegishli bo'lib, ko'p hollarda ularga kxmerning ta'siri kuchli bo'lgan.

7. Qadimgi Janubi-sharqiy Osiyo madaniyati. Qadimda Janubi-sharqiy Osiyoda o'ziga xos yuksak madaniyat shakllandi. Hindi-Xitoy yarimorolining janubida tosh va g'ishtdan ibodatxonalar qurilgan. Tasviriy san'atda dunyoviy o'ziga xos obrazlar va motivlar aks etadi. Hinduizm va budda madaniyati bilan yonma-yon yashagan mahalliy madaniyatlar o'zaro bir-birlarining madaniy yutuqlarini o'zlashtirganlar. Austro xalqlarining boy diniy-mifologik obrazlari, ajdodlar ruhiga va tabiat xudolari ruhlariga e'tiqod-an'alariga hinduizm va buddaviylik e'tiqodlari moslashadi. Ibodatxonalar qurilishida qo'ng'iroq, qalpoq uslubi keng tarqaladi. Tosh, yog'och va jezdan nafis haykalchalar yaratilgan. Bu hududda hind diniy me'morchilik an'analari ta'siri kuchli edi. Kambodjaning Sambor ibodatxonasidagi hindulashgan xudolar haykallari, Markaziy va G'arbiy Hindi-Xitoyning davlatlari me'morchiligida budda uslubi yaqqol ko'rinadi.

Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari qadimda Hindiston va Xitoy bilan yaqin aloqa o'rnatganlar. Birinchi navbatda, savdo-ayirboshlash aloqasi yo'lga qo'yilgan. Bu o'z navbatida madaniyatlarning o'zaro muloqotiga va jadal migratsiyaga shart-sharoit yaratgan. Hinduizm, budda diniy e'tiqodlari va madaniyati, Xitoydan konfutsiylik diniy-axloqiy ta'limoti bu mamlakatlarga kirib keladi. Natijada mahalliy madaniyatlar o'rtasida aloqa kuchaygan va boyigan. Me'morchilik va tasviriy san'atda yangi uslub va g'oyalar paydo bo'ladi. An'anaviy diniy e'tiqodlar bilan bir qatorda hinduizm, buddaviylik va konfut-

siylik qaror topgan. Milodiy I asrdan lakvyetlarda an'anaviy diniy e'tiqodlarni buddaviylik dini siqib chiqaradi. Bu diniy me'morchilik va diniy haykal va tasvirlarda yaqqol o'z ifodasi-ni topgan.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Н.А. Иофан. Культура Древней Японии. – М.: 1974.
2. Древние цивилизации / С.С. Аверинцев, В.П. Алексеев, В.Г. Ардзинба и др. под общ. ред. Г.М. Бонгард-Левина. – М.: Мысль, 1989.

Asosiy sanalar

Mil. avv. I ming yillik-ning II yarmi	Yapon orollariga qabilalarning migrat-siyasi.
Mil. avv. IV-III asrlar	Ilk Vyetnam davlatlari.
Mil. avv. III asr	Aulak davlati.
Mil. avv. I asr	Mon-Kxmer davlatlarining paydo bo'li-shi.
Milodiy I-III asrlar	Yaponiyada Yematay, Yamato davlatla-rining paydo bo'lishi.
Milodiy I-VI asrlar	Indoneziyada Sharqiy (Yava) G'arbiy (Sumatra) davlat birlashmalarining tashkil topishi.
Milodiy II-III asrlar	Bapnom davlatining kuchayishi.
Milodiy IV-VII asrlar	«Qo'rg'onlar davri».

Mustaqil ish mavzulari

1. Qadimgi yapon davlatlari.
2. Qadimgi Xitoy.
3. Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari.

QADIMGI SHARQ TARIXIDAN TAVSIYA ETILADIGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

1. I.A. Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T.:1998.
2. И.А. Ладынин и др. История древнего мира: Восток, Греция, Рим. «Слово», Эксмо Э -М.: 2004.
3. James Henry Breasted, Ancient time's a history of the early world, Boston:1918
4. Л.С. Васильев. История Востока. Ч. I-II. – М.: 1993.
5. Древние цивилизации / С.С. Аверинцев, В.П. Алексеев, В.Г. Ардзинба и др. под общ. ред. Г.М. Бонгард-Левина. – М.: Мысль, 1989.
6. История Древнего Востока: учеб. пособие /А.А. Вигасин. 2-е изд. Испр. – М.: Дрофа. 2007.
7. История Древнего Востока. /Под редакции Кузищина. М.: 2002 г.
8. История Востока. Т.1: Восток в древности / Отв. ред. В.А. Яacobсон. – М.: 1997.
9. История Древнего Востока: тексты и документы / Под ред. В.И. Кузищина. – М.: 2002.
10. Никифоров В.Н. Восток и всемирная история. – М.: 1977.
11. Заблoцка Ю. История Ближнего Востока в древности /Пер. с польск. – М.: 1989.
12. Дж. Мелларт. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М.: 1982.
13. Ю.Я. Перепелкин. История Древнего Египта. СПб., 2000.
14. Qadimgi dunyo tarixi xrestomatiyasi. Tuzuvchi: R. Rajabov. – T.: Adib. 2013.
15. Хрестоматия по истории Древнего Востока / Под ред. В. В. Струве и Д.Г. Редера – М.: 1963.
16. Хрестоматия по истории Древнего Востока. – М.: 1980. Т. 1,2.
17. Хрестоматия по истории Древнего Востока. – М.: 1997.
18. Хрестоматия по истории Древнего Востока / Под ред. А.А. Вигасина. – М.: 1997.
19. Д. Харден. Финикийцы. Основатели Карфагена. – М.: 2002.
20. И.М. Дьяконов. Пути истории. – М.: 1994.
21. История отечественного востоковедения с середины XIX в. до 1917 г. – М.: 1997.
22. Источниковедение истории Древнего Востока. – М.:1984.

23. Религии Древнего Востока. – М.:1995.
24. Л.С. Васильев История религий Востока. – М.: 1988.
25. Поэзия и проза Древнего Востока. – М.: 1973. (Библиотека всемирной литературы).
26. Луна, упавшая с неба. Древняя литература Малой Азии / Пер. и комм. В.В. Иванова. – М.: 1977.
27. От начала начал: Антология шумерской поэзии / Пер. и комм. В.К. Афанасьевой. Спб.: 1997.
28. Повесть Петеисе III. Древнеегипетская проза / Пер. и комм. М.А. Коростовцева. – М.: 1977.
29. Эпос о Гильгамеше (О все видавшем)/ Пер. и.комм. И.М. Дьяконова. – М., Л.: 1961.
- 30 Я открою тебе сокровенное слово. Литература древней Месопотамии / Сост. И.М. Дьяконов и В.К. Афанасьева. – М.: 1981.
- 31 А.Л. Оппенгейм. Древняя Месопотамия: Портрет погибшей цивилизации. – М.: 1990
32. Н.Я. Мерперт. Очерки археологии библейских стран. – М.: 2000.
33. История и культура Древней Индии: Тексты /Сост. А.А. Вигасин. – М.:1990.
34. А.Л. Бэшем. Чудо которым была Индия. – М.: 2000.
35. Raymond Westbrook, A history of ancient near eastern law, Boston, 2003
36. Raymond Westbrook, A history of ancient near eastern law, Boston, 2003, p-884
37. N. Richard. Frye, The history of ancient Iran, München: Beck, 1983. P- 98
38. Burton Stein edited by David Arnold, A history of India, second edition, Malaysia, 2010 p-87
39. Wolfram Eberhard, A History of China, Gutenberg, 2004 p-14

Qo‘shimcha adabiyotlar

Misr

1. К. Бруннер. Золотой фараон. – М.: 1992.
2. К. Веллар. Архитектура страны фараонов. – М.: 1990.
3. Ж.Ф. Шампольон и дешифровка египетских иероглифов. М.: 1980.
4. Жан Кристиан. Египет великих фараонов. – М.: 1992.
5. В. Замаровский. Их величества пирамиды. – М.: 1986.

6. К. Керам. Боги, гробницы, ученые. Роман археологии. – М.: 1986.
7. Х.А. Кинк. Египет до фараонов. – М.: 1964.
8. О.В. Ковтунович. Вечный Египет. – М.: 1989.
9. Л. Котрелл. Во времена фараонов. – М.: 1982.
10. Культура древнего Египта. – М.: 1976.
11. М.Э. Матъе. Во времена Нефертити. – М.: 1965.
12. М.Э. Матъе. Искусство древнего Египта. – М.: 1976.
13. Ю.Я. Перепелкин. Тайна золотого гроба. – М.: 1968.
14. И.В. Рак. Мифы древнего Египта. Спб., 1993.
15. В.В. Солкин. Солнце властителей: Древнеегипетская цивилизация эпохи Рамессидов. – М.: 2000.

Old Osiyo

1. И.П. Вейнберг. Человек в культуре древнего Ближнего Востока. – М.: 1986.
2. Л. Вулли. Забытое царство. – М.: 1986.
3. О.Р. Герни. Хетты. – М.: 1982.
4. Г.Г. Гиоргадзе. Очерки по социально-экономической истории хеттского государства. – Тбилиси: 1973.
5. И. М. Дьяконов. Языки Древней Передней Азии. – М.: 1967.
6. Э. Кленгель-Брандт. Путешествие в древний Вавилон. – М.: 1979.
7. The Code of Hammurabi, Translated by L. W. King, 1915
8. И. С. Клочков. Духовная культура Вавилонии. Человек, судьба, время. – М.: 1983.
9. З. Косидовский. Библейские сказания. – М.: 1987.
10. С. Крамер. История начинается в Шумере. – М.: 1965.
11. Э. Кьера. Они писали на глине. – М.: 1984.
12. Дж. Маккуин. Хетты и их современники в Малой Азии. М.: 1983.
13. Дж. Мелларт. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М.: 1982.
14. A. Leo Oppenheim, Letters from Mesopotamia, Chikago: 1967
15. А.Л. Оппенгейм. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. – М.: 1980.
16. Б.Б. Пиотровский. Ванское царство (Урарту). – М.: 1959.
17. Jane R. Macintosh, Ancient Mesopotamia: new perspectives, Santa Barbara, California:2005

18. Сетон Ллойд. Археология Месопотамии. – М.: 1984.
19. Н.Д. Флиттнер. Культура и искусство двуречья и соседних стран. – М., – Л.: 1958.
20. И.Ш. Шифман. Ветхий завет и его мир. – М.: 1987.
21. «Я открою тебе сокровенное слово» / Сост. И.М. Дьяконов и В.К. Афанасьева. – М.: 1981.

Eron va O'rta Osiyo

1. Авеста. Пер. и ред. Стеблин-Каменского. – М.: 1994.
2. Kameron G. History of early Iran, Chicago, Illinois 1936
3. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. – М.: 1987.
4. Г. М. Бонгард-Левин, Э.А. Грантовский. От Скифии до Индии. – М.: 1983.
5. Э.А. Грантовский. История Ирана. – М.: 1977.
6. М.А. Дандамаев. Политическая история Ахеменидской державы. – М.: 1985.
7. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика Древнего Ирана. – М.: 1980.
8. А. Аскарлов. Антинаучная позиция пан-ираниста (ответ на статью Р.Масова «Тюркизация арийцев») 03:30 25.01.2006. Источник - [ЦентрАзия](http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1138149000) Постоянный адрес статьи -[http:// www.centrasia.ru/newsA.php?st=1138149000](http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1138149000)
9. А.Аскарлов: Тюрки коренные жители Средней Азии. Источник:http://nogaystan.ucoz.ru/publ/naroldy_uchavst-vujushhie_v_ehtnogeneze_nogajcev/tjurki/a_askarov_tjurki_korennyye_zhiteli_srednej_azii/43-1-0-139
10. Columbia Electronic Encyclopedia, 6th Edition, 11/1/2011. Manba: <http://web.ebscohost.com/hrc/detail?vid=3&sid=5c0b8026-2c56-4181-8b41-ac2495e5a-84b%-40sessionmgr114&hid=128&bdata=JnNpdGU9aHJlLWxpdmU%3d#db=khh&AN=39044744>
11. Чайлд Гордон. «Арийцы основатели европейской цивилизации». – М.: Центрполиграф. 2007. 270 с.
12. Klaus Klostermaier»Questioning the Aryan Invasion Theory and Revising Ancient Indian History» Iksan Communications Journal, vol.6, No.1 June 1998,
13. Бонгард-Левин, Эдвин Арвидович Грантовский. «От скифии до Индии. Древние Арии: мифы и история». Издание второе исправленное и дополненное. – М.: Мысль, 1983. – 206 с.

14. Пути миграции Ариев. Алевтина Энгер. Источник: <http://posteom.h16.ru/Path-Giper/Puti migracii arievGX-2. htm>

15. С.А. Григорьев. (археолог, кандидат исторических наук). Синташта и арийские миграции во II тыс. до н.э. Новое в археологии Южного Урала. РАН: Уральское отделение, 1996 г.

16. Курганная гипотеза. Материал из Википедии свободной энциклопедии. [WWW.wikipedia.org](http://www.wikipedia.org).

17. Андроновская культура. Материал из Википедии свободной энциклопедии. [WWW.wikipedia.org](http://www.wikipedia.org)

18. Арии. Материал из Википедии свободной энциклопедии. [WWW.wikipedia.org](http://www.wikipedia.org)

19. Бактрийско-Маргианский археологический комплекс. Материал из Википедии свободной энциклопедии. [WWW. wikipedia.org](http://www.wikipedia.org).

20. Доисторическая Центральная Азия. Материал из Википедии свободной энциклопедии. [WWW.wikipedia.org](http://www.wikipedia.org).

21. Индоарийские миграции. Материал из Википедии свободной энциклопедии. [WWW.wikipedia.org](http://www.wikipedia.org).

22. История Индии. Антонов К.А. и др. История Индии (краткий очерк). – М.: Мысль, 1973. 558 с.; 18 л. илл.

23. Происхождение арийцев. Isaak Taylor - The Origin of the Aryans. Доисторический человек /Москва: Издание магазина «Книжное Дело» Моховая, д. Бикендорфъ. 1897 год.

24. Тамара Т.Райс. Скифы. Строители степных пирамид. 196 с. 2004.

25. История Древнего Востока. Под ред. Кузищина В.И. Учебник. – 2003, 3-е изд. – 462 с.

26. Чайлд Гордон. Арийцы. Основатели европейской цивилизации. 197с. Центрполиграф. – Москва: 2010.

Janubiy Osiyo

1. А.Б. Алаев. Сельская община в Северной Индии. – М.: 1981.

2. М.Ф. Альбедиль. Забытая цивилизация в долине Инда. Спб., 1991.

3. Г.М. Бонгард-Левин. Древнеиндийская цивилизация: История. Религия. Философия. Эпос. Литература. – М.: 2000.

4. Burton Stein edited by David Arnold, A history of India, second edition, Malaysia, 2010

5. Г.М. Бонгард-Левин. Индия в эпоху Маурьев. – М.: 1973.

6. Г.М. Бонгард-Левин, Г.Ф. Ильин. Индия в древности. – М.: 1995.
7. А.А. Бэшем. Чудо, которым была Индия. – М.: 1977.
8. А.А. Вигасин, А.М. Самозванцев. Артхашастра: проблемы социальной структуры и права. – М.: 1984.
9. Л. Дюмон Человек иерархический. Исследование кастовой системы Индии / Пер. с фр. СПб., 2000.
10. История и культура древней Индии. Тексты. – М.: 1990.
11. Е.Е. Кузьмина. «Откуда пришли индоарии?» – М.: 1994.
12. В.Г. Лысенко. Опыт введения в буддизм: ранняя буддийская философия. Учебное пособие. – М.: 1994.
13. С.Ф. Ольденбург. Культура Индии. – М.: 1991.
14. С. Радхакришнан. Индийская философия. Т.1-2. – М.: 1956, 1957.
15. И.Д. Серебряков. Очерки древнеиндийской литературы. М.: 1971.
16. Три великих сказания древней Индии. – М.: 1978.
17. Р.Ш. Шарма. Древнеиндийское общество. – М.: 1989.

Xitoy. Uzoq Sharq

1. Антология древнекитайской философии. Т.1-2. – М.: 1972.
2. Вопросы истории Китая. – М.: 1981.
3. Wolfram Eberhard, A History of China, Gutenberg, 2004.
4. Л.С. Васильев. Культуры, религии и традиции в Китае (любое издание).
5. Л.С. Васильев. Проблемы генезиса китайской мысли. – М.: 1988.
6. В.П. Илюшечкин. Сословно-классовое общество в истории Китая. – М.: 1986.
7. История китайской философии. – М.: 1989.
8. М. Е. Кравцова. История культуры Китая. 9. Конфуцианство в Китае. Проблемы теории и практики. – М.: 1982.
9. Личность в традиционном Китае. – М.: 1992.
10. А.Е. Лукьянов. Начало древнекитайской философии: И Цзин, Дао Дэ Цзин, Лунь Юй. – М.: 1994.
11. А.Е. Лукьянов. Лао-цзы и Конфуций: Философия Дао. М.: 2000.
12. Л.С. Переломов. Конфуций. Жизнь, учение, судьба. М.: 1995.
13. Л.С. Переломов. Конфуций. Лунь Юй. – М.: 1998.

14. Ю.К. Шудкий. Китайская классическая «Книга Перемен». В 2 т. СПб. – М.: 2000.

Kurs ishlarining namunaviy mavzulari:

1. Qadimgi Sharqda davlat hokimiyati.
2. Qadimgi Sharqda qulchilik.
3. Qadimgi Sharqda jamoa.
4. Qadimgi Misr tarixi manbalari.
5. Misrshunoslik fanining vujudga kelishi.
6. Qadimgi Misr davlatchiligi.
7. Gerodot tarixida Misr.
8. Misr madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari.
9. Qadimgi Mesopotamiyada davlat va jamiyat.
10. Mesopotamiya mifologiyasi.
11. Xett davlatining siyosiy tarixi.
12. Ossuriya davlati va jamiyati.
13. Falastin, Finikiya va Suriya antik mualliflar asarlarida.
14. Karfagen davlati.
15. Janubiy Arabiston davlatlari.
16. Zardushtiylik dini.
17. Ahmoniyalar davlati.
18. Qadimgi hind madaniyatida buddaviylik dinining o'рни.
19. Qadimgi Hindiston va O'rta Osiyo aloqalari.
20. Qadimgi hind madaniyati.
21. Qadimgi Xitoy tarixchilari.
22. Konfutsiy ta'limoti.
23. Qadimgi Koreya davlati.
24. Qadimgi yapon davlati jamiyati.
25. Qadimgi Indoneziya davlatlari.

Qadimgi Sharq tarixi bo'yicha ushbu kurs ishlari ro'yxati bilan talabalar tanlovi cheklanmaydi. Talabalar kurs ishini mustaqil ravishda shakllantirib, ilmiy rahbarga mavzuni taklif qilish huquqiga egalar. Eng muhimi, tanlanadigan ma'lum mavzu bo'yicha manba va adabiyotlar miqdori yetarli bo'lishi lozim.

MUNDARIJA

<i>I BOB. Qadimgi Sharq</i>	4
Kirish	4
Qadimgi Misr tarixini o'rganish.	
Qadimgi Misrda davlat va jamiyatning paydo bo'lishi.	22
Qadimgi podsholik (mil. avv. XXVIII asrning oxiri – XXIII asrlar). O'rta podsholik (mil. avv. 2020 – 1750-yillar).	39
Yangi podsholik davrida buyuk misr davlati (mil. avv.XVI-XI asrlar)	54
Misr chet elliklar hukmronligi davrida. So'nggi podsholik davrida Misr (mil. avv. XI asrdan – mil. avv. VI asrgacha)	74
Qadimgi Misr madaniyati.....	91
<i>II BOB. Qadimgi Mesopotamiya</i>	105
Mesopotamiyada davlat va jamiyatning paydo bo'lishi.	
Shumer shahar-davlatlari. Shumer-akkad davlati	117
Bobil miloddan avvalgi II ming yillikda	131
Bobil mil. avv. XII asr – mil. avv. VII asrlarda. Yangi bobil podsholigi.	142
Shumer – Bobil madaniyati	152
Qadimgi Ossuriya	167
<i>III BOB. Qadimgi davrda Kichik Osiyo</i>	191
Xett davlati va jamiyati. Mitanni davlati	200
Suriya. Sharqiy O'rtayer dengizi davlatlari	218
Arabiston yarimorolining qadimgi davlatlari	235
Karfagen mil. avv. IX-III asrlarda.....	246
<i>IV BOB. Sak-skif sivilizatsiyasi. Afg'oniston va Eron sak-skif sivilizatsiyasi.</i>	255
Qadimgi Afg'oniston	272
Qadimgi Eron: Elam, Midiya va Parsuash	287
Ahmoniyalar davlati. Qadimgi Eron madaniyati	299
Parfiya davlati	331
<i>V BOB. Janubi-sharqiy Osiyo va Uzoq Sharq mamlakatlari.</i>	
Qadimgi Janubiy Osiyo.....	340
Hindiston «Veda davri»da (mil. avv. XIII-VII asrlar).....	350

Umumhind davlatining vujudga kelishi. Klassik davr (mil. avv. II asr – milodiy V asr)	358
Qadimgi Hindiston madaniyati.....	370
Qadimgi Xitoy mil. avv. II ming yillik – mil. avv. III asrgacha ..	381
Xitoy Sin va Xan sulolalari davrida (mil. avv. 221-yil – milodiy III asrlar)	398
Qadimgi Xitoy madaniyati.....	411
Uzoq Sharq va Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari	419
Qadimgi Sharq tarixidan tavsiya etiladigan manba va adabiyotlar:	439

O'quv-uslubiy qo'llanma

RAVSHAN RAJABOV

JAHON TARIXI

(Qadimgi Sharq)

Muharrir

Sayyora MELIQO'ZIYEVA

Musahhih

Madina MAHMUDOVA

Badiiy muharrir

Nigora UMARQULOVA

Texnik muharrir

Umidbek YAXSHIMOV

Kompyuterda sahifalovchi

Dildora JO'RABEKOVA

Litsenziya raqami: AI № 252. 2014 yil 02.10 da berilgan.

Bosishga 02.08.2018 y.da ruxsat etildi.

Bichimi 60x84 1/16.

Bosma tabog'i 14,0. Shartli bosma tabog'i 23,52.

Garnitura «Bookman Old Style». Ofset qog'oz.

Adadi 2000 nusxa. Buyurtma № 114.

Bahosi kelishilgan narxda.

«Yangi asr avlodi» NMMda tayyorlandi va chop etildi.
100113. Toshkent, Chilonzor-8, Qatortol ko'chasi, 60.

Murojaat uchun telefonlar:

Nashr bo'limi – 147-00-14, 129-09-72.

Marketing bo'limi – 397-10-87; 128-78-43.

faks – 273-00-14; e-mail: vangiasravlodi@mail.ru